

KDO NI Z NAMI
JE PROTI NAM

Bojan Godeša

**Slovenski izobraženci med
okupatorji, Osvobodilno fronto
in protirevolucionarnim taborom**

Bojan Godeša, rojen 1962, je leta 1986 diplomiral in 1993 doktoriral na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Zaposlen je na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani in proučuje drugo svetovno vojno na Slovenskem.

Bojan Godeša

KDOR NI
Z NAMI,
JE PROTI NAM

Slovenski izobraženci med
okupatorji, Osvobodilno fronto
in protirevolucionarnim taborom

CANKARJEVA ZALOŽBA

BOJAN GODEŠA

KDOR NI Z NAMI, JE PROTI NAM

Slovenski izobraženci med okupatorji,
Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom

Urednik
ZDRAVKO DUŠA

Opremila
MOJCA DARIŠ

Izdala
CANKARJEVA ZALOŽBA
V LJUBLJANI

Za založbo
JOŽE KORINŠEK

Natisnila
TISKARNA LJUDSKE PRAVICE
Ljubljana 1995

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, št. 415-172/93, z dne 11. 03. 1994, se od te knjige plačuje 5% davek (po 13. t. tar. št. 3 Zakona o prometnem davku).

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

940.531.5:316.344.32(497.12)

GODEŠA, Bojan

Kdor ni z nami, je proti nam : slovenski izobraženci med okupatorji,
Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom / Bojan Godeša.
– V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1995

ISBN 86-361-0913-2

46463744

staršem in Petri

Predgovor

Pričujoča knjiga prinaša za knjižno objavo prirejeno in deloma predelano doktorsko disertacijo, ki ne obravnava celotne zgodovine slovenskih izobražencev v času tuje zasedbe med letoma 1941 in 1945, temveč predvsem osvetljuje odnos okupatorjev, Osvobodilne fronte in protirevolucionarnega tabora do tukajšnjega izobraženstva. Monografija skuša seveda tudi pokazati, kako so se na medvojne izzive odzivali slovenski izobraženci, in oceniti, v kolikšnem številu in zakaj so se odločali za eno ali drugo sprto slovensko stran oziroma zakaj so se izmikali opredeljevanju. Medvojno dogajanje na Slovenskem lahko označimo kot prepletanje marsikdaj protislovnih procesov, zajetih v pojmih okupacija, osvobodilni boj, revolucija, državljanska vojna in kolaboracija.

Odnos nemškega, italijanskega in madžarskega okupatorja do slovenskega izobraženstva ni bil povsem enak, saj je bila tudi njihova zasedbena politika različna. Na dolgi rok je bil namen vseh treh okupatorjev seveda enak: uničiti Slovence kot etnično enoto. Zato so bili med vsemi sloji slovenskega prebivalstva izobraženci – zaradi svoje stanovske pripadnosti in položaja v družbi – najbolj izpostavljeni okupatorjevu nasilju.

Z začetki državljanske vojne v Ljubljanski pokrajini so bili jeseni 1942 slovenski izobraženci postavljeni pred izbiro, kakšno stališče naj zavzamejo v spopadu med Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim ta-

borom. Morali so se opredeliti glede notranjih slovenskih razmer. Idile z enodušnim odklonilnim razpoloženjem do okupatorja je bilo konec.

Med izobraženci je bilo razmeroma malo takih, ki so že od začetka bratomornega spopada brez pridržkov podpirali ali celo spodbujali zaostrovanje med Osvobodilno fronto in protirevolucionarno stranjo. Med njimi so prevladovali levičarsko, deloma revolucionarno, deloma pa demokratično usmerjeni izobraženci in na drugi strani zlasti mlajši katoliški razumniki. Vsi ti so imeli, čeprav so stali na nasprotnih bregovih, precej skupnih značilnosti. Predvsem pri komunistih, stražarjih in mladcih so očitne mnoge podobnosti, saj so vse te maloštevilne, a elitne skupine združevale družbeno angažirane mlajše izobražence, ki so bili prvenstveno zavezani Ideji. Njihov na moč podoben način mišljenja je preveval nestrpen in izključujoč odnos do drugače mislečih. Skrajna pola slovenske družbe sta se izoblikovala že pred vojno, med zasedbo so se njuna stališča le še zaostрила, na opredelitve pa medvojno dogajanje ni vplivalo. Ti izobraženci so bili značilen nasledek dogajanja v slovenski družbi v drugi polovici tridesetih let, tako da je bilo njihova medvojna opredelitev samoumevna in jasna. Večina slovenskih izobražencev pa se ni tako izključujoče idejno in strankarsko opredelila. Mnogim med njimi ni ustrezala politika sprtih strani, ki je namenoma zaostrovala odnose v slovenski družbi, zato so se sprva težko opredeljevali, po kapitulaciji Italije pa jih je neusmiljena logika diferenciacije silila k opredelitvi po preprostem pravilu: kdor ni z nami, je proti nam. Sredinska opcija, ki se je sicer mnogim izobražencem zdela najprimernejša, pa je imela prešibke politične zagovornike, da bi zmogli preprečiti bratomorni spopad. Slovenska družba se je v določeni meri preoblikovala, pri tem pa so se med izobraženci pojavljale mnoge navidez protislovne opredelitve, ki so

pričale o prepletu mnogih dejavnikov. Lestvica vrednot, na podlagi katerih so se odločali med Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom, se je razširila. Opredelitve odražajo prednostne vrednote, pri katerih je očiten tako vpliv predvojnih razmer kot tudi precejšen pomen sočasnega dogajanja. Razmerje med tradicijo in medvojnimi vplivi je bilo seveda od primera do primera različno. Poleg nazorskih razlik in njihovih korenin, je bil za opredeljevanje pomemben tudi različen položaj pod okupatorji in drugačen zgodovinski razvoj pokrajin, kjer je bilo nazorsko opredeljevanje zaradi narodne ogroženosti marsikdaj potisnjeno v ozadje.

Sprta tabora sta se v boju za neopredeljene izobražence oprla na izhodišča, ki so v prvo vrsto sicer res postavljala aktualne razmere, vendar je bilo pri tem čutiti v taki ali drugačni obliki različne globlje zasidrane vplive.

Poleg idejne izključnosti so najbolj izpostavljene sile v obeh taborih (KPS v OF in v protirevolucionarnemu taboru zlasti Rupnikovi privrženci v pokrajinski upravi) poudarjale nadstrankarsko in protikapitalistično usmeritev, njihova ideologija pa je bila izrazito populistična in usmerjena k množicam, saj je temeljila na vodilni vlogi socialno zapostavljenih slojev – delavskega razreda pri komunistih in kmečkega stana na nasprotni strani.

Tudi zadržanost do idejno manj izključno oziroma drugače usmerjenih izobražencev je imela na obeh straneh precej skupnih oziroma podobnih izhodišč, vendar se je ta izražala na različne načine.

V nastopih in tisku KPS in OF skoraj ne zasledimo protiintelektualnih poudarkov, jih pa lahko razberemo iz interne korespondence ves čas vojne in seveda tudi iz nekaterih ukrepov. KPS je izobražence (pri tem niso mišljeni komunistični in komunizmu bližnji razumniki!) kot posebno družbeno skupino prištevala

med srednje sloje in se je v skladu s strategijo in taktiko svojega boja do njih tudi primerno »zavezniško« obnašala.

Na drugi strani je del protirevolucionarnih sil odkrito poudarjal nezaupljivi odnos do izobražencev. Potrebno je sicer pripomniti, da je bil protirevolucionarni tabor notranje raznolik in zato tudi odnos do izobraženstva različen, pa vendar lahko zadržano stališče opazimo tako pri privržencih Rupnikove pokrajinske uprave kot tudi pri nekaterih predstavnikih tradicionalnih političnih strank. Takšen odnos protirevolucije, zlasti njenega katoliškega dela, je izviral iz že poprej razmeroma šibkega vpliva med slovenskim izobraženstvom. Vzroki za to so bili v specifičnem razvoju tradicionalnih političnih taborov. Posledica tega je bil določen kompleks dela katoliškega tabora do izobražencev, ki se je kazal tudi v precej zadržanem, z razvojem dogodkov za časa okupacije, pa tudi odkrito negativnem odnosu do njih.

Na tem mestu naj se zahvalim vsem, ki so na tak ali drugačen način prispevali k izidu knjige, predvsem Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer sem zaposlen, Cankarjevi založbi, ki je knjigo uvrstila v svoj program, in ministrstvom za znanost in kulturo, ki sta s finančno podporo omogočila njen izid.

Uvod

Za delovanje izobražencev je vseskozi obstajalo živo zanimanje, tako da so ti vedno predstavljali priljubljeno temo proučevanja. Pri tem bi lahko dejali, da gre za splošno evropsko značilnost. S problematiko izobražencev so se ukvarjali tudi tako znameniti zgodovinarji, kot je Jacques Le Goff, ki je proučeval njihovo genezo v srednjem veku. To delo obstaja tudi v hrvaškem prevodu z naslovom *Intelektualci u srednjem vijeku* (Zagreb 1982). Raziskovanje vloge izobražencev v družbi se je, če se omejim na novejši čas, posvečalo predvsem njihovemu odnosu do dveh totalitarizmov (komunizma in fašizma oziroma nacizma), ki sta usodno zaznamovala dvajseto stoletje. Tako je bilo v francoskih razmerah posebej aktualno vprašanje razmerja izobražencev do komunizma, po besedah François Fureta so skozi oktobrsko revolucijo mnogi med njimi videli predvsem francosko revolucijo.¹ Med klasična dela s to tematiko gotovo sodi knjiga Davida Cauta *Communism and the French Intellectuals 1914–1960* (London 1964). O različnih vidikih delovanja francoskih izobražencev je nastala nepregledna vrsta del. Naj navedem le nekatera novejša in odmevnejša, kot sta na primer *Les intellectuels en France (De l'affaire Dreyfus à nos jours)* (Armand Colin, Pariz 1992) Pascala Oryja in Jeana-Françoisa Sirinellija in *Les intellectuels, le socialisme et la guerre 1900–1938* (Pariz 1993) Cristopha Prochassona. V teh delih gre že za določen odmik od obravnavanja zgolj političnih in idejnih vidikov in obenem

¹ François Furet, *Misliti francosko revolucijo*. Studia humanitatis, Ljubljana 1989.

za razširitev proučevanja na druge plati življenja izobrazencev. Tak pristop je posebej značilen za tematsko številko *Les cahiers de l'IHTP* (1987, št. 6) z naslovom *Génération intellectuels*, ki jo je uredil Sirinelli. Leto kasneje je Sirinelli izdal tudi obsežno knjigo *Génération intellectuelle. Khagneux et Normaliens dans l'entre-deux-guerres* (Fayard, Pariz 1988), ki velja za zgleden primer tovrstnega raziskovanja. To se je v zadnjem času precej razmahnilo (Nicole Racine, Michel Trebitsch...),² vendar tudi politični in idejni vidiki proučevanja zgodovine izobrazencev niso povsem zanemarjeni (Ariane Chebel d'Appollonia,³ Tony Judt⁴...). V Italiji so bila, razumljivo, v ospredju proučevanja razmerja med fašizmom in izobrazenci. Tako je temu vprašanju posvetil pozornost tudi Renzo De Felice, eden pomembnejših italijanskih poznavalcev fašizma, ki je uredil zbornik *Intelletuali di fronte al fascismo* (Rim 1985). Podobno kot v Franciji je bilo tudi v Italiji čutiti težnjo po širitvi proučevanja. Pri tem velja omeniti zlasti delo *Intelletuali militanti e intelletuali funzionari* (Torino 1979), plod prizadevanj Maria Isnenghija, ki je v domovini zaslovel predvsem z delom *Il mito della Grande guerra* (Bari 1970). V odnosu med nacizmom in izobrazenci je odmevna zlasti Heideggrova drža, tako da še dandanašnji priteguje raziskovalce (npr. Hans Sluga *Heidegger's Crisis. Philosophy and Politics in Nazi Germany*. Harvard University Press 1993) ter problem znatnosti v nacistični Nemčiji (npr. zbornik *La science sous le troisième Reich. Victime ou alliée du nazisme?* Pariz 1993 – uredila Josiane Olf-Nathan). V tem zares skopem izboru predvsem nekoliko novejših del velja opozoriti še na

² Glej različne razprave v *Les Cahiers de l'Institut d'histoire du temps présent* (IHTP): Michel Trebitsch, *Sociabilités intellectuels. Lieux, milieux, réseaux* (marec 1992); *Intelletuali au micro* (november 1992); Nicole Racine in Michel Trebitsch, *Intelletuali engagés d'une guerre à l'autre* (marec 1994) itd.

³ Ariane Chebel d'Appollonia, *Histoire politique des intellectuels en France (1944–1954)* – 2 dela. Bruselj 1991.

⁴ Tony Judt, *Le passé imparfait: les intellectuels en France 1944–1956*. Fayard, Pariz 1992.

knjigo Alasteirja Hamiltona Fašizam i intelektualci 1919 do 1945 (Beograd 1978).

Doslej izobraženci kot celota oziroma kot posebna družbena skupina v slovenskem zgodovinoписju novejšega obdobja niso bili pogosto deležni monografskih obdelav.⁵ Več pozornosti so jim posvečale nekatere druge stroke (npr. sociologija). Tako velja omeniti Dimitrija Rupla, ki se je s problematiko izobražencev ukvarjal v različnih delih. Med njimi naj navedem le knjigo Slovenski intelektualci. Od vojaške do civilne družbe (Mladinska knjiga, Ljubljana 1989). Pri tem je potrebno opozoriti, da se slovensko zgodovinoписje ni izogibalo obravnavanju vprašanj, ki so bila na tak ali drugačen način povezana s problematiko izobražencev. Te so se dotikala skoraj vsa dela, ki so obravnavala slovensko politično zgodovino, vendar je bila v večini nekoliko premalo izpostavljena izobraženska problematika kot samostojno vprašanje. Podobna ugotovitev velja tudi za čas tuje zasedbe med letoma 1941 in 1945. V sicer obsežni bibliografiji del o drugi svetovni vojni na naših tleh lahko redke prispevke, ki govore o izobraženski tematiki, razdelimo na dve skupini. V prvo sodijo dela, ki se v sklopu širše problematike obrobno ukvarjajo tudi z izobraženci. V tem pogledu so pomembne predvsem raziskave s področja okupacijskih sistemov. V drugo vrsto pa spadajo dela, ki obravnavajo posamezne segmente (pravniki, kulturni delavci, zdravniki, učitelji...) ali posamezne osebe (Edvard Kocbek) in še tu je, razen redkih izjem, predstavljena dejavnost le tistega dela, ki se je priključil OF. Tako je podoba slovenskih izobražencev kot celote v tem obdobju predstavljena še precej nepopolno in enostransko.

V delitvi poglavij sem se sicer držal kronološkega zaporedja, vendar so posamezna vprašanja, ki so presežala časovni okvir poglavja, obdelana v tistem delu, ko so prišla najbolj do izraza ali pa je bil zanje najbolj

⁵ Večjo pozornost proučevanju izobražencev je, za razliko od slovenskega, posvečalo hrvaško zgodovinoписje. Tako glej npr. Mladen Iveković, Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945 (2 knjigi), Zagreb 1970, in Zorica Stipetić, Komunistički pokret i inteligencija, Zagreb 1979, itd.

značilen, četudi so se pojavljala pred določenim obdobjem ali po njem. Zato lahko rečem, da je struktura raziskave zasnovana tudi problemsko. Sicer pa v delu prevladuje analitski pristop. Knjiga vsebuje tudi primerjalno analizo pogledov nasprotnih taborov na Slovenskem. To je v normalnih okoliščinah sicer povsem razumljivo, a gre za doslej dovolj redek pojav v slovenskem zgodovinoписju druge svetovne vojne, zato ga velja posebej izpostaviti.

V knjigi je razmeroma veliko politične zgodovine. Najpomembnejši razlog za to je, da se predmet raziskave ukvarja zlasti z odnosom med politiko in izobraženci. Zaradi take opredelitve predmeta proučevanja so izobraženci bolj objekt kot pa subjekt raziskave. Drugi razlog pa je razmeroma šibka obdelanost medvojne politične zgodovine, zlasti za čas po kapitulaciji Italije, obenem pa tudi neustreznost nekaterih interpretacij, ki so po mojem mnenju zahtevale novo ovrednotenje. Pri tem sem se lahko naslonil na nekatere lastne izsledke iz predhodnih razprav (v Novi reviji, v anketi o državljanski vojni, objavljeni v reviji Borec, na posvetu ob petdesetletnici upora...), druge pa v knjigi predstavljam povsem na novo. Poleg omenjenih razmeroma novih vidikov v proučevanju medvojne zgodovine so v raziskavo tako vključeni tudi nekateri drugačni pogledi na celotno obdobje od doslej uveljavljenih.

Pri proučevanju odnosa političnih dejavnikov do izobražencev je med njimi včasih težko potegniti ločnico, ker gre za prepletanje vlog. Medtem ko je bilo razmerje med okupatorji in izobraženci, kakor v glavnem tudi med izobraženci in OF, povsem jasno razvidno, ker je politiko OF usmerjala KPS, pa je odnos med izobraženci in protirevolucionarnimi skupinami nekoliko manj izostren, saj je razmerje med njimi zaradi notranje raznolikosti in tudi razpršeno delujočega protirevolucionarnega tabora večkrat težko določljivo. Kljub temu pa za najpomembnejše dejavnike – predstavnike predvojnih tradicionalnih političnih strank in Rupnikovo pokrajinsko upravo – to razmerje lahko dokaj jasno razberemo.

Vprašanje izrazoslovja je vedno pomembno, zato naj – da ne bo nesporazumov – pojasnim nekaj najbolj pogosto uporabljanih pojmov. Za temeljno merilo pripadnosti izobraženstvu sem izbral visokošolsko izobrazbo. Tako izhodišče pa sem upošteval dovolj ohlapno, da sem v pojmu izobraženec zajel nekoliko širši krog oseb. K temu me je vodilo prepričanje, da formalna izobrazba ni vedno zadostno in edino merilo, saj lahko med izobražence prištevamo mnoge osebnosti brez formalne izobrazbe, ki so se uveljavile s svojim intelektualnim delom. V tem pogledu predstavljajo značilen primer zlasti umetniški ustvarjalci, pa tudi na nekaterih drugih področjih so izobraženci brez visokošolske izobrazbe dokaj pogost pojav. Obenem sem med izobražence zaradi njihove posebne vloge in vpliva v družbi prištel tudi stražarje in mladce, čeravno mnogi med njimi še niso zaključili študija. Po drugi strani pa nisem upošteval oficirjev, ki bi po izobrazbi sicer sodili v raziskavo, vendar je bila njihova vloga v vojnih razmerah do take mere drugačna, da je ta problematika vredna samostojne obdelave. Iz povedanega je razvidno, da se nisem spuščal v različne teoretične in sociološke opredelitve pojma izobraženec, temveč sem predmet raziskave določil povsem pragmatično na podlagi konkretnih razmer. Brez predhodnega pojasnila bi bila morda tudi pojma osvobodilno gibanje in protirevolucionarni tabor videti protislovnata. Pojma »osvobodilen« in »protirevolucionaren« sta namreč najmanjši skupni imenovalci, ki je povezoval oziroma ločeval ljudi različnih ali podobnih nazorskih in političnih prepričanj v obeh, znotraj sicer heterogenih taborih. Glede na to, da moremo pri večini odločitev prepoznati širšo lestvico vrednot z mnogokrat protislovnimi opredelitvami, sta omenjena izraza ustrezna. Vprašanje protislovnosti je torej potrebno obrniti, problematičnost je v medvojnih opredelitvah in ne v terminih.

Knjiga v prvi vrsti temelji na neobjavljenem arhivskem gradivu, ki ga hranijo v Arhivu Slovenije (AS) – skupaj z dislociranimi enotama bivšega Zgodovinskega arhiva centralnega komiteja ZKS (AS I) in bivšega Arhiva

Inštituta za novejšo zgodovino (AS II), Arhivu ministrstva za notranje zadeve (A MNZ) in arhivsko-muzejske službe Univerze v Ljubljani (AMSIU).

Podatki, uporabni za obravnavanje problematike izobražencev, so razdrobljeni po različnih fondih in niso premo sorazmerni s količino pregledanega gradiva. Tako je bilo potrebno podobo sestaviti iz posameznih drobcev. Omenim naj še, da sem v knjigi pogosto navajal različne citate. Pri tem sem izhajal iz podmene, da je za ponazoritev določenih vprašanj in navsezadnje tudi za njihovo popestritev koristna uporaba citatov. Pri izbiri sem dajal prednost odlomkom, ki so širši, mnogokrat pa tudi strokovni javnosti manj znani ali pa celo povsem neznani. Pri tem sem skušal biti pozoren, da ob množici drobnih zgodb in podatkov ne bi zanemaril rdeče niti oziroma teze, ki jo v knjigi utemeljujem.

I.

**NAZORSKI TABORI
IN
SLOVENSKI IZOBRAŽENCI
PRED DRUGO
SVETOVNO VOJNO**

I.

Z razpadom habsburške monarhije so se razmere v slovenskih deželah močno spremenile. Z vstopom v novo državo, Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev se je položaj Slovencev, ki so tedaj že bili zrel narod, okrepil. Toda hkrati je ostala tretjina narodovega telesa zunaj matice ter izpostavljena potujčevalnim pritiskom v Italiji, Avstriji in na Madžarskem. V južnoslovanski državi je slovenski narod predstavljal pomembnejši politični dejavnik kot pred tem v habsburški monarhiji ter je doživel znaten gospodarski, socialni in kulturni razvoj do druge svetovne vojne.

Vsa tista področja v kulturi, znanosti in šolstvu, ki so zaposlovala večino slovenskih intelektualnih moči, so v novih razmerah dobila trdnejše temelje in boljše pogoje za delovanje. Položaj slovenskih izobražencev v jugoslovanskem delu Slovenije se je okrepil. Slovenščina je postala edini jezik šol in uradov, poleg tega se je v celoti uveljavil slovenski uradni in sodni aparat. Najpomembnejšo pridobitev je vsekakor pomenilo dotlej neuresničljivo dolgoletno hrepenenje, ustanovitev lastne, slovenske univerze v Ljubljani leta 1919. Čeprav je bilo skoraj ves čas potrebno dokazovati njeno upravičenost in jo braniti pred okrnitvijo ter celo ukinitvijo, je v dveh desetletjih ljubljanska univerza dosegla lepe uspehe in napredek. Z ustanovitvijo univerze je bilo v precejšnji meri konec razseljenosti slovenskih znanstvenikov po avstrijskih (največ Dunaj, Praga in Gradec) in tudi drugih evropskih univerzah ter znanstvenih ustanovah. Tako je bila na enem mestu zbrana večina slovenskih znanstvenih in pedagoških moči, ki so poleg znanstvenega dela skrbele za obnovo in širitev v slovenskem duhu vzgojenega izobraženstva. Univerza je zlasti prispevala k pospeševanju

in razvoju družbenih ved. Študij doma je postal dostopen tudi tistim, ki so bili na klinih socialne lestvice nekoliko nižje. V času od leta 1920 do 1938 je na petih fakultetah Ljubljanske univerze končalo šolanje 2882 študentov¹ ter promoviralo 117 doktorjev znanosti.²

V slovenskih deželah je bilo znanstveno delovanje pred prvo svetovno vojno precej utesnjeno. Največkrat je bilo prepuščeno zasebni pobudi. Omejeno je bilo na nekaj organizacij in ustanov, ki so zbirale znanstvene delavce ter redno izdajale svoje časopise in zbornike (Slovenska matica, Muzejsko društvo za Kranjsko, društvo Pravniki, Leonova družba, Slovenska šolska matica in Zgodovinsko društvo za Štajersko v Mariboru).³ Tudi na znanstvenem področju je bilo med obema vojnoma, poleg univerze, ustanovljenih nekaj ustanov (Geografsko društvo, Umetnostno-zgodovinsko društvo, Slavistično društvo, Socialno-ekonomski inštitut itd.), ki so pripomogle k razširitvi in poglobitvi znanstvenega dela.

Šolstvo se je v tej dobi dokončno sloveniziralo. Uvedba slovenščine kot učnega jezika je pomembno vplivala zlasti na osnovno šolstvo na Štajerskem in v Prekmurju ter na srednje šolstvo v celoti, saj se je to lahko nemoteno razvijalo.

Tudi na kulturnem področju so se možnosti izboljšale.⁴ Povečalo se je število gledališč, galerij (npr. Narodna galerija – 1918, tik pred vojno Moderna galerija...);

¹ Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani (1919–1969). Ljubljana 1969, str. 652.

² Fr. Ks. Lukman, Univerza. Spominski zbornik Slovenije (Ob dvajseti obletnici kraljevine Jugoslavije), Ljubljana 1939, str. 307 (odslej Spominski zbornik Slovenije). Pisec sicer omenja 380 doktorskih disertacij, vendar mednje prišteva tudi tiste na juridični fakulteti (265), ki pa ne ustrezajo današnjim kriterijem za doktorsko disertacijo, saj so bili doktorski nazivi na pravni fakulteti do leta 1944 podeljeni zgolj na osnovi ustnih rigorozov. Zato sem se pri navedbi števila disertacij oprl na delo Jože Kokole, Bibliografija doktorskih disertacij univerze in drugih visokošolskih in znanstvenih ustanov v Ljubljani 1920–1968. Ljubljana 1969.

³ Fr. Ks. Lukman, Znanost. Spominski zbornik Slovenije, str. 275.

⁴ Glej npr. Božidar Borko, Slovenska kultura v Jugoslaviji. Ob dvajsetletnici Jugoslavije. Misel in delo (kulturna in socialna revija), 1938, št. 12, Ljubljana 1938, str. 186–196.

razširjena je bila mreža muzejev; pomnožilo se je število publikacij. Za kulturne delavce je bilo že tedaj značilno, da so se zbirali okrog leposlovnih revij, ki so bile literarno-nazorsko usmerjene. Tudi tu smo priče določenemu razvoju, ki pa po kvantitativnem povečanju obsega še ni nujno prinesel tudi bistveno nove kvalitete. Na tem področju novi državni okvir ni pomenil tako pomembnih sprememb kot na nekaterih omenjenih.⁵

Slovenski izobraženci so se med obema vojnama združevali tudi v stanovske organizacije. Večina je imela tradicijo še iz avstrijskih časov, npr. društvo Pravniki (1889), Jugoslovansko profesorsko društvo (1906), Slomškova družba (1900), Društvo inženirjev (1910), druga, npr. Društvo slovenskih književnikov (1920), Združenje gledaliških igralcev Kraljevine Jugoslavije (1919), Društvo slovenskih likovnih umetnikov (1934), pa so bila ustanovljena po letu 1918.

Leta 1938 smo Slovenci dočakali tudi Akademijo znanosti in umetnosti (AZU), z besedami Franceta Steleta »najvišjo znanstveno ustanovo, po kateri hrepeni vsak zrel narod«. ⁶ Za prvega predsednika je bil izbran dr. Rajko Nahtigal.

Z ustanovitvijo AZU je bil sklenjen krog ustanov, ki omogočajo sistematično znanstveno delovanje in kulturni razvoj ter obenem zagotavljajo nemoten dotok svežih moči. Na predvečer druge svetovne vojne je bilo slovenske izobražence v primerjavi s položajem v prejšnjih letih bolj čutiti v utripu slovenskega javnega življenja, in to na raznovrstnih področjih, ne nazadnje pa so bili tudi številnejši.

Slovenski izobraženci, zlasti kulturni delavci, so bili že tradicionalno v ospredju v boju za slovenske narodne pravice in so dejavno posegali v politično življenje. Tudi

⁵ Glej podrobneje doktorsko disertacijo Ervina Dolenca, Kulturne zamisli političnih strank in skupin ter njihove kulturne organizacije v letih 1918–1929 (Kulturna politika in kulturni boj). Filozofska fakulteta v Ljubljani, 1992.

⁶ France Stele, Akademija znanosti in umetnosti. Spominski zbornik Slovenije, str. 382.

v času prve Jugoslavije so še vedno obstajali tehtni razlogi, da se temu poslanstvu niso odpovedali.

Politično življenje med vojnama lahko delimo v dve obdobji – na dvajseta in trideseta leta – ki sta sicer med seboj povezani, a kljub temu precej raznoliki. Zarezo med njima pomeni šestojanuarska diktatura, ki je ukinila parlamentarno demokracijo, delujočo v okviru vidovdanske ustave. Po dveh letih neposredne diktature je kralj Aleksander s posebno ustavo vsilil svoja pravila političnega delovanja. Njihova temeljna značilnost je bila prepoved ustanavljanja političnih strank na »plemenski« (narodnostni) podlagi. Dovoljeno je bilo le organiziranje vsedržavnih strank. Zato smo v drugi polovici tridesetih let priče razmahu različnih gibanj, ki so v bistvu nadomeščala prepovedane stranke na narodnostni podlagi. V okvirih okrnjene parlamentarne demokracije je potekal nadaljnji politični razvoj do začetka vojne. Za razumevanje naše problematike je vsekakor pomembnejši razvoj v tridesetih letih. Ta je znatno vplival tudi na vojno dogajanje na Slovenskem. To obdobje vsebuje mnoge posebnosti, ki jih v dvajsetih letih še ne zasledimo oziroma se še ne pojavljajo v tako značilni obliki. V tridesetih letih so v slovenskem političnem življenju stopili v ospredje problemi, ki sicer niso bili novi, a so se v najbolj pereči obliki kazali na nacionalnem, socialno-ekonomskem in idejnem področju.

Slovensko nacionalno vprašanje med obema vojnama ni bilo niti v okviru kraljevine Jugoslavije, kaj šele na Primorskem, Koroškem in Porabju, rešeno na način, kot si ga je želela večina Slovencev. To vprašanje je ostalo aktualno vso dobo. Po drugi strani je trideseta leta usodno zaznamoval prihod nacionalnega socializma na oblast v Nemčiji. Z revanšističnimi zahtevami so njegovi privrženci zamajali temelje versajske ureditve Evrope. Vojna v Evropi je postala le še vprašanje časa. Spricho grozeče zunanje nevarnosti je postal položaj slovenskega naroda še težavnejši.

Na gospodarskem področju je velika kriza v prvi polovici tridesetih let zajela tudi Slovenijo. Šele v drugi

polovici tridesetih let je sledilo postopno okrevanje gospodarstva, ki pa do začetka druge vojne ni doseglo stanja iz prve polovice dvajsetih let, ko je bil gospodarski napredek najhitrejši. Gospodarska kriza je prizadela praktično vse sloje prebivalstva, pri čemer je bilo še posebej prizadeto kmečko prebivalstvo, tedaj še vedno najštevilnejši stan v poklicni strukturi Slovenije, ter številni delavci, ki so postali brezposelni.⁷

Trideseta leta v Evropi so bila tudi čas »velikih« in »odrešilnih«, toda med seboj sprtih in izključujočih se idej. Sistem klasične parlamentarne demokracije se je zdel preživel in neučinkovit za reševanje nakopičenih problemov v tedanji družbi. Mamljivejše in »učinkovitejše« so se zdele metode, na katere so prisegali privrženci avtoritarnih in totalitarnih idej. Ta splošnoevropski pojav se je v nekoliko specifični obliki odražal tudi na Slovenskem. Glede na pretežno katoliški značaj slovenske družbe se je kazal v nasprotju med bojevitim katolicizmom, ki je temeljil na stanovskem družbenem in gospodarskem redu, izhajajočem iz krščanskega organskega pojmovanja družbe, kot so ga predpisovale papeške okrožnice, ter levičarskim pojmovanjem družbe, ki je prisegalo na razredni boj. Oba koncepta je prvenstveno družila pripadnost »ideji«. Njuna skupna značilnost je bila, da sta sledila močno razširjenemu razpoloženju v tedanji slovenski družbi in bila oba protikapitalistično usmerjena. Različno pa je bilo njuno razumevanje kapitalizma. V stanovski katoliški inačici, ki je imela protikapitalistično tradicijo še iz Krekovih časov, ga je predstavljal oderuški »divji« kapitalizem, ki so ga enačili z liberalizmom, v razredni marksistični pa družba, ki temelji na privatni lastnini in je kot taka vir vsega zla. Oba sta bila proti koncu tridesetih let v političnem porastu, kljub temu da ni moč zanikati, da so obstajale med delom

⁷ O kmetijstvu in nasploh o gospodarski politiki med obema vojnama glej Žarko Lazarevič, Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1994.

izobražencev iz vseh nazorskih krogov tudi močne težnje po obnovi demokracije.

V iskanju rešitev iz kočljivega položaja, v katerem se je znašel slovenski narod, so se v desetletju pred drugo svetovno vojno nasprotja v slovenski družbi močno poglobila. Ločnice niso potekale le med posameznimi tradicionalnimi nazorskimi tabori, temveč so se ostre meje zarisale tudi znotraj njih samih. Prišlo je do ločitve duhov v narodnem in v socialno-političnih vprašanjih in do novih povezovanj ter s tem do določenega preoblikovanja slovenske družbe. Tradicionalna delitev na nazorske tabore, nastala konec 19. stoletja, kot najpomembnejše merilo notranje razslojenosti slovenske družbe, je bila konec tridesetih let že močno načeta. Začetek vojne je ujel slovensko družbo ravno sredi procesa preoblikovanja. Težko je predvideti, kakšen bi bil nadaljnji razvoj slovenske družbe, če ne bi prišlo do zasedbe, vsekakor pa ne bi bil tak, kot se je zgodil med vojno. Medvojni razvoj nikakor ne pomeni nadaljevanja predvojnega »naravnega« toka, vsebuje pa mnoge bolj ali manj latentne prvine (naraščanje polarizacije, nestrpnosti in ekskluzivizma je bilo očitno!), ki so ga omogočile. Slednje poudarjam predvsem zato, ker obstaja nevarnost, da bi na predvojni razvoj gledali zgolj v luči medvojnih dogodkov.

II.

Za časa habsburške monarhije so se med Slovenci, podobno kot med drugimi evropskimi narodi, izoblikovali trije nazorski tabori, in sicer katoliški, liberalni in marksistični. V novo državno tvorbo je prišel katoliški tabor kot najmočnejši dejavnik. Vodilno vlogo, ki si jo je pridobil s Slovensko ljudsko stranko (SLS) ter široko razpredeno mrežo katoliških in verskih društev, organizacij in ustanov na gospodarskem, kulturno-idejnem in telesnokulturnem področju pred prvo svetovno vojno, je zadržal tudi vso dobo med obema vojnama.

Ena šibkejših strani katoliškega tabora je bil prav njegov vpliv med slovenskimi izobraženci. Natančnejših

raziskav o tem vprašanju zaenkrat še nimamo, zato se te trditve bolj opirajo na neko posplošeno mnenje, s katerim pa so se – kar je bistveno – strinjali že sodobniki tako iz katoliškega kot iz liberalnega nazorskega kroga. Katoliški tabor, v katerem je imela velik vpliv duhovščina, je prevladoval na podeželju, medtem ko se je liberalizem usidral predvsem med meščanstvom in svobodomiselnim laičnim izobraženstvom. Tudi če je ta ugotovitev sicer ustrezna, a je gotovo preveč posplošena, posebej za čas med obema vojnama, pa vsekakor drži, da si katoliški izobraženci v tem času niso zmogli ustvariti položaja, ki bi bil sorazmeren s pomembnostjo katoliškega tabora v celoti v slovenski družbi. Poleg prevelike usmeritve katoliškega tabora na kmečko prebivalstvo ugotavlja Igor Grdina tudi neustrezno politiko stranke pred prvo svetovno vojno do slovenskih izobražencev (odnos do učiteljev, do nacionalnih kulturnih ustanov, ki so jih vodili liberalci itd.).⁸ Po mnenju Franceta Dolinarja pa sta bili politika katoliškega tabora do novo ustanovljene univerze in nezmožnost prilagajanja novim razmeram glavna »krivca« za njegovo zaostajanje na znanstvenem področju. Na ljubljanski univerzi naj si katoliška stran ne bi zmogla zagotoviti zadostnega števila docentur za »katoliško zavedne znanstvenike«. Kljub ustanovitvi univerze in s tem povsem drugačnim razmeram, je Leonova družba ostala osrednja katoliška znanstvena ustanova, ki se povrhu vsega ni prilagodila novim razmeram, tako da »Leonova družba ni bila več zmožna uveljaviti katoliške vrednote v slovenski znanstveni in celotni kulturi«.⁹ K občutku manjvrednosti med katoliškimi izobraženci so precej pripomogli tudi stalni, a vsekakor pretirani očitki o neena-

⁸ Igor Grdina, Položaj in vloga razumnikov v slovenskem katoliškem gibanju. Tretji dan, april 1993, št. 8, str. 4–6.

⁹ France Dolinar, Slovensko katoliško znanstveno delo. Slovenska katoliška obzorja (Izbor esejev, razprav, člankov). Slovenska kulturna akcija, Buenos Aires 1990, str. 357–378 (odslej Dolinar, Slovenska katoliška obzorja). Podobnega mnenja je bil tudi Alojzij Odar, Slovenski katoličani in znanost. Vrednote 1951, št. 1, str. 3–12.

kovrednosti in ideološki vpetosti katoliške kulture v primerjavi s svobodomiselno.¹⁰

To pa nikakor ni pomenilo, da je bila vloga slovenskega izobraženstva, ki je izražalo svoje katoliško prepričanje, v slovenski kulturi, znanosti in šolstvu majhna. Med drugim je bila na ljubljanski univerzi ustanovljena teološka fakulteta, delovala je tudi cela vrsta zasebnih šol (od meščanskih do klasične gimnazije v škofovih zavodih v Št. Vidu nad Ljubljano), ki so vzgajale mladino v katoliškem duhu.

Katoliški tabor je v dvajsetih letih navzven deloval enotno, kar pa ne pomeni, da ni bilo čutiti notranje razgibanosti. Opazna je bila menjava generacij. Vse bolj se je uveljavljal mladi rod, ki je v katoliško gibanje prinesel svežega duha. Za mlado, porajajoče se katoliško izobraženstvo je bilo značilno, da se je zbiralo okrog literarnih revij, kot so bile Križ na gori, Križ, zaradi česar se jih je oprijelo ime križarji (Etbin Bojc, Tine Debeljak, Marijan Dokler, Mirko Javornik, Ruda Jurčec, Edvard Kocbek, Jakob Šolar, brata Božo in Vital Vodušek, brata Anton in France Vodnik itd.). Mladinsko gibanje v izraznih oblikah sicer ni bilo enotno, skupno pa jim je bilo prizadevanje za versko in kulturno prenovo človeka po izvirnih krščanskih načelih. Na socialnem področju je iskalo radikalnejše rešitve ter se od leta 1927 dalje približalo socialistični in marksistični analizi družbene stvarnosti in tako prispevalo k nastanku močnega slovenskega krščansko-socialističnega gibanja. Glede političnega življenja so križarji vedno očitneje kazali nezadovoljstvo s tedanjo neuspešno slovensko strankarsko demokracijo. Zlasti ostro so kritizirali katoliško stranko. V filozofskem pogledu so križarski spisi odpirali pot med Slovence personalizmu in eksistencializmu. Na umetnostnem področju

¹⁰ Glej npr. France Koblar, *Moj obračun*. Slovenska matica, Ljubljana 1976, str. 131 (odslej Koblar, *Moj obračun*). V spominih omenja: »Zdelo se je, da bomo počasi le premagali dvoje težav: domačo ozkosrčnost in staro kulturno utilitarnost ter trditve nasprotnikov, da je katoliško delo samo 'črn kruh' (op. avtorja – gre za izjavo Josipa Vidmarja!), nesvobodno, neenakovredno tekmovanje s harmoničnim in ustvarjajočim svobodomiselstvom.«

so bili križarji zagovorniki ekspresionizma.¹¹ Krščanski socialisti so drugo pomembno katoliško gibanje na Slovenskem; zraslo je predvsem iz nezadovoljstva mladih nad neuspešnostjo katoliških ustanov, da bi konkretnije posegle v reševanje socialnih problemov. V tem času so bili pomembnejši idejni zagovorniki krščanskega socializma dr. Andrej Gosar, France Terseglav in kasneje pater Angelik Tominec. Odnos vodstva stranke in predvsem uradne Cerkve (škof Anton Jeglič) je bil sprva vsaj strpen, sčasoma pa vse bolj odklonilen.

Starejša generacija, ki je ustvarjalni vrh dosegla v dobi pred prvo svetovno vojno, je še vedno imela pomembno vlogo, vendar je bil njihov vpliv bolj posledica avtoritete (npr. Aleš Ušeničnik, Franc Saleški Finžgar in njegov trnovski krožek) kot pa njihovih nekolikanj ostarelih idej in pogledov. To je še zlasti veljalo za trideseta leta, ko so se redkeje oglašali v javnem življenju, čeprav so nekateri (npr. Ušeničnik) zadržali pomembno vlogo pri oblikovanju katoliškega javnega mišljenja. Njihova vloga torej tudi v času med vojnama ni bila majhna, a vendar ta generacija ni več dajala značilnega tona tej dobi. Izpodrinili so jo mlajši rodovi katoliških izobražencev, ki so desetletju pred vojno dali temeljni pečat.

V tridesetih letih so razhajanja, ki so se v dvajsetih nakopičila v katoliškem taboru, privrela na dan. V nasprotju z večino v liberalnem in socialističnem taboru, ki je zagovarjala jugoslovanski unitarizem, so bili Slovenci zanj samostojen narod, zato je katoliška stran vseskozi zagovarjala avtonomistično stališče. Vendar je to načelo zaradi različnih dnevnopolitičnih potreb, zlasti to velja za SLS, zdaj bolj zdaj manj glasno poudarjal. Tako je zaradi sodelovanja v vladni stranki, Jugoslovanski radikalni zajednici (JRZ), katoliška stranka od leta 1935 do začetka vojne vprašanje slovenske avtonomije večkrat zanemarjala in ga potiskala v ozadje. Nelagodje v stran-

¹¹ Jožko Pirc, Aleš Ušeničnik in znamenja časov. Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja. Založba Družina, Ljubljana 1986, str. 209 (odslej Pirc, Ušeničnik).

kinih vrhovih je bilo vidno zlasti po sporazumu Cvetković-Maček, zaradi česar so bili deležni ostrih kritik tudi iz lastnega nazorskega tabora. Tudi v tem času SLS sicer ne bi mogli oporekati, da si ni prizadevala za izboljšanje avtonomnega položaja dravske banovine in je v tem času tudi dosegla pomembne uspehe (npr. ustanovitev AZU). To je stranki uspevalo s politiko majhnih korakov, kjer je bilo pogosto treba sklepati kompromise. Mnogim je oportunistična drža (načelo je bilo – pomembno je biti v vladi!) pomenila preočitno neskladje med načelno usmeritvijo (višek te so bile znane punktacije iz leta 1932) in dejansko politiko. Vendar to vprašanje ni odločilno prispevalo k razkolu v katoliških vrstah, saj so bili neprizanesljivi kritiki medle narodne politike SLS tako na levici kot na desnici.

Odločilno prelomnico v slovenskem katoliškem taboru je pomenila okrožnica papeža Pija XI. Quadagesimo anno iz leta 1931 ter zamisel o organiziranju Katoliške akcije (KA), ki velja za temelj uveljavljanja bojevitega katolicizma. Ta si je zadal za cilj ponovno pokristjanjenje slovenske družbe. Odmev na okrožnico Quadagesimo anno je bil v slovenskih katoliških krogih različen. Del katoličanov, predvsem iz vrst Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ) in socialno usmerjenih križarjev, jo je odklonil ter sčasoma le še radikaliziral svoja stališča, nekateri so se prilagodili njenim zahtevam (npr. Gosar je celo opustil naziv »krščanski socializem« ter ga nadomestil z izrazom »krščanski socialni aktivizem«), večina v katoliškem občestvu, z uradno Cerkvijo na čelu, pa jo je brez oklevanja sprejela kot vzor za nadaljnji razvoj slovenske družbe. Ideal zamišljene družbe naj bi bila stanovska država, urejena na podlagi krščanskih načel, skladnih s katoliško socialno mislijo v papeških okrožnicah (predvsem Rerum novarum iz leta 1891 ter omenjeno Quadagesimo anno). Za uresničenje naloge, ki si jo je zadalo vodstvo slovenske Cerkve s škofom dr. Gregorijem Rožmanom na čelu, je bila posebna vloga namenjena KA, ki je dobila mesto odločilnega dejavnika med slovenskimi katoličani. O tem tudi zgovorno priča oznaka škofa Rožmana, ki jo omenja njegov življenjepisec Jakob Kolarič,

češ da je bil »škof KA«. ¹² Idejo o organiziranju KA je sprožil že leta 1922 papež Pij XI. (okrožnica *Ubi arcano Dei consilio*), ¹³ vendar je posebno težo na Slovenskem dobila šele v tridesetih letih. KA je bila na Slovenskem v tem času postavljena na novih temeljih. Pred tem je bilo še mnogo nejasnosti glede njene vloge in se je KA kazala bolj v obliki gibanja. ¹⁴ V tridesetih letih pa je, predvsem po zaslugi organizacijskih sposobnosti profesorja Ernesta Tomca, prekaljenega že v orlovski zvezi, in na podlagi pravno-organizacijskih utemeljitev prelata dr. Alojzija Odarja ¹⁵ ter ob podpori cerkvene hierarhije, postala hierarhično zasnovana organizacija z jasno začrtano vlogo v okviru škofije s svojim vodstvom (Narodni odbor KA – NOKA, ki je izdajal Revijo *Katoliška akcija*) ter posameznimi vejami KA. Te so bile organizirane po poklicih in stanovih. Po mnenju Cirila Žebota naj bi obstajala tudi težnja laičnega vodstva KA, da uveljavi oblast nad vsemi organizacijami katoliških laikov in jih omeji na raven pomožnih sil KA. ¹⁶ Za zgled so si izbrali organizacijo KA v Belgiji, sicer pa je bila vsaj enemu od glavnih organizatorjev KA, profesorju Ernestu Tomcu, ideal družbene ureditve Salazarjeva Portugalska. ¹⁷ KA je bila načeloma nepolitična cerkvena organizacija za versko-idejno delovanje med laiki, vendar pa je na posebno vlogo, ki ji

¹² Jakob Kolarič, Škof Rožman (Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa) (II. knjiga). Izdala in založila Družba Sv. Mohorja v Celovcu 1970, str. 186 (odslej Kolarič, Rožman). Naziv »škof KA« mu je pripisal že časnik *Slovenec* 9. marec 1943.

¹³ Glej npr. Kvišku zdaj dežela vsa! Beseda o Katoliški akciji. Ljubljana 1931.

¹⁴ Vloga KA ni bila nejasna le v Sloveniji, temveč je bila to splošna značilnost v katoliškem občestvu. Zato je papež Pij XI. njeno vlogo opredelil v pismu brazilskim škofom. Pismo je izšlo tudi v slovenskem prevodu (Pismo Sv. Očeta brazilskim škofom o Katoliški akciji) v zbirki *Naša pot* X. leta 1936.

¹⁵ Alojzij Odar, *Katoliška akcija in delo v njenih organizacijah*. Buenos Aires 1949.

¹⁶ Ciril Žebot, *Neminljiva Slovenija* (Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije), Magellan, Ljubljana 1990, str. 90 do 91 (odslej Žebot, *Neminljiva Slovenija*).

¹⁷ Stanislav Mohorič, *Volja in razum*. Profesor Ernest Tomec. Zbornik člankov in pričevanj ob 50-letnici njegove smrti. Izdala Slovenska kulturna akcija, Buenos Aires 1991, str. 158 (odslej Tomčev zbornik).

jo je namenilo cerkveno vodstvo, vplivalo tudi dejstvo, da je po uvedbi šestojanuarske diktature v nekem smislu pomenila nadomestilo za prepovedana katoliška društva in organizacije. Pri tem jim je koristilo zgledovanje po precej podobnih italijanskih razmerah.¹⁸ Vse omenjeno velja za ljubljansko škofijo, saj se v mariborski KA nikoli ni posebej močno zasidrala, predvsem pa so bili tu zagovorniki manj strumnih metod v njenem delu.¹⁹

S tem so bili ustvarjeni temelji za uveljavljanje integrističnega bojevitega katolicizma, ki je znova obudil Mahničovo »ločitev duhov«, le da je tokrat namesto liberalizma kot glavni sovražnik, zlasti še po okrožnici Divini redemptoris (1937), nastopal komunizem. Pri tem ni šlo toliko za obrambno držo, kot bi morda lahko sklepali po poudarku na protikomunistični usmeritvi, temveč za izrazito napadalno delovanje, katerega vzrok ni bil toliko v preprečevanju komunizma, ki je bil kljub vidnemu porastu razmeroma šibak in omejen, marveč predvsem v širjenju lastnih pogledov. Protikomunizem je bil konstitutivni del politične ideologije bojevitega katolicizma ter je kot tak pomenil sredstvo za doseganje lastnih političnih ciljev.²⁰ Čim ožje je bilo dojemanje in razumevanje katoliškega nauka in čim bolj nestrpni so bili njegovi privrženci, tem širši je bil krog tistih, ki so jih prištevali med komuniste in njihove privržence.²¹ Za nekatere, ki jih kljub temu ni bilo moč stlačiti v tovrstne sheme – pred-

¹⁸ Žebot, *Neminljiva Slovenija*, str. 87–88.

¹⁹ Sebastijan Kocmur, *Dobrih deset let Tomčevega dela*. Tomčev zbornik, str. 124.

²⁰ Spomladi 1943 se je na pisanje dr. Aleša Ušeničnika in dr. Josipa Turka v Slovincu o krivdi liberalizma in svobodomiselstva za tedanji »razcvet« *komunizma* (s tem je bila seveda mišljena Osvobodilna fronta), zelo ostro odzval nekdo iz naprednega tabora, ki se je podpisal s psevdonimom Stari svobodomislec. Zapisal je: »*Vi* (op. avtorja – misli na katoliški tabor) *ste potrebovali komunizem za svojo diktaturo.*« (Glej AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 110b/III/4. Vesti 15. julija 1943.)

²¹ Glej npr. Tine Debeljak, *Spomini ob F. S. Finžgarju*. Meddobje 1964, št. 1–2, str. 165, kjer piše: »*Drugi voditelj je bil prof. Tomc, eden redkih, ki je bral špansko protikomunistično literaturo v izvirniku in je bil zato eden najboljših slovenskih poznavalcev komunističnih metod ter videl zato ‚vse rdeče‘.*«

vsem za liberalce – pa se je našla oznaka »prostožidar-
skih zarotnikov«. ²² Tako se je npr. dr. Ivan Ahčin, eden
najbolj vnetih pri odkrivanju prostožidarjev (napisal je
tudi knjigo Prostožidarstvo), posluževal nenavadnih me-
tod, ki jih Ruda Jurčec v spominih opisuje z naslednjimi
besedami: *»Prvič je odkril, kako se masoni med seboj spozna-
vajo v Sofiji, kjer je bil tedaj minister za socialna vprašanja so-
ciolog z mednarodnim slovesom. Doktor Ahčin se je z njim
srečal na glavnem banketu, pa tudi minister sam je pokazal
zanj mnogo zanimanja. Ko mu je dal desno roko, mu je mini-
ster v dlan palec močno pritisnil... To se je večkrat ponavljalo
in doktor Ahčin je bil prepričan, da se nikdar ni zmotil. Ko je
potem brskal za podatki, se je res odkrilo masonsko članstvo
prijazno vsiljivega-nevsiljivega neznanca.«* ²³

V najbolj izjemni obliki se je ta politična usmeritev
izrazila v reklu »le dober katoličan je lahko pravi Slovenec«. Med katoličani so obstajale tudi avtoritarne težnje. Te je de-
loma zastiralo dejstvo, da so si že v predvojni okrnjeni par-
lamentarni demokraciji zagotavljali popolno prevlado v slo-
venskem političnem življenju (npr. po volitvah leta 1938),
tako da jim ni bilo treba teh okvirov tudi formalno spre-
minjati in posebej izpostavljati svojih avtoritarnih nagnjenj.
Vendar pa je treba pripomniti, da ni nikakršnih otipljivih
dokazov, da bi se, kljub izredno ostri idejni nespravljlivosti,
v praksi kdaj zavzemali za odpravo strankarske demokra-
cije. Tako je SLS tudi med zasedbo, ko je javno strankarsko

²² Obtožbe o prostožidarstvu med Slovenci so bile pretirane, saj je bilo to v primerjavi z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami šibko. V drugi polovici tridesetih let je bila sicer ustanovljena loža Valentin Vodnik s sedežem v Ljubljani. Štela je okoli 20 članov. O številu članov in poimenski sestavi si podatki niso enotni. Nekaj Slovencev je bilo včlanjenih tudi v druge jugoslovanske lože. Osrednji oporišči prostožidarstva na Slovenskem naj bi bili Rotary club s podružnicami v Ljubljani, Mariboru in Kranju ter društvo Pravnik. Znani so podatki o članih v Rotary clubih (Zoran D. Nenezić, Masoni u Jugoslaviji (1764–1980), Beograd 1988), od katerih je bila npr. v ljubljanski podružnici obenem morda desetina prostožidarjev. Prostožidarji in rotarijanci so bili skoraj izključno liberalnega prepričanja in od tod izvira enačenje med liberalci in prostožidarji. O tem glej tudi Peter Vodopivec, Prostožidarska loža Valentin Vodnik v Ljubljani (1940). Kronika 1992, št. 1, str. 44–50.

²³ Ruda Jurčec, Skozi luči in sence (1914–1958), III. del. Buenos Aires 1969, str. 102 (odslej Jurčec, Skozi luči in sence).

življenje zamrlo, v vseh programskih izhodiščih o povojni ureditvi vztrajala pri strankarski demokraciji.

Značilno je, da so prav iz teh krogov izhajale zelo podcenjevalne ocene o vlogi in pomenu katoliških intelektualnih moči ter slovenskega izobraženstva nasploh. Da bi razumeli vzroke takšnega nezaupanja najbolj bojevitih privrženecv slovenskega katolicizma do tedanjega katoliškega izobraženstva, jih moramo osvetliti z več zornih kotov. Če upoštevamo, da so ti ljudje stremeli za prevlado nad celotno duhovno sfero v slovenski družbi, je razumljivo njihovo razočaranje nad nemočjo katoliškega izobraženstva, da bi izpolnilo te njihove načrte. Znan je Ehrlichov izrek, da bi slovenski narod potreboval 100 katoliških politikov, 100 katoliških zdravnikov, 100 katoliških gospodarstvenikov, univerzitetnih profesorjev, umetnikov...²⁴ Drugi vidik podcenjevalnega in še bolj nezaupljivega gledanja na katoliško izobraženstvo razkriva njihovo razumevanje katolištva ter vloge katoliškega izobraženstva. Dejavnost katoliških izobražencev bi morala biti, po mnenju zagovornikov integrističnega katolicizma, v službi katoliške prenove. Tako ideološko pogojevanje je nujno vodilo do delitve na »prave« in »neprave« katoliške izobražence. Zaradi takih meril mnogih, včasih kar celih skupin (npr. križarjev oz. celotnega mladinskega gibanja), sploh niso prištevali med katoliške izobražence. Tako izrazito ozko in enostransko gledanje je včasih privedlo do prav absurdnih ocen, npr. da od Ivana Preglja dalje v katoliški literaturi ni bilo več pravega pisca,²⁵ ali pa, da na vsej filozofski fakulteti, razen prof. dr. Franceta Vebra, ni nobenega pravega katoliškega profe-

²⁴ Stane Kos, *Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941–1945* (l. del). Rim 1984, str. 69–70 (odslej Kos, *Stalinistična revolucija*). Pisec ni navedel vira. Tega lahko spoznamo iz članka dr. Filipa Žaklja, *Dr. Lambert Ehrlich. V spomin 20-letnice mučeniške smrti slovenskega duhovnika. Kalendar svobodne Slovenije 1962*, str. 157 (vir navedbe Slovenska pot, leto V, št. 2–3, str. 37), kjer piše: »Dr. Milan Komar pripoveduje, da je nekoč v Stični na dijaškem taboru pozval študente, naj se pripravljajo, naj študirajo, kajti Slovenija potrebuje celo vrsto visoko usposobljenih mož.« Nato je Ehrlich izrekel navedene besede.

²⁵ Glej članek *Kulturni boljševizem* (Nekaj pogledov v preteklost). *Slovenec*, 26. avgust 1944.

sorja.²⁶ Ostri kritiki ni ušel niti Izidor Cankar, ki je s svojim urednikovanjem dvignil Dom in svet na zavidljivo umetnostno-estetsko raven. Takole so ga ocenili neprizanesljivi kritiki iz stražarskih vrst: »Zgodovinska krivda leži predvsem na Izidorju Cankarju, ki bi kot vodilni slovenski estēt in sploh kot vodilna slovenska umetnostna avtoriteta z lahkoto mogel tehtnico povojnega slovenskega umetnostnega razvoja nagniti na stran katoliške narodne obnove. Pa tega ni storil, temveč je odpadel k pogubnemu nazoru estetskega avtonomizma.«²⁷

Zavedajoč se majhnega vpliva med slovenskimi izobraženci, so v krogih privržencev katoliške prenovе sklenili zapolniti to vrzel. Svojo dejavnost so prenesli na univerzo, ki je vse bolj postajala središče spopadov med idejnimi nasprotniki na Slovenskem.²⁸ Pri tem sta prednjačili dve skupini, okoli revije Straža v viharju zbrani akademiki (študentje) pod idejnim vodstvom univ. prof. dr. Lamberta Ehrlicha (stražarji) ter mladci z glasilom Mi mladi borci. Slednje je vodil profesor Ernest Tomec in so kasneje nastopali kot predstavniki dijaške in akademske KA. Obe skupini sta bili ustanovljeni kot elitni organizaciji, ki naj bi vzgojili prepotrebno katoliško intelektualno elito v duhu načel katoliškega integrizma. Načeloma naj bi se obe skupini sicer ogibali političnega delovanja, a so njuni pripadniki v svoji gorečnosti marsikdaj posegli tudi na to področje.²⁹ Vendar je ob tem treba dodati, da je šlo pri mladcih bolj za izjemne primere, ki so se lahko končali tudi z izključitvijo iz KA, medtem ko so se stražarji aktivno vključevali v politično življenje.

Skupini sta imeli precej podobnosti, a tudi nekaj razlik. Skupen jima je bil predvsem cilj: izkoreninjenje komunizma med mladino ter pokristjanjenje univerze.

²⁶ Predavanje Katoliški Slovenci in krščanska obnova javnega življenja slovenskega naroda do danes (str. 8) na IV. akademskih študijskih dnevih sv. Tomaža, 7. III. 1943.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Glej Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919 do 1941. Mladinska knjiga, Ljubljana 1972, ter videnje z nasprotne strani, Ciril Žebot, Neminljiva Slovenija, 105–131.

²⁹ Bogo Grafenauer, Kriza Doma in sveta. Dom in svet 1888–1988. Zbornik ob stoletnici. Uredil Stanko Janežič. Izdala in založila Mohorjeva družba v Celju, 1988, str. 37–38 (odslej Dom in svet 1888–1988).

Drugače pa je med mladci in stražarji vladala velika tekmovalnost v boju za prevlado na univerzi ter so bila trenja med njimi zelo pogosta. Nasprotja so bila deloma plod osebne nestrpnosti obeh idejnih vodij, Ehrlicha in Tomca, ter njunih različnih značajev,³⁰ deloma pa je šlo za razlike v metodi in taktiki njunega delovanja.

Ehrlich naj bi bil predstavnik jezuitov ter užival Koroščevo podporo za svoje delovanje med stražarji. Bil je široko razgledan in šolan mož, ki se ni ukvarjal le s teološkimi problemi v ožjem pomenu besede, temveč je bil tudi eden redkih etnologov na Slovenskem v tistem času – etnologijo in primerjalno veroslovje je študiral v Salzburgu, Parizu in Oxfordu –,³¹ in je sodeloval kot izvedenec za mejna vprašanja na pariški mirovni konferenci. Kot tak si je med svojimi učenci pridobil avtoriteto in zaupanje. Tomec pa je bil v svojih pogledih izjemno premočrten ter je med mladci vpeljal napol vojaški sistem organizacije (sistem jat in podjat) z zelo strogimi pravili, ki so jih mnogi le stežka prenašali. To sicer ni pomenilo, da je bil tiranski do učencev, temveč le prepričan, da je tak sistem vzgoje za mlade ljudi najkoristnejši. V bistvu je šlo za posnemanje organizacij komunističnih strank.³² V svoji dejavnosti je užival podporo škofa Rožmana in cerkvene hierarhije vključno z glavnim ideologom Alešem Ušeničnikom. Zelo pronicljivo primerjavo obeh osebnosti je v članku Dva velika sodobnika podal dr. Milan Komar, izobraženec, ki je izšel iz mladčevskih

³⁰ Kolarič, Rožman II, str. 202.

³¹ Profesor dr. Ehrlich – znanstvenik. Slovenec, 27. maja 1942. Na področju proučevanju etnologije je bil mednarodno znan, in to predvsem v anglosaškem okolju. V Angliji je namreč izdal knjigo *Origin of Australian Beliefs* (1922) in nato še razpravo *Tribal initiation and secret society in Australia* (1924). O celotnem njegovem delovanju glej dr. Lambert Ehrlich, *Stražar naših svetinj*. Gradivo za življenjepis. S pomočjo številnih sodelavcev zbral in uredil Rudolf Čuješ. Antigonish, Nova Scotia 1992.

³² Stanislav Mohorič, *Volja in razum*. Tomčev zbornik, str. 153. Pisec je zapisal: »Od prvih stikov s profesorjem Tomcem se posebno spominjam, da nam je govoril, da imajo komunisti kot organizirani brezbožniki zelo dobro izpeljano organizacijo s sistemom celic in da se ne moremo proti njim boriti, če ne bomo imeli enako dobre organizacije. Rekel je, da se proti tankom ni mogoče boriti z loki.«

vrst. V njem je zapisal: »Tomec je vedno hodil v vrsti in v skupini, v smislu izročil, z načrti za prihodnost pred očmi, vedno prepojen z zakonitostjo, in čeprav je v globini bil revolucionarnega duha, si je dajal duška samo znotraj postavljenega reda. Ehrlich pa je hodil kot po planem, po prostem, sam, z distanco in s svobodo nasproti problemom. To se je videlo tudi pri vzgoji: Ehrlichova osebnost ni obremenjevala rasti stražarjev. Za Ehrlicha je bila mladčevska organizacija biser, nekaj čudovito popolnega – non plus ultra – za srednješolce, toda absolutno neprimerna za akademike. To je bil njegov poglavitni argument pri razgovorih brez konca, ki naj bi vzpostavili edinost med katoliškim dijaštvom, do katere pa žal nikoli ni prišlo. Tomčev organizacijski in vzgojni sistem se mu je zdel preveč malenkosten za odraslega fanta in bodočega intelektualca. Tomčeve točnosti, temeljitosti, ki pa je bila, kar je treba priznati, združena z neko togostjo, Ehrlich ni prenesel, ne samo zaradi togosti, ampak tudi zaradi preciznega sistema. Tomec je bil po duhu veliko bolj naravoslovec in ljubitelj eksaktnih ved kot pa humanist, čeprav je bil profesor klasičnih jezikov, za katere se je odločil, ker ni imel sredstev za dražji študij naravoslovja. Srednješolska profesura tudi ni ostala brez vpliva na njegovo značaj. Ehrlich pa je bil človek drugačnega sloga, obsežnega znanja in brez malenkostnosti, a tudi brez čuta za podrobnost. Slovničar Anton Breznik je o njem dejal: ‚Je naravnost tragično: tako veliko znanja in tako malo sistematičnega duha.‘ Če ne bi bilo drugih razlogov, bi samo ta razlika v značajih dovolj razložila, zakaj ni moglo priti do sporazuma med obema voditeljema prihodnjega izobraženstva.«³³

V idejnem pogledu so bili stražarji bolj odprti za družbenopolitična vprašanja ter zmernejši v svojih političnih in idejnih prizadevanjih in intelektualno bolj profilirani od mladcev. Ti so bili izrazito premočrtni ter po političnem in idejnem prepričanju še bolj desno od stražarjev. Mladci so se sami radi in s ponosom imeli za Mahničeve učence. V obeh skupinah so se močno zavzemali za načelno jasnost in popolno zvestobo Cerкви ter bili brezkompromisen boj proti vsem drugače mislečim. Toga ideološka delitev na dva tabora je poglede poenostavljala, jih vračala k

³³ Milan Komar, Dva velika sodobnika. Tomčev zbornik, str. 71–72.

jasnim rešitvam, kar je omogočalo le zmerno osebno prostost in omejeno dovzetnost za novosti. Zato ti dve skupini nista mogli pospeševati podobnih gibanj kot so se pojavila v dvajsetih letih med mladim katoliškim izobraženstvom. Proti koncu tridesetih let sta sicer obe skupini pripomogli k številčni okrepljenosti katoliškega izobraženstva, ki pa je bilo značilno za to obdobje, vzgojeno v precej nestrpni miselnosti in je v celoti odražalo duha privrženecv katoliške prenove. Posebej mladci so bili zamišljeni bolj kot aktivisti v svojem okolju in niso bili vzgajani v posebej ustvarjalnem duhu. Pečat dobi so tako dajali bolj s svojo privrženostjo mahničevskemu izročilu, kot pa z izvirnimi prispevki, ki bi zapustili trajnejše sledi v slovenski kulturi in znanosti. Po drugi strani velja pripomniti, da so proti koncu te dobe mladci in stražarji šele prihajali v širše javno življenje in niti niso imeli dovolj časa, da bi povsem dozoreli in se kot taki uveljavili. Mnogi med njimi so kasneje, v svoji zreli dobi, ki pa so jo praviloma preživljali kot politični emigranti, dosegali pomembne uspehe na področju znanosti in kulturne dejavnosti, pa tudi mladostni radikalizem se je pri mnogih unesel. Tako so bili mladci tudi pokojni nadškof in nuncij dr. Jože Žabkar, pokojni profesor Gregoriane dr. Vladimir Truhlar, sedanji ljubljanski nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar, pomožni škof Jože Kyas, svetovno znani proučevallec raka v Parizu dr. Franc Žajdela, profesor in dekan papeške univerze dr. Janez Vodopivec, rektor katoliške univerze v Buenos Airesu dr. Milan Komar, geograf dr. Jože Velikonja in še mnogi drugi.³⁴

Precej bolj plodna so bila nekdanja gibanja in skupine mladih, ki so sicer do tridesetih let že zamrla, a je njihov čas ustvarjalne zrelosti prišel v desetletju pred vojno, tako da so njihovi člani zavzeli pomembna mesta v katoliškem in slovenskem javnem življenju. »Delovali« so v znanosti (npr. dr. Anton Trstenjak – filozof in psiholog, Stanko Gogala v pedagogiki, Rajko Ložar v umetnostni zgodovini, arheologiji in etnografiji itd.) in leposlovju. V osrednji katoliški literarni reviji *Dom in svet* srečamo v prvi polovici tridesetih let na

³⁴ Stanislav Mohorič, *Volja in razum*. Tomčev zbornik, str. 158–159.

uredniških mestih ter med sodelavci imena kot so France Vodnik, Rajko Ložar, Edvard Kocbek, Tine Debeljak itd. Dom in svet je z mladimi, ki jih je sprejel iz križarstva, prevzemal tudi njih duhovno naravnost. V reviji je tako prevladovala moderna krščanska misel, tesno povezana z duhovno usmerjenostjo krščanske mladine iz dvajsetih let. Taka usmeritev Doma in sveta je bila trn v peti in vzrok nezadovoljstva predvsem pri vse bolj uveljavljajočih se predstavnikih bojevitega katolicizma na Slovenskem. Ti so bili oprti na Mahničovo izročilo in poglede na umetnost in literaturo. Tako je prihajalo do kriz v reviji (npr. ob Kocbekovem prispevku Enemu izmed ozkih in izredno ostrem odmevu Aleša Ušeničnika nanj) že pred splošno znano krizo, ki jo je povzročil Kocbekov članek Premišljevanje o Španiji. Kljub vsemu pa ta kriza Doma in sveta iz leta 1937 upravičeno velja za dokončni prelom, ki je imel posledice ne le za katoliški tabor, temveč so bili na tehtnici problemi, ki so zadevali ves slovenski narod in njegovo prihodnost. Medtem ko so bili dominsvetovci, ki so povečini izhajali iz vrst mladinskega gibanja, enotni glede obrambe svobode umetniške ustvarjalnosti (v nasprotju s težnjami stražarjev in mladcev), pa je šlo v tem primeru za nekaj več. Kocbek je prišel v spor z uradno Cerkvijo in tu so se njihova pota ločila. Za nekatere (npr. za Tineta Debeljaka) je bila to skrajna meja, ki je niso hoteli prestopiti. Kocbek pa je prestopil Rubikon in šel korak dalje ter ustanovil revijo Dejanje. Sledil mu je tudi del sodelavcev iz Doma in sveta (npr. France Vodnik, Jože Udovič, Anton Trstenjak, Janez Logar, France Koblar), vendar pa ti niso pomenili jedra nove revije (razen Franceta Vodnika), temveč vrsta drugih Kocbekovih znancev zunaj dominsvetovega kroga (Viktor Smolej, Anton Slodnjak, Jože Brejc, Bogo Grafenauer, Janez Gradišnik, Lino Legiša, Joško Zemljak...)³⁵ Kriza Doma in sveta je močno vplivala tudi na zorenje najmlajšega doraščajočega rodu. Mladino je pritegovala zlasti usmeritev, ki je posegala na področje perečih vsakdanjih problemov. Revija je bila ak-

³⁵ Bogo Grafenauer, Nekaj pripomb k nastajanju in bibliografiji Dejanja. *Zgodovinski časopis* 1982, št. 4, str. 355–361.

tualno publicistično usmerjena. S tem je postala pravo nasprotje Doma in sveta, ki ga je novi urednik Tine Debeljak speljal v nevtralne in mirne literarne in literarnozgodovinske vode, kar je, po mnenju Franceta Pibernika, revijo nujno pripeljalo v podrejen položaj. Središče sodobne katoliške nazorske skupnosti je postajalo Dejanje.³⁶ Svoje somišljenike je Dejanje dobilo zlasti v društvu Zarja, ki je postalo zatočišče krščanskosocialistično usmerjenih akademikov. Ti so bili tretji tabor med katoliškimi akademiki ter bili boj proti avtoritarno korporativistično usmerjenim mladcem in stražarjem. Zarjani so bili demokratično usmerjeni, odklanjali so tako levi in desni totalitarizem kot tudi verski integrizem. V središče so postavljali konkretnega človeka in ne samovoljno zgrajene ideologije.³⁷ Po kulturno-socialnem tednu avgusta 1939 v Bohinju, ki ga je Zarja organizirala samostojno (sodelovali so Fran Saleški Finžgar, Janez Janžekovič, Edvard Kocbek, France Koblar, Stanko Gogala, Jakob Šolar, Andrej Gosar, Bogo Grafenauer in Janez Kržišnik), so se nanjo usuli očitki s katoliškega vodstva, da s tem Zarja razbija katoliške akademske vrste (zboru namreč ni organizirala Akademska zveza kot celota). Konec leta 1939 pa je bila Zarja črtana s seznama pomožnih sil KA.³⁸

Zadnje generacije katoliških študentov pred vojno vihro so bile že tako vsaksebi, da med društvi, kljub njihovemu skupnemu katoliškemu poreklu, praktično ni bilo več stičnih točk. Kako so se razmere po krizi v Domu in svetu hitro zaostrovale ter razlike v katoliškem taboru še poglobljale, nam kaže primerjava med Kocbekom in Debeljakom, ki jo je opravil Marko Jenšterle.³⁹ Za primerjavo je vzel Kocbekov članek iz februarja 1941 Razumnik

³⁶ France Pibernik, *Dom in svet v središču slovstvenega dogajanja 1919–1941. Dom in svet 1888–1988*, str. 61.

³⁷ Kremenšek, *Študentovsko gibanje*, str. 345.

³⁸ Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Cankarjeva založba, Ljubljana 1977*, str. 165.

³⁹ Marko Jenšterle, *Tine Debeljak in Edvard Kocbek, dve različni žrtvi revolucije. Nova revija*, št. 108, str. 609–620. Tudi v *Domovina in svet (Zbornik referatov s simpozija o dr. Tinetu Debeljaku)*. Založili Karantanija in Slovenska kulturna akcija, Ljubljana 1991, str. 77–102.

pred odločitvijo in ugotovil, da je prepad med njima že ogromen, čeprav je Debeljak ob krizi Doma in sveta v začetku Kocbeka celo podpiral. Njuna pot od krize dalje nam simbolno prikazuje stanje v katoliški izobraženski srenji tik pred vojno, ki jo je pričakala neenotna.

III.

Liberalci so bili, poleg katoličanov, drugi tradicionalni miselni in politični tabor na Slovenskem. Sami so se sicer poredko poimenovali s tem imenom, bolj so uporabljali izraze »napreden«, »svobodoumen«, »svobodomiseln«, tudi kot »nacionalisti« oziroma »narodnjaki« so se označevali. Pri določanju pripadnosti k liberalcem je bilo marsikdaj bolj mišljeno poreklo kot pa nazorska usmeritev. Liberalni tabor sta tvorili dve glavni vrsti privržencev: imovitejši ljudje v mestih in na podeželju ter idejni pristaši, med katerimi je bil velik del izobraženstva, zlasti iz učiteljskih vrst. V času med vojnama je bila zlata doba slovenskega liberalizma (šestdeseta leta prejšnjega stoletja, čas taborskega gibanja) že mimo. Sklicevanje na njeno tradicijo in spomini nanjo so bili sicer prijetni, a bolj malo povezani s trpko stvarnostjo, v kateri se je znašel napredni tabor po prvi svetovni vojni. Že od začetka stoletja je potekal proces razpadanja liberalnega tabora. Prave enotnosti v liberalnem taboru ni bilo, zato se je cepil na različne struje in stranke. Za ves ta čas je značilna šibkost liberalnega tabora in vseh struj, ki so iz njega izšle. Najbolj strnjeno oceno o liberalnem taboru med obema vojnama je podal Vasilij Melik, ki ugotavlja: *»Ko je druga svetovna vojna segla tudi k nam, liberalnega tabora ni bilo več. Razcepil se je na množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so imele sicer skupno provenienco, ki pa so jih ločila različna stališča do vprašanj, ki so stopala v ospredje v dvajsetih in tridesetih letih: do demokracije in fašizma, do parlamentarizma in diktature, do delavskega gibanja in komunistov, do slovenstva in jugoslovanstva, do državne ureditve in ustavnega sistema, centralizma, avtonomizma, federalizma; mnoge skupine pa so ločile tudi čisto osebne zamere in*

konflikti. Eni so demokraciji še ostajali zvesti, drugi so jo zapuščali na najrazličnejše načine. Eni so iskali zvez na levi, drugi na desni. Usmerjenost enih so vodili predvsem razredni interesi, usmerjenost drugih so vodili predvsem nacionalni interesi.«⁴⁰

Kljub omejeni politični moči in razdrobljenosti so liberalni tabor oziroma tisti, ki so iz njega izšli, ohranili pomembno vlogo na kulturnem in znanstvenem področju. Ta jim je pripadala že od začetkov narodne prebuje. Naprednjaki so v svojih rokah držali tudi večino kulturnih ustanov, slej ko prej so med profesorji na univerzi in v srednjih šolah prevladovali tisti s svobodomiselnimi pogledi. V primerjavi s katoliškim taborom je napredni kazal ravno nasprotno podobo. Ob politični šibkosti in razpršenosti so imeli v svojih vrstah pretežni del slovenskega izobraženstva.

Glede na cepitve v liberalnih vrstah so se tudi izobraženci svobodomiselnih nazorov različno usmerjali. V dolgoletni krizi je bil liberalni tabor odprt v vse smeri, še najmanj v katoliško. Protiklerikalizem je ostajal skupna značilnost večine izobražencev svobodoumnega izvora ne glede na kasnejšo usmeritev. Nekateri so bili usmerjeni celo protikatoliško. V tridesetih letih sta se kot prevladujoči in za kasnejši medvojni razvoj pomembni pojavili predvsem dve usmeritvi glede nacionalnega vprašanja – opuščanje jugoslovanskega unitarizma med delom svobodoumnega izobraženstva ter obenem porast demokratičnih pogledov. Odpor proti vodstvu liberalne stranke, ki je podpiralo kraljevo diktaturo in s tem nedemokratske metode, je bil prisoten zlasti med mladimi. V liberalnem taboru, predvsem v njegovi stranki, zbrani okrog glasila Jutro, so vso dobo prisegali na unitarizem in centralistično ureditev

⁴⁰ Vasilij Melik, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. Prisp evki 1982, št. 1–2, str. 23. V tem delu razprave povzemam glavne misli iz celotnega Melikovega prispevka. Pripomniti velja, da so trditve o koncu liberalizma v tem času bržkone nekoliko preostre. O tem v tridesetih letih nimamo na voljo sintetičnega dela, zato se moramo še bolj kot za celotno problematiko v tej dobi, zatekati tudi k nekaterim poenostavitvam in posplošitvam. V razpravi pa so vendarle izpostavljeni vsi ključni problemi, s katerimi se je liberalni tabor srečeval v tridesetih letih.

države. K taki usmeritvi jih je v prvi vrsti silil strah pred močjo SLS, ki bi v avtonomni Sloveniji imela popolno politično prevlado. Ne gre pa zanemariti tudi druge plati, vsaj v začetni zagnanosti po nastanku jugoslovanske države, da si nastanek teh idej lahko razložimo tudi z iskreno težnjo in prepričanjem, da je možno ustvariti skupen jugoslovanski narod.⁴¹ Praksa je kmalu pokazala nesmiselnost in utopičnost takih idej, toda liberalna stranka je predvsem zaradi prvega razloga (oblast!) ves čas vztrajala pri unitarizmu in centralizmu. Nasprotniki unitarizma in centralizma so se pojavljali v liberalnem taboru že od začetka. V dvajsetih letih je nasprotovanje med liberalnim izobraženstvom dobilo najvidnejši izraz v avtonomistični izjavi (1921), ki jo je med 43 podpisniki podpisalo tudi 20 liberalnih izobražencev. V tridesetih letih, po uvedbi šestojanuarske diktature, ko je bil »jugoslovenarski« pritisak najhujši, se je nasprotovanje unitarizmu in centralizmu oziroma podpiranje slovenske narodne samobitnosti razmahnilo še mnogo širše. Zaradi vztrajanja v unitarističnem jugoslovanstvu in podpiranja nedemokratskega režima so se od slovenskih liberalnih strank, vključenih v Jugoslovansko nacionalno stranko – JNS (bivša Samostojna demokratska stranka – SDS in Puc-ljevi »kmetijci«), in s tem liberalnega tabora začele odaljevati posamezne skupine.

Liberalno usmerjeni kulturni delavci, ki so si bili sicer po svojem svobodoumnem prepričanju precej blizu, so se razdvojili ob nacionalnem vprašanju. Povoda za dokončni prelom z unitarizmom med delom liberalnih kulturnih delavcev sta bila dva. Prvi je bil objava knjižice *Kulturni problem slovenstva* izpod peresa tedaj že znanega literarnega kritika Josipa Vidmarja. V njej je pisec sicer dokaj romantično branil slovenstvo (na ta račun je prejel več kritik Lojzeta Udeta, Rajka Ložarja, Edvarda Kardelja) ter ostro napadel idejo jugoslovanskega unitarizma in trditev Otona Župančiča, objavljeno v Ljubljanskem zvonu ob obisku Louisa Adamiča, da za slovensko čutenje in pripadnost pisca ni treba, da piše v slovenskem jeziku. V Ljubljanskem

⁴¹ Prav tam.

zvonu je zaradi tega skupina slovensko usmerjenih kulturnih delavcev Župančiča napadla. Prišlo je do spora, za kate-rega se je udomačil izraz kriza Ljubljanskega zvona (podobno kot kasneje kriza Doma in sveta). Lastniki Ljubljanskega zvona so ostro nastopili proti uredništvu (Josip Vidmar, Ferdo Kozak, Lojze Ude in Fran Albreht). Ti so sklenili zapustiti revijo in so z novim letom 1933 ustanovili Sodobnost. Novo revijo, ki se je med liberalnim izobraženstvom rodila iz odpora proti unitarizmu, pa je bolj kot liberalni duh vodila ideja obrambe slovenstva. V podnaslovu se je tudi imenovala »neodvisna slovenska revija«. V njej so objavljali pisci različnih nazorskih in političnih usmeritev. Med pisci najdemo Lojzeta Udeta, Mirka Javornika, Rudo Jurčeca, Boža Voduška, prostor je dobil celo Ivan Pregelj, oglašali so se tudi Albin Prepeluh, Dragotin Lončar itd. Prvo leto so revijo urejali Ferdo Kozak, prof. dr. Stanko Leben in Josip Vidmar, drugo leto Vidmar, od leta 1935 do zasedbe pa Ferdo Kozak. Pod urednikovanjem slednjega so začeli v reviji sodelovati tudi komunisti. Taka uredniška politika je odvrnila nekatere dotedanje sodelavce (Lebna, Furlana, Udeta, Jurčeca, Javornika...), ki so se umaknili iz revije. Slovenski komunisti so s svojimi prispevki dajali bolj levičarski in socialnokritičen ton, tako da je revija proti koncu delovanja imela že precej spremenjeno podobo. Bolj kot literarna je postajala aktualno publicistična. Ves čas so v reviji objavljali sicer levo, a vendar demokratično usmerjeni izobraženci, tako da je Prunkova označba Sodobnosti kot revije slovenske leve demokratične inteligence sprejemljiva.⁴² To drži zlasti za čas do nemško-sovjetskega sporazuma, ko so tudi komunisti, v skladu z ljudskofrontno politiko, podpirali težnje po demokratizaciji slovenske družbe. Sodobnost je morda najznačilnejši primer procesov, ki so se dogajali znotraj liberalnega tabora, predvsem med izobraženstvom, izhajajočim iz svobodomiselnih tradicij. Vsekakor pa dogajanje v Sodobnosti ni bilo osamljen primer. Med liberalnimi kulturnimi delavci in izobraženci so se močno

⁴² Janko Prunk, Kulturnopolitični profil revije Sodobnost v letih 1933 do 1941. Sodobnost 1990, številka 8–9, str. 866–869.

okrepila levičarska naziranja. Sredi tridesetih let, ko je uredništvo prevzel Juš Kozak (pred tem so od krize naprej urejevali revijo Alfonz Gspan – 1932, Božidar Borko in Tone Seliškar – 1933 in Anton Ōcvirk – 1934), je zaplula v bolj levičarske vode tudi osrednja liberalna leposlovna revija Ljubljanski zvon. Tudi v njem so prostor dobili komunisti in revija je doživela podobno usodo kot Sodobnost, le da je ostala bolj zvesta svoji prvotni usmeritvi – leposlovju. Podobno se je dogajalo tudi z nekaterimi kulturnimi ustanovami, knjižnimi založbami in zbirkami (Slovenska matica, Hram...), ki so bile dotlej skoraj izključna domena liberalcev, čeprav so bile nekatere med njimi nacionalnega pomena. Vdor levičarske miselnosti v slovensko kulturo je bil očiten.

Bolj samosvoja je bila pot sodelavcev, zbranih okoli revije Slovenija, ki je bila ustanovljena leta 1932 ter je izhajala vse do leta 1941. Revija je bila narodno-demokratsko usmerjena. »Narodno« je pomenilo, da je izhajala iz stališča, da slovenski narod pomeni najvišjo vrednoto, ki ji je treba podrediti vse partikularne (idejne in strankarske) interese; »demokratsko« pa, da se je dosledno zavzemala za parlamentarno demokratsko ureditev. Glede na temeljne značilnosti ni presenetljivo, da je ves čas bila v ostri opoziciji, tako do vladajočih režimskih strank (najprej JNS, nato tudi JRZ), kot tudi do komunistov. Od Sodobnosti se je Slovenija ločila, čeprav so v začetku nekateri (npr. Ude) sodelovali v obeh, po tem, da je bila že na začetku izrazito politično usmerjena ter je bila zelo zadržana in sumničava do komunistov in predvsem komunizma, ki ga je načelno zavračala. Načelno odklanjanje komunizma, kot tudi vseh drugih totalitarnih in avtoritarnih ideologij, pa se ni sprevrglo v izrazit protikomunizem. Nasprotno, Ude je celo menil, v skladu s svojim demokratskim prepričanjem, da bi bilo treba tudi komunistom omogočiti legalno delovanje.⁴³

Morda je bilo levičarski vpliv najbolj čutiti med akademsko mladino, kjer so tradicionalno močna liberalno usmerjena društva postajala vse bolj oporišča levičarsko usmerjenih študentov. Tudi liberalno akademsko društvo Triglav se je uprlo in zoperstavilo unitaristični poli-

tiki Aleksandrove diktature ter kmalu prešlo pod vpliv levičarjev, in leta 1934 so ga razpustili. Po ukinitvi so ti ustanavljali svoje študentske klube, kjer so prevladovali levičarski študenti.

Tudi v Sokolu, ki je postal leta 1931 državna organizacija (Sokol kraljevine Jugoslavije) in s tem izrazit podpornik unitaristične miselnosti, se je del članstva, predvsem v Ljubljani (Josip Rus, Dušan in Ivan Porenta, France in Lojze Lubej, Viktor Repič, Dušan Podgornik, Miloš Brelih...), leta 1936 odcepil in ustanovil lastno organizacijo, ki je državni Sokol seveda ni priznaval.⁴⁴ Vendar je večina liberalnih izobražencev vztrajala v državnem Sokolu, deloma zaradi privrženosti sokolski tradiciji, mnogi pa tudi zaradi konkretnih koristi, saj so bili v dobršni meri vanj včlanjeni državni uslužbenci ali kako drugače povezani z vodilno liberalno plastjo.

Posebej po letu 1935, ko so morali vrhovi liberalne stranke odstopiti mesto SLS in so bili pahnjeni v opozicijo, se je njihova politična šibkost, ki jim jo je do tedaj deloma uspelo prikrivati, pokazala v pravi luči. Liberalna stranka, kompromitirana in politično oslABLJENA, se je še bolj oklenila brezizhodnega državnega unitarizma in centralizma ter dejansko ni več bila pomembnejša politična sila na Slovenskem.⁴⁵ Vse bolj se je kazala tudi potreba po zamenjavi generacij in ostarelega vodstva. Mlajši so bili sicer neobremenjeni s predsodki in »grehi« starejših ter so bili povečini iskreno demokratično usmerjeni, vendar so še vedno vztrajali pri unitarizmu, ki pa resda ni bil tako izrecno poudarjen. Zlasti med primor-

⁴³ Korespondenca Lojzeta Umeta in Dušana Kermavnerja, Nova revija, št. 52–53, str. 1371. Ude je v pismu Kermavnerju 8. novembra 1939 zapisal: *»Če bi imel moč, kakor je jaz nimam, vi bi bili danes priznana stranka v Sloveniji. Po mojem globokem prepričanju so namreč komunisti v ilegalnosti tudi brez primere bolj domišljavi, kakor bi bili, če bi mogli legalno živeti.«*

⁴⁴ Podrobneje glej Jurij Perovšek, Oris življenja in dela Josipa Rusa, v knjigi Josip Rus–Andrej, Pričevanja in spomini: O sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji. Borec, Ljubljana 1989.

⁴⁵ Glej Janko Prunk, Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. Prispevki 1982, št. 1–2, str. 127.

skimi emigranti, ki so bili med slovenskimi liberalci kar številno zastopani, priseganje na jugoslovanstvo ni bilo toliko idejno povzročeno, temveč je izviralo bolj iz miselnosti, da se bodo naslonjeni na širše okolje lažje upirali fašističnemu pritisku na Primorskem. Pri tem njihovo poudarjanje jugoslovanstva ni pomenilo zanikanje slovenske samobitnosti.

Tako usmerjena je bila politična in kulturna revija *Misel in delo*, ki je vzdrževala zavidljivo raven strokovnosti. Večina mlajših sodelavcev (Branko Vrčon, Gorazd Kušej, Božidar Borko...) je imela bolj kot politične (v ožjem pomenu besede!), strokovne težnje po uveljavljanju. Sodelavci revije so tvorili tudi jedro Socialno-ekonomskega inštituta, ki je bil predvsem strokovna ustanova in ni bil prvenstveno zavezan nobenemu taboru ali ideologiji. Vendar med njimi ni bilo izrazite in karizmatične politične osebnosti. Pojavilo se je več mlajših s političnimi ambicijami, ki so prisegli na liberalne ideale (Stojan Bajič, Crtomir Nagode), a niso uspeli pritegniti večjega števila privržencev, tako da je bil njihov vpliv omejen na krog bistrih in sposobnih, vendar maloštevilnih študentov. V liberalnem taboru v političnem pogledu še ni prišlo do prave menjave generacij, čeprav so nekateri mlajši (Omladina JNS) morda že nakazovali vsaj delen izhod iz krize, predvsem pa prepotrebno svežino, ki bi morala prevetriti in pomladiti strankine vrste. Toda proces, ki je bil v teku, je prehitela vojna, tako da jo je liberalni tabor dočakal tudi po generacijski plati razcepljen, čeprav so se proti koncu te dobe pojavile tudi težnje po zблиževanju v liberalnih vrstah (leta 1940 je bila npr. ustanovljena Delovna skupnost).

Del mlajših izobražencev je našel svoj ideal v tedaj po Evropi močno razbohotenih filofašističnih, skrajno nacionalističnih (jugoslovenarsko unitaristično usmerjenih!) in protikomunističnih idejah. Pri nas so se družili v društvu *Zbor*, ki ni bilo avtohtono slovensko, temveč je bilo uvoženo iz Srbije, kjer je bil idejni vodja Dimitrije Ljotić. Med drugim so delovali tudi na univerzi, a se gle-

de na majhno število svojih privržencev, kot kaže, niso uspeli globlje usidrati med slovenskimi študenti.⁴⁶

Ob začetku vojne so bili maloštevilni izobraženci, ki so še vedno prisegali zgolj na liberalno politično usmerjenost. Več je bilo tistih, ki so izvirali iz liberalnega tabora ter tudi obdržali del svojih svobodomiselnih pogledov, vendar je bilo v njihovi miselnosti vse bolj čutiti idejne vplive (tako leve kot desne), ki so prevladovali v tridesetih letih in jih s tem oddaljili od liberalne stranke. Nekatere so nove ideje tako prevzele, da so bili pripravljeni svoje liberalno poreklo tudi pozabiti.

IV.

Marksisti so najmlajši tabor na Slovenskem. Njegove prve pojave pri nas zasledimo konec prejšnjega stoletja. Po prvi svetovni vojni in oktobrski revoluciji je, kot drugod po Evropi, razpadel na reformistični in revolucionarni del.

Reformistično socialnodemokratsko gibanje je bilo vso dobo na obrobju slovenskega političnega življenja. Slovenski socialisti, kot so se sami najpogosteje imenovali, so bili vključeni v Socialistično stranko Jugoslavije (SSJ), ki je v Sloveniji ves čas ohranjala delavski značaj.⁴⁷ Socialisti so bili izrazito usmerjeni k delavstvu in njihovim problemom. Njihov vpliv je le redko segel prek teh okvirov v širšo politično-kulturno javnost. Še najodmevnejši med slovenskimi izobraženci je bil izstop Albina Prepeluha, Dragotina Lončarja in Frana Erjavca iz vrst socialnodemokratske stranke zaradi nestrinjanja z njenim odnosom do nacionalnega vprašanja. Slovenski socialisti, vključeni v SSJ, so vseskozi, podobno kot liberalna stranka, vztrajali pri unitarizmu in centralizmu, kar jim je še posebej škodovalo kasneje, v tridesetih letih.

⁴⁶ Jaroslav Kikelj, *Naša univerza* (III. Medicina). Položaj na naši univerzi. Izdala Akademsko zveza 1940, str. 23.

⁴⁷ Toma Milenković, *Socialistička partija Jugoslavije (1921–1929)*. Izdal Institut za suvremenu istoriju, Beograd 1974, str. 560.

Druga značilnost, ki je imela precej podobnosti z liberalnim taborom, je bila, da je prihajalo znotraj socialističnih vrst do številnih cepitev na različne skupine in stranke, največkrat zaradi povsem nenačelnih (osebnih) razlogov. To je dodatno slabilo že tako skromen vpliv slovenskih socialistov v javnosti. V tridesetih letih se je po zaslugi starega vodstva (Josip Petejan, Viktor Eržen) v reformistični tabor prikradla togost, ko ni bilo prostora za sveže in nove ideje, ki bi po svoji izvirnosti v intelektualni javnosti spodbudile širše zanimanje. Po diktaturi se je stranka, ki je bila formalno razpuščena, a je še naprej nemoteno delovala, ves čas načeloma res borila za demokracijo, vendar je bila v praksi vseskozi lojalna do oblasti. Takšna »dvojna« politika je stranki po eni strani koristila, saj so zato uživali tiho podporo režima, po drugi pa škodovala, ker so med ljudmi izgubljali verodostojnost.⁴⁸

Podoba slovenske socialne demokracije je v našem zgodovinopisju prikazana v dokaj negativni luči, deloma tudi po zaslugi že vnaprejšnjih negativnih sodb slovenskih komunistov. V celoti gledano pa se zdi, da je taka ocena, čeprav nekoliko enostranska, pravzaprav upravičena, saj so napačno ocenili nekatere ključne probleme slovenske družbe v tridesetih letih. Kljub temu je Milan Zver našel tudi nekatere še danes veljavne vrednote, ki so jih v tistem času zagovarjali slovenski socialisti. Njegovo mnenje je, »*da imajo socialistične recepcije politične, socialne in gospodarske demokracije, države, kritike fašizma, klerikalizma, korporativizma in stalinizma precejšnje zgodovinsko in teoretično vrednost v kontekstu razvoja socialistične misli in gibanja*«. ⁴⁹ K temu je precej prispevala socialna revija Svoboda (1923–1935) z agilnim uredništvom, v katerem so sodelovali Ciril Štukelj, Josip Ošlak, Bogo Teply, Rudolf Golouh in drugi. Vendar tako enostransko delovanje, ki je dajalo čutiti šibkost v politični misli socialistov, še bolj pa popolno napačno gledanje na tedaj peče nacionalno vprašanje in njegovo podcenjevanje, nista

⁴⁸ Milan Zver, Odnos socialistov do enotne fronte proletariata in ljudske fronte v tridesetih letih na Slovenskem. Borec 1989, št. 7–8, str. 819–820.

⁴⁹ Prav tam.

mogla pritegniti zanimanja širšega kroga slovenskega izobraženstva za socialnodemokratske ideje.

Kot odmev na oktobrsko revolucijo so se tudi v Sloveniji pojavili prvi komunisti. Na volitvah v ustavodajno skupščino so dobili 5 poslanskih mest od 38 in s tem postali po moči četrta stranka v Sloveniji. Z zakonom o zaščiti države so se komunisti morali umakniti v ilegalo, v kateri so ostali vse predvojno obdobje. Sprva so se za dalj časa umaknili iz javnega življenja, oziroma je bilo njihov vpliv zaradi različnih razlogov v slovenski družbi le malo čutiti. V tridesetih letih pa so se znova vrnili na prizorišče in jih je bilo, vsaj v nekaterih krogih (med kulturnimi delavci in na univerzi), vse bolj čutiti. Prišlo je do temeljite preobrazbe v komunistični partiji (novi, mladi kadri; okrepitev organizacijske strukture po hudih udarcih, ki so jih doživeli v prvih letih diktature – v Sloveniji začnejo praktično iz nič znova graditi partijsko mrežo; konec frakcijskih bojov itd.), ki je bila pogoj za njeno ljudskofrontno politiko v drugi polovici tridesetih let. Z novo usmeritvijo sta bila ublažena sektaštvo in partijski dogmatizem, komunisti so se začeli ogibati radikalnih razredno obarvanih gesel ter pričeli poudarjati boj za demokratizacijo družbe. S tem so v bistvu priznali, čeprav tega niso izrecno poudarjali, da je mogoče določen napredek doseči tudi z reformami v okviru strankarske demokracije. Tako se je uveljavilo tudi določeno razlikovanje med fašizmom in parlamentarno demokracijo, kar je bilo pomembno zaradi kasnejšega razvoja dogodkov. Spremenil se je tudi odnos do jugoslovanske države in s tem odnos do reševanja nacionalnega vprašanja. Jugoslovanski komunisti se v tem času niso zavzemali – tako kot v letih od 1928 do 1935 – za nujnost razbitja Jugoslavije. Še vedno pa so vztrajali pri pravici narodov do samoodločbe.

Slovenskim komunistom ljudskofrontno delovanje v smislu strankarskega povezovanja ni prineslo trajnejših uspehov, vendar pa se srž te politike skriva drugje.⁵⁰ Pomembno je bilo, da se je komunistična partija približala

⁵⁰ Podrobneje glej Alenka Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941*. Založba Borec, Ljubljana 1978.

in prilagodila stvarnim razmeram in s tem uspešno prebrodila osamo, v katero so jo pahnil pregoni ter njen dogmatizem in sektaštvo. S svojo politiko in zahtevami na nacionalnem področju (leta 1937 je ustanovljena tudi komunistična partija Slovenije), protifašizmom ter bojem za demokratizacijo družbe, so se komunisti preusmerili k vprašanju, ki so zadevala slovenski narod kot celoto. V tem so se razlikovali od socialistov, ki so ostajali navezani zgolj na delavsko problematiko. Tako je Edvard Kardelj, pod psevdonimom Sperans, napisal knjigo Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Pomen tega dela je v politični aktualnosti in ne v morebitni strokovni zgodovinski vrednosti. Kardelj je napisal politično programsko besedilo, ki ga odlikuje za tedanji čas presenetljiva jasnost in premočrtnost, s katero odločno napoveduje »edi-no pravo« pot slovenskega naroda.

V komunistični stranki so na vodstvenih položajih mlajši izpodrinili starejše kadre. Mladi, ki so idejno usmerjali politiko KPS, so bili poklicni revolucionarji, povečini šolani v Sovjetski zvezi ali na »praksi« v jugoslovanskih zaporih in tujini. Po poreklu in izobrazbi mnogi izmed njih niso izhajali iz delavskih vrst, temveč so prihajali iz malomeščansko-intelektualnega okolja (npr. Boris Kidrič, Zdenka Armič-Kidrič, Aleš Bebler, Kraigherji...).

S trenutno politično usmeritvijo in lastno politično-intelektualno sposobnostjo so postali slovenski komunisti upoštevanji med delom kulturnih delavcev, ki jih ni motilo njihovo komunistično poreklo. Slovenski komunisti so dobili po letu 1935 prostor v že uveljavljenih leposlovnih revijah (Sodobnost, Ljubljanski zvon), knjižnih založbah (Hram), kulturnih ustanovah (Slovenska matica) itd. V tem času so slovenski komunisti lastno dejavnost močno usmerili na kulturno področje. K temu so jih silile tedanje politične razmere, ki so komunistom onemogočale javno politično udejstvovanje. Kulturno področje jim je pomenilo skoraj edini prostor za legalno politično izražanje. Zato je bilo tovrstno delovanje komunistov, z njihovega lastnega gledišča, pretežno obrav-

navano skozi prizmo političnega učinka. Njihovega delovanja v kulturni srenji se je oprijel izraz »kulturni boljševizem«. Ta dejavnost jim je na široko odprla vrata za širjenje lastnih idej in pogledov med slovenskimi izobraženci. S tem je komunistom uspela spretna politična poteza. Med izobraženci so se slovenski komunisti lahko nadejali precejšnjega odziva, saj so bili prav med izobraženci, poleg mladine, najbolj razširjeni kritični pogledi na tedanje stanje v slovenski družbi. O kritičnosti slovenskih izobražencev v tridesetih letih in njihovem vključevanju v politiko je v več prispevkih pisal zlasti Peter Vodopivec.⁵¹

Kmalu so začeli »penetracijo«, kot so nasprotniki komunistov imenovali njihovo sodelovanje v kulturnih ustanovah in leposlovnih revijah, izkoriščati za uveljavljanje lastne uredniške politike, torej za zavzemanje teh revij od znotraj. Vsaj od leta 1938 so si tako pridobili nadzorstvo nad uredniško politiko Sodobnosti, podoben, čeprav ne tako očiten, je bil položaj v Ljubljanskem zvonu.

Ob takih in podobnih primerih se je tudi komunistom naklonjeni javnosti kazala druga, temnejša plat njihovega delovanja. Zlasti po paktu Hitler-Stalin, če pustimo ob strani načelne pomisleke o idejni (totalitarni) naravi komunizma samega, se je tudi povsem konkretno pokazalo, kako hitro in iznenada so komunisti zmožni spreminjati lastna stališča (npr. do fašizma, do sodelovanja z drugimi skupinami itd.).⁵² Vse to je govorilo v prid tistim, ki so poudarjali, da se komunisti niso v ničemer odpovedali načrtanim ciljem ter da so ohranili v

⁵¹ Glej npr. Peter Vodopivec, *Slovinci v tridesetih letih. Obdobje socialnega realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Obdobja 7, Ljubljana 1987, str. 599; *Zgodovine še ni konec, le spomin je kratek*. Nova revija, št. 134–135, str. 136 (663).

⁵² O vzrokih za zasuk partijske politike glej Bojan Godeša, *Priprave na revolucijo ali NOB? (Delovanje slovenskih komunistov v času od poletja 1940 do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo)*. Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. SAZU, Ljubljana 1991, str. 69–85 – (odslej Godeša, *Slovenski upor*).

svoji miselnosti tudi dogmatske in sektaške poglede, čeprav jih v času ljudskofrontne politike niso preveč glasno poudarjali. Obenem se je stranka boljše vizirala z notranjimi čistkami, največ prav med komunističnimi razumniki (npr. poleti 1940 Dušan Kermavner, Jule Gabrovšek) ter mladimi komunisti na univerzi (Vlado Vodopivec, Albert Kos, Drago Šega in Lev Modic).⁵³ Ironija usode je hotela, da je KPS kasneje zavzela enako stališče glede povezovanja z drugimi skupinami ter glede odnosa do fašizma, kot so ga zagovarjali omenjeni pred tem in bili zato izključeni iz komunistične organizacije. Njihova glavna »napaka« je bila, da so si drznili misliti z lastno glavo. Za take pa v tedanji partijski organizaciji ni bilo prostora. Tik pred vojno je vodstvo slovenskih komunistov dalo prednost partijski disciplini pred znotrajpartijsko demokracijo.

Toda vse te negativne lastnosti, najbolj vidne po omenjenem paktu, niso bistveno spremenile smeri gibanja priljubljenosti komunistov med delom javnega mnenja. Mišljen je seveda tisti del javnosti, ki ni že načeloma odklanjal vseh idej, ki so jih zastopali komunisti, in bil proti vsakršnemu sodelovanju z njimi. Od druge polovice tridesetih let je prisotnost komunistov v javnem življenju stalno naraščala. Tu je potrebno še posebej poudariti, da je pri tem šlo za usmeritev in da je bil resnični vpliv komunistov v slovenski družbi v tem času še vedno močno omejen.

Univerza je bila gotovo med področji, kjer je bilo porast komunističnega vpliva najbolj čutiti. Nasploh so se komunisti načrtno lotevali dela med mladino, zlasti med akademsko, ki je pomenila bodočo slovensko izobražensko elito. Politične boje na univerzi je v delu Študentsko gibanje na Slovenskem natančno opisal Slavko Kremenšek, zato o teh tudi nekoliko zapletenih dogajanjih ne govorim posebej. Omeniti velja le Slovenski klub z

⁵³ Jule Gabrovšek naj bi poleti 1940 storil samomor, ker je nasprotoval sektaški partijski politiki poleti 1940. Uradno je bilo sporočeno, da se je ponesrečil v gorah (glej France Filipič, Politična usmeritev KPS od sredine 1940 do aprila 1941. Slovenski upor, str. 53).

glasilom 1551, ki je v drugi polovici tridesetih let postal osrednje zbirališče levičarskih študentov. Uspešnost delovanja komunistov med mladimi gre pripisati tudi njihovi že pregovorni nagnjenosti h korenitim spremembam ter odporu proti tradicionalnim vrednotam. Ni pa moč zanemariti niti banalnih razlogov, da je namreč bilo med delom mladih »modno« biti komunist oziroma vsaj njihov privrženec (»salonski komunisti«). Komunisti so se namreč vedli precej »elitno«. Bili so tudi preganjani in zato v ilegali, tako da so se ločili od povprečja in izgledali »pomembnejši« od drugih.

Stalno prisotnost komunistov in komunizma v javnosti je pomagala vzdrževati tudi protikomunistična propaganda, ki se je tik pred vojno močno razbohotila zlasti v katoliškem tisku (Slovenec, Slovenski dom,⁵⁴ posebne zbirke KA Naša pot, različne knjige znanih katoliških javnih delavcev – Frana Erjavca,⁵⁵ Ivana Ahčina⁵⁶ itd.) in je dajala vtis, da so komunisti navzoči v vseh porah slovenske družbe.

⁵⁴ Marko Jenšterle, *Pogledi na Sovjetsko zvezo*. Ljubljana 1986.

⁵⁵ Fran Erjavec, *Komunizem in komunistična Rusija*. Jugoslovanska knjigarna, Ljubljana 1937.

⁵⁶ Ivan Ahčin, *Komunizem največja nevarnost naše dobe*. Založila Zveza fantovskih odsekov v Ljubljani 1939.

II.

**OKUPATORJI
IN
SLOVENSKI
IZOBRAŽENCI**

Odnos nemških zasedbenih oblasti do slovenskega izobraženstva

I.

Nacistični okupator na zasedenem ozemlju Slovencev kot narodu ni priznaval pravice do obstoja. Njihov cilj je bil ponemčenje zasedenih krajev. Nemški raznarodovalni program je izhajal iz teorije o treh slojih prebivalstva na zasedenem ozemlju: narodno zavednih Slovencev, vindišarjih in Nemcih. Raznarodovanje je temeljilo na podmeni, da je večina slovenskega prebivalstva, kar je zlasti veljalo za Štajersko, nekoliko manj pa za Gorenjsko, vindišarjev. Ti naj bi bili Nemcem sorodni po krvi, rasi in kulturi. Načrtovalci raznarodovalne politike so menili, da jih je treba le še naučiti nemškega jezika, pa bodo postali Nemci.¹ Nacisti sicer niso izumili vindišarske teorije, ta je plod idej nemških koroških nacionalistov, a je bila prvič v zgodovini ljudskih štetij na Koroškem kot posebna kategorija uporabljena v ljudskem štetju leta 1939.² Nacisti so osvajalne težnje utemeljevali z zgodovinskimi razlogi. Zato se je vindišarska teorija zaradi maloštevilnosti Nemcev v teh krajih pokazala za zelo prikladno. Zanj se je ogrel tudi dr. Helmut Carstanjen v delu *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, ki ga je leta 1935 pod psevdonimom Gerhard Werner izdal v Leipzigu. Med vojno je bil Carstanjen glavni

¹ Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Obzorja, Maribor 1968. (Knjižnica NOV in POS; 35), str. 731 (odslej Ferenc, *Nacistična*).

² Lojze Ude, *Teorija o vindišarjih – »windische«* (Osnetek kritične razprave). Ponatis: *Teorija o vindišarjih*, Samostojna brošura, Slovenska prosvetna zveza, Celovec 1956, v knjigi *Koroško vprašanje*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1976, str. 207.

usmerjevalec raznarodovalne politike na slovenskem Štajerskem ter vodja leta 1938 ustanovljenega Inštituta za Nemce na jugovzhodu (Südostdeutsches Institut) v Gradcu. Pri načrtovanju raznarodovalne politike so imeli koroški in štajerski nemški nacionalisti, ki so bili Slovencem že tradicionalno nenaklonjeni, pomembno vlogo. Skupaj z obmejnima uradoma NSDAP (Grenzlandamt NSDAP) v Celovcu in Gradcu, je bil inštitut glavno središče, ki je skušalo dati nacistični politiki znanstveno podlago za njene osvajalne težnje.³ Pri tem so se opirali na različne teze in opredelitve (nemški kulturni prostor – Kulturboden; nemški življenjski prostor – Lebensraum), s katerimi so skušali utemeljevati vsakokratne zahteve dnevne politike.⁴

Na neki način je bila sreča v nesreči, da nemški okupator večine Slovencev na zasedenem ozemlju sploh ni imel za poseben narod, ampak za vindišarje (kasneje so jih imenovali tudi »domovini zveste« Štajerce in Korošce), saj ti, ob upoštevanju rasnih in političnih razlogov, niso doživeli takega fizičnega pritiska (razen v brežiškem trikotniku in zaščitencev) oziroma celo genocida, kot nekateri drugi (Židje, Romi itd.). Deležni so bili le duhovnega nasilja. »Le« gre tu seveda razumeti pogojno, kot manj slabo možnost med dvema inačicama nacistične politike, ki je namenila omenjenim narodom podobno usodo.

II.

Precej temnejšo usodo je nacistični okupator namenil tistim, ki so jih šteli za narodno zavedne Slovence. Nosilce narodne misli v teh krajih je sklenil najprej odstraniti in onemogočiti, da ne bi ovirali ponemčenja. Med njimi pa so bili v prvi vrsti slovenski izobraženci. Ti so

³ O znanosti v službi nacistične politike na Koroškem glej Martin Fritzl, »...für Volk und Reich und deutsche Kultur«. Die »Kärntner Wissenschaft« im Dienste des Nationalismus. Drava, Celovec 1992. Glej tudi Franjo Baš, Okupatorska historiografija o Slov. Štajerski. Zgodovinski časopis 1947, št. 1–4, str. 222–240.

⁴ Ferenc, Nacistična, str. 83.

bili najbolj moteč dejavnik pri uresničevanju okupatorjevih naklepov.

Preroške so se pokazale Koroščeve besede, izrečene v krogu najzaupnejših sodelavcev, češ naj ljudem priporočajo, da bi svoje otroke usmerjali bolj v študij tehničnih strok, kajti humanisti in profesorji bodo ob nemški zasedbi, ki jo je slutil, ostali brez zaposlitve.⁵ Kljub temnim slutnjam je bil Anton Korošec še premalo črnogled, saj ne le da so ostali brez zaposlitve, temveč jih je bilo mnogo celo izgnanih. Glede na vlogo, ki jo je v jugoslovanski politiki Korošec imel – nekaj časa je bil tudi notranji minister – je bil gotovo med najbolje obveščeni Slovenci o političnih namenih in revanšističnem razpoloženju v nemških nacističnih krogih, tako doma kot čez mejo, vendar očitno tudi sam ni povsem verjel njihovim grožnjam.

Toda nacistični krogi so mislili s svojimi načrti zelo resno. Zamisli o izgonu zavednih Slovencev so se jim namreč porodile že pred vojno, po zasedbi je le napočil čas njihove uresničitve. Tako je v tridesetih letih že omenjeni Carstanjen, sicer precej skrivnostna oseba, menda doma iz Ormoža in po nekaterih domnevah celo slovenskega rodu (Kostanjšek), v svoji brošuri *Die Untersteiermark (Eine politische Aufgabe an der Südostgrenze des Grossdeutschen Reiches)* zapisal, da bi bilo za uspešno ponemčenje teh krajev treba najprej odstraniti nosilce slovenske misli. Prav on je leta 1931 skupaj z Ottom Maulom objavil članek, v katerem je trdil, da je le del izobraženstva na slovenskem Štajerskem izrecno jugoslovansko usmerjen.⁶ Napoved kasnejših nacističnih ukrepov v zasedenih krajih je bila več kot zgovorna.

⁵ Frido Pogačnik, *Na razpotju (Ob 20-letnici pristopa Jugoslavije k Trojnemu paktu, dne 25. marca 1941)*. Koledar Svobodne Slovenije 1961, str. 31–51.

⁶ Helmut Carstanjen–Otto Maul, *Die Verstümmelten Grenzen*. *Zeitschrift für Geopolitik*, VIII. Jg. 1931, zv. 1, str. 54–63. (Navedeno po Ferenc, *Nacistična*, str. 85–86.)

III.

Ob vdoru v Slovenijo so imeli nacisti zbrane podatke o politični in narodni pripadnosti. Te so zbrali s pomočjo razvejene vohunske mreže, razširjene zlasti med pripadniki nemške manjšine na Slovenskem.⁷ Nacistični okupator je začel načrte na zasedenem ozemlju izpolnjevati takoj po zasedbi. Ob prihodu v Maribor (17./18. april 1941) je tudi Heinrich Himmler, najodgovornejši v nacistični hierarhiji za vprašanja populacijske, rasne in preseljevalne politike, kot državni komisar urada za utrjevanje nemštva v smernicah za izselitev tujerodnih elementov z območja Spodnje Štajerske predvidel pod prvo točko takojšnjo izselitev vseh slovenskih izobražencev. Enake smernice so bile izdane tudi za Gorenjsko. Od predvidenih štirih selitvenih valov je bil prvi namenjen predvsem slovenskemu izobraženstvu. Nacisti so med slovenske izobražence prištevali funkcionarje predvojnih jugoslovanskih političnih strank in organizacij, slovenske duhovnike, učitelje, profesorje, višje in srednje uradnike, študente, abituriente itd., skratka vse, ki so bili oziroma bi lahko bili nevarni novemu režimu. Pri tem se niso mnogo ozirali na resnične dokaze. Tako so v mariborskih zaporih, po lastnih trditvah, lahko obdolžili konkretnih prestopkov le 2 % zaslišanih pripornikov. Velika večina pa je imela v aktu le kratko beležko: »Bei der allgemeinen Intellektuellenrazien eingeliefert«. Po teh merilih so namerali takoj izgnati 90 % vseh slovenskih izobražencev. V številkah je to pomenilo iz Štajerske najprej okoli 6000, kasneje je bilo to število znižano na 5000 ter iz Gorenjske in Mežiške doline okoli 4000 zavednih Slovencev.⁸

⁷ O tej problematiki glej obširneje Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1966.

⁸ Povzeto po Ferenc, *Nacistična*, str. 176–237. Sicer pa je že v začetku petdesetih let o problematiki izganjanja pisal France Škerl, *Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941*. Zgodovinski časopis 1952/1953, str. 768–797.

IV.

Oglejmo si potek izganjanja. Že pred omenjenim Himmlerjevim prihodom v Maribor so se začele prve aretacije na podlagi seznamov, ki so jih nacisti prinesli s seboj iz Gradca. Zaporji so kmalu postali pretesni, zato so v Mariboru in na Bledu ustanovili preseljevalna štaba ter nekaj preseljevalnih taborišč (meljska vojašnica v Mariboru, grad Rajhenburg, Stari pisker v Celju, Šmartno pri Slovenj Gradcu, grad Borl pri Ptujju, Begunje, Št. Vid nad Ljubljano itd.). Po dogovoru z ustaškimi oblastmi v Zagrebu v začetku junija 1941 so začeli nacisti pošiljati prve transporte slovenskih izgnancev v Srbijo in Neodvisno državo Hrvaško. Prvi val izganjanja iz Štajerske je trajal od 7. junija do 4. julija 1941, ko so v 12 transportih iz Maribora in Rajhenburga prepeljali okoli 4900 izgnancev v Srbijo. Med prvim in drugim valom (5.–10. julij), tako je bilo sklenjeno na zagrebški konferenci, je iz Št. Vida nad Ljubljano odpeljalo pet transportov z okoli 2300 izgnanci iz Gorenjske in iz Mežiške doline.

Opazna je bila razlika med štajerskim in gorenjskim prvim valom. Na Štajerskem je bil načrt skoraj popolnoma uresničen, od predvidenih 5000, je bilo izgnanih 4900, torej 98% oseb. Na Gorenjskem je bilo od predvidenih 4000 v tem valu izgnanih okoli 2300, kar je nekaj manj kot 60%. Vzrok za to je bila za nacistično povsem nepričakovano ugodnejša rasna podoba na Gorenjskem kot na Štajerskem. Tako kaže primerjava med Kranjem in Mariborom, kjer je bil nordijski tip rase najbolj zastopan, sledečo podobo: v Kranju 38% nordijskega (I) in 6% falskega (II) tipa rase, ki so ju nacisti najbolj upoštevali, v Mariboru pa 20% prvega in 5% drugega. Zato je Himmler sprejel in štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva izdal smernice za izselitev tujih elementov iz južne Koroške. Z njimi so delno spremenili prvotne načrte. Prvi in tretji val sta se zmanjšala, drugi pa je izostal. Slovenske izobražence na Gorenjskem so podvrgli rasni preiskavi ter sklenili, da rasno dragocenih oseb (I., nordijskega, in II., falskega tipa rase) ne bodo izgnali v

Srbijo, temveč jih bodo odpeljali v stari rajh, da se pomemčijo. Na podlagi tega smemo sklepati, da je približno tretjina gorenjskega izobraženstva ustrezala nacističnim ravnim merilom in se zato izognila izgonu. Kmalu za tem se je šef civilne uprave na zasedenem Gorenjskem Franz Kutschera zaradi vojnogospodarskih razlogov (pomembnost industrije na Gorenjskem!) zavzel za dodatno zmanjšanje izganjanja v vojnem času. V tem je uspel, saj je Himmler 18. avgusta 1941 ustavil do konca vojne vse deportacije ter jih preložil na čas po vojni. Vendar je prepoved deportacij obveljala le za Gorenjsko, medtem ko so na Štajerskem z njimi nadaljevali, predvsem zaradi načrtovane in obljubljenе preselitve kočevskih Nemcev na območje slovenske Štajerske.⁹

Splet okoliščin je na Gorenjskem povzročil nekoliko ugodnejši izid kot je bil na Štajerskem. V celoti gledano pa so nacisti najdosledneje izpeljali prvi del načrta. S tem so najbolj prizadeli slovensko izobraženstvo na zasedenem ozemlju. Zmanjšanje predvidenih deportacij z začetnih 220 000–260 000 (okoli tretjina celotnega prebivalstva) v aprilu in maju 1941 do zagrebške konference (začetek junija 1941) na 179 000 (okoli petina celotnega prebivalstva) in na koncu, po ocenah dr. Toneta Ferenc, okoli 80 000 izgnanih (desetina prebivalstva), je še vedno izredno visoka številka tudi v primerjavi z drugimi deželami, saj pomeni odstotno najvišjo stopnjo izgnanega prebivalstva.¹⁰

Če se posvetimo le slovenskim izobražencem, vidimo, da so jim bili nacisti še posebej nenaklonjeni. Takoj po zasedbi je bil predviden izgon 90 % vseh narodno zavednih, torej 9000. Od teh jih je bilo v prvem valu izgnanih okoli 7200, kar pomeni 80 % uresničenje načrtov. Pri tem je treba upoštevati tudi okoli 17000 beguncev, ki so pred nacisti pribežali ali pa so jih nacisti prisilili k odhodu v Ljubljansko pokrajino (po italijanskih podatkih – do

⁹ Isto, str. 221–281.

¹⁰ Tone Ferenc, Okupacijski sistemi v Sloveniji 1941–1945 (II. del). Vojaški informator 1968/1969, št. 2, str. 17.

31. januarja 1942 – pa je ilegalno prešlo mejo celo 21546 oseb)¹¹ in na Hrvaško. Med njimi je bilo veliko duhovnikov, profesorjev, odvetnikov in drugih slovenskih izobražencev.

V.

Usoda slovenskega izobraženstva ni ostala neopažena. O njej so pisali že tedaj, seveda tam, kjer je bilo to mogoče. V Ljubljanski pokrajini je bilo v dnevnem časopisju (*Jutro, Slovenec*), sicer brez vsakršnega komentarja, objavljenih več seznamov z imeni pregnanih v Srbijo in na Hrvaško.¹² V pastirskem pismu duhovnikom 24. oktobra 1941 je tudi škof Rožman dvignil glas zoper preseljevanje Slovencev, predvsem pa proti nacističnim ukrepom proti duhovščini in zaplembi cerkvenega premoženja v tistem delu ljubljanske škofije, ki so ga zasedli Nemci.¹³ Jeseni 1941 je tudi Slovenski poročevalec pisal o preseljevanju Slovencev in jih obenem pozival, naj se mu uprejo.¹⁴ Bolj odkrito in neposredno so bila pisana poročila, ki so jih ilegalno pošiljali predstavnikom vlade v

¹¹ AS II, Italijanski arhiv, fond Visoki komisar, f. 16/I. Obvestilo visokega komisarja llegalni prehodi oseb na ozemlje Ljubljanske pokrajine z dne 2. marca 1942 organom, zadolženim za zaščito meje.

¹² Npr. Rdeči križ poroča, *Jutro*, 19. junij 1941; Seznam naših rojakov v Srbiji, *Jutro*, 20. julij 1941; Slovenski duhovniki na Hrvatskem, *Slovenec*, 22. julij 1941.

¹³ GREGORIJ po božji milosti in apostolskega sedeža oblasti škof ljubljanski, vsem svojim duhovnikom in dragim gostom v ljubljanski škofiji, pozdrav in blagoslov! Na praznik sv. nadangela Rafaela, dne 24. oktobra 1941. Tiskano kot rokopis. Obsega 20 strani, str. 1–3. Škofovo pismo, ki je bilo namenjeno le duhovnikom, so natisnili na Rakovniku v salezijanskem samostanu, da ne bi o njem prekmalu zvedeli komunisti in italijanski okupator (glej AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Pismo Toneta Vodeta Slovenskim salezijancem v tujini dne 24. oktobra 1941.).

¹⁴ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (odslej DLRS), knjiga I/70. Poziv Osvobodilne fronte slovenskega naroda prebivalcem ogroženih krajev, naj se uprejo preseljevanju, z naslovom »Slovenci!«. Na preseljevanje Slovencev sta opozorila tudi pokrajinski komite KPS in pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Severno Slovenijo konec oktobra 1941 (glej DLRS, knjiga I/64). Prav tako je proti preseljevanju Slovencev nastopil tudi IOOF (DLRS, knjiga I/66).

emigraciji ali pa v Ljubljansko pokrajino.¹⁵ Britansko vlado je prek slovenskega duhovnika, prebeglega v Rim z ameriškim potnim listom, dr. Miha Krek obvestil o izgnanju Slovencev iz Štajerske.¹⁶ Begunska vlada je ob tem izdala več spomenic, ki so vsebovale tudi podatke o preganjanju Slovencev.¹⁷ Na podlagi teh podatkov so bile v Združenih državah natisnjene različne brošure (npr. Joseph Clissold, *The Slovenes Want to Live*; John LaFarge, *Martyrdom of Slovenia*...). Tako je prišla beseda o preganjanju Slovencev tudi v svet. Seveda tedanji podatki niso bili dokončni, toda natančne številke so kazale, da so bili vsaj skrbno zbirani. Eno izmed takih poročil nam postreže s sledečimi podatki (do 1. septembra 1941) o izgnanih slovenskih izobražencih.¹⁸

	A	B	C	Č
Duhovniki	1278	605	545	90%
Inženirji	202	95	80	84%
Profesorji	738	414	274	66%
Zdravniki in lekarnarji	643	365	165	45%
Odvetniki in notarji	459	312	70	22%
Državni uradniki	15276	7809	1170	15%
Učitelji ljudske šole	4468	3323	435	17%
Učitelji meščanske šole	538	276	63	17%

A = število pripadnikov posameznih izobraženskih skupin v Dravski banovini.

B = število pripadnikov posameznih izobraženskih skupin na nemškem zasedbenem ozemlju.

C = število izgnanih iz zasedenega nemškega ozemlja.

Č = odstotek izgnanih.

¹⁵ Npr. AS II, fond KUZOP, f. 923/I. Poročilo z začetka leta 1942 Kalvarija Slovencev na Spodnjem Štajerskem (QY).

¹⁶ Dušan Biber, *Okupacija in razkosanje Slovenije – londonski odmevi 1941–1942*. Slovenski upor, str. 190 (odslej Biber, *Slovenski upor*).

¹⁷ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7/I. 1) *The Slovenes under German occupation* (1. november 1941). 2) *The total extermination policy of the Germans* (23. november 1941). 3) *The Slovenes* (10. april 1942).

¹⁸ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7/I. Statistika števil slovenskih intelektualcev, ki so jih Nemci pregnali iz Slovenije (do 1. septembra 1941).

VI.

Po teh podatkih je bilo med izgnanimi izobraženci odstotno največ slovenske duhovščine. Za sovražen odnos do slovenske katoliške cerkve so imeli nacisti predvsem dva razloga. S katolicizmom se nacizem ni ujema l na načelnem pogledu, saj je zagovarjal vernost brez Cerkve v deističnem smislu (Gottgläubigkeit).¹⁹ Člani nacistične stranke so morali s posebno izjavo tudi izstopiti iz Cerkve. Vendar jedro nestrpnosti do slovenske duhovščine ni izviralo toliko iz idejnih razlik kolikor iz narodnopolitičnih razlogov. Slovensko duhovščino na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem so imeli nacisti za enega glavnih dejavnikov širjenja slovenske narodne zavesti v teh krajih.²⁰ Posebej so slovenski Cerkvi na Štajerskem zamerili Slomškov prenos sedeža lavantinske škofije iz Labota v Maribor ter dejavnost štajerske duhovščine ob razpadu habsburške monarhije in v novi državi. Trn v peti jim je bil predvsem Anton Korošec, ki je izšel iz vrst slovenske štajerske duhovščine. Zasedbene oblasti so se zavedale, da bo domače prebivalstvo slabo sprejelo preganjanje duhovščine, zato so jo skušale z načrtno propagandno gonjo čimbolj očrniti med prebivalstvom.²¹

Od vseh poklicnih in stanovskih skupin imamo o preganjanju slovenske duhovščine tudi najnatančnejše podatke. Za izgnane duhovnike sta posredovala tudi lavantinski škof dr. Ivan Jožef Tomažič osebno in ljubljanski škof Gregorij Rožman prek Vatikana, a oba brez uspeha. Vatikan je bil zelo natančno seznanjen s cerkvenimi razmerami na nemškem zasedbenem ozemlju. Apostolski nuncij v Berlinu Orsenigo je namreč poslal nem-

¹⁹ Miloš Rybař, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945. Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije, Maribor 1978, str. 48 (odslej Rybař, n. d.).

²⁰ Milan Ževart, Kolaboracija – posebnosti na Štajerskem. Teorija in praksa, 1986, št. 9–10, str. 1008.

²¹ Milan Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini dolini. Knjižnica OF 5. Ljubljana 1977, str. 100 (odslej Ževart, NOB v Šaleški dolini).

škega duhovnika Augusta Hegenkötterja, ki se je naučil slovenskega jezika ob dušnem pastirovanju med slovenskimi izseljenci v Porenju in Vestfaliji, naj se osebno prepriča o razmerah na nemškem zasedbenem ozemlju. Poleti 1943 je odpotoval v Maribor, kjer se je skrivoma sestal (vso pot je bil civilno oblečen!) s škofom Tomažičem, ki mu je postregel z natančnimi podatki o preganjanju Cerkve in duhovščine v teh krajih. V Berlinu je Hegenkötter napisal obširno poročilo za apostolskega nuncija Orseniga, ki ga je nato po diplomatski poti poslal v Vatikan.²² O razmerah v delih ljubljanske škofije, ki so prišli pod nemško oblast, pa je bil Vatikan tako in tako poučen od vodstva škofije, ki je lahko redno in nemoteno obveščalo sveti sedež.

Večina duhovnikov je bila izgnana v prvem valu. Že pred tem se je del duhovščine, zlasti redovniki, katerih središče je bila Ljubljana, umaknil v Ljubljansko pokrajino. Nekateri pa so nacisti že v prvih tednih preprosto izgnali prek meje v Ljubljansko pokrajino in na Hrvaško. Drugače kakor pregnane v prvem valu, ki so bili vsi izgnani v Srbijo, so sklenili duhovnike poslati na Hrvaško. Tu naj bi zasedli mesta pravoslavnih duhovnikov, ki so jih ustaške oblasti izgnale v Srbijo. V zadnjem transportu prvega vala iz Štajerske, ki je odpeljal 5. julija 1941 iz taborišča v Rajhenburgu, je bilo 165 lavantinskih duhovnikov, 13 redovnih duhovnikov, 25 redovnih bratov in 1 bogoslovec z območja lavantinske škofije ter 12 duhovnikov s področja ljubljanske škofije. Na zagrebškem kolodvoru so jih razdelili v tri skupine: redovniki so odšli v samostane svojih redov; kanoniki in mlajši duhovniki so ostali v Zagrebu, da jih nastavijo po hrvaških župnijah; največ duhovnikov, večinoma starejših (112), je nadaljevalo pot v Slavonsko Požego, od koder naj bi jih po nekajtedenskem počitku nastavili po župnijah. Drugi transport s slovenskimi duhovniki je odpeljal proti Zagrebu iz preselitvenega taborišča Št. Vid nad Ljubljano 11. julija 1941. V njem je bilo tudi 108 duhovnikov ljubljanske škofije in 14 duhovnikov lavantinske škofije iz Mežiške

²² August Hegenkötter, *Moje delo med Slovenci*, Ljubljana 1970.

doline. Nekaj duhovnikov je bilo izgnanih še z drugimi transporti, tako da je bilo v letu 1941 iz lavantinske škofije skupaj izgnanih 284 škofijskih in 81 redovnih duhovnikov. Na območju lavantinske škofije je tako ostalo le 84 aktivnih duhovnikov in trije frančiškani, vendar je bilo 27 upokojenih, 8 redovnih duhovnikov pa je ostalo zunaj dušnega pastirstva.²³ Na Gorenjskem, ki je spadalo v okvir ljubljanske škofije, pa je ostalo v desetih župnijah le enajst, večinoma starejših in betežnih duhovnikov.²⁴

Na območju lavantinske škofije so nacisti umorili 5 duhovnikov (Martina Gerbca, Mihaela Geršaka, Ferdinanda Potokarja, Izidorja Završnika, Franca Gomilška). Ivana Povha, ki se je pridružil partizanom, pa so leta 1944 ubili na Dolenjskem. Trije so umrli v taborišču Dachau (Janez Hörnböck, Janez Messner in p. Kerubin Tušek), deset pa jih je tam dočakalo osvoboditev (Franc Hrastelj, Matija Munda, Albert Areh, Justin Oberžan, Feliks Podpečan, Franc Puncer,²⁵ Maksimilijan Ledinek, Anton Orozel, Henrik Goričan in Martin Stefanciosa). Tudi z izgonom na Hrvaško še ni bilo konec trnove poti za slovenske duhovnike. Več kot trideset so jih internirali v jasenovškem taborišču, od teh so jih osem ubili, sedem iz lavantinske (Franca Groblerja, Franca Kača, Janeza Kodriča, Franca Orešnika, p. Anzelma Polaka, Janeza Rančigaja, Jakoba Sema) in enega iz ljubljanske škofije. Z izgonom večine slovenskih duhovnikov raznarodovalna politika na verskem področju še ni bila končana. Ker lavantinskega škofa Tomažiča, ki so ga imeli nacisti zastraženega v hišnem priporu v škofijskem dvorcu, niso mogli prisiliti, da bi prepovedal rabo slovenščine v cerkvah, so to storili spomladi leta 1942 sami. Iz kljubovanja so redki slovenski duhovniki, ki so še ostali v svojih žup-

²³ Povzeto po Tone Ferenc, Pod nemško okupacijo. Zbornik župnije sv. Janeza Krstnika v Ljutomeru, Ljutomer 1990, str. 70–71 (odslej Ferenc, Pod nemško okupacijo).

²⁴ Ferenc, Nacistična, str. 800.

²⁵ Trpljenje v Dachau je Franc Puncer opisal v spominih z naslovom Duhovnik v taborišču smrti (Slovenske večernice 141), Mohorjeva družba v Celju 1991.

nijah, verske obrede raje opravljali v latinščini, samo da so se izognili rabi nemščine. Predstavniki nemške civilne uprave na Spodnjem Štajerskem so Tomažiču svetovali, naj zaprosi sekovskega škofa za nemške duhovnike, ki bodo opravljali dušno pastirstvo v izpraznjenih župnijah. Pri tem jih ni vodila skrb za versko življenje prebivalstva, temveč želja po ponemčenju tudi na verskem področju. Do pomladi leta 1943 je v lavantinsko škofijo prišlo 62 nemških duhovnikov. Od teh je bilo 13 stalnih in so dobili lastno župnijo. Drugi so bili obmejni duhovniki in so iz svojih župnij prihajali opravljat dušno pastirstvo vsakih 14 dni v izpraznjene župnije.²⁶ Enako je bilo tudi na Gorenjskem, kamor so prihajali duhovniki iz krške škofije. Z druge strani Karavank so, da bi za silo uredili dušno pastirstvo, prišli p. Heinrich Beuke v Kranj (26 far), p. Konstantin Hauschel v Kamnik (26 far), p. Rudolf Besel v Škofjo Loko (31 far), Alojz Breuer v Litijo (15 far) in Valentin Stückler v Prevalje (13 far).²⁷

Po kapitulaciji Italije je nemški okupator na področjih, ki jih je združil v operacijsko območje Jadransko primorje, zaradi lastne slabosti (vojna sreča se je že močno nagnila v korist sil protifašistične koalicije!), pa tudi zaradi »zgodovinsko« manj utemeljenih neposrednih ozemeljskih teženj po teh krajih, ubral nekoliko strpnejšo politiko. V njej se je celo naslonil na del slovenske protikomunistične politike, ki ji je v zameno za sodelovanje dal delno samoupravo. Kljub temu je bilo nekaj slovenskih duhovnikov s področja škofij, ki jih je zajemalo operacijsko območje Jadransko primorje, in iz krške škofije odgnanih v koncentracijska taborišča. Vendar so te povečini odgnali zaradi protinacistične dejavnosti in ne le zato, ker so bili slovenski duhovniki.

V Dachauu je bilo 22 katoliških duhovnikov z območja Jugoslavije, ki so bili verjetno vsi Slovenci. Poleg naštetih iz lavantinske škofije so bili iz ljubljanske še la-

²⁶ Povzeto po Rybař, n. d., str. 59–69.

²⁷ Valentin Stückler, Duhovnik med okupacijo in revolucijo. Spomini nemškega župnika v Mežiški dolini iz vojnih in prvih povojnih let. Mohorjeva založba, Celovec 1987, str. 7.

zarist Janko Bele, cistercijanec Robert Anton Kuhar, frančiškan Klavdij Okorn, p. Engelhard Štucin, trapist Franc Škerlj, frančiškan Beno Korbič in cistercijanec Janko Božič ter duhovniki Anton Rovtar, Franc Šeškar, Jakob Šolar; iz tržaške Jožef Pilat in Anton Piščanec; iz goriške Rafko Premrl in p. Peter Šorli ter iz Istre Mirko Vekijet. Poleg teh so bili kot Avstrijci zabeleženi še naslednji slovenski koroški duhovniki: Anton Kutej, Alojzij Nadrag, Franc Fertala, Janez Petrič, p. Oton Schuster, Stefan Singer, Jože Verhnjak in Rudolf Zeichen. V različnih taboriških sta bila Alojzij Vauti in Jožef Pollak.²⁸

VII.

Zaradi političnega prepričanja so takoj po zasedbi začeli preganjati tudi člane sokolske organizacije. Zanimivo je, da zasedbene oblasti na začetku komunistov, razen nekaterih posameznikov, niso preganjale kot posebno politično skupino.²⁹ To si lahko razložimo z veljavnostjo nemško-sovjetskega pakta. Takoj po nacističnem napadu na Sovjetsko zvezo pa so seveda nemške oblasti proti komunistom nastopile z vso ostrino.

Slovenska beseda je bila pregnana iz javnega življenja, zato se tudi kulturnim delavcem ni godilo najbolje. Kot enega od stebrov slovenske zavesti v zasedenih krajih jih je nacistični okupator preganjal že od vsega začetka. V Srbijo so bili pregnani pesniki in pisatelji dr. Ivo Dornik, Janko Glazer, Anton Ingolič, France Onič, dr. Alojzij Remec, Franjo Roš in Joža Vovk.³⁰ V nemških taboriških so bili Fran in Vera Albreht, France Filipič, Rudolf Golouh, Andrej Gosar, Branka Jurca, Dušan Kermavner, dr. Lojz Kraigher, Lojze Krakar, dr. Vladimir

²⁸ Janez Lenz, Dachau (skrajšana izdaja s posebnim slovenskim dodatkom Trpinom v spomin). Družba sv. Mohorja v Celovcu 1966, str. 320.

²⁹ Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 101.

³⁰ Viktor Smolej, Zgodovina slovenskega slovstva (VII. del). Slovstvo v letih vojne 1941–1945. Ljubljana, Slovenska matica 1971, str. 37 (odslej Smolej, Slovensko slovstvo).

Kralj, Mirko Košir, Lino Legiša, Erna Muser, dr. Anton Ocvirk, Vladimir Premru, Drago Šega, Jakob Šolar, Igor Torkar, Ivan Vouk in Vlado Vodopivec.³¹ Velika večina teh, ki so bili v taboriščih, je bila aretirana v Ljubljani zaradi političnih razlogov v času po kapitulaciji Italije.

Nemške oblasti so ob zasedbi, po podatkih, ki sta jih zbrali dr. Pavla Jerina-Lah in dr. Božena Grosman, zaprle tudi 44 slovenskih zdravnikov, od katerih so jih 17 izgnale v Srbijo. To so bili doktorji Josip Benčan, Marjan Bervar, Anton Cizelj, Mirko Černič, Ciril Kavčič, Stanko Lajevec, Ivan Lenart, Adolf Ločniškar, Eman Pertl, Maks Pohar, Ciril Porekar, Janko Rak, Tone Ravnikar, Julij Saje, Milan Starc in Jože Sekula. Razen Benčana in Sekule, ki so ju nemški okupatorji ubili, so drugi kasneje odšli v partizane. Pet se jih je ilegalno vrnilo v Slovenijo, petnajst jih je ostalo na Hrvaškem ter v Srbiji osem. Poleg naštetih je bilo izgnanih še 16 slovenskih zdravnikov, torej skupno 33. Tudi ti so se večinoma pridružili partizanskim enotam. V nacističnih koncentracijskih taboriščih so umrli štirje zdravniki (Vinko Čremošnik, Jože Gostiša, Albin Gregorc in Vladimir Mogilnicki).³²

VIII.

Tisti slovenski izobraženci, ki so se izognili množičnemu izgonu prvega vala oziroma pred nemškim okupatorjem niso pobegnili v Ljubljansko pokrajino ali na Hrvaško, se s tem še vedno niso rešili pred nevarnostjo izгона iz domačih krajev. Slovenskega izobraženstva nacisti načeloma (razen nekaterih izjem!), iz političnih razlogov, niso sprejemali v Štajersko domovinsko zvezo (Steierischer Heimatbund) in v Koroško ljudsko zvezo (Kärntner Volksbund), zato si niso mogli pridobiti nemškega državljanstva (stalnega ali na preklic), ki je bilo odvisno od stopnje član-

³¹ Isto, str. 38.

³² Gradivo o slovenski partizanski saniteti. Zbrali in uredili prim. dr. Pavla Jerina-Lah in prim. dr. Božena Grosman. Sekcija za partizansko zdravstvo Slovenskega zdravniškega društva. Ljubljana 1979, str. 25–27 (odslej Gradivo o slovenski partizanski saniteti).

stva (to je bilo stalno ali začasno) v organizaciji.³³ Nečlani so dobili status zaščitencev nemškega rajha (Schutzangehörige), torej prebivalcev z omejenimi pravicami, ki so jih namenili za izgon oziroma sterilizacijo. Prvotni načrt iz pomladi 1941, ko so nacisti predvideli izgon vseh nečlanov, kasnejših zaščitencev (na Gorenjskem 16000 in na Štajerskem 80000), so sčasoma omilili, toda pri izobražencih niso popustili. Niso jih sicer nameravali odgnati v Srbijo, temveč »koristno« uporabiti zunaj Štajerske in Gorenjske za najtežja fizična dela v rajhu.³⁴ Tudi duhovščina, seveda tista, ki je še ostala, načelno ni bila sprejeta v ti organizaciji. Tako niso ustregli niti prošnji škofa Tomažiča in imel je, kot druga duhovščina, le status zaščitenca. Kasneje je Franz Steindl, vodja Štajerske domovinske zveze, dovolil, da je duhovščina smela zaprositi za članstvo v organizaciji, a med duhovniki ni bilo pravega odziva.³⁵

Zaradi ostrega postopanja nacistov s slovenskim izobraženstvom so se nekateri skušali izogniti nasilju tudi na manj časten, a glede na to, da je bilo ogroženo golo preživetje (največkrat celotne družine), po svoje razumljiv način. Začeli so brskati po svojih rodovnikih ter iskati prednike, s katerimi bi lahko dokazali svoje nemško poreklo, ki bi jih obvarovalo pred izgonom. Tako so tudi nekateri umetniki »odkrili« svoje nemške korenine. Šlo je predvsem za likovnike in glasbenike, saj so se književniki že zaradi jezika težje prelevili iz slovenskih v nemške pisce.³⁶ Tako sta spomladi 1943 v Mariboru na razstavi, ki jo je priredilo društvo spodnještajerskih umetnikov, razstavljala slikarja Franjo Stiplovšek in Ernest Stoviček pod ponemčenima imenoma Franz Stipp in Ernst Stower.³⁷ Da pri tem ni šlo le za osamljena primera, nam

³³ Podrobneje glej Tone Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, št. 2, 69–124.

³⁴ Ferenc, Nacistična, str. 768–771.

³⁵ Rybař, n. d., str. 69.

³⁶ To ni bila značilnost le na Slovenskem, temveč tudi drugod v zasedeni Evropi. Primerjaj Henri Michel, La Guerra dell'Ombra. La resistenza in Europa. U. Mursia & C., Milano 1973, str. 140.

priča tudi medvojni dnevnik dr. Maksa Šnuderla. Vanj je zapisal: »*Inteligenca se ni dobro obnašala. Cela procesija jih je vedno stala pred uradom, kjer se je dokazovalo svoje nemštvo. (...) Najbolje so se držali delavci, oni iz Hutterjeve tovarne, od Doctor & drug itd. so skoro 100% držali. Tudi duhovniki skoro vsi.*«³⁷ Vendar je potrebna pri teh trditvah precejšnja zadržanost, saj pri Šnuderlovih zapisih ne gre za povsem preverjene novice, ampak za vesti, ki so mnogokrat kot govorice krožile med štajerskimi begunci v Ljubljani. Del prebivalstva, predvsem tisti, ki so bili siromašnejši, je res pričakoval, da se mu bo s prihodom novih oblastnikov izboljšal nezavidljivi gmotni položaj.³⁸ Pod vtisom tega je Juš Kozak zapisal: »*Ko so pričeli zapirati učitelje, zdravnike, duhovnike, izganjati vse, kar je kdaj hodilo v šolo, ko so študente pošiljali na prisilno delo, se ljudstvo ni vznemirjalo, nasprotni, roke so se dvignile v pozdrav. (...) Kmet in delavec se nista pritoževala zaradi preganjane inteligence, potihoma sta ji privoščila in upala, da se jima bo odslej bolje godilo.*«⁴⁰ Vsekakor o teh vprašanih zaenkrat še nimamo na voljo posebne študije in jih je zato tudi težko v celoti ovrednotiti.⁴¹

O nezaupljivosti do izobraženstva na zasedenem ozemlju priča dejstvo, da so nameravali izgnati v rajh tudi tiste, ki so vendarle ustrezali nacističnim rasnim, nacionalnim in političnim zahtevam ter si pridobili članstvo v Štajerski domovinski zvezi ali Koroški ljudski zvezi.

³⁷ Aleš Gabrič, Kulturni molk. Prispevki 1989, št. 2, str. 402 (odslej Gabrič, Kulturni molk).

³⁸ Makso Šnuderl, Dnevnik 1941–1945 (I. del). V okupirani Ljubljani. Dnevnik je uredil, spremno besedo in opombe napisal Zdenko Čepič. Založba Obzorja, Maribor 1993 (Documenta et studia historiae recentioris; 9), str. 210 (odslej Šnuderl, Dnevnik I).

³⁹ Milan Ževart, Osvobodilna fronta in narodnoosvobodilni boj na slovenskem Štajerskem, v Mežiški dolini, na območju Dravograda in v Prekmurju 1941. Slovenski upor 1941, str. 87–88 (odslej Ževart, Slovenski upor).

⁴⁰ Juš Kozak, Slovenskemu izobražencu. Slovenski zbornik 1942. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1945, str. 8.

⁴¹ Največ je o tej problematiki pisal Milan Ževart v NOB v Šaleški dolini, zlasti na straneh 147–152. Omeniti velja tudi razpravo Aleksandra Žižka, Kratek oris strukture in delovanja Štajerske domovinske zveze na Celjskem v letih 1941–1945 v Celjskem zborniku 1993, str. 199–274.

Ker so bili začasni člani zveze, je bila predvidena milejša oblika izгона. Zato tudi niso uporabljali izrazov, kot so »izgon«, »izselitev« ali »preselitev«, temveč so govorili o »presaditvi« (Verpflanzung). Ti izgnanci naj bi opravljali enak poklic kot doma.

»Presajene« izobražence so nacistične oblasti v novem okolju strogo nadzorovale. Koliko ljudi so tako preselili, ni natančno dognano. Znan je primer nekaterih učiteljev, ki so znali nemško in so bili preseljeni na zgornje Štajersko. Ti so morali opraviti posebno preizkušnjo, kjer so obravnavali teme Hitler in Evropa, program NSDAP ter nacionalni socializem in komunizem. Poleg tega so morali pojasniti odnos do katoliške vere ter odgovoriti na vprašanje: »Če bi bili mati, ali bi dali svoj hčer Judu za ženo?«⁴² Domneva se, da tako niso »presadili« mnogo ljudi.

Precej bolj velikopotezni so bili nacisti z načrti, da bi slovenske ljudi nekaterih poklicev zamenjali z nemškimi. Za ta ukrep so uporabljali izraz »zamenjava« (Austausch). Temeljni namen takšne zamenjave je bil osamiti te ljudi od slovenskega okolja in jih tako lažje ponemčiti ter obenem okrepiti nemštvo v zasedenih krajih. Večja skupina ljudi, ki so jih na tak način nameravali zamenjati, so bili železničarji. Od izobraženstva pa je znan poskus z veterinarji. Verjetno so se dogovarjali še za zamenjavo drugih poklicev, a virov o tem zaenkrat ni.⁴³ Pri tem so nacisti poleg znanih rasnih, političnih in narodnostnih meril verjetno upoštevali tudi poklice, za katere je v rajhu primanjkovalo delavcev. Sklepamo lahko, da so med izobraženci bolj upoštevali tiste s tehnično in naravoslovno usmerjenimi poklici.

Nacisti so tudi načrtno onemogočali šolanje slovenski mladini na višjih stopnjah, da se slovensko izobraženstvo ne bi moglo ponovno ustvariti in obnoviti. Zlasti na visokih in višjih šolah je bil nadzor oster, tako da se je slovenska mladina le stežka vpisala nanje.⁴⁴

⁴² Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 133–134.

⁴³ Ferenc, Nacistična, str. 779–781.

⁴⁴ Isto, str. 794–797.

Seveda so bili mnogi pripadniki predvojne nemške manjšine dejavni pri uresničevanju nacističnih načrtov. Tisti, ki se s to politiko niso strinjali, so svoje mnenje zadržali zase ali ga razkrili kvečjemu v ozkem krogu znancev. Izjemi sta bili le pisateljica Alma Karlin iz Celja in Thea Schreiber, ki sta javno izrazili nestrinjanje z nacistično politiko do Slovencev, za kar so ju nacisti tudi izgnali iz Štajerske.⁴⁵ Spomladi 1942 se je odnos nekoliko spremenil, predvsem zaradi spoznanja, da oster nastop proti Slovincem le še povečuje nerazpoloženje do zasedbenih oblasti.

⁴⁵ Isto, str. 191.

Odnos italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini do slovenskih izobražencev

I.

Pri italijanskih zasedbenih oblasteh ob vzpostavitvi civilne uprave ni bilo zaslediti načelno odklonilnega stališča do slovenskega izobraženstva, tako značilnega za nemškega in deloma tudi za madžarskega okupatorja. Novi oblastniki so celo sprejemali pribežnike (med katerimi je bilo tudi mnogo slovenskih izobražencev) iz krajev, ki so jih zasedli Nemci. Prebivalstvu Ljubljanske pokrajine je bila s statutom zagotovljena široka etnična in kulturna avtonomija (čl. 2), sodelovanje pri upravi (čl. 4) ter dvojezičnost (čl. 6). Poleg tega so bili prebivalci pokrajine deležni v tedanjih vojnih razmerah še posebne ugodnosti – bili so oproščeni vojaške obveznosti (čl. 5).¹ Takšen kraljevi ukaz je po pričevanju tedanjega italijanskega zunanjega ministra grofa Galeazza Ciana nastal iz prestižnih razlogov – da bi poudarili liberalnejši odnos italijanskega okupatorja do Slovencev, v primerjavi z genocidnim režimom nemškega okupatorja na Gorenjskem in Štajerskem.²

Začetna strpnejša italijanska okupacijska politika seveda ni izvirala iz morebitne velikodušnosti – znano je bilo njihovo ravnanje s Slovenci na Primorskem – temveč so tako politiko narekovali globlji vzroki. Italijani ob prihodu v Ljubljansko pokrajino niso mogli utemeljevati zasedbe teh krajev s sklicevanjem na zgodovinske razloge,

¹ Tone Ferenc, *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942*. Obzorja, Maribor 1987 (Documenta et studia historiae recentoris; 5). Kraljevi ukaz o priključitvi Ljubljanske pokrajine k Italiji 3. 5. 1941, dok. št. 5, str. 117–119 (odslej Ferenc, *Fašisti*).

² Galeazzo Ciano, *Zaupni dnevnik grofa Ciana* (2. del). Časopisno podjetje Večer, Maribor 1960, str. 114.

kot sta storila nemški in madžarski okupator.³ To je prostodušno priznal tudi Benito Mussolini na sestanku z italijanskimi vojaškimi funkcionarji v Gorici 31. julija 1942, ko je dejal: »Pokrajini smo dali statut, zato ker nimamo za nacionalno ozemlje to, kar je onkraj alpskega grebena, razen primerov, ki so posebnega značaja.«⁴ Strateške meje v teh krajih (zlasti postojnska vrata), ki jih je zahteval že sardinski generalštab leta 1845, je Italija dosegla z rapalsko pogodbo.⁵ O posebnosti razmer v novo zasedenih krajih govori tudi dejstvo, da italijanska okupacijska politika v Ljubljanski pokrajini ni bila milejša le od nemške in madžarske v Sloveniji, temveč tudi od lastne v drugih zasedenih pokrajinah (npr. v Dalmaciji).⁶ Vojaški napad in zasedba ozemlja, ki ga niti po lastnih merilih niso imeli za nacionalno, sta bila vrhunec italijanske imperialistične politike, ki je bila usmerjena proti Balkanu in Podonavju. Ob razkosanju slovenskega ozemlja je nemška stran postavila italijansko pred izvršeno dejstvo. Italijansko razočaranje je bilo še večje, ker niso dobili premogovniškega bazena v zasavskih revirjih, na katerega so računali. Ostalo jim je le gospodarsko in surovinsko manj bogato območje, kjer je bil les najpomembnejše bogastvo.

Prepletanje naštetih dejavnikov je bil najpomembnejši razlog za začetno, v primerjavi z nemško nekoliko milejšo politiko italijanskih zasedbenih oblasti v Ljubljanski pokrajini. Ta ni v ničemer vplivala na njen odnos do Slovencev na Primorskem, nasprotno, s preprečevanjem stikov med Ljubljansko pokrajino in Primorsko (rapalska meja je ostala, razen izjemoma, še naprej zaprta!)

³ S tem seveda nisem želel reči, da so bila sklicevanja na zgodovinske razloge za zasedbo nemškega in madžarskega okupatorja upravičena, temveč le opozoriti na različna izhodišča treh okupatorjev.

⁴ Ferenc, Fašisti, dok. 93, str. 408. Zapisnik s sestanka Benita Mussolinija z italijanskimi vojaškimi funkcionarji 31. 7. 1942 v Gorici.

⁵ Janko Jeri, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Tri faze diplomatskega boja. Cankarjeva založba, Ljubljana 1961, str. 12.

⁶ Tone Ferenc, La politica italiana nei Balcani. L'Italia nella seconda guerra mondiale e nella resistenza. Franco Angeli Libri s. r. l., Milano 1988, str. 83–84.

in z zastraševanjem (drugi tržaški proces) je le še stopnjevala pritisk nanje.

Namen italijanskega okupatorja je vsemu navkljub bil, da bi deželo čimbolj vključili v italijanski fašistični sistem. Za uresničitev teh ciljev so italijanske zasedbene oblasti predvidele daljše obdobje in temu ustrezno prilagodile svojo politiko. Ta naj ne bi temeljila toliko na prisilnih metodah, temveč bolj na permisivnih ukrepih ter političnem, kulturnem in gospodarskem zblizovanju pokrajine z italijansko državo, kar naj bi postopoma privedlo do duhovnega zblizanja in fašizacije domačega prebivalstva. S tako zasedbeno politiko naj bi ga pritegnili k sodelovanju.

II.

Za prijazen, natančneje rečeno pokroviteljski odnos do slovenskega izobraženstva so se italijanske zasedbene oblasti odločile v prepričanju, da se bo razumnike dalo pridobiti za načrt kulturnega zblizovanja obeh narodov. Tak sklep italijanskih načrtovalcev je temeljil tudi na podmeni, da so Slovenci na višji civilizacijski ravni od drugih jugoslovanskih narodov. Tako je npr. v časniku *Il Popolo d'Italia* Alessandro Camuri zapisal: *»Književna proizvodnja Slovencev (...) se giblje okrog 600 knjig na leto, kar je za prebivalstvo, ki šteje okrog milijon duš, zares velika številka in nedvoumno pričuje o visoki in močni umetnostni, intelektualni in kulturni dejavnosti. Medtem ko je na Hrvaškem še okrog 25% analfabetov, v Srbiji pa kar okrog 45%, je znano, da jih v Sloveniji ni skoraj nič več.«*⁷ Tako mnenje o Slovencih ni bilo novo in je bilo med Italijani razširjeno že tudi pred prvo svetovno vojno. Zasedimo ga na primer lahko pri Angelu Vivanteju.⁸ Zaradi tega naj bi bili Slovenci bolj primerni za omenjene načrte. Predvidena je bila sicer obojestranska izmenjava kulturnih dobrin, a z jasno

⁷ Kaj pišejo o nas italijanski listi. *Jutro*, 15. junij 1941.

⁸ Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani*. Firenze 1912, str. 153–155 (navedeno po ponatisu iz leta 1945, ki je izšel v Trstu).

domnevo, da si bo italijanska, na dvatisočletni rimski tradiciji temelječa kultura podredila slovensko in da se bodo Slovenci sčasoma zlili z njo in fašističnim duhom. Zato se je tega koncepta, ki je bil med Slovenci na Primorskem znan že pred prvo svetovno vojno in je temeljil na (domnevni) večvrednosti italijanske kulture in tradicije, oprijelo ime »kulturonosna« politika.

Temeljne smernice te politike je vsebovala že študija, ki so jo pred vojno (verjetno spomladi 1940) sestavili v Nacionalnem inštitutu za kulturne odnose s tujino (Istituto Nazionale per le relazioni Culturali con l'Estero – IRCE), ko je postajalo vse bolj verjetno, da bo Italija zasedla dele Slovenije in Hrvaške.⁹ Na podlagi tega načrta je direktor IRCE Luciano de Feo 18. aprila 1941 v pismu generalnemu direktorju propagandne službe pri ministertvu za ljudsko kulturo, Ottavianu Kochu, podrobneje orisal osrednje naloge na področju propagande v zasedenih krajih. V pismu je zapisal, da je treba predvsem poudariti večstoletne korenine nepretrganih obojestranskih vezi med Italijo in priključenimi kraji. Za dokazovanje vsega tistega, kar deželi povezuje – nadalje piše de Feo – je treba vključiti zlasti kulturo. Poudarek naj bi dali tistim ljudem in stališčem, ki dokazujejo, da so se navdihovali v italijanski literaturi in kulturi ali bili italijanskega porekla (Janez Vajkard Valvasor, France Prešeren, Žiga Zois itd.). Drugi ključni dejavnik naj bi bila vera, saj naroda družijo skupna katoliška tradicija, hkrati pa bi bilo treba posebej poudarjati drugačnost od pravoslavnega kulturnega kroga. S tem so nameravali Slovincem dokazati, kako so bili skozi stoletja blizu italijanski kulturi in tradiciji, čeprav niso živeli v isti državi. Vse to naj bi bilo slovenski javnosti predstavljeno v publikaciji, ki bi imela 12 zvezkov.¹⁰

Podobno je razmišljal tudi Francesco Semi, redni profesor latinske književnosti na učiteljsčju v Benetkah

⁹ Nadia Milievich, *Aspetti politico-culturali dell'amministrazione italiana nella provincia di Lubiana (II. del)*. Diplomaska naloga na tržaški univerzi (Facolta di lettere e filosofia) v šolskem letu 1988/1989, str. 347 (odslej Milievich, *Aspetti*).

¹⁰ Isto, str. 347–350.

(R. Istituto Magistrale di Venezia).¹¹ V poročilu ministrstvu za ljudsko kulturo z naslovom Slovenska kultura, njen izvor in njeni problemi (La cultura slovena, la sua derivazione e i suoi problemi), je predstavil načrt za organizacijo kulture na zgodovinskih temeljih, primernih za Slovence v priključenih krajih. Semi je menil, da je humanistična kultura, ki temelji na latinskih in krščanskih temeljih, najbolj prikladna za zблиževanje tako različnih narodov kot sta italijanski in slovenski, saj pomeni skupno civilizacijsko izhodišče. Zato naj se, nadalje razglablja Semi, na univerzi in srednjih šolah v priključeni pokrajini na prvo mesto postavi poučevanje klasičnih predmetov, tj. latinskega jezika in kulture ter rimske zgodovine.¹²

V avgustovski (1941) številki revije L'Europa Sud Orientale, ki sta jo ustanovila Giuseppe Cossuta in Umberto Urbani, je izšel članek profesorja Andreja Budala Italijanski kulturni dar Slovincem. V njem je v duhu naštetih razmišljanj povzel trinajst stoletij dolgo navezanost na italijansko kulturo ter pri tem poudaril njene izjemne zasluge pri posredovanju kulturnih vrednot Slovincem.¹³

Tako usmerjena kulturna dejavnost naj bi dobila pomembno mesto pri uresničevanju načrtov italijanskih oblasti v zasedenih krajih. Italijani se pri tem niso nameravali zatekati k administrativnim omejitvam ali celo

¹¹ Francesco Semi je bil po rodu Koprčan in je sodeloval pri zasedbi Slovenije kot topniški oficir pri XI. armadnem zboru. Junija 1941 je bil poslan na afriško bojišče. Po kapitulaciji Italije pa je sodeloval pri organiziranju odporiškega gibanja v Benečiji. Po vojni je v milanski reviji Lettura (februar 1946) objavil dnevniške zapise Testimonianza di un combattente. La marziale operetta della conquista di Lubiana, ki osvetljujejo italijansko zasedanje Slovenije spomladi 1941. Besedilo je v slovenščino prevedla in opremila z opombami Milica Kacin. Objavljeno je bilo pod naslovom Bojna komedija ali »Osvojitve Ljubljane« v 7 nadaljevanjih v reviji Tovariš 1966, št. 13 do št. 20. Na Semijev dnevnik me je opozorila Milica Kacin-Wohinz, za kar se ji zahvaljujem.

¹² Milievich, Aspetti, str. 296–298.

¹³ Povzetek članka je izšel v Slovenčevem koledarju 1943 pod naslovom Zveza med italijansko in slovensko kulturo. Zanimivo je, da članek po vojni, ko se je Budal dejavno vključil v prizadevanja za priključitev Primorske k Jugoslaviji, v njegovi bibliografiji ni bil upoštevan (glej Zapiski. Življenje in delo Andreja Budala. Razgledi 1949, Trst 1949, str. 470–473).

prepovedim, razen iz političnih razlogov (npr. pri protitalijansko, protifašistično ali komunistično naravnanih delih). Posegi na kulturnem področju, s katerimi naj bi usmerjali slovensko kulturo v zaželeno smer, naj bi bili izvedeni prefinjeno, z raznovrstnim vzpodbujanjem in podpiranjem (npr. finančne in gmotne podpore, razne druge ugodnosti, podeljevanje štipendij...) tistega, kar bi koristilo njihovi politiki. S tem bi poleg »pravilne« usmeritve dosegli predvsem dvoje: sčasoma bi navezali nase tiste, ki bi sprejeli tako sodelovanje in postali odvisni od dobre volje novih oblasti, obenem pa bi nastal vtis, da je sodelovanje prostovoljno. Taka politika, ki je dopuščala svobodno kulturno delovanje, in zasedbena oblast se v začetku res ni neposredno vmešavala vanj, naj bi postopoma, brez večjih pretresov, privedla do prevlade vzpodbujane usmeritve.

III.

Usmerjevalec »kulturonosnega« načrta je bil predvsem Italijanski kulturni inštitut (Istituto di Cultura Italiana) v Ljubljani. Mimo pokrajinske uprave je vanj neposredno posegalo tudi ministrstvo za ljudsko kulturo iz Rima ter seveda visoki komisar. Slednji je bil z upravo – ki ji je načeloval in je v glavnem zadržala značilnosti prejšnje (banske), le da so ji bili dodani italijanski »strokovnjaki« (nadzorniki) – odgovoren za izvedbo celotne zasedbene politike. Vendar je pristojnosti na tem dokaj občutljivem področju, predvsem njihovo izpeljavo, v glavnem prepuščal Inštitutu za italijansko kulturo. Ta je bil v Ljubljani ustanovljen leta 1939 ob prisotnosti tedanje slovenske politične elite; precej manjša pa je bila na otvoritvi udeležba pomembnih predstavnikov s področja slovenske kulture in znanosti. To je tudi zgovorno kazalo, da so bili za ustanovitev inštituta v Ljubljani – Italija jih je že od leta 1926 naprej ustanavljala po svetu zaradi širitve italijanskega jezika in kulture v inozemstvu ter pospeševanja intelektualnih odnosov s tujimi deželami – tudi obojestranski politični razlogi. Kljub temu pa je pred

vojno inštitut pod vodstvom prof. Evalda Gasparinija za- držal temeljno usmeritev. Prirejal je tečaje italijanskega jezika, v njegovih reprezentativno urejenih prostorih na Napoleonovem trgu so bila javna predavanja predstav- nikov italijanske znanosti (Balbino Giuliano, Giacomo Devoto, Matteo Bartoli, Giovanni Maver, G. Chabod, En- rico Damiani itd.), bilo je nekaj koncertov z italijanskimi glasbeniki in na posebni razstavi so predstavili italijan- ske knjige. Z ustanovitvijo Ljubljanske pokrajine se je vloga in naloga inštituta korenito spremenila. Vodstvo je prevzel prof. dr. Attilio Budrovich.¹⁴ Dejavnost inštituta se je močno povečala in razširila, postal je pomembna or- ganizacija na področju kulturne politike, katere temeljna naloga je bila italijanizacija pokrajine. Razvil se je v žarišče italijanske intelektualne in umetniške kulture v Ljubljanski pokrajini. Pred vojno je bil inštitut, kot vsi drugi kulturni inštituti v inozemstvu, neposredno podre- jen Generalni direkciji za Italijane v tujini (Direzione ge- nerale degli italiani all'estero – DIE). Med zasedbo pa je deloval pod nadzorom visokega komisarja in mu tudi predlagal program svojega dela. Navezal je stike tudi z ministrštvom za ljudsko kulturo (zlasti s sekcijo za prop- agando) v Rimu ter močno okreplil sodelovanje z ita- lijanskimi založbami (Einaudi, Mondadori, Vallecchi, Pa- lombi, Bompiani itd.), od koder je dobival literaturo in propagandno gradivo. Namenjena mu je bila vloga vez- nega člana med italijansko zasedbeno oblastjo in sloven- skimi kulturnimi delavci.¹⁵ Prek inštituta naj bi se na ob- ziren način (bolj z nasveti) prenašali ukazi visokega komisarja, ki bi zadevali kulturno problematiko. S tem so skušale zasedbene oblasti še bolj prikriti temeljne name- ne svoje kulturne politike.

Italijanska oblast je spretno izrabljala dejstvo, da so se med nekaterimi slovenskimi in italijanskimi kulturni- mi delavci spletla poznanstva že pred vojno. Prav ti ita-

¹⁴ Delovanje Italijanskega kulturnega inštituta v Ljubljani. Jutro, 21. avgust 1942.

¹⁵ Milievich, Aspetti, str. 330–343.

lijanski kulturni delavci naj bi vzpostavili pristnejše vezi s slovenskimi stanovskimi kolegi. Najbolj izrazit primer je bil Umberto Urbani, sicer slovenskega rodu. Prvotno se je namreč pisal Urbanaz. Rojen je bil v Kopru, med prvo svetovno vojno je bil na vojaškem sodišču v Celovcu obsojen zaradi iredentizma in se je kasneje priključil fašističnemu gibanju.¹⁶ Postal je profesor slavistike na tržaški univerzi ter poznavalec, prevajalec in pisec del o književnosti jugoslovanskih narodov.¹⁷ Med drugim je bil prijatelj s Francetom Bevkom, Vladimirom Bartolom in Božidarjem Borkom. Po prihodu v Ljubljano je vodil cenzurni urad pri visokem komisarju. Postal je stalen gost kulturnega omizja penatov (Oton Župančič, Igo Gruden, France Koblar, Pavel Golia, Karel Dobida, Anton Melik itd.), ki so se zbirali v gostilni Pri kolovratu.¹⁸ Čeprav je bil s svojo prisotnostjo družbi marsikdaj nadležen, po besedah Franceta Koblarja, ni nikomur škodoval in je mnogokrat storil tudi kakšno uslugo. Pri tem pa je imel precej zvezane roke in je bil na neki način tudi sam ujetnik režima. Tudi po vojni, ko je živel v skromnih razmerah kot upokojenec, si je prizadeval za zблиžanje med slovensko in italijansko kulturo.¹⁹ Zato njegova vloga ni bila zgolj enostranska, glede na položaj, ki ga je zavzemal v upravni strukturi zasedbene oblasti. Na splošno so bili italijanski uradniki, ki so bili zadolženi za kulturna vprašanja (npr. Umberto Urbani, Ettore Rai-

¹⁶ Umberto Urbani (1888–1913–1938), 25 anni di lavoro per l'avvicinamento Italo-Jugoslavo. Moderna, Trst 1938, str. 6 (odslej Urbani, 25 anni). V času, ko je brošura izšla, seveda Urbani slovenskih korenin ni poudarjal in tega podatka v njej ne zasledimo.

¹⁷ Njegova najbolj znana in za slovensko književnost pomembna dela so: Scrittori Jugoslavi. Vol. I., Parnaso, Trst 1927, in vol. II., E. de Schoenfeld, Zadar, 1936; Streghe e demoni, Treves, Trst 1929; La Jugoslavia e i suoi banati, Carlo Moscheni e Co., Trst 1935; I fuochi di S. Giovanni, Le lingue estere, Milano 1937; Storia della letteratura serbo-croata e slovena, U.T.E.T., Torino 1938 (glej Umberto Urbani, 25 anni, str. 5). Med vojno je izdal tudi dvojezično brošuro *Piccolo mondo Sloveno*, Milano 1942.

¹⁸ France Koblar, *Moj obračun*, str. 170.

¹⁹ Primorski slovenski biografski leksikon (16. snopič), str. 125–126 (odslej PSBL).

mondi...), v stikih s slovenskimi kulturnimi delavci korektni. Za slovenske književnike se je pri italijanskih oblasteh nekajkrat zavzel tudi njihov predvojni znanec Luigi Salvini, ki je bil v Zagrebu direktor Italijanskega kulturnega inštituta.²⁰

IV.

Začetna italijanska velikodušnost ni ostala zgolj pri besedah. Ustanove nacionalnega pomena (AZU, univerza, Glasbena matica...), šole, kulturne prireditve in razstave, pa tudi nekateri posamezniki, so bili deležni tudi gmotne podpore (denarne, knjige, druge ugodnosti...)²¹ Italijanske oblasti so tudi poskrbele, da je bila domača javnost »ustrezno« seznanjena z njihovimi dobrimi deli. Obenem so italijanske oblasti zasedbo Slovenije izrabile tudi za to, da je tržaški

²⁰ Tako je posredoval za Bojana Stupico, Župančičevega sina, Juša Kozaka, Franceta Vodnika, Jožeta Udoviča, Stanka Kocipra itd. Glej AS II, Italijanski arhiv, Visoki komisar, f. 16/l. Pismo Salvinija visokemu komisarju dne 4. 6. 1941; Rafko Vodeb, Luigi Salvini (11. 2. 1911 – 5. 6. 1957). Meddobje 1958, št. 1–2, str. 95–99; Rafko Vodeb, Župančičeva pisma Salviniju. Meddobje 1959, št. 1–2, str. 84–88. Tudi Salvini je bil dober poznavalec slovenske kulture, s katero je prišel prvič v stik leta 1936, ko ga je italijansko zunanje ministrstvo poslalo v Beograd, da položi temelje kulturnemu sodelovanju med državama. Leta 1937 je bil dalj časa v Ljubljani in je osebno poznal skoraj vse slovenske kulturne delavce. Najbolj navdušen je bil nad Otonom Župančičem. Leta 1938 je izdal Liriche slovene moderne, Ljubljana–Napoli, ter po vojni antologijo slovenskih pesmi Sempreverde e Rosmarino, Rim 1951. Po vojni mu pri nas teh človekoljubnih dejanj, verjetno zaradi še vedno nerešenih mejnih vprašanj z Italijo, niso priznavali. Posebno ga je prizadel stavek v Leseni žlici: »Z roko prijatelja je prišel pripravljat okupacijo.« Posebej še, ker je med vojno pomagal tudi Jušu Kozaku (o tem glej omenjeni Vodebov nekrolog Salviniju). V lepem spominu je ostal Salvini tudi Božidarju Borku (glej Božidar Borko, Srečanja. Ljubljana, Slovenska matica 1971, str 106–112).

²¹ Tako je bilo namenjenih za knjižnice in muzeje v Ljubljanski pokrajini 600 000 lir (glej npr. Velikodušen Ducejev dar vseučiliški knjižnici. Slovenski dom, 19. junij 1941), gledališčem in glasbenim društvom je bila dodeljena letna podpora 200 000 lir in še posebej 30 000 lir za povečanje plač (glej Velik Ducejev dar našemu gledališču. Slovenski dom, 11. avgust 1941), visoki komisar je namenil ob svojem obisku v Narodni (bivši Jugoslovanski) tiskarni 20 000 lir (glej Visoki komisar za novinarje in tisk. Jutro, 7. avgust 1941) itd.

muzej dobil nazaj Tiepolove slike, ki so jih med prvo svetovno vojno prenesli v ljubljanski Narodni muzej, kjer pa so ostale ves čas med vojnama zaprte v zabojih in niso bile nikoli razstavljene.²² Zasedbena oblast si je tudi prizadevala slovenski javnosti čimbolj približati italijansko kulturo in njene predstavnike. Ljubljansko pokrajino so v prvem obdobju »počastili« z obiski mnogi politični, znanstveni in kulturni delavci iz Italije. Prirejali so koncertne in operne nastope znanih italijanskih umetnikov, organizirali gostovanja italijanskih kulturnih in znanstvenih delavcev. Da bi slovenski javnosti še bolj približali italijansko kulturno ustvarjalnost, so nekatera dela, ki pa so bila izrazito idejno (fašistično) usmerjena (npr. Nicoteràjevo Zgodovino fašizma,²³ Volpejevo Zgodovino fašistovskega gibanja in Zgodovino Italije in Italijanov,²⁴ Steinerjevo Fašistično kulturo,²⁵ Pinijev življenjepis Mussolinija²⁶ ter pregled sodobnih italijanskih pisateljev²⁷), prevedli v slovenski jezik; večinoma so bila namenjena slovenski mladini. Obenem so skušali Ljubljansko pokrajino predstaviti italijanski javnosti. O njenih značilnostih (gospodarskih, kulturnih...) so poročali italijanski časopisi ter revije. *Il Piccolo di Trieste* pa je celo imel rubriko *Življenje v Ljubljani*, v katero je pisal njegov ljubljanski dopisnik Carlo Tigoli. Te prispevke je ponavadi povzelo tudi slovensko časopisje.²⁸ Tako je Jutro 11. maja 1941 v članku *Besede*, ki spajajo, zapisalo: »*Odkar so zavihrale na naših javnih poslopijih trobojnice novega Rima, čitamo v rimskih,*

²² Zastopstvo Ljubljane v Trstu. Jutro, 25. junij 1941.

²³ Alessandro Nicoterà, *Zgodovina in ustanova fašizma*. Ljubljana 1942.

²⁴ Gioacchino Volpe, *Zgodovina fašistovskega gibanja*, Ljubljana 1942, in *Zgodovina Italije in Italijanov*, Ljubljana 1943.

²⁵ Giuseppe Steiner, *Fašistična kultura*. Kratek pregled o fašističnem delu in doktrini. Posebna izdaja pod pokroviteljstvom ministrstva za narodno prosveto (posebni urad za šole anektiranih dežel). G. B. Paravia & C., Torino 1942.

²⁶ Giorgio Pini, *Mussolini*. Cappelli, Bologna 1942. Prevedel Stane Kraljič. Zanimivo je, da se prevajalec ni upal podpisati s pravim imenom Stanislav Kraševc, temveč z gornjim psevdonomom (glej AS II, *Italijanski arhiv*, Tiskovni urad, f. 23).

²⁷ *Sodobni italijanski pisatelji 1880–1940*. Uredil F. Biondolillo, Ljubljana 1943.

²⁸ Npr. Prof. dr. Maver o slovenski kulturi. Jutro, 26. junij 1941. Prevod članka *Gli Sloveni e la cultura italiana* iz revije *La nuova Antologia* itd.

milanskih, turinskih, tržaških in drugih italijanskih listih dopise poročevalcev, ki skušajo podati svojemu občinstvu čim več in čim popolnejših vtiskov iz Ljubljanske Pokrajine.« Izšle so tudi posebne brošure v italijanščini, ki so govorile o Ljubljanski pokrajini (o ljubljanski univerzi in njeni zgodovini,²⁹ zemljepisnih značilnostih teh krajev,³⁰ o kulturi³¹ itd.). Torinska založba Einaudi se je zanimala za italijanski prevod knjige dr. Milana Vidmarja *Das Ende des Goldzeitalters*.³² Koncert Glasbene matice ljubljanske poleti 1941 pod taktirko Mirka Poliča in ob prisotnosti najvišjih zastopnikov italijanskih zasedbenih oblasti (Emilio Grazioli, Mario Robotti, Taddeo Orlando) so prenašale vse radijske postaje EIAR (Ente Italiano Audizioni Radiofoniche) itd.³³ Slovenci so bili italijanskemu občinstvu prikazani v zelo prijazni, lahko bi dejali celo idilični podobi. Ta je bila tudi precej stereotipna. Tako je bilo moč prebrati celo takšne poklone: »Slovenski narod je kulturen narod, narod brez analfabetov, narod, ki strastno ljubi čitanje, pesništvo in glasbo. Celokavarnarje so v pravem pomenu besede knjižnice, kjer ljudje po vse dni prebirajo revije in liste. Ko sedeš za mizico, natakariji in natakarike najprej polože pred te kup listov in revij, šele nato te vprašajo, kaj želiš použiti. Skratka, tu hodijo v kavarnarje zato, da čitajo.«³⁴

²⁹ Ettore Raimondi, *L'Università di Lubiana*. Palombi, Rim 1942. Gre za ponatis članka v reviji *Gli annali della università d'Italia*, leto III., št. 4, 5 in 6. Pisca te razprave je dr. Milan Vidmar v svojih *Spominih* (II. del, *Obzorja*, Maribor 1964, str. 188 – odslej M. Vidmar, *Spomini*) takole ocenil: »Nekega dne, zgodaj v juniju 1942. leta, me je na dekanatu tehniške fakultete obiskal zastopnik italijanskega ministrstva prosvete, commendatore E. Raimondi, ki je prihajal od časa do časa iz Rima v Ljubljano, da pogleda, kako živi naša univerza. Bil je ljubezniv, skromen mož in menda niti ni bil fašist.«

³⁰ La Provincia di Lubiana. Zanicchelli, Bologna 1942. Avtorji Antonio R. Toniolo o zemljepisni podobi, Ugo Giusti o demografskih podatkih in Giuseppe Morandini o gospodarstvu pokrajine, ter knjiga Elia Migliorinija, *La Provincia di Lubiana*, Rim 1943.

³¹ Umberto Urbani, *Piccolo mondo sloveno*. Milano 1942.

³² Italijansko zanimanje za knjigo prof. dr. Milana Vidmarja. *Jutro*, 23. december 1941. Gre za predelani in razširjeni spis *Med Evropo in Ameriko*, ki je izšel z naslovom *Das Ende des Goldzeitalters* (*Die Menschheit im Umbruch*) pri založbi Fr. Vieweg & Sohn v Braunschweigu.

³³ Koncert Glasbene Matice ljubljanske. Slovenski dom, 17. junij 1941.

³⁴ *Besede, ki spajajo...* *Jutro*, 11. maj 1941.

Osrednjih slovenskih kulturnih in znanstvenih ustanov zasedbene oblasti niso ukinile, temveč so jim omogočile nadaljnje delovanje. V glavnem je šlo za ustanove, ki so se preživljale z državnimi podporami (Univerza, AZU, Drama, Opera, Glasbena matica, Filharmonija...), zato je bil vpliv zasedbenih oblasti tu najbolj opazen in se je odražal tudi v programih teh ustanov. Drama je imela v sezoni 1941/42 od 28 predstav na sporedu 7 italijanskih in 10 slovenskih ter v sezoni 1942/43 od 32 del 11 italijanskih in 12 slovenskih. Podobno je bilo v Operi, kjer je od 21 predstav v obeh sezonah 9 pripadlo italijanskim skladateljem in 6 slovenskim,³⁵ čeprav opernega sporeda ne gre jemati kot izrazit primer, saj italijanski skladatelji vselej in povsod sodijo v železni repertoar opernih hiš, ne glede na politične razmere.

Obenem so italijanske oblasti skušale ustanove čim hitreje vključiti v italijanski sistem. Podobno je bilo tudi z društvi, ki so jih v skladu s korporativistično zasnovo italijanske fašistične družbe sklenili preoblikovati in podrediti ustreznim italijanskim organizacijam. Pri tem se jim je zelo mudilo.

Tako je predsednik Kraljeve italijanske akademije že 5. maja 1941 naslovil na AZU pismo, v katerem jo je povabil k sodelovanju. V odgovoru je predsednik AZU dr. Rajko Nahtigal izrazil pripravljenost za sodelovanje med akademijama.³⁶ Prvi formalni korak k vključitvi AZU v italijanski sistem je bil storjen septembra 1941, ko so dr. Rajka Nahtigala kot predsednika AZU z dekretom iz Rima imenovali za člana Narodnega sveta italijanskih akademij.³⁷ Na letni skupščini Kraljeve italijanske akademije 23. januarja 1943 je bila AZU sprejeta v Narodni svet akademij (Consiglio nazionale delle Academie).³⁸ Rimske

³⁵ Gabrič, Kulturni molk, str. 390–391.

³⁶ Kraljevska Italijanska Akademija pozdravlja našo akademijo. Jutro, 1. junij 1941.

³⁷ Predsednik ljubljanske AZU – član sveta italijanskih akademij. Slovenec, 16. september 1941.

³⁸ Slovenska kultura in Rim. Jutro, 12. februar 1943.

skupščine sta se udeležila tedanji predsednik AZU, prof. dr. Milan Vidmar, ki je imel predavanje z naslovom Slovenska kultura in Rim³⁹ ter generalni tajnik AZU prof. dr. Fran Ramovš, ki se je udeležil seje odbora Tabula Imperii Romani.⁴⁰

Ljubljanska univerza je bila odprta že 3. maja 1941 (ukaz je izdal že kraljevi civilni komisariat za zasedeno slovensko ozemlje!), predavanja pa so se začela 12. maja 1941.⁴¹ Kljub hitremu odprtju univerze, ki je bilo med prebivalstvom ugodno sprejeto, italijanske oblasti niso dovolile razširitve njene dejavnosti (podaljšanje študija medicine z dveh na štiri leta), temveč so sklenile slovenske študente medicine napotiti na nadaljnji študij v Italijo (predvsem v Padovo).⁴² V prvotnih načrtih je bilo univerzi namenjeno pomembno mesto za uresničenje zasedbene politike, zato so si novi oblastniki že kmalu skušali zagotoviti vpliv na njej. Sprva so si hoteli pridobiti zaupanje v univerzitetnem okolju z gmotno podporo. Tako je italijanska vlada namenila univerzi poleti 1941 del od 600 000 lir, odmerjenih vsem kulturnim ustanovam v Ljubljani.⁴³ Tudi posamezne italijanske univerze

³⁹ M. Vidmar, Spomini, str. 197–203. Vidmar pojasnuje (ni se moč znebiti občutka, da poskuša nekako opravičiti svoje dejanje) ozadje in okoliščine, kako je prišlo do njune (skupaj z prof. dr. Ramovšem) poti v Rim in kako je nastal omenjeni referat, ki ga je sestavil prof. dr. Fran Ramovš. Nikjer pa ne omenja, da je bila ob tej priložnosti AZU vključena v Narodni svet akademij, kar je bil glavni namen njunega obiska v Rimu. Razberemo pa lahko, zakaj je bila AZU šele tako pozno (1943) vključena v Narodni svet akademij. Vzrok je bil v dejstvu, da leto pred tem, ravno v času, ko je imel svet letno skupščino, AZU ni imela predsednika. Dr. Nahtigalu je potekel mandat, novega predsednika pa visoki komisar še ni potrdil. To se je zgodilo šele junija 1942 (str. 187–189).

⁴⁰ Predsednik AZU v Ljubljani sprejet pri visokem komisarju. Jutro, 12. februar 1943.

⁴¹ AS II, Italijanski arhiv, Tiskovni urad f. 13. Pismo kraljevega civilnega komisarja za zasedeno slovensko ozemlje dne 3. maja 1941 rektorju univerze prof. dr. Matiji Slaviču.

⁴² Ferenc, Fašisti, dok. 21, str. 154–155. Poročilo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino predsedniku italijanske vlade Benitu Mussoliniju 18. 9. 1941 o izidu petmesečnega upravljanja pokrajine.

⁴³ Velikodušen Ducejev dar. Jutro, 20. junij 1941.

(npr. katoliška univerza Sv. Srca Jezusovega v Milanu) so prispevale knjižne darove za vseučiliško knjižnico.⁴⁴ Poleg tega je italijanska vlada namenila slovenskim študentom 100 štipendij po 4000 lir za študij na italijanskih univerzah.⁴⁵ Naslednji koraki zasedbenih oblasti pa so bili že manj priljubljeni. Konec oktobra 1941 so razpustili vsa dotedanja univerzitetna študentska društva ter ustanovili Organizzazione universitaria di Lubiana (OUL), ki jo je vodil fašistični zaupnik Pietro Carrà skupaj z direktorijem, v katerem je bil podzaupnik in devet članov. Člani so bili določeni iz kroga študentske mladine, politično in idejno pa so večinoma izhajali iz vrst stražarjev in mladcev.⁴⁶ Organizacija je imela splošno začrtane smerice delovanja, njen poglobitni namen je bil izkazovanje lojalnosti režimu, ne pa tudi fašizacija univerzitetne mladine.⁴⁷ Vendar je bilo članstvo v njej številčno dokaj skromno. Na univerzo so prišli tudi italijanski profesorji (Eugenio Theseider-Dupre za italijansko zgodovino in dr. Bartolomeo Calvi za italijansko književnost na filozofsko fakulteto)⁴⁸ in lektorji (Attilio Budrovich, Valerija Grohar-Rorato, Nereo Degrassia in Aldo Franchia).⁴⁹ Spomladi 1942 je fašistična stranka pri prosvetnem ministru Giuseppu Bottaiu izposlovala možnost, da na ljubljanski univerzi lahko obiskujejo predavanja in opravljajo izpite člani GUF, ki so služili v italijanskih oboroženih silah v Ljubljanski pokrajini.⁵⁰ Kljub vztrajnemu širjenju

⁴⁴ Nov knjižni dar ljubljanski univerzi. Jutro, 10. julij 1941.

⁴⁵ Ducejeva podpora slovenskim akademikom. Jutro, 18. oktober 1941.

⁴⁶ Ferenc, Fašisti, str. 67–68.

⁴⁷ Navodilo za delo akademske organizacije v Ljubljani. Slovenec, 18. januar 1942. V članku je posebej poudarjeno, da OUL ni istovetna s fašistično GUF (Gioventù universitaria fascista) ter je njena edina zahteva lojalnost.

⁴⁸ Ker je obstajala možnost, da bi prišel tudi italijanski profesor za rimsko zgodovino in to predaval v fašistični inačici, so se na ljubljanski univerzi odločili, da za ta predmet nastavijo Vojeslava Moleta, ki je bil kot predavatelj bizantinistike najbližji temu področju. Glej Vojeslav Mole, Iz knjige spominov. Slovenska matica, Ljubljana 1970, str. 495–496 (odslej Mole, Iz knjige spominov).

⁴⁹ Italijanski profesorji na naši univerzi. Jutro, 12. december 1941.

⁵⁰ Ferenc, Fašisti, str. 69.

italijanskega vpliva na univerzi oblasti ob koncu šolskega leta niso bile zadovoljne z doseženim. Zato so sklenili, da v šolskem letu 1942/43 odprejo nekaj italijanskih fakultet. Na univerzi naj bi ustanovili jedra italijanskih študentov, ki bi izrinila vpliv slovenskih študentov.⁵¹ Vendar načrtov niso uresničili.

Podobno je bilo tudi v srednjem šolstvu.⁵² V slovensčino so prevedli in priredili nekaj italijanskih učbenikov, zlasti za zemljepis in novejšo zgodovino.⁵³ Zanje je bil zadolžen Posebni urad za šolstvo priključenih ozemelj, ki je bil v ta namen ustanovljen pri ministrstvu za narodno vzgojo. Slovenskim dijakom na italijanskih srednjih šolah so določili olajšave, obenem pa uvedli posebne ugodnosti za italijanske učitelje v Ljubljanski pokrajini.⁵⁴ Maja 1942 so v Ljubljani, kjer so osnovali italijansko osnovno šolo in gimnazijo, ustanovili Združenje fašistov šol – sekcijo za srednje šole. Vanjo se je vključilo 50 učiteljev italijanščine v slovenskih srednjih šolah. Organizacijo je najprej vodil Salvatore Spadaro in za njim Eugenio Theseider-Dupre.⁵⁵

Predvojna profesorska in učiteljska združenja so ukinili. V skladu s fašistično stanovsko ureditvijo je poleti 1942 nastalo Združenje šolnikov, ki mu je predsedoval akad. univ. prof. Rihard Zupančič, za »pomoč« mu je bil dodeljen prof. Salvatore Spadaro.⁵⁶ Zaupniki so bili dr. Henrik Steska (za vseučiliščne profesorje), dr. Oskar

⁵¹ Prav tam.

⁵² O šolstvu med zasedbo glej Lovro Sušnik, O šolstvu v Ljubljanski pokrajini. Zbornik zimske pomoči 1944, Ljubljana 1944, str. 305–318. Tudi Nada Kobal, Slovensko šolstvo v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Arhivi 1985, št. 1–2, str. 22–25.

⁵³ Zgodovinski atlas za srednje in njim sorodne šole. Slovensko izdajo priredili M. Avsenak, J. Kosmatin in M. Miklavčič. Novara 1941; Pietro Silva, Zgodovina najnovejše dobe za srednje in sorodne šole. Ljubljana 1942; Kratka zgodovina in zemljepis kraljevine Italije. Izdalo Ministrstvo za narodno vzgojo – Posebni urad za šolstvo priključenih ozemelj. Ljubljana 1942, itd.

⁵⁴ Važni sklepi ministrskega sveta. Jutro, 2. oktober 1941.

⁵⁵ Ferenc, Fašisti, str. 67.

⁵⁶ Uradni razglasi: Ustanovitev Združenja šolnikov. Slovenec, 4. avgust 1942.

Rejec (za asistente in lektorje), dr. Janko Šlebinger (za knjižničarje), dr. Franc Grafenauer (za srednje šole), Franc Bajd (za meščanske šole) in Leopold Paljk (za ljudske šole).⁵⁷

Prve stike s slovenskimi kulturnimi društvi je navezal 8. maja 1941 Cornelio di Marzio, predsednik konfederacije svobodnih poklicev in umetnikov, književnik in direktor rimskega literarnega tednika Meridiano di Roma.⁵⁸ Najpomembnejši pa je bil obisk ministra za narodno prosveto Giuseppa Bottaija 24. maja 1941, ko se je srečal s predstavniki vseh najpomembnejših znanstvenih, kulturnih in prosvetnih ustanov (Univerza, AZU, Narodni in Mestni muzej, Narodna galerija, Jakopičev paviljon ter bežigrajska gimnazija).⁵⁹ Bottai je z obiskom utrl pot tesnejšemu sodelovanju na kulturnem, znanstvenem in prosvetnem področju med Ljubljansko pokrajino in Italijo. Zatem so se začele priprave za organizacijsko vključevanje v fašistični korporativni sistem. Avgusta 1941 je na povabilo visokega komisarja ponovno prišel v Ljubljano di Marzio; pod njegovim vodstvom so pripravili vse potrebno za ustanovitev Zveze svobodnih poklicev in umetnikov.⁶⁰ Ta je bila konec februarja 1942 tudi ustanovljena.⁶¹

VI.

V načrtovani italijanski zasedbeni politiki do slovenskega izobraženstva je imela poleg kulturnih delavcev najpomembnejšo vlogo slovenska duhovščina s škofom dr. Gregorijem Rožmanom. Razlogi za tako izjemno pozornost so bili raznovrstni. Fašizem se je v odnosu do ka-

⁵⁷ Zaupniki šolskega združenja pri visokem komisarju. Slovenec, 2. oktober 1942.

⁵⁸ O kulturnem življenju Ljubljane. Jutro, 10. maj 1941.

⁵⁹ Minister za Narodno prosveto Eksc. G. Bottai v Ljubljani. Jutro, 24. maj 1941, in Eksc. g. Bottai na obisku pri kulturnih ustanovah. Jutro, 25. maj 1941.

⁶⁰ Priprave za novo organiziranje profesionistov in umetnikov. Jutro, 30. avgust 1941.

⁶¹ Ustanovitev Zveze svobodnih poklicev in umetnikov. Slovenec, 26. februar 1942.

toliške vere in Cerkve že v temelju razlikoval od svojega idejnega dvojčka, nemškega nacionalnega socializma. Fašistična ideologija ni bila protikatoliško usmerjena, temveč je krščanstvo razumela kot enega od nasledkov latinske tradicije. Fašistični režim v Italiji je s podpisom konkordata leta 1929 naposled razrešil več kot pol stoletja trajajoči spor med italijansko državo in papežem. Sporazum je določal položaj cerkvene države ter razmejil dotlej sporne pristojnosti med Cerkvijo in državo, interesno zavezništvo je prevladovalo nad sodelovanjem na idejnih temeljih, čeprav so nekatere podobnosti med njima obstajale (npr. stanovsko pojmovanje družbe, poudarjeno odklonilno stališče do komunizma itd.). Spoštljiv odnos do slovenske duhovščine je torej italijanskim oblastem v Ljubljanski pokrajini narekovalo že zavezništvo z Vatikanom.

Poleg tega so načrtovalci zasedbene politike izhajali iz (pravilnega) prepričanja, da je slovenska duhovščina med prebivalstvom zasedenih krajev izredno vplivna in torej ustrezen sogovornik nove oblasti.⁶² Tako so italijanske oblasti škofu Rožmanu pripisovale osrednjo avtoriteto med prebivalstvom, pred vsemi političnimi in strankarskimi prvaki. Hkrati je bila katoliška vera drugi skupni (poleg humanistične kulture) civilizacijski dejavnik, ki naj bi pripomogel k zbližanju slovenskega naroda z italijanskim kulturnim krogom.

Kmalu po italijanski zasedbi so novi oblastniki navezali prve stike s slovensko duhovščino. 20. aprila 1941 je škof Rožman obiskal Graziolija, tedaj civilnega komisarja, naslednji dan pa je ta škofu vrnil obisk. Grazioli je v prvem poročilu o razmerah v zasedenih krajih strnil pomen obeh sestankov s škofom Rožmanom v oceno, »*da duhovščina v celoti priznava oblast fašistične Italije in se daje na popolno razpolago italijanskim oblastem*«. ⁶³ V danih razmerah je bila to povsem razumljiva gesta, ki se ni razliko-

⁶² Ferenc, Fašisti, dok. 3, str. 110–111. Poročilo civilnega komisarja za Ljubljansko pokrajino 22. 4. 1941 o opravljenem delu.

⁶³ Prav tam.

vala od drugih v tistem času.⁶⁴ Priznavanje in lojalnost do zasedbenih oblasti je bila v duhu načelnega odnosa do posvetne oblasti, po znanem reku *»bogu, kar je božjega, in cesarju, kar je cesarjevega«*.⁶⁵ Takšna načelna opredelitev je ostala nespremenjena skozi celotno 29-mesečno italijansko zasedbo Ljubljanske pokrajine. V poročilih o razmerah v priključeni pokrajini, ki jih je visoki komisar pošiljal v Rim, so omembe o obnašanju duhovščine kratke, jedrinate, kot npr. tista z dne 10. septembra 1941, ki pravi, da *»nam je duhovščina še naprej v celoti naklonjena in popolnoma sodelujejo z nami«*.⁶⁶ Podpolkovnik Enrico Macis je ob neki priložnosti izjavil: *»prijatelji nesovražniki so duhovniki«*.⁶⁷ Zares redki so bili primeri, ko so se italijanske oblasti pritoževale nad obnašanjem slovenskih duhovnikov v Ljubljanski pokrajini. Bile pa so tudi nekatere izjeme. Tako je

⁶⁴ V svojem zagovoru je škof Rožman sicer zanikal, da bi obljubil Grazijo sodelovanje s fašističnimi oblastmi, temveč naj bi po njegovih besedah šlo le za vljudnostni obisk, ki pa mu je italijanska cenzura v tisku dala napačne poudarke (Glej dr. Jože Jagodic, *Proces proti škofu dr. Gregoriju Rožmanu. Kalendar svobodne Slovenije 1965*, str. 64 (odslej Jagodic, *Proces*), in Jakob Kolarič, *Škof Rožman* (III. del). Izdala in založila Družba sv. Mohorja v Celovcu 1977, str. 332–333 (odslej Kolarič, *Škof Rožman* III)). Dejstvo je, da sta bili tako obtožnica proti škofu Rožmanu kot tudi njegov zagovor v času nastanka razumljeni predvsem kot stvar političnega boja. Škof Rožman je predstavljal za obe med vojno sprti strani simbol neke opredelitve, zato je prihajalo do spolitiziranega vrednotenja njegovih medvojnih dejanj, kjer so bila stvarna dejstva le pripomoček za potrjevanje že vnaprej določenih izhodišč. Zato se v tem poglavju izogibam posrednih partizanskih in protirevolucionarnih virov ter intepretacij. Podobo o odnosu slovenske duhovščine do zasedbenih oblasti prikazujem skozi vtise, ki so si jih ustvarili Italijani sami. Tudi italijanski arhivski viri niso stodostotno zanesljivi, a vendar nam omogočajo ustvariti določeno nepristransko podobo o tem vprašanju.

⁶⁵ Kolarič, *Rožman* III, str. 334. V uradnem listu Ljubljanske škofije je Rožman pojasnil stališče do zasedbenih oblasti s sledečimi besedami: *»Kar pa se tiče sodelovanja predstavnikov Cerkve z novo oblastjo fašistične Italije, je za nas katoličane merodajna božja beseda, ki pravi: ‚Vsak človek bodi višjim oblastem pokoren; ni je namreč oblasti, razen od Boga, in te, ki so od Boga postavljene‘, (Rimlj 13,1). S tega stališča priznavamo oblast, ki je nad nami, in bomo po svoji vesti radi sodelovali v časno in večno korist ljudstva, med katero nas je božja Previdnost za duhovnike postavila.«*

⁶⁶ Ferenc, *Fašisti*, dok. 21, str. 154. Poročilo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino predsedniku italijanske vlade Benitu Mussoliniju 18. 9. 1941 o izidu petmesečnega upravljanja pokrajine.

ljubljska kvestura opozorila visoki komisariat na duhovnika misijonarja Janeza Zdravljčiča (Giovanni Sdraulig), beneškega Slovenca, nastanjenega v začetku leta 1942 na Taboru med lazaristi, kot na nepopoljšljivega protifašista in zavednega Slovenca, ki je že leta 1934 pisal tedanjemu kardinalu Pacelliju (kasnejšemu papežu Piju XII.), da je Katoliška cerkev v Julijski krajini postala orodje v rokah fašističnih oblasti.⁶⁸ Škof Rožman v svojem zagovoru omenja, da so fašistične oblasti internirale tudi šest duhovnikov (pet aktivnih in enega upokojenega), vendar ne navaja razlogov, zakaj so to storile in kdo so bili internirani.⁶⁹ Morda se je nanje nanašalo Graziolijevo poročilo 9. junija 1942, v katerem je zapisal, da »se duhovščina še vedno dobro vede, razen redkih izjem«.⁷⁰

Zdi pa se, da je na takšno obnašanje slovenske duhovščine do novih oblastnikov posredno vplivalo dejstvo, da so imeli Italijo za katoliško državo.⁷¹ Poleg tega je nastopal Vatikan tudi kot posrednik. Vodstvo slovenske Cerkve je imelo redne stike s svetim sedežem. V času italijanske okupacije so v obe smeri hodili različni odposlanci, od januarja 1942 dalje pa je bil v Rimu tudi dr. Ivan Ahčin; pošta je redno potovala med Vatikanom in Ljubljano. Prek svetega sedeža je slovenska duhovščina skušala premostiti marsikatero težavo med zasedbenimi oblastmi in domačim prebivalstvom (npr. vprašanje internirancev), po drugi strani pa je Vatikan slovenski duhovščini priporočal lojalen odnos

⁶⁷ Isto, dok. 77, str. 345. Zapisnik s sestanka poveljnika XI. armadnega zbora 26. 5. 1942. Ta trditev je še posebej pomenljiva, ker je bila izrečena na sestanku v pogovoru med italijanskimi oblastniki v pokrajini. Ni šlo niti za javno izjavo niti za poročilo, kjer je bila precejšnja možnost, da je v njem marsikaj polepšano in potvorjeno, temveč za osebno mnenje enega od okupacijskih častnikov.

⁶⁸ AS II, Italijanski arhiv, Tiskovni urad f. 2. Pismo ljubljanske kvesture dne 26. januarja 1942 visokemu komisariatu za Ljubljansko pokrajino.

⁶⁹ Jagodic, Proces, str. 71.

⁷⁰ Ferenc, Fašisti, dok. 81, str. 352. Poročilo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino 9. 6. 1942 o razmerah v pokrajini.

⁷¹ Pred vojno je bil na primer Anton Korošec mnenja, da je ob morebitnem razpadu jugoslovanske države za Slovence bolje, da se priključijo Italiji, ker je katoliška, kot pa kateri drugi sosednji državi (npr. Nemčiji).

do oblasti. Dejstvo je, da odnosi med zasedbenimi oblastmi in slovensko duhovščino ves čas italijanske okupacije niso bili na enaki ravni. Močno jih je načenjalo represija italijanskih oblasti proti domačemu prebivalstvu, ki ga je skušala slovenska duhovščina na različne načine omiliti.⁷² V domači duhovščini pa je zasedbena oblast lahko prepoznala zanesljivega somišljenika glede odnosa do komunizma. Ta je bil na obeh straneh že na načelni ravni popolnoma odklonilen. Od spomladi 1942 dalje pa se je vse bolj prenašal tudi na konkretno dejavnost. Tedaj ni šlo več za obsojanje nekega abstraktnega, temveč čisto konkretnega komunizma, ki so ga oboji prepoznavali v OF. S svojim agitiranjem in razširjanjem protikomunistične propagande se ni duhovščina v ničemer ločila od zasedbenih oblasti.⁷³

VII.

Nekatere revije (Dejanje, Mi mladi borci, Modra ptica, Sodobnost itd.) so z zasedbo sicer prenehale delovati oziroma izhajati, toda celotna knjižna produkcija v času italijanske zasedbe kaže, da so bile to bolj izjeme.⁷⁴ Večina slovenskega izobraženstva italijanske zasedbene politike, ki jim je ponujala v danih razmerah precejšno svobodo, v začetku ni odklanjala oz. ni bilo čutiti glasnega nasprotovanja, temveč je ravnala podobno kot večina političnih in strankarskih voditeljev; sprejela je ponujeno sodelovanje. To se je že kmalu začelo živahno razvijati.

⁷² O škofovi tovrstni dejavnosti med vojno piše Kolarič, Rožman III.

⁷³ Npr. primerjava naslovov v Delu za Slovence (Prava resnica za narod), ki jih je izdajalo poveljstvo II. armade na Sušaku, ter propagando, ki jo je razširjala duhovščina, ne kaže nobenih razlik. Povsod lahko preberemo podobne naslove, Partizani: sovražniki boga (Delo za Slovence 17. september 1942, št. 20), Partizani v borbi z duhovščino, Razbojniki (oba članka v Delo za Slovence, 9. julij 1942, št. 14) itd.

⁷⁴ Med letoma 1939 in 1943 je knjižna produkcija zaradi vojnih razmer sicer precej padla, toda bila je še vedno precejšnja. Glej Melitta Pivec-Stelè, Vpliv vojne na slovensko književno produkcijo. Zbornik zimske pomoči 1944, Ljubljana 1944, str. 329–330 (odslej Pivec-Stelè, Zbornik zimske pomoči).

Prvi koncert v veliki dvorani Filharmonije je priredila Glasbena matica 9. maja 1941. Na sporedu je bil samostojni violinski koncert Uroša Prevorška.⁷⁵ Uvod v ljubljansko kulturno življenje v novih razmerah seveda ni bil naključno izbran. V glasbenem ustvarjanju so bili italijanski umetniki vedno v svetovnem vrhu, zato je bilo to priljubljeno področje za dokazovanje veličine italijanskih kulturnih vrednot v Ljubljanski pokrajini. Otvoritveni koncert je pripadel Prevoršku predvsem zato, ker se je tri leta šolal pri profesorju Poltronieriju v Italiji in je bil torej zgleden primer kulturnega sodelovanja med narodom. To naj bi se v prihodnje še poglobilo, kar je v svojem intervjuju, ki ga je priobčilo Jutro, tudi sam potrdil.⁷⁶ Podobno izjavo o potrebi po tesnejšem sodelovanju z italijansko glasbo je nekaj dni zatem dal tudi Robert Primožič, glavni režiser in solist ljubljanske Opere.⁷⁷ Obe izjavi, ki sta z njunega strokovnega gledišča bili povsem korektni, sta imeli s stališča italijanske zasedbene politike predvsem političen pomen. Za uresničevanje zastavljene zasedbene politike je postal idealen primer Alojz Gradnik. »*Pesniku s slovensko-italijansko dušo*«, kot ga je že pred vojno označil Urbani, je bila v prvih mesecih zasedbe namenjena izjemna pozornost. Prav predvojno znanstvo z Urbanijem – ta je objavil nekaj člankov o njem (Alojz Gradnik kot prevajalec iz italijanščine in Alojz Gradnik, pesnik s slovensko-italijansko dušo) – ga je postavilo na osrednje mesto. Pripomniti velja, da je bilo Gradnikovo poveličevanje bolj v interesu zasedbenih oblasti kot pesnika samega, ki se sam ni nikoli poimenoval »*pesnik s slovensko-italijansko dušo*«. ⁷⁸

Na likovnem področju je pretrgal razstavni molk umetniški klub Slovenski lik. Na razstavi v palači Bata so poleg ustanovitelja kluba prof. Franceta Kralja sodelovali še Milena Dolgan, Lojze Perko, Ivan Štrekelj in Vladimir

⁷⁵ Uroš Prevoršek. Jutro, 8. maj 1941.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Robert Primožič o glasbeni bodočnosti Ljubljane. Jutro, 11. maj 1941.

⁷⁸ Podrobneje glej Bojan Codeša, Alojz Gradnik v času tuje zasedbe (1941–1945). Primorska srečanja 155, str. 113–118 (odslej Codeša, Gradnik).

Jakič.⁷⁹ Ker Slovenski lik v času pred zasedbo, kot so sami navedli, ni bil deležen zadostne državne podpore, je Kralj izkoristil nove razmere (začetno velikodušnost zasedbenih oblasti) in se je s prošnjo za gmotno pomoč obrnil na visokega komisarja, ki mu jo je tudi odobril.⁸⁰ Tako opogumljen je očitno ocenil nastale razmere in obljube italijanskih oblasti o podpori slovenski kulturi kot ugoden trenutek, da se mu, ob primerno izkazani lojalnosti do novih oblastnikov, lahko izpolnijo želje, ki so bile v prejšnji dobi neuresničljive. »V imenu celokupne, prave slovenske in čiste slovenske mlade generacije, stanovsko organizirane v *Osrednjo strokovno organizacijo mladih slovenskih slikarjev in kiparjev – umetniško društvo Slovenski lik*, 27 slikarjev in kiparjev generacije Anno 1941, XIX., ki gleda v Vaši Visoki Ekscelenci svojega Pravičnega in Plemenitega Gospoda in Gospodarja« je zaprosil visokega komisarja za dovoljenje za ustanovitev zasebne Višje šole za slikarsko in kiparsko umetnost z italijanskemu šolstvu ustreznim programom.⁸¹ Italijansko velikodušnost je kljub temu, da se je hitro prilagodil nabrekemu izrazoslovju novih oblastnikov, precenil, saj njegovi prošnji niso ugodili. Začetno italijansko darežljivost so izrabili tudi nekateri drugi likovni umetniki (Fran Tratnik, France Gorše itd.) ter ponudili svoja dela italijanskim funkcionarjem v odkup. Vsekakor so bili likovni umetniki in glasbeniki v primerjavi z drugimi (npr. književniki) precej bolj dovzetni za sodelovanje z italijanskimi oblastmi. Vzrok za to ni bila ideološka naklonjenost do novih oblastnikov, ampak predvsem gmotna podpora, ki so je bili deležni. To je italijanski okupator spretno povezoval z zasedbeno politiko. Tako so na razstavi v Jakopičevem paviljonu, ki sta jo organizirala pokrajinski odbor Comitato olimpico nazionale italiano (CONI) in pokrajinsko poverjenišтво za tujski promet in je bila posvečena športu in turističnim plakatom, razstavljali France Gorše, Vladimir Brejc,

⁷⁹ Razstava Slovenskega lika. Jutro, 14. maj 1941.

⁸⁰ AS II, Italijanski arhiv, Tiskovni urad f. 13. Pismo Franceta Kralja dne 26. maja 1941 visokemu komisarju.

⁸¹ AS II, Italijanski arhiv, Tiskovni urad f. 13. Pismo Kralja z dne 2. junija 1941 visokemu komisarju. Priložen je tudi zamišljeni program Višje šole za slikarsko in kiparsko umetnost.

Edo Držaj, Mitja Švigelj, Rudolf Gorjup, Janez Trpin, Matej Sternen, Josip Beranek, Ciril Novak, Marjan Lah in Marija Šarc.⁸²

23. junija 1941 je Narodno gledališče v Operi priredilo prvi (hkrati tudi zadnji!) skupni slovensko-italijanski literarni večer. Člani ljubljanske Drame so recitirali pesmi italijanskih pesnikov v Gradnikovem slovenskem prevodu ter pesmi slovenskih poetov v italijanskih prevodih Urbanija, Salvinija, Šinkovčeve in Samarjeve.⁸³ Poglavitni motiv je bil politični (prisotni so bili vsi najvišji funkcionarji v pokrajini z Graziolijem in Robottijem na čelu ter s slovenske strani škof Rožman, rektor, predsednik AZU itd.), saj je bil večer predstavljen kot »nova manifestacija vzajemnosti in sodelovanja«.

VIII.

Začetna živahna kulturna dejavnost v Ljubljani, ki je dajala sredi vojne in okupacije celo nekakšen videz idilike, pa je kazala varljivo podobo. Večina slovenskega izobraženstva ponujenega italijanskega sodelovanja ni sprejela z navdušenjem, temveč kot manjše zlo v danem trenutku. To je terjalo prilagajanje z zdaj večjim, zdaj manjšim sodelovanjem. Tako se je italijanskim oblastem v začetku dozdevalo, da so slovenski izobraženci »ugriznili v vabo«, toda prezrli so, da pri večini ni šlo za nikakršno zavestno podporo italijanski politiki. Tako je spomenica (sestavil jo je France Koblar), ki so jo podpisali predsedniki Slovenske matice, Društva književnikov, Muzejskega društva, Glasbene matice, Leonove družbe in društva Pravniki in jo izročili visokemu komisarju, izražala predvsem voljo do slovenske kulturne samobitnosti, ni pa vsebovala nobenega pozdrava ali poklona.⁸⁴

Redki so kazali navdušenje za sodelovanje. Nekateri od teh so si obetali gmotno izboljšanje, drugi pa so v

⁸² Gabrič, Kulturni molk, str. 402.

⁸³ Prvi italijansko-slovenski večer. Jutro, 22. junij 1941.

⁸⁴ Koblar, Moj obračun, str. 169.

svojem naivnem prepričanju zares verjeli v obljube o kulturnem dvigu, ki naj bi ga prinašala nova oblast. Čeprav so bili taki primeri osamljeni, vendarle odražajo šok, ki so ga Slovenci doživeli z razkosanjem in še bolj z brezobzirnim nemškim postopanjem na zasedenem ozemlju. Sprva so bile razmere take, da so si v časopisju celo upali primerjati Ljubljansko pokrajino s Švico. Direktor klasične gimnazije naj bi bil zaradi začetnega milejšega italijanskega postopanja izjavil, da bi jim bilo zato treba postaviti spomenik v znak hvaležnosti.⁸⁵ Razlika med prijaznim obrazom, ki so ga kazali Italijani, in tedanjim nemškim početjem je pri marsikom zbujala upe v dobrohotnost italijanskega okupatorja. Josip Petejan naj bi, po zapisu dr. Maksa Šnuderla, v začetku junija 1941 pod psevdonimom Ivan Gornik napisal letak z naslovom Kaj si Slovenci želimo ob sklepanju miru? V njem je zagovarjal stališče, da naj bi Slovenci v posebni spomenici prosili Mussolinija, naj pregovori Hitlerja, da bi ta prepustil celotno slovensko ozemlje (vključno s Celovcem!) Italiji, tako da bi vsi Slovenci živeli v posebni avtonomni enoti v eni državi. Šnuderl je potem, ko je letak prebral, nekoliko žaljivo, a povsem upravičeno zapisal: »*Pisec ali se šali ali pa je bedak, ko si zamišlja kot možne take absurdnosti*«. ⁸⁶ Času neprimerno in dokaj naivno sta, kljub nasprotnemu prepričevanju, ravnala Silvin Sardenko s sonetom Roma ter Janko Samec z I canti di Lubiana.⁸⁷ Tudi Oton Župančič naj bi se v začetku v družbi s prof. Urbanijem navduševal nad velikodušnostjo zasedbenih oblasti.⁸⁸ Očitkov, da se družijo z italijanskimi oblastniki (videli

⁸⁵ Šnuderl, Dnevnik I, str. 99.

⁸⁶ Isto, str. 117–118.

⁸⁷ Sardenko je sonet napisal že leta 1906, leta 1941 je le izšel v pomnoženi izdaji in novi opremi.

⁸⁸ Janez Martinc (Tine Debeljak), Zgodovinske osnove narodne osvobodilne borbe v Sloveniji. Koledar svobodne Slovenije 1951, str. 119. »*Radost je bila vidna, pri nekaterih eksaltirana kot na pr. pri pesniku Ot. Župančiču, ki je v tem času po nočnem sprehodu pred nebotičnikom spričo laške zastave poljubil roko prof. Urbaniju, laškemu cenzorju, rekoč: 'Do zdaj sem sovražil to vašo trikoloro, odslej jo spoštujem.'* (Priča v izgnanstvu)«. Kot je razvidno iz spominov Rude Jurčeca (Skozi luči in sence III, str. 392) je bil ta priča temu dogodku.

naj bi ga pozdravljati po rimsko), je bil deležen tudi Alojz Gradnik.⁸⁹ Sicer povsem drugačen primer je bil Fran Saleški Finžgar, ki pa tudi po svoje priča o tedanjem razpoloženju do okupatorjev; zaprosil je namreč italijanske oblasti, naj posredujejo pri nemških oblasteh zavoljo lastnine Mohorjeve družbe, ki je ostala v Celju in jo je želel prenesti v Ljubljano.⁹⁰ Tu niti ni šlo za naivnost, temveč za obupen poskus, da se reši del slovenskega kulturnega bogastva, ki pa vendarle kaže na upanje v večjo humanost italijanskega okupatorja.

Vendar se je italijanska zasedbena politika kmalu pokazala za neuspešno. Kdaj se je to spoznanje razširilo med Slovenci, je moč razbrati iz opazk v Šnuderlovem dnevniku.⁹¹ Po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo se je splošno psihološko stanje med Slovenci vidno izboljšalo, kar je ugotavljal tudi okupator. Prevladovati so začeli vedrejši pogledi na bodočnost. Tudi glas o ustanavljanju osvobodilnega gibanja in njegove organizacije Osvobodilne fronte (OF) je zmeraj bolj prodiral v javnost. Med Slovenci se je krepila samozavest, mnogokrat sicer pomešana z nerealnimi pričakovanji o hitrem koncu vojne, seveda v korist zavezniških sil. Od tod je tudi izvirala večja kritičnost do italijanskih ukrepov. Po drugi strani so se zasedbene oblasti s svojimi dejanji vedno bolj razgaljale pred slovensko javnostjo. Prepoznavnejši so postajali njeni temeljni nameni, ki so vodili k poitalijančenju in fašizaciji slovenske družbe. Tako hiter neuspeh politike, s katero naj bi pridobili slovensko

⁸⁹ O Gradnikovem odnosu do italijanskih zasedbenih oblasti glej Codeša, Gradnik.

⁹⁰ AS II, Italijanski arhiv, Tiskovni urad, f. 18. Pismo F. S. Finžgarja dne 17. maja 1941 visokemu komisariatu – tiskovni urad. Pravzaprav je šlo za ponovno prošnjo, saj je pred tem pri visokem komisarju poskušal s podobno prošnjo že dr. Marko Natlačen. Oba poskusa sta bila neuspešna, tako da so Nemci uničili celotno gradivo Mohorjeve družbe v Celju.

⁹¹ Šnuderl, Dnevnik I, str. 119. Zapis dne 8. julija 1941: »Samec je govoril z Borkom, dobil je vtis, da je slovenska kulturna avtonomija samo na papirju, ničesar ne smejo poročati o kakem češkem kulturnem pojavu«, ali zapis z dne 27. julija 1941: »Mislim, da bi bilo bolje, če ne bi bilo časopisov Jutra, Slovenca, Slovenskega naroda. Ti časopisi slovenski strani več škodijo kot koristijo. Prinašati morajo od okupatorja sestavljena poročila.«

izobraženstvo za sodelovanje, so povzročila že v temelju napačna predvidevanja. Njeni idejni tvorci so spregledali, da so kljub začetnemu pokroviteljskemu odnosu bili v očeh Slovencev predvsem okupatorji, čeprav so v nasprotju z mednarodnim pravom, ki ne dovoljuje priključitve v vojni zasedenega ozemlja do podpisa mirovne pogodbe, izvajali aneksionistično politiko. Predvsem pa so močno precenili veličino in vlogo italijanske kulture, ki naj bi posrkala domačo, in podcenili vrednost slovenske. Povrhu tega so prezrli dejstvo, da je v slovenski miselnosti, največ podedovani še iz časov habsburške monarhije, že sicer obstajal določen predsodek o Italijanih, ki je med drugim vzbujal med Slovenci občutek večvrednosti.⁹²

Vojaške oblasti, ki so bile v ostrini do domačega prebivalstva vedno korak pred civilnimi, so prve prišle do sklepa, da začetna politika kulturnega zблиževanja ni obrodila zaželenih sadov. V spomenici vojaških oblasti v Ljubljanski pokrajini konec novembra 1941 je bilo zapisano: *»Preslepil nas je lažni lesk višje omike, kar naj bi bila svojstvena značilnost tega prebivalstva, in prepustili smo se udobni utvari, da bo tak moralen in kulturn napredek sam od sebe deloval v našo korist, kar da bo – brez truda z naše strani in že zaradi privlačnosti dveh civilizacij, naše in njihove – pripeljalo do družbenopolitičnega amalgama te zanemarljive manjšine z veliko italijansko skupnostjo.«*⁹³

Obenem z rastočo neuspešnostjo italijanske politike zблиževanja in sodelovanja (značilen je izstop Natlačna in Puclja iz konzulte septembra 1941) so se začele v Ljubljanski pokrajini zaostrovati politične razmere. OF je postajala jeseni 1941 vse bolj množična in aktivna. Poleg tega je OF ukazala tudi kulturni molk, ne kot konec vsakršnega kulturnega ustvarjanja, pač pa v odgovor na italijansko politiko kulturnega zблиževanja.⁹⁴ Tako se je pojavil še zavestno pod-

⁹² Zanimiv vtis slovenskega gledanja na Italijane nam ponuja zapis nekega nekoliko užaljenega Italijana, ki ga je razčlenil Pavel Stranj v razpravi Slovenski karakter v ogledalu fašistične ideologije. Borec 1983, št. 10, str. 677–685.

⁹³ Ferenc, Fašisti, dok. 36, str. 207. Spomenica poveljnikov pehotne divizije sardinskih grenadirjev in XI. armadnega zbora konec novembra 1941.

⁹⁴ Glej Gabrič, Kulturni molk, str. 386–387.

krepljen politični odpor vsakršnemu kulturnemu sodelovanju, ki bi lahko prispevalo k uresničevanju te politike.

V novih razmerah in predvsem v iskanju rešitev je postajalo vse bolj očitno nasprotje med civilnimi in vojaškimi oblastmi. Bistvo spora med njima je bila razdelitev pristojnosti, od česa je bilo odvisno gledanje na celotno zasedbeno politiko. Vojaške oblasti, že po naravi bolj nagnjene k represivnim ukrepom, so terjale večje pristojnosti za svoje delovanje v pokrajini. Nezadovoljstvo vojaških oblasti v Ljubljanski pokrajini, ki je do tedaj le tlelo, je izbruhnilo z omenjeno spomenico, ki je konec novembra 1941 seznanila poveljnika 2. armade z razmerami v zasedenih krajih.⁹⁵ Mussolini je 19. januarja 1942 obrambo javne varnosti zaupal vojski in tako odvzel pomemben del pristojnosti civilni oblasti. To je pomenilo tudi podporo politiki, ki so jo zagovarjale vojaške oblasti. Začela se je »normalizacija razmer« v Ljubljanski pokrajini. Vojska je bila tako močno opogumljena in je vedno bolj prevzemala pobudo. Spomladi 1942 so se sicer trenja med vojaško in civilno oblastjo še nadaljevala, saj visoki komisar zaradi prestižnih razlogov ni hotel kar tako popustiti. Toda med tem se je osvobodilno gibanje samo še okrepilo in je imelo kmalu v rokah večino Ljubljanske pokrajine, razen mest in komunikacij. »Zasluge« za to je imel tudi načrt Pomlad (Primavera), po katerem so se vojaške posadke ob najmanjšem spopadu umaknile v utrjene postojanke. Grazioli se je vojaškemu oblastem pritoževal zaradi tega načrta, toda na osvobojenem ozemlju se je partizansko gibanje že tako okrepilo, da je moral v zgodnjem poletju 1942 razrešitev nezavidljivega položaja prepustiti vojski. S tem se je Grazioli dokončno uklonil zasedbeni politiki, ki jo je ves čas zagovarjala vojaška oblast.⁹⁶ Zanj je bilo značilno razmišljanje, ki ga je zapisal general Renzo Montagna: »Preveč svobode škoduje vedno tistemu, ki ni zrel zanjo«.⁹⁷ Sledila je ve-

⁹⁵ Ivo Juvančič, Italijanski okupator v Ljubljani 1941–1943. Prispevki 1962, št. 1, str. 90–92.

⁹⁶ Isto, str. 89–128.

⁹⁷ Ferenc, Fašisti, dok. 43, str. 235. Spomenica generala Renza Montagna 22. 12. 1941 o razmerah v Ljubljanski pokrajini.

lika italijanska vojaška ofenziva (njen temeljni namen je bil povrnitev omajanega ugleda italijanskim zasedbenim oblastem in uničenje partizanske vojske), na civilnem področju pa se je utrdila politika trde roke.

Polom začetne usmeritve je moral priznati tudi Mussolini ob svojem obisku v Gorici avgusta 1942, ko je dejal: *»Vprašujemo se, če je bila naša politika modra. Lahko samo rečemo, da je bila naivna.«*⁹⁸ Obenem je dokončno potrdil njene nove temelje z besedami: *»Mislim, da je bolje preiti z blagega načina na hudega, kakor pa biti prisiljen na nasprotno. Ta drugi primer bi oslabil naš ugled. Ne bojim se besed. Treba je končati z izrabljeno krilatiko o sentimentalnosti Italijanov, nesposobnih, da bi bili trdni, ko je to potrebno. Prekiniti je treba s tem izročilom čezmerne prijaznosti in miline. Kakor ste rekli, začelo se je novo obdobje, ki bo prikazalo Italijane kot ljudi, ki so za blagor domovine in ugled oboroženih sil pripravljeni na vse.«*⁹⁹ Novo usmeritev v zasedbeni politiki je Mussolini tudi javno napovedal v znanem govoru z balkona poslopja poveljstva goriške vojaške cone, v katerem je grozil Slovincem s preselitvijo in fizičnim uničenjem.

Na podlagi tako opredeljene zasedbene politike je visoki komisar konec avgusta 1942 predložil svojim nadrejenim v Rimu »program dejavnosti v pokrajini«. V njem je predvidel linijo najtršega odnosa do Slovencev ter nakazal tri možne načine reševanja »problema« slovenskega prebivalstva. Prva dva (uničenje ali preselitev) sta bila tako radikalna, da sta se celo samemu Grazioliju zdela v vojnem času težko izvedljiva. Zato se mu je v trenutnih razmerah zdela najprimernejša tretja rešitev, ki bi jo uresničili *»z odstranitvijo nasprotnih elementov, kar se doseže z izvajanjem trde in pravične politike zbliževanja, s čimer se postavijo temelji najprej za koristno in pošteno sodelovanje in potem za možnost asimilacije, kar pa je mogoče doseči samo s časom.«*¹⁰⁰

⁹⁸ Isto, dok. 93, str. 408. Zapisnik s sestanka Benita Mussolinija v Gorici z italijanskimi vojaškimi funkcionarji 31. 7. 1942.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Ferenc, Fašisti, dok. 99, str. 422. Poročilo visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino 24. 8. 1942 o programu dejavnosti v pokrajini.

Spremenil se je tudi okupatorjev odnos do slovenske kulture in s tem do kulturnih ter znanstvenih ustanov. Zasedbene oblasti se sicer niso odločile za radikalno rešitev, kot je prepoved ali ukinitve delovanja, pač pa so tudi na tem področju zaostriale zasedbeno politiko. Novi načrti niso več predvidevali slovenske kulture v vlogi povezovalnega člena pri neprisilnem postopnem stapljanju slovenskega prebivalstva z italijansko državo in tradicijo. Prostovoljno, iz skupnih temeljev izhajajoče zблиževanje so zamenjale odkrite in nasilne asimilacijske težnje. Tem pa je bila slovenska kultura v napoto, zato jo je bilo treba čim bolj omejiti ter jo dopuščati le toliko kolikor bi služila »koristni kolaboraciji«. Bila naj bi le še koristen pripomoček za čim hitrejšo asimilacijo slovenskega prebivalstva. Podobno je bilo s kulturnimi ustanovami in predvsem z univerzo. Na različne načine so omejevali vpis nanjo (prepoved vpisa za vse tiste, ki se niso rodili v pokrajini, zvišanje vpisnih taks, veliko študentov je bilo interniranih...), tako da bi dosegli, *»da bo univerza lahko ‚životarila‘, dokler se vprašanje dokončno ne reši z doseženo zmago, ko se bo moglo odločiti, kakšno ‚italijansko funkcijo‘ bo lahko opravljala na Balkanu.«* Obenem so se odločili univerzi ukiniti avtonomijo z ustanovitvijo Inšpektorata za univerzitetni študij, kjer je imel inšpektor »de facto« vlogo rektorja univerze. Poleg tega je »program dejavnosti v pokrajini« predvidel okrepitev italijanske kulturne dejavnosti (večja vloga Italijanskega kulturnega inštituta, večje število tečajev italijanskega jezika, širjenje italijanskih knjig in tiska, predvideli so celo nakup enega ali dveh slovenskih dnevnikov...).¹⁰¹

Hkrati se je spreminjal tudi odnos italijanskega okupatorja do slovenskega izobraženstva. Zasedbena oblast je v slovenskem izobraženstvu vse manj videla sogovornika, ki ga je moč pridobiti za sodelovanje, in v njem vse bolj prepoznavala glavnega organizatorja osvobodilnega gibanja in torej svojega nasprotnika. Že na četrti seji sosveta 9. avgusta 1941 je visoki komisar Grazioli opozoril na posebno gibanje,

¹⁰¹ Prav tam.

ki se je pojavilo med izobraženstvom po 22. juniju 1941, in zagrozil z zaprtjem univerze, če se razmere na njej ne bodo izboljšale.¹⁰² Univerzo so italijanske oblasti nasploh imele za središče in dušo celotnega protiitalijanskega gibanja. Pri tem so prednjačile vojaške oblasti. General Renzo Montagna je zapisal: »Center in vodilna glava organizacije je ljubljanska univerza.« V tem svojem naziranju je nekoliko tudi pretiraval. V omenjeni spomenici so slovensko prebivalstvo razdelili na tri skupine. Slovensko izobraženstvo so razvrstili v prvo, »ki je najmanjša, (a) je najbolj zagrizena zoper nas«. Vojaško poveljstvo v Ljubljanski pokrajini je zanj priporočalo represivne metode (treba jih je zatreti in čimprej pregnati iz Slovenije!).¹⁰³ Zasedbena oblast je začela spomladi 1942 »normalizacijo razmer«. Med svoje naloge je štela tudi množično interniranje prebivalcev Ljubljanske pokrajine. Pri tem ukrepu so slovenske izobražence predvideli kot posebno kategorijo, ki jo je treba preventivno internirati, ne glede na njihovo politično in idejno pripadnost.¹⁰⁴ Med njimi namreč niso bili le privrženci OF, temveč tudi tisti, ki se z njeno politiko niso strinjali. Tako je bilo npr. interniranih tudi 38 stražarjev.¹⁰⁵ Dokončni preobrat v odnosu do slovenskega izobraženstva nam najbolje ponazarja Robottijeva izjava sredi septembra 1942, ko je dejal: »Našega sovražnika predstavlja ‚inteligenca‘ Ljubljane.«¹⁰⁶ Ocena je bila sicer pretirana, vsekakor pa so Italijani dobro zaznali, da prihaja

¹⁰² AS II, Italijanski arhiv, Visoki komisar, f. 16. Zapisnik 4. seje konzulte.

¹⁰³ Ferenc, Fašisti, dok. 36, str. 206–208. Spomenica poveljnikov pehotne divizije sardinskih grenadirjev in XI. armadnega zbora konec novembra 1941.

¹⁰⁴ Isto, dok. 84, str. 371. Zapisnik s sestanka poveljnika XI. armadnega zbora z visokim komisarjem za Ljubljansko pokrajino 14. 6. 1942. Pri dokazovanju, kako velik del izobraženstva je že zelo zgodaj podpiral OF, se mnogokrat v literaturi navaja tudi pričevanje Vladimirja Kralja (Memoari 1941 do 1945, Perspektive 1962/63, št. 26, str. 633–642), ki se spominja, da je bilo spomladi 1942 v zaporih od vseh slojev prebivalstva največ izobražencev. Vendar pa to dejstvo ni najbolj primeren dokaz, ker je italijanski okupator tedaj zapiral izobražence preventivno, neodvisno od tega, ali so podpirali OF ali ne.

¹⁰⁵ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond DMB, f. 122/II. Pismo Cirila Žebota dne 17. avgusta 1942 iz Milana z naslovom Prečastiti gospod profesor.

¹⁰⁶ Ferenc, Fašisti, dok. 101, str. 429. Zapisnik s sestanka poveljnika XI. armadnega zbora z visokim komisarjem za Ljubljansko pokrajino 17. 9. 1941.

močna podpora OF prav iz izobraženskih vrst. Iz geneze odnosa italijanskih zasedbenih oblasti do slovenskih izobražencev moremo razbrati velika nihanja, ki so vodila iz ene skrajnosti v drugo. Za obe je bilo značilno enostransko in posplošeno ocenjevanje, ki je očitno izviralo iz napačnih predpostavk in zanemarjanja razčlemba stvarnih razmer v Ljubljanski pokrajini. Temeljile so na razmeroma skromnem in površnem poznavanju slovenskih značilnosti, kjer so prevladovale stereotipne podobe, pa naj so bile te na začetku pozitivne, kasneje pa popolnoma negativne. K skrajno odklonilnemu stališču je po svoje prispevala tudi užaljenost in razočaranje italijanskih zasedbenih oblasti nad »nehvaležnostjo« slovenskega izobraženstva.

Na začetku zasedbene oblasti niso izrecno razlikovale slovenskega izobraženstva po njegovi idejni pripadnosti in temu niso posvečale pozornosti. Z razplamtevanjem odpora pa se je vse bolj uveljavljal diferenciran odnos do izobražencev. Tako se imena tistih (in tudi njihova dela!), za katere so sumili, da so sodelavci OF, niso smela pojavljati v tisku.¹⁰⁷ Italijanske oblasti so sčasoma spoznale, da med delom izobraženstva narašča odpor proti osvobodilnemu gibanju, deloma zaradi njegovega nasilja na podeželju spomladi 1942, predvsem pa zaradi vodilne vloge komunistov v njem. Različno obravnavanje slovenskih izobražencev je postalo povsem očitno jeseni 1942, ob oboroženem spopadu dveh slovenskih političnih taborov. Italijanske oblasti niso več iskale povezav s slovenskim izobraženstvom zaradi zблиževanja na skupnih kulturnih temeljih, temveč so našle močnejši skupni (ideološki) imenovalec, ki pred tem ni imel posebne vloge – odločni protikomunizem. Kljub temu je pri italijanskih oblasteh vseskozi obstajalo nezaupanje tudi do teh. Sodelovanje se je omejilo bolj na propagandno protikomunistično dejavnost, v kateri so prednjačili novinarji in duhovščina. Zlasti tisk je imel pri tem pomembno vlogo. Pomen kulturnih delavcev, od katerih so na začetku Italijani veliko pričakovali, je ostal ob strani. Pristanek za sodelovanje so zasedbene oblasti skušale jeseni 1942 izsiliti tudi z

¹⁰⁷ Gabrič, Kulturni molk, str. 393–394.

grožnjami nekaterim znanim javnim delavcem (npr. F. S. Finžgarju, Franu Ramovšu...), a večinoma brez uspeha.¹⁰⁸ Pri tistem delu slovenskega izobraženstva, ki ni skrivalo svojih protikomunističnih čustev, večinoma niso imeli tovrstnih težav. Poudariti pa velja, da to ni več prvotni, precej širok krog izobražencev, ki je na začetku deloval na kulturnem področju in se s svojo dejavnostjo vklapljal v zasedbeno politiko. Mnogi od teh so se kasneje, pri izbiri med dveh političnima taboroma, odločili za OF.

IX.

Na novo opredeljena zasedbena politika se ni v celoti uresničila, kajti za njeno izvedbo ni bilo več dovolj časa in ne pravih možnosti. Režim se je moral vse bolj ukvarjati z lastnim preživetjem, saj se je položaj fašistične Italije od jeseni 1942 dalje, ko se je tehtnica na svetovnih bojiščih dokončno nagnila v korist sil protifašistične koalicije, vse bolj slabšal. To pa ne pomeni, da fašistični okupator na različne načine ni nasilno obračunaval s slovenskim prebivalstvom in še posebej izobraženci, in sicer ves čas zasedbe.

V začetku okupacije so se italijanske oblasti resda ogibale množičnemu nasilju nad domačim prebivalstvom, da pa so bile vendarle tudi v Ljubljanski pokrajini vojne razmere in Italijani že od samega začetka le okupatorji, dokazuje primer slovstvenega zgodovinarja dr. Avgusta Žigona, ki ga je po nesrečnem naključju (bil je naglušen in se ni odzval na klic, naj se ustavi!) 1941. leta sredi ulice ustrelila italijanska patrolja.

Od vsega začetka pa so italijanske zasedbene oblasti nastopale proti primorskim emigrantom, ki so se med voj-

¹⁰⁸ Glej Fran Saleški Finžgar, Leta mojega popotovanja. Mohorjeva družba v Celju 1957. Odlomek Finžgarjevih spominov je objavljen tudi v Ljubljana v ilegali (III. knjiga) – V odločilnih dneh. Ljubljana 1959, str. 225–227. Potrditev Finžgarjeve pripovedi dokazujeta tudi italijanska dokumenta, ki ju je objavil Tone Ferenc, Nov dokument (O slovenskih kulturnih delavcih kot okupatorjevih talcih). Naši razgledi, 25. januar 1974, št. 2, str. 36. Dogodek ni ušel tudi VOS, ki ga je zabeležil v poročilu Zdenki Kidrič dne 26. oktobra 1942 (AS I, fond VOS II-5, a. e. 2100–2102).

nama zatekli v Ljubljano. Pri tem ni bilo pomembno, ali so ti politično aktivno delovali proti Italiji (npr. dr. Lavo Čermelj) ali pa se s politiko sploh niso ukvarjali (npr. Ivan Pregelj). Politično aktivne so aretirali (npr. Lava Čermelja, Iva Sancina, Branka Vrčona itd.),¹⁰⁹ medtem ko so drugim načrtno onemogočali javno nastopanje.¹¹⁰ Od ljubljanske univerze so italijanske oblasti zahtevale, naj iz službe odpustijo dr. Borisa Furlana, za katerim so tudi izdale tirailico in ga v njegovi odsotnosti (že marca 1941 je odšel iz Ljubljane) obsodile na smrt. Nasploh so bili Italijani zelo nezaupljivi do vsakršnih povezav in stikov s Slovenci onstran rapalske meje, ki je kljub priključitvi Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji še naprej ostajala zaprta. Iz javnega življenja so zasedbene oblasti odstranile vse, kar bi spominjalo na slovenski značaj Primorske (imena ulic,¹¹¹ v tisku so morali krajevna imena pisati v italijanski obliki itd.). Poleg primorskih emigrantov so zaprli tudi nekaj ljudi iz liberalnega tabora (inž. Janka Mačkovška, dr. Dušana Verbiča, dr. Zdenka Šviglja, dr. Ferdinanda Majarona, dr. Frana Zwittera), vendar menda le zato, ker so bili na Čokovem seznamu, ki so ga italijanske oblasti zasegle, kmalu pa so bili izpuščeni.¹¹² Težave je imel tudi dr. France Kidrič, ki so ga italijanske oblasti priprle, a po petih dneh izpustile. Podobno so bili že poleti 1941 aretirani Juš Kozak in njegov sin, profesor Ivan Kolar¹¹³ ter še nekateri drugi slovenski izobraženci. Ker jo šlo v nekaterih primerih za zapiranje brez ovadbe in zaslišanja, se je nad takim

¹⁰⁹ Lavo Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom. Slovenska matica, Ljubljana 1972, str. 112–114.

¹¹⁰ Tako npr. Ivanu Preglju niso dovolili javnega praznovanja njegove šestdesetletnice, kar so kasneje izkoristili pod Rupnikovo pokrajinsko upravo za sicer zakasnelo, zato pa toliko bolj odmevno proslavo njegove obletnice (glej Tine Debeljak, Ob smrti dr. Ivana Preglja. Koledar svobodne Slovenije 1961, str. 20–30).

¹¹¹ Vlado Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen. Ljubljana 1989, str. 208–214.

¹¹² A MNZ, Zbirka ing. Janko Mačkovšek, f. I/1, a. e. 716–720. Odlomki iz Mačkovškovega dnevnika.

¹¹³ AS II, gradivo IV. moške realne gimnazije, f. 2 (leto 1941). Aretacija profesorja Ivana Kolarja 10. septembra 1941.

postopanjem italijanskih oblasti pritožil tudi Ivan Pucelj v pismu visokemu komisarju, v katerem je utemeljeval svoje razloge za izstop iz sosveta.¹¹⁴

Ko pa so italijanski okupatorji spomladi 1942 začeli množično internirati prebivalstvo, so bili najprej na vrsti slovenski izobraženci, ki jih je bilo med prvimi interniranci sorazmerno največ.¹¹⁵ Tiste izobražence, ki so bili navezani na javno dobrodelnost, so preprosto pobirali po seznamih občinskega podpornega sklada v Ljubljani, ki jih je preskrbel visoki komisar. V nekaterih naseljih pokrajine pa so prijeli kar vse izobražence. Italijanskim oblastem so bili trn v peti zlasti učitelji in profesorji. Tako so v kratkem času (junij in julij 1942) iz nekaj občin na Dolenjskem internirali 80 učiteljev in profesorjev (iz Trebnjega 14, Novega mesta 62 in Kočevja 4). Odpeljani so bili vsi, ki so bili mlajši od petdeset let.¹¹⁶ V juniju 1943 je bilo v različnih taboriščih, kljub temu da so medtem že mnoge izpustili, še vedno 197 učiteljev in profesorjev (17 profesorjev, 18 učiteljev meščanskih šol in 161 učiteljev osnovnih šol).¹¹⁷ Med njimi so bili profesorji Ivan Kumer, Franc Vodnik, Simon Lenarčič, Juš Kozak, Leopold Petauer, Ivan Krečič, Miroslav Leber, Jože Schweiger, Elizabeta Kozina, Janez Logar, Venčeslav Čopič, Joško Zemljak, inž. Ladislav Pečenko (vsi iz različnih ljubljanskih srednjih šol), Vladimir Lemut iz novomeške realne gimnazije, Herman Kotar, Rudolf Piculin in Vilko Rus iz kočevske realne gimna-

¹¹⁴ AS II, Italijanski arhiv, Visoki komisar f. 1. Pismo Ivana Pucelja 17. septembra 1941 iz Velikih Lašč visokemu komisarju.

¹¹⁵ To so poudarjali tudi v propagandnih oddajah Radia Svobodna Jugoslavija, ki je bil nastanjen v Sovjetski zvezi (Tbilisi) (glej AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 8. Partial list of intellectuals interned in Slovenia by occupanists (Free Yugoslavia, 6. may 1943)) ter Radia Moskve v slovenskih oddajah (glej AS II, Osebna zbirka Ivana Regenta, f. 3a. Radio Moskva – slovenske oddaje med II. svetovno vojno. Radijski govor Slovenska inteligenca se bori proti fašističnim zaslužnjevalcem ramo ob rami z vsemi ostalimi sloji slovenskega naroda (avtor Matteo – Ivan Regent).

¹¹⁶ Ivan Dolenc, *Moja rast*. Uredil, uvod in opombe napisal Tine Debeljak. Mohorjeva družba v Celju 1991 (ponatis), str. 98 (odslej Dolenc, *Moja rast*).

¹¹⁷ Povzeto po Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini. I. Internacije. Ljubljana 1946, str. 49.

zije.¹¹⁸ Poleg teh so bili tedaj internirani tudi tile učitelji srednjih meščanskih šol: Ivan Andoljšek, Danica Gregorič, Jože Hainz, Rudolf Kobilica, Stanislav Kodrič, Alfred Kos, Jože Košorok, Jurij Kunst, Viktor Mivšek, Andrej Petek, Friderik Presl, Karel Šterbenk, Anton Trdan, Ladislav Vanič, Milan Vertačnik, Drago Vidmar, Vinko Vipotnik in Viktor Volk.¹¹⁹ Interniranih in zaprtih je bilo tudi okoli 170 pravnikov. Italijanski okupator je zaprl 41 slovenskih zdravnikov. Šestindvajset so jih poslali v internacijo in konfinacijo v Italijo. To so bili doktorji Marjan Ahčin, Franc Ambrožič, Damjana Bebler, Martin Benedik, Arnold Bidovec, Jože De Gleria, Zlata Hribar, Jože Jaklič, Ladislav Jermol, Pavel Kunc, Janez Kanoni, Stane Kolar, Božidar Lavrič, Dušanka Lavrič, Bogomir Magajna, Franc Podkoritnik, Sabina Praprotnik, Zofija Prošek, Dušan Reja, Božena Sernec, Vekoslav Valentinčič, Bojan Vandot, Brunon Weixl, Zvezdana Zadnikar, Mihael Zemva in Ludvik Žnidaršič.¹²⁰ V italijanskih taboriščih so bili mnogi kulturni in znanstveni delavci. Viktor Smolej navaja naslednje: France Balantič, Ivan Bratko, Bogo Grafenauer, Igo Gruden, Tone Čufar, France Kidrič, Stanko Kociper, France Kosmač, Ferdo in Juš Kozak, Dušan Ludvik, Lino Legiša, Janez in Tine Logar, Jan Plestenjak, Fran Petre, France Vodnik, Jože Udovič, Cene Vipotnik, Vitomil Zupan itd. V italijanskih zaporih so bili tudi Anton Slodnjak, Marja Boršnikova, Josip Ribičič, Milan Šega itd.¹²¹ Ko so začeli okupatorji konec aprila 1942 streljati talce (v devetih mesecih so jih ustrelili 145), so bila med njimi tudi mnoga znana imena iz tedanjega javnega življenja. Med njimi so bili Ernest Eypper – prvi ljubljanski talec, Vinko Košak, Ivan Rob, Hinko Smrekar, inž. Anton Štebi, Aleš Stanovnik itd.¹²²

¹¹⁸ AS, fond KUZOP, f. 4/43. Seznam interniranih profesorjev na srednjih šolah (10. maj 1943).

¹¹⁹ Isto. Seznam interniranih učiteljev srednjih meščanskih šol (10. maj 1943).

¹²⁰ Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 25.

¹²¹ Smolej, Slovensko slovstvo, str. 37–39.

¹²² Ljubljana v ilegali III, str.175–228.

Madžarski okupator v Prekmurju in slovensko izobraženstvo

I.

Madžarski okupator je zasedbo Prekmurja utemeljeval s podobnimi razlogi kot nemški. Kar je pomenil Nemcem Versailles, je bil za Madžare Trianon. Obe državi, poraženki v prvi svetovni vojni, sta bili nezadovoljni s povojno ureditvijo in se z njo nista nikoli sprijaznili. Značilnost madžarske politike med obema vojnama je zato bila vztrajna težnja po reviziji mirovne pogodbe in stalna navzočnost misli o ponovni vzpostavitvi tisočletne (milenijske) Madžarske v njenih »zgodovinskih« mejah. Vanje je sodil tudi najseverovzhodnejši del slovenskega etničnega ozemlja, Prekmurje, ki je do nastanka jugoslovanske države – drugače kakor velika večina slovenskega ozemlja – spadalo v ogrsko polovico habsburške monarhije. Ob vzhodni meji v Prekmurju je v 26 vaseh sicer res strnjeno živelo madžarsko prebivalstvo, vendar so Madžari zasedbo upravičevali predvsem z zgodovinskimi razlogi. Tako kot nemški okupator tudi madžarski domačemu prebivalstvu v Prekmurju ni priznaval, da je del slovenskega narodovega telesa. V dokazovanju tega se je podobno kot nemški okupator vindišarske teorije posluževal njene madžarske inačice, vendske teorije o izvoru prekmurskega slovensko govorečega prebivalstva; ta je imela avtohton izvor, ki ni bil neposredno zvezan z nastankom vindišarske teorije. Prav tako kot Nemci so se tudi Madžari lahko opirali na avtohtono madžarsko manjšino v teh krajih in na madžarsko misleče Prekmurce.

Po odhodu nemške vojske, ki je prve dni napada na Jugoslavijo zasedla tudi Prekmurje, so 16. aprila 1941 prišle madžarske enote. Uvedena je bila vojaška uprava z

dvema vojnoupravnima poveljstvoma, v Murski Soboti in Lendavi, ki sta bili neposredno podrejeni Poveljstvu vojaškoupravne skupine južne armade s sedežem v Subotici in nato v Novem Sadu.¹ Njena naloga je bila ustvariti razmere za uvedbo civilne uprave: odstraniti vse sledove 22-letne jugoslovanske uprave v teh krajih in vzpostaviti temelje za njeno madžarizacijo. Madžari so od vseh treh okupatorjev najkasneje uvedli civilno upravo – šele 15. avgusta 1941. Obnovili so upravno-teritorialno razdelitev izpred leta 1919, tako da Prekmurje ni bilo niti posebna upravna enota niti ga niso priključili k eni sami madžarski upravni enoti. Murskosoboški okraj so priključili Železni županiji (središče Szombathely – Sombotel, pred vojno v uporabi tudi izraz Sobotišče), dolnjelendavski okraj pa županiji Zala (središče Zalaegerszeg). Formalno-pravno je madžarski okupator priključil Prekmurje (kot del t. i. južnih pokrajin Delvidek – Bačka, Baranja, Medžimurje) k Madžarski 16. decembra 1941.²

II.

V zasedbeni politiki je madžarski okupator strogo ločil staroselce in priseljence. Do prvih, ki jih je imel za Vende ali Vendszlove ali tudi Vogrske szlove, je v začetku vodil prijazno in strpno politiko, podobno italijanski v Ljubljanski pokrajini. Te so namreč nameravali pridobiti za lojalno sodelovanje. Odnos do vseh prišlekov pa je bil že v načelu strog in odklonilen. Med priseljenci, ki so prišli v Prekmurje iz osrednje Slovenije, so prevladovali slovenski profesorji in učitelji ter uradništvo, torej predvsem izobraženci. Razlog za to je bil drugačen zgodovinski razvoj Prekmurja v ogrskem delu monarhije, zaradi česar je bila narodna zavest med slovenskim prebivalstvom v krajih onkraj Mure šibkeje razvita. Slovenske oblasti so zato podpirale politiko du-

¹ Metka Fujs, Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju. Kronika 1991, št. 1–2, str. 65.

² Tone Ferenc, Madžari kot okupatorji. Naša obramba, februar 1969. št. 2, str. 48 (odslej Ferenc, Madžari kot okupatorji).

hovnega zблиževanja Prekmurcev z drugim slovenskim prebivalstvom. Domače v slovenskem duhu vzgojene inteligence – razen dela duhovščine – skoraj ni bilo in profesorji in učitelji iz osrednje Slovenije naj bi s svojim delovanjem dvigali narodno zavest v teh krajih. Podobna naj bi bila tudi vloga slovenskega uradništva.

Prvi ukrep madžarskih okupacijskih oblasti je bil takojšen odpust vsega slovenskega uradništva in učiteljstva. Na posebnem spisku se je znašlo tudi okoli 900 prišlekov, ki so jih nove oblasti nameravale izgnati. Poleg tega so nadzorovali vse vplivnejše ljudi (npr. odvetnike).³ Tudi kasneje so madžarske oblasti nastopale proti njim.⁴

Ko je bilo očiščevanje opravljeno, so nove oblasti začele selektivno sprejemati na delo. Na novo so bili sprejeti vsi Vendi, tj. prekmurški domačini, in seveda učitelji madžarskega rodu. Odpustili so vse učiteljstvo, ki je prišlo iz osrednje Slovenije, razen redkih izjem v soboškem okraju. Te učitelje je bil madžarski okupator prisiljen zaposliti v Medžimurju, od koder so hrvaški učitelji odšli v NDH.⁵

Madžarske oblasti so priznavale status vendske krajine (Vendevidek) v zasedenem Prekmurju le soboškemu okraju, medtem ko so lendavskega imele za povsem madžarskega. Zato so iz slednjega okraja takoj izgnali vse učitelje. Ti so se morali v težavnih razmerah prebijati čez nemško zasedbeno ozemlje v Ljubljansko pokrajino.⁶

³ Življenje v Murski Soboti in Prekmurju. Jutro, 23. junij 1941.

⁴ Glej npr. AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 8. Poročilo iz leta 1943, kjer je zabeleženo: »Prav te dni se govori, da so v Murski Soboti aretirali nekatere slovenske inteligente (dr. Gregorec, bivši srezki ref., dr. Šumenjak, sodni predst., dr. Vadnjak, odv. Vehovar, bivši srezki šolski nadz.). To so sami „prišleki“.«

⁵ Miroslav Kokolj-Bela Horvat, Prekmursko šolstvo. Od začetka reformacije do zloma nacizma. Pomurska založba, Murska Sobota 1977, str. 386–388 (odslej Kokolj-Horvat, Prekmursko šolstvo). Glej tudi AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Razmere Slovencev na ozemlju okupiranem od Madjarov.

⁶ Razmere so bile za selitev zelo neugodne. Vsi izgnanci so imeli na voljo le dva kamiona za prevoz do Ljubljane in še tu se je marsikdaj zapletlo zaradi pomanjkanja bencina. Poleg tega je bil prevoz izredno drag in je vožnja do Ljubljane stala kar 6000 dinarjev. Glej Življenje v Murski Soboti in Prekmurju. Jutro, 23. junij 1941.

V maju 1941 so morali sprejeti učitelji zapriseči lojalnost novim oblastem. Do konca šolskega leta je ostal le še mesec dni, zato so ga končali s tečaji za duhovno preusmeritev učencev. To je bila le začasna ureditev. Z začetkom šolskega leta 1941/42 so uvedeli korenite spremembe, ki so odkrito odražale težnje zasedbenih oblasti. Iz Madžarske je v Prekmurje prišlo okoli 160 učiteljev, poleg tega so k delu pritegnili upokojene prekmurske učitelje, ki so se šolali na madžarskih šolah pred prvo svetovno vojno. Ti naj bi vpeljali v delo mlajše kolege in opravili nadzorne posle, kar je bilo znamenje odkritega nezaupanja do domačih »vendskih« učiteljev.

Na murskosoboški gimnaziji so v začetku pustili domače prekmurske profesorje, kasneje pa so jih premestili v notranjost Madžarske. Nadomestili so jih za madžarsko stvar bolj zagrizeni profesorji iz notranjosti.

III.

Odnos madžarskih oblasti do priseljenega učiteljstva je bil v začetku podoben nacističnemu na Štajerskem in Gorenjskem, medtem ko so bile do domačega izobraženstva prijaznejše. Tega so skušale pridobiti za sodelovanje. V prvem obdobju zasedbe so se oboji celo pogovarjali med sabo in na madžarsko vlado naslovili spomenico, v kateri so zahtevali ohranitev doseženega narodnostnega razvoja (ohranitev slovenskega jezika v uradih itd.).⁷ Spomenica, ki jo je poslal predsednik Kluba prekmurskih akademikov, je imela različne odmeve.⁸

Ferdo Godina je takole ocenil ravnanje in prepričanje prekmurskih izobražencev med vojno: »*Za umik na Madžarsko so se odločili največ intelektualci iz Sobote in Goričkega. Vzrok za to ni bila samo želja preživeti vojni čas, ampak je zaradi domače ali protestantske verske vzgoje tlela v njih nostalgija po ‚anyaorszagu‘ (po materi Madžarski). Ob priho-*

⁷ Ževart, Slovenski upor, str. 101.

⁸ Vanek Šiftar, S poštenostjo do resnice. Borec 1991, št. 1–2–3, str. 208–218.

du okupatorja je ta nostalgija le oživila in dobila svoj izraz v odhodu na Madžarsko. Pred odhodom se je večina tistih, ki so odšli v Budimpešto in druga madžarska mesta, včlanila v društvo VMKE, katerega člani so ostali do konca vojne. Š tem članstvom so imeli namen izpričati pred okupatorjem lojalnost do ‚anyaorszaga‘, do Madžarske, saj so se tako lažje vpisovali na madžarske univerze in promovirali za doktorje (posebno prava), inženirji so lažje dobili službe v tovarnah, precej izmed teh, ki so se umaknili, pa je šlo v oficirsko šolo, kjer so napredovali do karpasomanyov, kadetov in so kot taki urili madžarsko soldatesko za boj proti zaveznikom (...) Čeprav so tudi v ostali Sloveniji posamezniki odhajali študirat v Gradec, na Dunaj ali v Rim, tako močnega pojava odhoda inteligence v okupatorjeva mesta kot v Prekmurju ni bilo nikjer.«⁹

Odnos zasedbenih oblasti do prekmurske duhovščine sprva ni bil odklonilen. Okupator je pokazal pripravljenost za sodelovanje z duhovniki, seveda pod določenimi pogoji. Takšno politiko je narekoval splet več dejavnikov, ki so se bistveno razlikovali od tistih na nemškem zasedenem ozemlju, tako na strani madžarskega okupatorja kot tudi med domačo duhovščino. Madžarska politika je imela v času med vojnama vero in cerkev in v njenem ozadju Vatikan za enega od stebrov svoje politike in si nikakor ni mogla privoščiti odkritega nastopanja proti duhovščini. Ta značilnost madžarske politike pa v prekmurskem primeru ni bila najpomembnejša, bistveno je bilo, da se je odnos zasedbenih oblasti do prebivalstva ravnal po tem, ali so bili staroselci ali priseljenci; duhovščina je bila največ domačega porekla.

Prav na verskem področju se je navzven najbolj izrazito kazala dolgoletna pripadnost tega dela slovenskega ozemlja ogrski polovici monarhije, saj v Prekmurju obstaja poleg katoliške tudi dokaj številna evangeličanska verska skupnost. Evangeličanska cerkev v Prekmurju je bila ves čas med vojnama blizu tistim krogom, ki so si prizadevali v teh krajih vzpostaviti razmere izpred leta

⁹ Ferdo Godina, *Prekmurje 1941–1945*. Druga, dopolnjena izdaja. Pomurska založba 1980, str. 50–52 (odslej Godina, *Pomurje 1941–1945*).

1918. Zato je ta skupnost prihod madžarskih čet v Prekmurje pozdravila kot osvoboditev. Z zasedbenimi oblastmi so evangeličanski pastori redno sodelovali in jih tudi podpirali. Tako so se v Madžarsko izobraževalno društvo (Venvideki Magyar Közműveldösi Egyesület – VMKE), ki so ga nove oblasti spomladi 1941 znova obudile in je združevalo Madžare in madžarsko misleče Prekmurce, vključili vsi evangeličanski pastori razen dveh (Štefana Lepoše in Ludvika Čurmana), ki sta sodelovala v partizanskem gibanju.¹⁰

V Prekmurju se je po priključitvi k Jugoslaviji delovanje katoliške duhovščine v mnogih posebnostih razlikovalo od druge slovenske duhovščine. Prekmurska katoliška duhovščina je med vojnama poudarjala pokrajinske značilnosti (zagovarjala je posebnost Prekmurja, dajala prednost narečnemu jeziku pred knjižno slovenščino...). Razlogi za to so bili predvsem politične narave. Začetni odpor iz vrst prekmurskih duhovnikov proti osrednji ljubljanski politiki je izzvala ukinitve odločujočega vpliva duhovščine na šolstvo, ki je bil značilen za ogrsko polovico monarhije pred prvo svetovno vojno. Jugoslovanske oblasti so namreč uvedle državne šole. Poudarjanje prekmurskega narečja je imelo tudi strankarsko ozadje, saj so bili učitelji iz osrednje Slovenije, ki so bili nosilci politike duhovnega in političnega zbliževanja s Slovenci tostran Mure, največkrat liberalno usmerjeni. Po drugi strani pa se je duhovščina s tem nekoliko prilagajala glasu ljudstva, ki je prenašanje knjižne slovenščine v njihovo življenje pogosto občutilo kot tujek, ki jim ga vsiljujejo prišleki.

Z zasedbo se je pojavilo tudi vprašanje cerkveno-ozemeljske razdelitve ozemlja, ki ga prva Jugoslavija ni razrešila. Urejeno je bilo šele leta 1964, ko je Prekmurje v cerkvenem pogledu postalo sestavni del lavantinske škofije. Pred prvo svetovno vojno je bilo Prekmurje del sombotelske škofije. Leta 1923 je prišlo pod apostolsko

¹⁰ Ferenc, Madžari kot okupatorji, str. 48. Glej tudi AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Razmere v Prekmurju.

administraturo lavantinske škofije (prvi apostolski administrator je bil bivši tržaški in tedanji lavantinski škof Andrej Karlin), ker pa konkordat med Kraljevino Jugoslavijo in Vatikanom iz leta 1935, ki bi uskladal tudi cerkvene meje z državnimi, ni bil ratificiran, je še naprej obveljala začasna rešitev. Takoj po madžarski zasedbi (24. aprila 1941) je lavantinski škof Tomažič imenoval lendavskega dekana Ivana Jeriča za generalnega vikarja, vendar je ta službo opravljal le do 1. junija 1941.¹¹ Po madžarski zasedbi Prekmurja je cerkveno upravo tega področja, imenovanega Murska krajina (Muravidek), 1. junija 1941 prevzel kot apostolski administrator sombotelski škof Jozsef Grösz.¹² Tako je tudi salezijanski zavod v Martinišču dobil madžarsko upravo in prevzeli so ga madžarski redovniki.¹³ Madžarske oblasti so na ta način lahko uporabile bolj pretanjene metode za onemogočanje vpliva zavednih slovenskih duhovnikov med domačim prebivalstvom. Zasedbenim oblastem se povečini sploh ni bilo treba formalno vmešavati v reševanje tega vprašanja, ker je imel sombotelski škof Grösz, kasnejši nadškof v Kaloczi (od leta 1943), pravico razmeščati njemu podrejene duhovnike v Prekmurju po celotnem ozemlju škofije. Takoj po zasedbi je bil interniran v Czemöldyju pri Sombotelu upokojeni župnik Jožef Klekl, predvojni vodja ljudske stranke v Prekmurju.¹⁴ 16. septembra 1941 so 16 zavednih slovenskih kaplanov premestili v notranjost škofije.¹⁵ Poročilo, ki je govorilo o cerkveno-verskih razmerah v Prekmurju, je ob tem zabeležilo: »Mladi prekmurski duhovniki, postavljeni kot kaplani po raznih župnijah, ali pa kot begunci iz Štajerske, so pre-

¹¹ Ivan Zelko, Zgodovinski pregled cerkvene uprave v Prekmurju. Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije, Maribor 1978, str. 116.

¹² Jože Smej, Priključitev delov somboteljske, krške in sekovske škofije mariborski škofiji leta 1964. Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije. Maribor 1978, str. 20.

¹³ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Položaj v Prekmurju, maj 1942.

¹⁴ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Razmere v Prekmurju.

¹⁵ Ferenc, Madžari kot okupatorji, str. 49.

meščeni na popolnoma madžarske župnije in s tem prisiljeni učiti se madžarskega jezika. Nič ni pomagala prošnja pri škofu, da bi te mlade duhovnike pustil prekmurskemu ljudstvu, ki so iz njega izšli.«¹⁶ Do premestitve je prišlo potem, ko je sombotelski škof Grösz opravil 13. julija 1941 vizitacijo v Prekmurju in se je duhovščina lendavske dekanije zbrala v Lendavi na skupni konferenci. Na njej je imel glavno besedo madžarski vojni kurat György Winter, ki je zahteval, naj duhovniki opravljajo molitev v šoli in cerkvi le v »vendščini«, ne pa v knjižni slovenščini. Temu se je uprla večina slovenske duhovščine.¹⁷

Nedvomno so za to odločitvijo stale domače lokalne oblasti. Te pa se kljub temu niso vedno le »skrivale« za cerkvenimi oblastmi, marveč so včasih tudi povsem odkrito nastopile proti slovenskim duhovnikom. V primerjavi s protestantskimi duhovniki so se le redki katoliški včlanili v kulturno društvo VMKE. Večina katoliških duhovnikov je bila sicer lojalna do novih oblasti, toda brez posebnega navdušenja, skoraj vsi so ostali narodno zavedni. Kot izjemo omenjajo le dekana Krajnc, ki da se je »močno izpostavil za Madžare«.¹⁸

Nekateri med njimi pa so se madžarskim oblastem na različne načine tudi upirali. Tako so duhovnika Mihaela Jeriča in Ivana Camplina aretirali in poslali v budimpeštanske zapore, od koder ju je rešil poljski jezuit pater Stanislav Laski, ki je kasneje umrl v Dachau.¹⁹ V takih primerih sta civilna in cerkvena oblast sodelovali, saj je moral dati pristanek za aretacijo duhovnikov tudi škof. Do leta 1943 je bil to že omenjeni Grösz, nato pa je postal sombotelski škof Aleksander Kovacs. Tako sodelovanje

¹⁶ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Prekmurje, cerkvenoversko področje.

¹⁷ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Razmere v Prekmurju.

¹⁸ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Položaj v Prekmurju, maja 1942.

¹⁹ Mihael Jerič, Dobrotnik (Patru Laskemu v spomin ob deseti obletnici njegove smrti). Nova pot (Glasilo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LRS), 1955 št. 7–9, str. 271–282. O življenju v budimpeštanskih zaporih piše isti avtor tudi v članku Krik po svobodi, ki ni našel odmeva, Nova pot, 1954 št. 1, 2, 3, str. 101–108.

je slovenski duhovščini slej ko prej škodlilo. Poročilo z začetka februarja 1943 pravi: »Škof v Sobotišču je odločen Madžar ter neprijazen naši duhovščini. Veliko duhovnikov je bilo že premeščenih iz narodnostnih razlogov. Nekatere naše duhovnike je škof izročil celo vojaškimi oblastem in so zdaj zaprti.«²⁰ Škof resda ni vedno upošteval želja Slovincem nenaklonjenih lokalnih oblasti glede postopanja s slovensko duhovščino, vendar to splošnega vtisa ne spreminja. Tako je na primer zavrnil zahtevo po premestitvi duhovnika Franca Kolenca, ki so ga v rodno Prekmurje izgnali nemški okupatorji.²¹

IV.

Kulturno delovanje v Prekmurju, ki je bilo odmaknjeno od središč slovenskega kulturnega ustvarjanja, so madžarske oblasti po okupaciji dopuščale v zelo skromnem obsegu. Vse, kar je pred zasedbo izhajalo v knjižni slovenščini, je bilo prepovedano. Okupator je pobral iz javnih knjižnic tudi vse slovenske knjige, pustil je le knjižnice privatnikov in Študijsko knjižnico Prekmurskega muzejskega društva, ki jo je zavaroval dr. Avgust Pavel.²² Oblasti so dovoljevale le verski tisk (luteranski Düşevni list in koledar ter katoliški Kalendar Srcza Jezusovega),²³ ki je bil pisan v prekmurskem narečju in v madžarskem črkopisu. Nekateri so se zavzemali za opustitev vendsčine ter prevzem madžarskega jezika (dr. Rudolf Šegula je npr. 2. julija 1943 naslovil na Prekmurce celo odprto pismo s tako vsebino). Podobno je prof. Balint, razširjevalec vendske teorije, napadal Jožefa

²⁰ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 8.

²¹ Franc Kolenc, Avdijenca pri škofu. Nova pot 1954, št. 1, 2, 3, str. 98–101.

²² Kokalj-Horvat, Prekmursko šolstvo, str. 392.

²³ O njegovem izidu je poročal tudi katoliški tisk v Ljubljanski pokrajini, in sicer v članku Slovenska knjiga v ogrski Slovenski krajini v Slovencu dne 15. februarja 1943 in Slovenski dom dne 27. februarja 1943 v članku Nasa knizsevnost med Murov i Rabov.

Klekla ter zlasti Vilka Novaka (Ravenszki) kot nezveste Vende.²⁴

V.

Kljub tej v primerjavi z drugimi slovenskimi pokrajinami skoraj idilični podobi pa različne oblike okupatorjevega nasilja tudi Prekmurcem niso bile prihranjene. Politično sumljive Slovence in zlasti izobražence so madžarske oblasti ves čas okupacije pošiljale v različna koncentracijska taborišča (Komarom, Szarvar, Velika Kaniza, Garanyi, Beac, Kistarzsa, Szigetvar in Veresberenyi).²⁵ Med žrtvami je bilo precej učiteljev: padlo jih je 7, kot talce so jih ustrelili prav tako 7, v internaciji jih je umrlo 11, 14 pa jih je preživelo internacijo.²⁶ Ob tem je zanimiva ugotovitev dr. Antona Žnideršiča v elaboratu o splošnem pregledu vojnih zločinov v Prekmurju, kjer je zapisal: *»Okolnosti, da v času od jeseni 1941 do jeseni 1944 v Prekmurju ni bilo očitnega osvobodilnega gibanja, je pripisati, da v Prekmurju ni zaznamovati toliko vojnih zločinov, kot bi jih sicer bilo, ker bi bili madžarski orožniki v svoji znani brutalnosti pomorili sigurno vsaj polovico slovenskega prebivalstva Prekmurja.«*²⁷

²⁴ Kokolj-Horvat, Prekmursko šolstvo, str. 396.

²⁵ AS, fond KUZOP, f. I/1. Elaborat o splošnem pregledu vojnih zločinov v Prekmurju (referent dr. Anton Žnideršič).

²⁶ Kokolj-Horvat, Prekmursko šolstvo, str. 399–400.

²⁷ Glej op. 25.

III.

**SLOVENSKI IZOBRAŽENCI
MED
OSVOBODILNO FRONTO
IN
PROTIREVOLUCIONARNIM
TABOROM V ČASU
DO
KAPITULACIJE ITALIJE**

Osvobodilna fronta in slovenski izobraženci

I.

Kljub temu da je bil za dan ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda (OF) oziroma njene predhodnice Protiimperialistične fronte (PIF) naknadno določen 27. oziroma 26. april 1941, sta se njena organizacijska struktura in program izoblikovala postopno. Proces nastajanja OF se je bil končal šele s sprejetjem temeljnih točk na 4. seji vrhovnega plenuma OF 1. novembra 1941. Konec istega leta sta bili programu sicer dodani še točki, ki sta pomembno vplivali na nadaljnje politično delovanje OF (iz nje sta bili izključeni dve skupini – Nagodetova Stara in nova pravda in Jugoslovanska ženska zveza, ki jo je vodila Angela Vode), vendar je bil to le odziv na nenadejane politične dogodke (Draža Mihailović in Atlantska listina), ne pa plod vnaprej predvidene programske usmeritve.

OF so sestavljale temeljne (KPS, katoličani v OF, sokoli in kulturniška skupina) in plenumske skupine.¹ V izvršnem odboru OF so imeli zastopnike le predstavniki temeljnih skupin. Sestava Fronte razodeva, da skupine v

¹ Ob tem velja opozoriti na dve morebitni nejasnosti. Glede poimenovanja katoliške skupine v OF se je kasneje, zlasti pa po vojni, uveljavil izraz krščanskosocialistična skupina. Toda med vojno se je pogosto, posebej v javnih nastopih njenih predstavnikov, uporabljal prvi izraz, čeprav lahko včasih zasledimo tudi drugega, ki je dejansko ustrežnejši. Razlika med njima ni zgolj terminološka, temveč je vsebinske narave. Pojem katoličani v OF je namreč širši, zato so tako poimenovanje med vojno podpirali tudi komunisti. Drugo vprašanje pa zadeva vlogo kulturniške skupine v OF, ki se sicer v času ustanavljanja OF zares pojavlja med ustanovnimi, toda že v začetku leta 1942 je govor le še o treh temeljnih skupinah. O njenem pomenu in značaju v tem delu ne govorim, ker bo o njej tekla beseda v nadaljevanju.

njej niso bile enakopravne. Pomembnejšo vlogo so imele temeljne skupine (imenovane tudi osnovne ali ustanovne), ki so bile jedro organizacije. Skupno jim je bilo nezadovoljstvo s predvojnimi razmerami v slovenski družbi, tako na socialnem kot nacionalnem področju. Te je bilo po njihovem mnenju moč zadovoljivo rešiti le na korenit revolucionaren način. Temeljne skupine v OF naj bi bile jedro za bodočo narodno revolucijo, čeprav pristajanje nanjo ni bilo pogoj za pristop k OF, saj so od poletja 1941 tekli pogovori tudi z drugimi skupinami (Gosarjev krog Zedinjeni Slovenci, Mlada JNS in SDS). Temeljne skupine je od plenumskih ločil predvsem pogled na prihodnost in ne odnos do osvobodilnega boja. Sorodnost temeljnih skupin v pogledih na bistvena vprašanja slovenske družbe pa še ni pomenila enotnosti glede povojne ureditve, četudi so se predstavniki vseh treh glede tega terminološko morda strinjali. Vse skupine, ki so se zbrale v OF, pa so načeloma pristajale na takojšen oboroženi odpor proti okupatorju. To je bil tudi njihov skupni imenovalec.

KPS je bila ilegalna kadrovska revolucionarna stranka, ne samostojna, temveč sestavni del KPJ, ta pa je bila sekcija kominterne. KPS kot del mednarodnega delavskega in revolucionarnega gibanja je svoje delovanje predvsem usklajevala z interesi revolucije in tedaj edine socialistične države, Sovjetske zveze. Dolgoročni cilj KPS je bil vzpostavitev socialistične (sovjetske) družbe. O tej je imela že jasno izdelano predstavo, zato se ji ni bila pripravljena odpovedati.

Katoliška skupina v OF je bila po sestavi heterogena. Tvorili so jo trije deli: delavsko krilo iz vrst krščansko-socialističnega sindikata JSZ, ki ga je v izvršnem odboru OF predstavljal Tone Fajfar, intelektualni krog Edvarda Kocbeka in njegovih sodelavcev pri reviji Dejanje ter nekateri člani akademskega društva Zarja.² Preden so se znašli v OF, so prehodili vsak lastno pot, vendar jih je

² Precej članov se je sicer pridružilo OF, toda, kot opozarja Janez Građišnik (Slovenec, 17. april 1993), ne vsi. Pri tem navaja kot primer Julija Savellija.

družilo skupno katoliško poreklo, zahteva po suverenosti slovenskega naroda, revolucionarno-razredno stališče, protiklerikalizem in odpor do predvojne politike SLS. Razočaranje nad predvojnimi strankarskim življenjem se je kazalo v nestrankarski usmeritvi večine njenih privrženecv. Med njimi so se pojavljali tudi drugačni pogledi, zlasti dr. Aleš Stanovnik je menil, da bi bilo za skupino bolje, ko bi se organizirala v stranko. Po še ne povsem pojasnjenem ozadju njegove aretacije spomladi 1942 (nato je bil ubit kot talec v Gramozni jami) je povsem prevladal pogled zagovornikov nestrankarskega razvoja skupine. V začetnem obdobju (čas PIF) je skupino v Fronti predstavljala le krščanskosocialistična sindikalna organizacija JSZ. S pristopom Kocbeka in zarjanov poleti 1941 se je skupina razširila ter se s tem v bistvu preoblikovala, tako da je v javnosti nastopala kot »skupina katoličanov v OF« ali »katoliška skupina v OF«. Težišče pomembnosti v njej je prešlo na Kocbeka, ki je sčasoma (zlasti po Stanovnikovi aretaciji) postal osrednja osebnost celotne skupine. Nov družbeni red si je skupina, natančneje njen glavni mislec, predstavljala nekoliko drugače, kot so si ga zamislili slovenski komunisti. Kocbek je sicer sprejemal temeljne družbeno-ekonomske postavke marksizma, vendar je zavračal idejni ekskluzivizem in totalitarizem komunistov. Sprememba družbenega reda se Kocbeku sama po sebi ni zdela zadostna, zato je kot personalist posebej izpostavljajal potrebo po etični preobrazbi, ki se lahko uresniči le prek posameznikov kot temeljnih nosilcev vsake družbe.

Sokolsko skupino v OF so sestavljali tisti člani predvojnega Sokola, ki so se uprli usmeritvi državne organizacije Sokol Kraljevine Jugoslavije. Ta se je zlasti po letu 1929 (kmalu zatem je tudi prešla pod državni nadzor!) razvila v odkritega podpornika diktature in zagovornika unitarne miselnosti. Uporniki v sokolskih vrstah so se zavzemali za samobitnost in suverenost slovenskega naroda. Sokolom je bilo najpomembnejše uveljavljanje OF kot celote in svoje skupinske identitete niso pretirano izpostavljali. V primerjavi s katoliško skupino so bili

predstavniki sokolov v OF tudi manj idejno izoblikovani in niso imeli posebnega lastnega koncepta družbene preobrazbe, temveč so se sčasoma večinoma zadovoljili s tistim, ki ga je zagovarjala KPS. Mnogi med njimi, zlasti mlajši, so zato lažje prestopali (od pomladi 1942) tudi v vrste KPS, kar pa še zdaleč ni pomenilo, da med večino pripadnikov skupine sokolska zavest ni bila močna. To se je pokazalo tudi po podpisu Dolomitske izjave, ko so bili njeni najglasnejši nasprotniki v ljubljanski organizaciji OF prav iz sokolskih vrst.³

Vsi ti sicer sorodni, a vendarle bistveno različni pogledi so se odražali tudi v razumevanju vloge OF in skupin v njej. Komunisti so se s predstavniki temeljnih skupin začeli povezovati jeseni 1940 v pričakovanju, da bo vojna, po tedanjih ocenah komunistov imperialistična, kmalu prerasla v revolucionarno in se razširila po vsej Evropi.⁴ V temeljnih skupinah so komunisti videli opozicijske skupine dveh tradicionalnih taborov na Slovenskem oziroma sredstvo za pridobivanje množic teh taborov in hkratno osamitev vodstev tedanjih političnih strank. Tega mnenja o svojih zaveznikih tudi kasneje, ko se je vloga PIF s preimenovanjem v OF vsebinsko deloma preoblikovala, niso spremenili.⁵ S tako označbo svojih zaveznikov je KPS že na začetku v marsičem nakazala njihovo nadaljnjo usodo, ki pa jih zaradi spleta okoliščin ni doletela na enak način, kot je bil predviden v komunističnih »učbenikih« o strategiji in taktiki.

Z »dodeljeno« vlogo predstavniki osnovnih skupin (zlasti katoličani) niso mogli biti in niso bili zadovoljni.⁶

³ Lojz Tršan, Izvajanje dolomitske izjave v Ljubljani. Prispevki 1991, št. 1–2, str. 217–227.

⁴ Godeša, Slovenski upor, str. 69–87.

⁵ O odnosu komunistov do sopotnikov v OF priča naslednji dokument (glej DLRS V/163. Pismo člana CK KPS Borisa Kidriča dne 17. februarja 1943 članici poverjenišтва CK KPS za Ljubljano), v katerem je Kidrič med drugim zapisal: »Prvo, kar bi storili, bi seveda bilo, da bi jim javno odvzeli pravico, govoriti v imenu katoliškega dela slovenskega naroda. Za ta namen smo imeli že tudi pripravljene nekatere uglednejše kristjane – predvsem Metoda (op. avtorja – Mikuža), ki bi začeli kot katoličani javno agitirati za čisto linijo Osvobodilne fronte.«

Katoličani so imeli, razumljivo, drugačen pogled na OF in predvsem na njeno bodočo vlogo v povojni ureditvi. To je najnatančneje razčlenil Kocbek v začetku januarja 1943, ko je zapisal, da je »težnja krščanskih socialistov (...), da postane OF po osvoboditvi enotna politična organizacija, to je politična stranka s točno izdelanim narodnim, političnim, gospodarskim in družbenim programom.«⁷

Vendar vse te razlike med temeljnimi skupinami glede bodoče vloge OF v začetku niso bile posebej opazne in so se izraziteje pokazale šele z razvojem dogodkov. V začetnem obdobju je bila namreč pglavitna organizacija odpora proti okupatorju, torej trenutne in konkretne naloge. Po drugi strani se slovenski komunisti niso bili pripravljene pogovarjati o povojni ureditvi in so se izogibali takih razprav z izgovorom, ki niti ni bil neumesten – da je sedaj najpomembnejši boj proti okupatorju (akcija!), ne pa načrtovanje prihodnosti. To pa nikakor ni pomenilo, da slovenskih komunistov prihodnost ni zanimala, nasprotno, vseskozi so jo imeli pred očmi in temu ustrezno tudi usklajevali svoje delovanje.

Zato KPS ni nikoli pristala na to, da bi OF postala koalicija enakovrednih partnerjev.⁸ Med temeljnimi skupinami, načeloma sicer enakopravnimi, je tako izstopala KPS s stvarno vodilno vlogo. Že ob začetkih organiziranja OF si je zagotovila monopol v partizanski vojski, varnostnoobveščevalni službi in propagandi. Bila je tudi

⁶ Glej Pahorjev intervju s Kocbekom, ki je bil objavljen tudi v Naših razgledih, 9. maj 1975. V njem je Kocbek med drugim dejal: »Uprl pa sem se vehementno, ko je partija videla v skupini le megleni izraz prehajanja krščanskih množic na napredne družbene pozicije. Zagovarjal sem stališče, da nima nihče pravice ustvarjati politične enotnost tako, da odjeme nazorski značaj in njemu ustrezno dejavnost, saj se naša organizacija ni ustvarila šele ad hoc v začetku upora.«

⁷ DLRS V/42. Okrožnica vodstva krščanske skupine v Osvobodilni fronti dne 11. januarja 1943 aktivistom krščanske skupine o vlogi in organizacijski obliki krščanske skupine v Osvobodilni fronti.

⁸ Glej npr. Boris Kidrič, Zbrana dela, II. knjiga, str. 50–51. Članek Za čim tesnejšo enotnost Osvobodilne fronte. V njem je zapisal: »V tako težkih in usodnih časih, v kakršnih živi danes zaslužjeno in teptano slovenstvo, bi pomenila vlada skupinskega in strankarskega separatizma drugo narodno katastrofo, še hujšo od prve.« (odslej Kidrič ZD).

pobudnica OF in hkrati edina stranka v njej. Ta njena vloga je bila nesporna. Zato OF ni mogla postati prava koalicijska, temveč je le vsebovala nekatere koalicijske značilnosti.⁹ Te je zadržala do podpisa Dolomitske izjave, ko je postala enotna organizacija s tudi formalno zagotovljeno vodilno vlogo KPS. OF je v razvoju od organizacije s koalicijskimi značilnostmi do enotne organizacije pod vodstvom KPS šla skozi več različnih stopenj. Razvoj ni tekkel v eni smeri, zgolj k zmeraj večjemu približevanju enotni organizaciji na račun postopnega zmanjševanja koalicijskih elementov, temveč je bil bolj kompleksen. KPS ni bila le pobudnik ustanovitve OF, temveč tudi tvorec njene dnevne politike. Ta je bila odvisna predvsem od trenutnih partijskih ocen mednarodnih in domačih razmer in se je glede nanje tudi spreminjala. Zavezniki KPS v OF so usodo Kerenskega, ki so jim jo prerokovali njihovi nasprotniki, doživeli na izviren slovenski način. Slovenski komunisti zaveznikov namreč niso odstranili iz organizacije, temveč so jih prisilili k temu, da so se sami odpovedali lastnim skupinskim organizacijam. Od Dolomitske izjave naprej pa je OF vsebolj postajala le transmisija partijske politike.¹⁰

⁹ Ob razpravi Franceta Škerla, *Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja* (Zgodovinski časopis, 1951, št. 1–4, str. 7–86), sta o značaju OF (koalicijska da ali ne) nato polemizirala v *Naši sodobnosti* 1953 pisec razprave (*Problem koalicijske v OF*, str. 955–960 in str. 1030 do 1035) in Ivan Kreft (*Politični tokovi v OF v prvem letu njenega razvoja*, str. 357–367 in *Še enkrat o koalicijski v OF*, str. 1036–1047), kjer je skušal slednji oporekati kakršnemukoli koalicijskemu značaju OF, vendar so bile Škerlove ugotovitve, da je imela OF v začetku tudi nekatere koalicijske značilnosti, precej bolj prepričljive.

¹⁰ O vzrokih za nastanek Dolomitske izjave glej Bojan Godeša, *Prispevek k poznavanju dolomitske izjave*. *Nova revija*, januar–februar 1991, št. 105–106, str. 266–273; marec 1991, št. 107, str. 455–460, in april 1991, št. 108, str. 592–608 (odslej Godeša, *Prispevek*).

II.

Razumljivo je torej, da se odnos OF do slovenskih izobražencev bistveno razkriva prav po načinu, kako jih je obravnavala KPS.

Kakšno vlogo so slovenski komunisti pripisovali izobražencem, lahko razberemo iz Speransovega (Kardeljevega) Razvoja slovenskega narodnega vprašanja. Izobražence so prištevali med srednje sloje, torej tiste, ki še omahujejo med nasprotujočima si razredoma kapitalistov in delavcev. Tako Kardelj piše: *»Pri inteligenci se vrši torej podoben proces, kakor pri kmetu in srednjih slojih sploh. Reakcija se še nahaja v ofenzivi in pod pritiskom te ofenzive so te množice za trenutek praktično desorientirane in omahujejo med demokratično in reakcionarno fronto. Toda nobenega dvoma ni, da so te množice v bistvu demokratične in glavna vojska slovenskega narodnega gibanja ter je zato samo od subjektivnega faktorja, od konkretnega demokratičnega vodstva, odvisno, kam se bodo nagnile.«* (Str. 248.) Iz tega sledi, da je izobražence vsekakor treba pridobivati, toda hkrati Kardelj opozarja: *»O inteligenci trde in sama si prisvajajo funkcijo, da predstavlja idejnega voditelja naroda. Pri tem mislimo na ono srednjo plast inteligence, kjer je iluzija o duhovni samostojnosti najmočnejša. V tej plasti se osnovna socialna nasprotja obrusijo, otope, zato dobiva družbena ideologija v njej videz neke izvirnosti in nepovezanosti s socialnimi procesi, ki se vrše v družbenih temeljih naroda. Dejansko pa je položaj popolnoma drugačen. Inteligenca razpolaga z znanjem, ima vpogled v duhovno tradicijo naroda, ki se je nakopičila skozi stoletja narodovega življenja, zato se v njej tudi najhitreje ideološko odražajo socialna nasprotja, ki pretresajo narod. V njej se torej zrcalijo socialne težnje posameznih plasti naroda. Funkcija inteligence torej ni, biti neposredni vodnik svojega naroda, pač pa v tem, da je z vsem svojim znanjem in duhovnim bogastvom izredno važen pomočnik in zaveznik demokratičnih ljudskih množic, ki so nosilec napredka in od katerih je v prvi vrsti odvisna bodočnost naroda.«* (Str. 246.) Odnos slovenskih komunistov do izobražencev je bil podoben tistemu, kot so ga imeli do drugih skupin v OF. Načelno je šlo za »zavezniški«

odnos, z vsem, kar so komunisti pod to oznako razumeli: ambivalentnost, kjer sta se prepletali pripravljenost za sodelovanje in stalno navzoča zadržanost in načelno sumničenje. Tak načelni odnos ni bil posebnost KPS, naperjena zgolj proti izobražencem, temveč je izviral iz narave boljševisške partije. Nekateri njeni člani pa so bili izobražencem nasploh tudi izrazito nenaklonjeni.¹¹ Vendar se je razmerje v tem ambivalentnem odnosu, glede na prevladujočo politično linijo KPS v času zasedbe, kljub nihanjem precej bolj nagibalo k pripravljenosti za sodelovanje, brez postavljanja pretirano ozkih idejnih ovir. To pa ni v ničemer spreminjalo dolgoročnih (strateških) pogledov komunistov na izobražence in njihovo vlogo v družbi.¹²

III.

Toda izhodišče KPS je bilo le splošno, saj sta bila OF in njen program tako splošno usmerjena, da nista mogla zbudjati posebne pozornosti, ki bi posebej privlačila slovenske izobražence. Vendar pa so kljub temu med OF in slovenskimi izobraženci obstajale nekatere stične točke, ki so mnoge spodbudile, da so jo podpirali od samih začetkov.

Delno lahko razloge za to iščemo že v predvojni politiki KPS, ki je znala splesti tesne zveze z nekaterimi slovenskimi izobraženci in si pridobiti njihovo zaupanje, čeprav večina njih ni bila komunističnega prepričanja. V času ustanavljanja PIF oziroma OF je bila KPS že zasidrana med delom – sicer ne ravno številnim – slovenskih izobražencev.

¹¹ Da so se porajala med slovenskimi komunisti taka stališča kaže tudi korespondenca med Zdenko Kidrič in Borisom Ziherlom poleti 1942, pri čemer je odklonilna stališča do intelektualcev nasploh zagovarjala prva. Glej AS I, VOS II-1/V. Pismo Zdenke Kidrič Borisu Ziherlu (a. e. 118-120) ter Ziherlovo pismo dne 22. julija 1942 Kidričevi (a. e. 121-123).

¹² O tem, kakšna naj bi bila ta vloga, glej npr. Dragotin Gustinčič, Naša narodna osvoboditev in nova pot slovenske inteligence. Slovenski zbornik 1945. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1945, str. 202-207. Na ta članek opozarja tudi Rupel, Slovenski intelektualci, str. 50.

Poleg tega, da je KPS v OF na široko odprla vrata za sodelovanje in idejna merila nekoliko potisnila v ozadje (povsem opustila jih ni nikoli!), so vojne razmere in ravnanje zasedbenih oblasti ustvarile še nekaj izhodišč, ki so pripomogla k zbližanju slovenskega izobraženstva in OF. Začetno podporo slovenskih izobražencev OF sta spodbudila tudi specifična narava in oblika odpora. Ti razlogi so bili deloma eksistencialne, deloma pa moralno-psihološke narave.¹³

Poleti 1941 je KPS pozvala Slovence k oboroženemu odporu proti okupatorju. Kako težavna je bila ta odločitev priča tudi dejstvo, da so o smiselnosti oborožene ga odpora dvomili celo mnogi komunisti, ki so bili sicer vajeni brez pridržkov izpolnjevati navodila. Nejevera v možen uspeh takega odpora ni bila razširjena le med delom navadnega članstva, sprva sta mu nasprotovala celo člana najožjega vodstva (centralnega komiteja KPS), Miha Marinko in Franc Leskošek.¹⁴

Tako radikalno odločitev je v tistem trenutku zares lahko sprejela le KPS. Zelo pomembno je bilo, da je bila KPS tedaj majhna stranka, ki je enačila lastne revolucionarne interese s sovjetskimi ter zato razmer ni ocenjevala prvenstveno oziroma zgolj s slovenskega vidika, temveč iz širših mednarodnih perspektiv. Te pa je v bistvu ocenjevala napačno in preoptimistično.¹⁵ Toda čeprav se to morda sliši čudno in protislovno, so bile majhnost in družbena marginalnost, naslonitev na zunanje sile, napačno ocenjevanje razmer, pravzaprav lastnosti, ki so se v tistem tre-

¹³ Na ta vidik je opozoril že Fran Zwitter v razpravi Partizanski znanstveni inštitut. Kultura in znanost v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji (Ponatis prispevkov slovenskih avtorjev na simpoziju v Strugi 1981), str. 82–83.

¹⁴ Izvori za istoriju KPJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941–1945, I/46 (odslej Izvori). Kardeljevo pismo dne 2. avgusta 1941 J. B. Titu. V DLRS I/17 je ta del pisma izpuščen. To je bil tudi glavni razlog za nezadovoljstvo vodstva jugoslovanskih komunistov ob njenem prihodu v Stolice septembra 1941, ki ga opisuje Marinko v knjigi Moji spomini (Mladinska knjiga, Ljubljana 1971, str. 256–263), čeprav tega zgolj iz spominov ni moč razbrati, saj tega dejstva v njih ne omenja.

¹⁵ Glej Godeša, Slovenski upor, str. 69–85.

nutku izkazale kot prednost in ne slabost. Dejstvo je, da je le majhna brezkompromisna stranka, ki ni imela kaj izgubiti in je lahko le pridobivala, ki je moralno oporo črpala iz širšega zaledja ter se naslanjala na nestvarne ocene, zmogla prebiti tisto psihološko oviro, ki je v tistem trenutku povprečna razumska opredelitev ni bila sposobna. Zato je lahko napovedala oboroženi odpor proti okupatorju. Ta odločitev sama po sebi niti ne bi imela večjega pomena. Lahko bi se ponovilo leto 1929, ko so se komunisti prav tako odločili za oboroženo vstajo, takrat zoper uvedbo šestojanuarske diktature. Tedanji poziv je ostal brez odmeva med prebivalstvom in vstaja je bila hitro ter tudi krvavo zadušena, KPJ v domovini pa uničena.

Tokrat pa je bilo drugače. Med prebivalstvom je poziv naletel na odobravanje. Pričakovati bi bilo, da bo klic k uporu naletel na najbolj plodna tla tam, kjer je bilo okupatorjevo nasilje najhujše, to je na nemškem zasedbenem ozemlju. Tu so ga komunisti sprva tudi načrtovali. Vendar je razvoj šel svojo, v marsičem tedaj povsem nepredvidljivo pot. V dose-danjih razlagah je vse preveč prevladovala ocena, ki so jo razširjali komunisti, da je bil oboroženi odpor edini možen odgovor na nastale razmere. Kolikor je bilo to tedaj lahko razumljivo geslo za aktivizacijo prebivalstva, pa je bilo toliko manj premalo kritično prenašanje v povojno literaturo, zlasti strokovno. Po drugi strani je bilo pri tem zaslediti pretirano poudarjanje vojaških plati odpora. K tej usmeritvi je deloma prispevala splošna usmerjenost v proučevanje zgodovine vojaških dogodkov in enot, deloma pa je šlo za poskus obraniti se obtožb, ki so prihajale iz osrednjega jugoslovanskega vodstva, in očitkov protirevolucionarnega tabora. Očitke z obeh strani lahko nazorno razberemo iz članka Slabo jih je pohvalil, kjer je bil objavljen ironičen komentar k Titovi brošuri *Borba narodov zaslužnjene Jugoslavije*: »Na teh 28 straneh se o ‚junaških‘ Titovih slovenskih podanih bere (...) Vsega – pet vrstic (...) je Tito posvetil v svojem prvem in edinem poročilu o ‚borbi jugoslovanskih narodov‘ toliko prostora, kolikor ga zavzema njegov dolgi uradni naslov.«¹⁶ To je

¹⁶ Slovenski dom, 11. november 1944.

na slovenski partizanski strani ustvarilo določen kompleks. V dvojnem »primežu« se je zato često zavestno pretiravalo pri poudarjanju vloge vojaških enot in oboroženega boja. S tem pa je bil sprejet način razmišljanja, značilen za partizansko gibanje na jugu, ki je dajal skoraj izključno veljavo vojaški plati odpora. Zanemarjeni pa so bili drugi vidiki, ki so bili v Sloveniji v resnici pomembnejši.¹⁷

V Sloveniji je namreč organiziranje odpora potekalo drugače kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah, čeprav se tudi tu niso izogibali prenašanju vzorcev iz južnih krajev. Zaradi različnih razmer in tradicije ter tudi geografske konfiguracije, je bil v Sloveniji potreben drugačen prijem pri začetnem organiziranju odpora. Tu si ni bilo moč zamisliti množičnega oboroženega odpora brez predhodnih postopnih političnih in organizacijskih priprav.¹⁸ Po drugi strani so imeli slovenski komunisti idejne zadržke, da bi začeli z odporom na podeželju, bolj jih je vleklo v delavska središča, ki pa so bila v glavnem na nemškem zasedbenem ozemlju. Tu je bilo težavno dalj časa zadržati njegovo množičnost in so bili zato učinki lahko le kratkotrajni in krajevno omejeni (na primer vstaja na Gorenjskem pozimi 1941/42). Po drugi strani so bili tudi nekateri delavci, na katere so slovenski komunisti na začetku odpora najbolj računali, deloma še pod vplivom nacistične socialne propagande.

Dejstvo je, da je le OF že od vsega začetka zagovarjala aktiven odpor proti okupatorju, kakor tudi drži, da so bili z

¹⁷ Tako na primer Marc Ferro (*La seconda guerra mondiale. Problemi aperti*. Firenze 1993, str. 91–101) daje moralnemu vidiku odporništvu največji pomen.

¹⁸ To se je izkazalo npr. ob izseljevanju iz brežiškega trikotnika, ko se je vodstvo osvobodilnega gibanja odločilo za organiziranje množične vstaje, a je akcija, ki je bila tudi po vojaški plati pomanjkljivo pripravljena, propadla. Pokazalo se je, da okupatorjeve represalije same po sebi še ne pomenijo, da se bo prebivalstvo dvignilo v oboroženo vstajo. Način, ki ga je Kardelj poleti 1941 priporočal na Hrvaškem, to je izzivanje okupatorja, ki bi nato nad prebivalstvom izvajal povračilne ukrepe (glej Izvori I/46. Kardeljevo pismo dne 2. avgusta 1941 J. B. Titu. V DILRS I/17 je tudi del poročila, ki govori o razmerah na Hrvaškem, izpuščen), brez predhodne politične priprave terena, v Sloveniji ni mogel dati pomembnejših rezultatov.

zasedbo in razkosanjem Slovenije od vseh slojev prebivalstva najbolj prizadeti prav slovenski izobraženci, proti katerim je bila že od začetka obrnjena ost nemške in madžarske zasedbene politike. Toda to je bila le ena plat. V Ljubljanski pokrajini razmere namreč niso bile take, da bi kar same silile prebivalstvo k upor. Italijanske zasedbene oblasti slovenskega izobraženstva v začetku niso preganjale, temveč so ga celo skušale pridobiti za sodelovanje. Res je, da so bili begunci iz nemškega in madžarskega zasedbenega ozemlja, med njimi so bili v večini prav izobraženci, dokaz nesreče, v kateri se je znašel slovenski narod po zasedbi in razkosanju, a je tudi z njimi italijanski okupator ravnal dostojno.

Toda kljub temu je zamisel o odporu najprej naletela na ugoden in množičen odmev med prebivalstvom Ljubljane, ne toliko zaradi resnične osebne eksistencialne ogroženosti (kakršna je bila med delom prebivalstva na nemškem zasedbenem področju) kot zaradi moralno-psiholoških razlogov ter spoznanja, da so Slovenci z zasedbo in razkosanjem ogroženi kot narod ne glede na različne začetne zasedbene politike treh okupatorjev. Poziv na odpor je deloval predvsem kot moralni korektiv. Med prebivalstvom je namreč nastopila precejšnja moralna in psihološka kriza spričo na videz brezperspektivne usode slovenskega naroda. Mnogih se je polotil obup, tudi onemogel bes, ki se je vse bolj mešal s spoznanjem, da so tudi Italijani v Ljubljanski pokrajini le okupatorji, posebej še, ker so se kmalu začeli kazati v manj prijazni podobi. V položaju, ko sta si nemoč nad usodo in sovraštvo do zavojevalcev podajala roko, se je nenadoma pojavila OF s pozivi na oboroženi upor proti okupatorju. Da pa je pri izobražencih vendarle prevladoval bolj moralni vidik, kaže tudi njihovo sicer množično sodelovanje z OF, ne pa tudi pripravljenost oditi v partizane.¹⁹ Med tistimi, ki se z opredelitvijo OF naklonjenega izobraženstva niso strinjali, so se zaradi tega pojavljali tudi pomi-

¹⁹ Tako je Kidrič v članku *Uspehi osvobodilnega boja na bratskem jugu* (Kidrič ZD II, str. 44) pozival: »Slovenski izobraženec, mar boš zaostajal za svojim ljudstvom? Sledi primeru slovenskega delavca in kmeta, izpričaj svojo domovinsko ljubezen z dejanji, pojdi v – partizane!«

sleki, kakršen je bil zabeležen v nekem poročilu z začetka leta 1942. V njem je bilo, z nemalo ironije, zapisano: »Pravijo, da so žrtve potrebne, in to največ govori inteligenca po kavarnah in pisarnah, ki bo v odločilnem trenutku dala najmanj žrtev.«²⁰

Čeprav tudi oborožene akcije niso bile zanemarljive (na primer v Rovtu pod Blegošem je bilo decembra 1941 ubitih 46 nemških policistov, napad na Šoštanj, Lož itd.), so v začetnem zoperstavljanju okupatorju prevladovala pasivne oblike odpora (bojkot okupatorjevih ukrepov in prireditev, množične demonstrativne akcije, sabotaže, prebiranje ilegalnega časopisja in letakov, poslušanje tujih radijskih postaj, zbiranje gmotnih in denarnih prispevkov za OF itd.). Tudi ilegalcev je bilo razmeroma malo. Način upiranja torej, ki je imel precej značilnosti zahodnoevropske rezistence, le da se je tam, vsaj v množični obliki, pojavljala precej kasneje, pa tudi intenzivnost je bila v večini primerov manjša. Odziv prebivalstva je bil pretežno prilagojen tedanjim razmeram in precej manj radikalen od gesel, ki jih je oznanjala OF in predvsem KPS. Lahko bi dejali, da je šlo za nekakšno vmesno obliko, ki pa je jasno odražala protiokupatorsko razpoloženje med prebivalstvom. Ključno pa je bilo, da je uspelo OF ta v marsičem spontani moralni naboj med ljudstvom ne le vzbuditi, temveč ga tudi zajeti v organizacijo razpredene mreže odborov OF. Z njo se je spletlo začetno množično jedro gibanja in se je kasneje razvila najprimernejša oblika za dane razmere. Razpoloženje med prebivalstvom je torej pripomoglo k nagli razširitvi vpliva OF. Ta je bila tako nepričakovana, da je presenetila celo njene voditelje. Ob odsotnosti predvojnih političnih strank v aktivnem odporu je OF znala izrabiti praznino v političnem prostoru po zasedbi in razkosanju slovenskega ozemlja in kmalu postala upoštevanja vreden politični dejavnik.

KPS in slovenski izobraženci so se tako najbolj »ujeli« v načinu razmišljanja (čeprav ni izhajalo iz enakih predpostavk!), ki ni temeljilo na ocenjevanju zgolj lokal-

²⁰ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Poročilo z začetka leta 1942.

nih razmer v Ljubljanski pokrajini. Poleg tega se je med izobraženci najprej pojavilo nezaupanje v politiko predvojnih političnih strank, ki se je zdela času nedorasla. Tako je bilo konec leta 1941 odposlano v London pismo z naslednjo vsebino: »V vseh strankah manjka enotnosti in strnjivosti. Ljudje, ki so prej stali na čelu teh in takih formacij, so zadnji mesec močno izgubili na avtoriteti med inteligenco, morebiti pa tudi med ljudstvom.«²¹

Poleg omenjenih razlogov je slovenske izobražence in OF povezovalo še nekaj (morda celo najbolj): vloga in pomen Ljubljanske pokrajine in zlasti Ljubljanec, ki se je z zasedbo in razkosanjem slovenskega ozemlja v marsičem spremenila. Zaradi nekoliko milejše začetne italijanske zasedbene politike je Ljubljanska pokrajina postala edino središče, kjer je še lahko potekalo slovensko politično in kulturno življenje. Dr. Albin Šmajd, predvojni radovljiški advokat, sicer pa član eksekutive SLS, je ob tem zapisal: »Ljubljanska pokrajina je ostala izmed vseh ostalih delov slovenskega ozemlja najmanjša tako po obsegu kakor tudi po številu prebivalstva. Ima pa to prednost pred ostalimi slovenskimi deli, da je po razsulu države ostalo v tem slovenskem delu vse slovensko izobraženstvo razen tega pa so v ta del pribežali v veliki večini tudi slovenski izobraženci iz onih delov slovenskega ozemlja, ki so ga zasedli Nemci. Tako imamo naenkrat v Ljubljanski pokrajini zgoščeno slovensko izobraženstvo iz vseh predelov slovenskega ozemlja. Tudi slovensko katoliško izobraženstvo je po svoji veliki večini koncentrirano v Ljubljanski pokrajini. Poudarjamo to zaradi tega, da je kvaliteta slovenskih ljudi v Ljubljanski pokrajini, ki gotovo s svojim zadržanjem vpliva v splošnem na potek javnega življenja v narodu.«²² Osrednjo vlogo je seveda imela Ljubljana, ki je bila sicer središče tudi že pred vojno, a sta se v novih razmerah njena vloga in pomen za celotno slovenstvo izjemno okrepila. Razkosanje in ustanovitev Ljubljanske pokrajine sta mesto odrezali od širšega zaledja. Upravno-politično je bila utesnjena na ozemlje, ki je obsegalo pretežno podežel-

²¹ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Pripombe k poročilu, ki še ni napisano.

²² AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 8. Draš (dr. Albin Šmajd), Naša razmerja do Osvobodilne fronte (29. avgust 1943).

ske kraje (Dolenjska, Notranjska in Bela krajina). V majhni upravni enoti (okoli 4500 km²) s 330 000 prebivalci sta se znašla zelo različna svetova slovenske družbe. Drugačen način življenja v mestu je bil vzrok za vrsto razlik v navadah, ki so deloma kazale tudi politične in idejne razsežnosti. Razlika je postala še bolj izrazita, ko so italijanske zasedbene oblasti obdale Ljubljano z žico. Tako so nameravali onemogočiti povezavo s partizanskimi enotami, pa tudi zajeziiti razpoloženje, ki je vladalo v mestu. V splošnem namreč drži, da je bilo slovensko podeželje – kar še zlasti velja za kraje, ki so bili priključeni Ljubljanski pokrajini – v političnem pogledu zasidrano v katoliškem konservativizmu. Vpliv SLS je bil v teh krajih prevladujoč. Na drugi strani je bila v Ljubljani zbrana tudi večina slovenske politične moči, a drugače kakor na podeželju tu SLS do zadnjih predvojnih volitev ni mogla zmagati. V Ljubljani je dotlej tradicionalno prevladoval slovenski liberalizem, ki se je tu najbolj udomačil in najtrdneje zasidral. V času tik pred vojno sicer Ljubljanec ne bi mogli več poimenovati za liberalno trdnjavo v političnem pomenu, a svobodnjaški duh je mesto, vsaj v primerjavi s podeželjem, v veliki meri zadržalo.

Medtem ko je v predvojni Ljubljani po štetju iz leta 1931 živelo 7 % celotnega prebivalstva ozemlja, katerega upravno središče je bila, se je z zasedbo stanje močno spremenilo. Ljubljana je z razkosanjem slovenskega ozemlja in ob navalu beguncev iz predelov pod Nemci, narasla na okoli 100 000 prebivalcev. Tako je imela več kot četrtino prebivalstva (26–27 %) Ljubljanske pokrajine in je s svojimi zmožnostmi daleč presežala potrebe nove upravne enote. Predvojno razmerje prebivalstva med podeželjem in Ljubljano se je v novi upravni enoti spremenilo v prid mestnega prebivalstva.²³

V vojnih razmerah je Ljubljana postala glavno za-
točišče slovenskih izobražencev, ki so se pred nasiljem

²³ Odnosu Ljubljana–podeželje v strokovni literaturi ni bila namenjena posebna pozornost. Zelo jasno pa so ga opazile italijanske zasedbene oblasti in predstavniki protirevolucionarnega tabora. Posebej omenja ta vidik France Bučar, Usodne odločitve. Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, november 1988, str. 37–39.

nemškega in madžarskega okupatorja zatekli vanjo iz Gorenjske, Štajerske in Prekmurja. V Ljubljani je delovala tudi večina ustanov nacionalnega pomena (AZU – 32 članov, od teh 22 rednih in 10 dopisnih, Univerza – z učnim osebjem, ki je presegalo 150 članov, SNG, Slovenska matica, Glasbena akademija itd.), 7 srednjih šol z okoli 300 učitelji in drugih ustanov, ki so zaposlovale pretežni del slovenskega izobraženstva. V Ljubljani je bilo leta 1941 (brez beguncev) tudi 98 odvetnikov, 6 notarjev, 106 zdravnikov s privatno prakso, 28 zobozdravnikov, 35 gradbenih inženirjev, 22 arhitektov, 35 inženirjev elektrotehnike, 7 kemijskih inženirjev, 5 gozdarskih inženirjev in 9 veterinarjev.²⁴ V mestu je bilo torej zbrano skoraj celotno slovensko intelektualno jedro.

Tudi politično življenje se je pretežno dogajalo v Ljubljani, zato je pri organiziranju odpora postala ena od ključnih točk. Tu je bil izvršni odbor OF in centralni komite KPS, tu se je najprej razvila široko razpredena mreža odborov OF, iz Ljubljane so vodile niti osvobodilnega gibanja. Pomembne idejne in politično-organizacijske odločitve so bile sprejete v Ljubljani; Ljubljana je bila žarišče celotnega gibanja. O tej njeni vlogi značilno govore Kidričeve besede ob osvoboditvi mesta, 10. maja 1945. V zanj značilnem zanosnem slogu – mimogrede povedano, bil je tudi avtor znanega reka »država v državi« – je spregovoril množici: *»V Ljubljani, tovariši in tovarišice, je bilo spočeto tisto ponosno gibanje slovenskega naroda, ki žanje danes svojo popolno zmago. Spočeto je bilo neposredno po zlomu stare Jugoslavije, neposredno po prihodu prekletih okupatorjev. Spočela ga je Ljubljana, Ljubljana ga je razvila do tako visoke stopnje, da se je že leta 1941 dogajalo, o čemer je bila prejšnje čase večina ljudi prepričana, da slovenski narod tega ne zmore. Ljubljani gre danes predvsem zahvala za nastanek in razvoj Osvobodilne fronte. Ljubljani gre danes predvsem zahvala za vse njene velike zmage. (...) Vse slovenske pokrajine, vse ljudske oblasti slovenskega naroda so žrtvovale. Toda prepričan sem, da se sleherni Slovenec danes zaveda, da te žrtve, najsi so prišle od*

²⁴ Povzeto po Guida di Lubiana. Akademska založba, Ljubljana 1941.

koder koli, ne bi bile rodile takih sadov, če bi zastave osvobodilne borbe tako ponosno ne nosila tudi v času najhujšega terorja naša bela Ljubljana.»²⁵ Kidrič se je verjetno tudi želel prikupiti Ljubljančanom in je morda zato tako poudarjal vlogo Ljubljane, kar pa ne spreminja njegovih temeljnih ugotovitev. Pomen Ljubljane za osvobodilno gibanje je nekoliko upadel spomladi 1942 z odhodom dela vodstva na osvobojeno ozemlje, kjer je bilo poslej težišče neposrednega političnega in vojaškega odločanja. V nekaterih pogledih pa je bilo gibanje še vedno zelo odvisno od Ljubljane (npr. del preskrbe – predvsem zdravila – prek razvežene mreže odborov OF). Jeseni 1942, po hudih vojaških in političnih udarcih, je vloga mesta znova močno zrasla. Najpomembnejša razloga za to sta bila izguba osvobojenega ozemlja, ko je partizansko gibanje spet postalo bolj odvisno od preskrbe iz Ljubljane, ter novi aktivni politični dejavnik, odkriti nastop protirevolucionarnega tabora. Ta je ob vojaški ofenzivi ob podpori okupatorja sprožil tudi politično akcijo v Ljubljani, ki jo je skušala OF preprečiti ali pa vsaj začasno nevtralizirati. Pokazalo se je, da je vloga Ljubljane še vedno zelo pomembna, čeprav ne več tako, kot na samem začetku odpora, in OF si ni mogla privoščiti, da bi v njej izgubila vpliv, posebej še, ker partizanska vojska takrat ni imela nobenega obsežnejšega osvobojenega ozemlja, na katerem bi se lahko množično oprla na domače ljudi.²⁶ Marsikje je bilo podeželsko prebivalstvo tudi sovražno razpoloženo do partizanske vojske. V takih razmerah sta se morala na negotovo in nevarno pot v Ljubljano podati celo Kardelj in Kidrič, da uredita nekatera politična in organizacijska vprašanja. V danih okoliščinah konec leta 1942, posebej še po božičnih racijah, je postalo voditeljem OF jasno, da vloga Ljubljane nikoli več ne bo mogla biti taka, kot je bila v začetnem obdobju. Poleg tega so se okoli

²⁵ Glej Ljubljana v ilegali I, uvod.

²⁶ Glej Jesen 1942/208. Poročilo sekretarja izvršnega odbora OF Borisa Kidriča okoli 14. decembra 1942 centralnemu komiteju KPJ o Osvobodilni fronti slovenskega naroda. V njem je Kidrič zapisal: »Toda Ljubljana je še vedno politično srce Slovenije in bi poraz OF v Ljubljani povzročil zelo negativne posledice za vso Slovenijo.«

Ljubljane razrasle močne postojanke vaških straž, ki so dodatno ovirale stike z mestom. Zato so na začetku leta 1943 sprejeli strateško odločitev, da preusmerijo preskrbo, ta naj bi poslej prihajala predvsem iz Primorske, kjer so bile skrivne poti kmalu speljane vse do Furlanije in celo do Milana.²⁷ Tako je bila OF razbremenjena pretežne odvisnosti od Ljubljane, po drugi strani pa so vse bolj prenašali težišče delovanja v Primorsko, ki je postajala v pričakovanju italijanske kapitulacije strateško vse pomembnejša pokrajina. Kmalu nato se je vodstvo osvobodilnega gibanja preselilo iz Dolomitov na Kočevski Rog, kjer je imelo boljše in udobnejše možnosti za vodenje celotnega gibanja. Tik pred kapitulacijo Italije je vodstvo nekaj več pozornosti znova posvetilo Ljubljani, toda od začetka leta 1943 dalje se je njena vloga vse bolj manjšala, čeprav je bilo osvobodilno gibanje v času do kapitulacije Italije, sicer z manjšimi odstopanji, v njej množično dobro zasidrano. Sklenemo lahko z ugotovitvijo, da je bil pomen Ljubljane za OF kljub nihanjem in, dolgoročno gledano, stalnemu upadanju ves čas do kapitulacije Italije izjemno velik in ena od strateških točk v politiki OF.

OF je v začetnem obdobju usmerila delovanje v okolje z večino slovenskih izobražencev, ki so bili (poleg mladine) med najbolj dovezetnimi za njeno dejavnost. Vendar to nikakor ni pomenilo, da jo je v prvi vrsti spodbudila pripravljenost slovenskega izobraženstva za sodelovanje. OF oziroma KPS se v svojih pozivih ni posebej obračala na slovenske izobražence, temveč jih je izenačevala z drugimi sloji. Neredko pa se je dogajalo, da je KPS – sicer izrazito idejno – poudarjala predvsem vlogo delavskega razreda in pri tem zanemarjala vlogo drugih slojev, še posebej slovenskega izobraženstva. V začetnem obdobju je bilo zaradi omenjenih razlogov zanimanje za sodelovanje med izobraženstvom večje, kot prizadevanje OF, da bi ta sloj vključila v gibanje. To je bilo po svoje tudi razumljivo, saj OF v danih razmerah izobražencev

²⁷ DLRS V/1. Pismo Edvarda Kardelja dne 1. januarja 1943 Lidiji Šentjunc.

oziroma njihovih strokovnih uslug večinoma niti ni potrebovala.²⁸ Tako so izobraženci v odborih OF opravljali podobne naloge kot privrženci osvobodilnega gibanja iz drugih slojev prebivalstva. Bile pa so tudi nekatere izjeme. Tako je bilo veliko izobražencev, ki so službovali v uradih in upravljali z različnimi »uporabnimi« podatki, vključenih v obveščevalno dejavnost.²⁹ Vendarle pa precejšnja ravnodušnost OF do izobražencev ni pomenila načelnega odklanjanja. Razpoloženju v izobraženskih vrstah se je prilagodila tako, da je začela ustanavljati matične odbore OF.

IV.

Med slovenskimi izobraženci pa so bile tudi izjeme, ki so jim slovenski komunisti in OF že od vsega začetka, sprva predvsem kulturni delavci, posvečali posebno pozornost. Ti so se večinoma organizacijsko povezali že pred vojno v Društvu prijateljev Sovjetske zveze. Pri ustanavljanju OF so se kulturni delavci organizirali v posebno skupino, ki je dobila celo položaj temeljne skupine v OF. Vlogo in udeležbo kulturnih delavcev v OF so – drugače kakor izobraženstva nasploh – pogosto tudi posebej omenjali in poudarjali v različnih člankih in pozivih.

Taka vloga slovenskih kulturnih delavcev v OF je bila povezana z naravo in pomenom Fronte, ki naj bi bila vez med KPS in slovensko politično tradicijo. Zato so slovenski komunisti izbrali krščanske socialiste in sokole kot predstavnike pozitivne tradicije obeh najpomembnejših taborov na

²⁸ Značilne so Kidričeve besede, izrečene sicer v neposredni zvezi z Nagodetovimi prizadevanji za takojšnje natančno oblikovanje programa povojne ureditve, a so odražale tedanje splošno stališče med voditelji osvobodilnega gibanja. Glasijo pa se: *»Osvobodilna fronta prav dobro razume ustvarjalne želje naših strokovnjakov. Rabila in še kako rabila in upoštevala jih bo v naši lepi svobodni bodočnosti. Toda Osvobodilna fronta pričakuje, da strokovnjaki razumejo sedanji čas, ki je prvenstveno čas akcije, medtem ko bo svobodna bodočnost doba strokovnega znanja in prizadevanja.«* (Kidrič ZD II, str. 73. Članek Danes ni čas za »načrte«.)

²⁹ Irena Mrvič, Obveščevalna varnostna služba OF: Slovenski upor, str. 270.

Slovenskem. Po drugi strani pa so se v KPS dobro zavedali posebne vloge in ugleda kulture v slovenskem javnem in političnem življenju. Ta je bila povzročena s samosvojem oblikovanjem slovenskega naroda, ko še ni imel lastne države in le počasi razvijajoče se meščanstvo, tako da so ga mnogo-krat morali nadomeščati kulturni delavci, posebej še, ker je imel pri uveljavljanju slovenske identitete pomembno vlogo prav jezik in je boj za slovenski jezik pravzaprav pomenil boj za politično uveljavljanje slovenstva.³⁰ Tako je Kidrič v poročilu »za Moskvo« zapisal: »*Glede skupine slovenskih kulturnih delavcev je treba naglasiti, da je kultura igrala v slovenskem javnem življenju ves čas slovenske nacionalne zgodovine pomembno vlogo. Pred prvo vojno se je demokratična in revolucionarna misel med Slovenci včasih zaradi pomanjkanja objektivnih, včasih pa zaradi pomanjkanja subjektivnih pogojev za svoje množično izživiljanje čestokrat izrazito zatekala v slovensko kulturo (Prešeren, Levstik, Cankar).*«³¹ Po drugi strani so se, po predpostavkah slovenskih komunistov, pozitivna narodna stremjenja v slovenski družbi končala v dobi, ko so imeli pomembno vlogo kulturni delavci. Kasneje lahko spremljamo, po isti razlagi, le nezmožnost slovenskega meščanstva, da bi dokončno izpeljalo narodno revolucijo. To vlogo naj bi zdaj prevzel delavski razred in nadaljeval pozitivno pot, ki so jo začeli kulturni delavci. Obenem je taka ocena pomenila kritiko strank, saj je za »neuspešno« dobo značilna prav strankarska demokracija. Po tej razlagi naj bi bila zanj značilna neučinkovitost in zapostavljanje narodnih interesov na račun parcialnih, strankarskih koristi.³²

Pri tem so se slovenski komunisti močno oprli na Prijateljevo, bolj liberalnemu taboru naklonjeno interpretacijo, ki so ji dodali svoje marksistične revolucionarne

³⁰ To tezo je v novejšem času zagovarjal predvsem Dimitrij Rupel. Glej npr. Svobodne besede od Prešerna do Cankarja. Sociološka študija o slovenskem leposlovju kot glasniku in pobudniku nacionalne osvoboditve v drugi polovici devetnajstega stoletja. Lipa, Koper 1976.

³¹ Boris Kidrič, Kratak obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. Prispevki 1960, št. 1, str. 11.

³² Takšno rdečo nit je moč razbrati iz Kardeljevega Razvoja slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana 1939.

poudarke.³³ Katoliški razumnik France Dolinar je to dejstvo pospremil z besedami: »Prijatelj-Kidričev koncept slovenske zgodovine je sprejela obnovljena slovenska komunistična partija. Kardelj jo je vključil v Stalinov koncept nacionalnega vprašanja. Slovenski komunizem se je oklical za zadnjo progresivno silo slovenske zgodovine. Liberalna slavistična šola je ta oklic brez ugovora sprejela. Zbližanje je poleg antiklerikalne kvintesence slovenskega pseudoliberalizma pospeševal še spomin na študij pri ruskih progresistih in stare socialistične simpatije naših slavistov.«³⁴ Tako naj bi kulturna skupina v OF zastopala tretjo pomembno sestavino v slovenski politični tradiciji in zato ji je pripadlo mesto ene od temeljnih skupin. Nasploh pa je bilo v celotnem boju močno čutiti kulturni naboj.

Druga skupina slovenskih izobražencev, ki se ji je OF posvečala že od vsega začetka, so bili zdravniki. S skupino petih ljubljanskih zdravnikov so komunisti stopili v stik že v pozni pomladi 1941.³⁵ Razlogi so bili glede na predvidene vojaške operacije razumljivi: oskrba s sanitetnim materialom in zdravili ter nega in zdravljenje ranjenih borcev.

Težavno je ugotavljati število in stanovsko, poklicno ter strokovno sestavo slovenskih izobražencev v OF v času do kapitulacije Italije. Razlogov je več. Za omenjeno obdobje imamo namreč na voljo razmeroma malo neposrednih virov o tej problematiki. Najzanesljiveje izpričujejo pripadnost osvobodilnemu gibanju odhodi v partizansko vojsko ali na osvobojeno ozemlje. Toda to merilo ne zajema vseh izobražencev, ki so podpirali OF. Do pomladi 1942 ni bilo pravih možnosti, da bi majhne vojaške enote, kakršne so tedaj bile, imele poleg borcev s seboj še dodatno osebje. Celotni zdravniki niso ostajali v

³³ Peter Vodopivec, Poizkus opredelitve razvoja slovenskega zgodovinskega z vidika odnosa zgodovina-ideologija (Teze za razpravo). Problemi 1984, št. 12, str. 7.

³⁴ Dolinar, Slovenska katoliška obzorja, str. 368.

³⁵ Božena Ravnihar, Sanitetna organizacija v Ljubljani v prvem letu osvobodilne borbe. Ljubljana v ilegali II, str. 320–321 (odslej Ravnihar, Sanitetna organizacija).

enotah. Ranjence so v začetku prenašali kar v ljubljanske bolnišnice.³⁶ Razmere so se spremenile z vzpostavitevijo obsežnega ozemlja, ki ga je nadzorovala partizanska vojska; obstajale so vse možnosti za prihod večjega števila izobražencev na osvobojeno ozemlje. Toda vodstvu osvobodilnega gibanja, ki je odšlo na osvobojeno ozemlje, so se nekoliko bolj množično pridružili le zdravniki. Iz Ljubljane je maja 1942 odšla prva večja skupina, v kateri je bilo petnajst zdravnikov (dr. Arnold Bidovec-Jagoda, dr. Zdenko Budič, dr. Aleksander Gala-Peter, dr. Miroslov Gerbec-Borut, dr. Marjan Južnič-Niko, dr. Pavel Lunaček-Igor, dr. Karel Milavec-Tine, dr. Marjan Morelj, dr. Dušan Mravljak-Mroč, dr. Fran Novak-Luka, dr. Rudolf Obračunč-Cedrik, dr. Stanko Pirc-Lojze, dr. Edvard Pohar-Brko, dr. Božena Ravnihar-Nataša, dr. Andrej Župančič-Mike).³⁷ Kasneje se jim je pridružilo še šest zdravnikov, tako da jih je bilo na prvem večjem osvobojenem ozemlju skupno 21.³⁸

Le manjši del OF naklonjenih izobražencev je odšel na ozemlje, ki so ga od pomladi 1942 nadzirali partizani, še manj pa jih je bilo v tistem času v vojaških enotah.³⁹

Zavoljo tega je Metod Mikuž v brošuri *Iz Dolomitov na Rog* zapisal: »Res je bilo to, da je do tedaj, med najhujšimi boji in naporih poštenega slovenskega ljudstva, prispevala slovenska umetnost vseh vrst in oblik še najmanj za svobodo. Častno se je takrat svetil samo Matej Bor. Njegove pesmi so prepevale in deklamirale prve slovenske udarne brigade. Vsa druga, uradna in dotlej priznana umetnost je molčala. Rasla pa je nova umetnost, skromna sicer, a bila je. Partizanska umetnost! Takrat, ko so nekateri umetniki prirejali v Ljubljani razstavo, ko so eni služili okupatorju očito, drugi pa iz kakršnih

³⁶ Isto, str. 327.

³⁷ Metod Mikuž, *Oris partizanske sanitete na Slovenskem*. Zavod Borec, Ljubljana 1967, str. 40 (odslej Mikuž, *Oris partizanske sanitete*).

³⁸ Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 11.

³⁹ O socialni strukturi prvih partizanskih enot glej podrobneje magistrsko delo Damijana Guština, *Rast in razvoj slovenske partizanske vojske v prvi polovici leta 1942 in krajevni ter socialni izvor njenih borcev*. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, maj 1987.

koli vzrokov molčali, je partizan Luka s svojo težko tesarsko roko bolj risal kot pisal črke v prvi bataljonski list. To ni bilo kvalitetno, bi dejali umetnost ljubeči ljudje. Res, okorne so bile besede in črke, a edino te so takrat partizanom govorile velike in nove stvari, drugih glasnikov ni bilo. Na pomoč nam je prihajal samo Prešeren, Cankar in še Gregorčič. Takrat, ko je slovenska uradna umetnost ali molčala ali služila samemu sebi ali celo sovražniku, je doživela tudi svoj prvi polom. Mesto nje in mimo nje so v gozdovih začele nastajati prve partizanske pesmi, partizani so se osamosvojili. In to ni bila majhna zmaga.«⁴⁰ Če pustimo ob strani čas, ko je Mikuž zapisal te besede (leta 1947), očitno v skladu s tedanjimi dnevnopolitičnimi zahtevami (poskus uvajanja sovjetske prakse – socialistični realizem – v slovensko književnost, spričo česar je bilo treba nekoliko očrniti predvojno umetnost!),⁴¹ pa napisano glede prisotnosti izobražencev na osvobojenem ozemlju vendarle drži. To seveda ne pomeni, da se z Mikuževimi ocenami v celoti strinjam. Pri njem namreč ni problematično dejstvo, da slovenskih kulturnih delavcev (pravzaprav izobražencev nasploh) ni bilo na osvobojenem ozemlju, temveč vrednotenje tega, zakaj jih ni bilo oziroma jih je bilo tako malo. Odlomek iz Mikuževe brošure ni bil izbran, da bi kakorkoli posebej opozarjal na enostranskost teh ocen, ki so seveda očitne, temveč kot primerno in zanimivo izhodišče za analizo tega protislovja.

Del odgovora se gotovo skriva v dejstvu, da so italijanske zasedbene oblasti tik pred vzpostavitvijo osvobojenega ozemlja izvedle prve množične racije, ki so bile usmerjene predvsem proti izobražencem. To pa je precej prizadelo tudi izobražence podpornike OF in razredčilo njihove vrste, ne glede na to, da zasedbene oblasti v racijah niso delale razlik med izobraženci po njihovi politični pripadnosti in dejavnosti.

⁴⁰ Metod Mikuž, Iz Dolomitov čez Rog. Slovenski knjižni zavod v Ljubljani 1947, str. 15–16.

⁴¹ O tem glej obširneje Aleš Gabrič, Slovenska agitpropovska kulturna politika (1945–1952). Ljubljana 1991 (odslej Gabrič, Slovenska agitpropovska kulturna politika).

Drugi razlog pa je bil tedanja izobražencem (in ne samo njim!) nenaklonjena partijska sektaška usmeritev na osvobojenem ozemlju in z njo povezano zoževanje (začasno, kot se je sčasoma pokazalo!) na t. i. delovno inteligenco, kar je v praksi pomenilo omejevanje po izrazito idejnih merilih.⁴² To je bil temeljni vzrok, da spomladi 1942 na osvobojenem ozemlju ni bilo »uradne« umetnosti (v bistvu to velja za celotno izobraženstvo), temveč le »nova«, revolucionarna. O tedanjem vzdušju nam priča tudi podatek, da so aktivistu Kosti Kositru (Stanko Kociper) ob aretaciji (kasneje je bil sicer izpuščen!) med drugim očitali, »da se poslednje dni preveč družī z intelektualci«.⁴³ To je bil čas, ko je Matej Bor v pričakovanju skorajšnjega izbruha socialistične revolucije zaneseno pisal stihe, posvečene kominterni.⁴⁴ Šele potem ko so se zavedeli zgrešenosti tedanje politike, so slovenski komunisti sprevideli, da bi bilo koristno, če bi pri-tegnili na osvobojeno ozemlje tudi ugledne predstavnike iz predvojnega kulturnega življenja. Tako so poleti 1942 stopili v stik z Otonom Župančičem in Božidarjem Jakcem, a je velika italijanska ofenziva in pri prvem verjetno tudi bojazen pred negotovostjo naporenega in nevarnega partizanskega življenja, preprečila, da bi prišla na osvobojeno ozemlje.⁴⁵

V tem času se je pokazalo, da je podobno razlikovanje kot med skupinami v OF, ki so se delile na temeljne in plenumske, veljalo tudi med izobraženci, ki so se priključili OF. Med njimi lahko ločimo tiste, ki so bili že pred vojno v tesnih stikih s KPS, in one, ki pred vojno niso imeli s KPS nič skupnega in so nemalokrat komuni-zem celo odklanjali ali pa največkrat sploh niso bili poli-tično dejavni.

⁴² O njenih temeljnih značilnostih glej Bojan Godeša, Z narodno spravo – konec državljanske vojne? Borec 1990, št. 5–7, str. 592–596 (odslej Godeša, Z narodno spravo).

⁴³ Ferenc, Ljudska oblast I, str. 356.

⁴⁴ AS II, Tisk NOB, sign. 956. Slovenske partizanske pesmi. Izdalo in založilo Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet, junij 1942.

⁴⁵ Ferdo Fischer, Organizacijske oblike in delovne metode slovenskih kulturnih delavcev v Osvobodilni fronti v okupirani Ljubljani. Prispevki 1966, št. 1–2, str. 359 (odslej Fischer, Organizacijske oblike).

Med tistimi, ki so se prvi priključili OF oziroma so bili celo med njenimi ustanovitelji, so prevladovali izobraženci, ki so že pred vojno sodelovali s KPS. Med njimi najdemo izobražence komuniste oziroma marksiste ali vsaj njihove simpatizerje, pa tudi razumnike, ki so že pred vojno sodelovali s komunisti, a so izvirali iz nemarksistične tradicije, največkrat liberalne ter katoliške izobražence, ki so delovali v katoliški skupini OF. Najkrajše bi jih lahko označili kot revolucionarne in levo demokratično usmerjene slovenske izobražence, ki jih je poleg narodnoosvobodilnega boja zблиževala tudi precejšna idejna sorodnost glede narodnega vprašanja in deloma tudi glede socialnih vprašanj, predvsem pa splošno nezadovoljstvo s predvojnimi razmerami. Ti so bili začetno intelektualno jedro v OF.

Pri pridobivanju izobražencev je imela poglavitno vlogo skupina kulturnih delavcev v OF. Pri tem velja poudariti, da so med kulturne delavce prištevali precej širok razpon poklicev, od znanstvenikov in univerzitetnih profesorjev do kulturnih delavcev v ožjem pomenu besede. Tudi o njenih začetkih, podobno kot o ustanovitvi OF, nimamo ohranjenih dokumentov, pač pa le nekaj kasnejših pričevanj. Ta se med seboj marsikdaj razlikujejo in si nasprotujejo, zato povsem enotne podobe o dejavnosti te skupine nimamo. O njeni zgodovini pa so že pisali mnogi pisci, zato povzemam le najbistvenejše značilnosti njenega razvoja.⁴⁶ Povezovanje kulturnih delavcev, ki so se združili v posebno skupino v OF, je imelo organizacijske začetke že v Društvu prijateljev Sovjetske zveze (Ivan Hribar, dr. France Kidrič, dr. France Šturm, dr. Fran Zwitter, Lucijan Marija Škerjanc, Slavko Osterc, Vladimir Levstik, Fran Albreht, Josip Vidmar, dr. Igo Gruden, dr. inž. Črtomir Nagode, Niko Štritof...).⁴⁷ V njem so sodelovali kulturni delavci, ki so imeli pomemb-

⁴⁶ Poleg Fischerja so o tem pisali tudi Blaž Arnič, Tone Seliškar, Viktor Smolej, Aleš Gabrič, Emil Cesar, Dušan Moravec, Filip Kumbatovič-Kalan itd.

⁴⁷ Glej Alenka Nedog, Ljudskofrontno gibanje na Slovenskem v letih 1935–1941. Založba Borec, Ljubljana 1978, str. 236, in Božo Repe, Društvo prijateljev Sovjetske zveze. Borec 1989, št. 9, str. 905.

no vlogo tudi v OF (npr. Vidmar, Šturm, Zwitter, nekaj časa tudi Nagode). Zato ni presenetljivo, da so bili na sestanku 26. aprila 1941, ki je bil kasneje proglašen za ustanovnega, kar trije kulturni delavci (Josip Vidmar, Ferdo Kozak in Fran Šturm) in od osmih udeleženi kar sedem (pravzaprav je bil le Fajfar sindikalni delavec) izobražencev. Kulturniška skupina v OF se je razlikovala od katoliške in sokolske. Tako je obstajal plenum kulturnih delavcev, ki se je med vojno sestel v Ljubljani dvakrat (11. septembra 1941 in januarja ali februarja 1942). Na slednjem so tudi imenovali glavni odbor, katerega prvotna sestava v celoti ni znana. Kasneje se je nekajkrat spremenila. Tajnik odbora je bil Ignac Koprivec. Od vsega začetka sta bila njegova člana Avgust Pirjevec in Fran Šturm, kasneje pa so vanj pritegnili več novih članov, med njimi Frana Mesesnela, Filipa Kumbatoviča, Nika Bežka in Antona Kržišnika. V začetku je glavni odbor vzdrževal stike z okrožnim odborom OF Ljubljana in okrožnim komitejem KPS za Ljubljano, od poletja 1942 naprej pa s poverjeništvom IO OF za Ljubljano in poverjeništvom CK KPS za Ljubljano. Sprva so se kulturni delavci povezovali v terenske odbore OF, ki so šteli največ 6 ljudi. Naraščajoče število teh odborov, pa je kmalu terjalo drugačno obliko povezovanja; namesto po krajih so se privrženci OF zbirali v matične odbore po poklicih in na delovnih mestih. Odbori so se oblikovali po posameznih kulturnih dejavnostih (književniki, likovni umetniki, arhitekti, glasbeniki, gledališki igralci in novinarji). Na prvem plenumu so bili za zastopnike književnikov določeni Josip Vidmar, Prežihov Voranc, dr. Fran Šturm, Vladimir Pavšič, Juš Kozak, Edvard Kocbek, Tone Čufar in Ignac Koprivec, za zastopnike likovnih ustvarjalcev Drago Vidmar in France Mihelič, arhitektov Filip Kumbatovič, glasbenikov Blaž Arnič in pedagogov Venčeslav Čopič.⁴⁸

Člani Fronte niso imeli svojih predstavnikov v odbori OF, izjema je bil le Josip Vidmar v izvršnem odboru

⁴⁸ Fischer, Organizacijske oblike, str. 355.

OF, kjer pa ni deloval kot zastopnik skupine. Mesto v njem mu je pripadlo bolj zaradi predvojnega ugleda doma, pa tudi v tujini. Vidmar je verjetno tudi zaradi slovesa neskupinskega človeka januarja 1943, ko so v izvršnem odboru OF določili položaje, postal njegov predsednik. Vidmar poleg tega da je bil član plenuma kulturnih delavcev, ni imel nobene vloge pri delovanju in organiziranju skupine. Skupina je bila v organizacijskem pogledu domena KPS in je združevala le del kulturnih delavcev, v glavnem tiste levičarskega in komunističnega porekla, čeprav se je v začetku najbrž nadejala širšega odmeva.

Vloga kulturniške skupine je bila večja v času nastajanja OF, kasneje pa se je manjšala, tako da se že spomladi 1942 omenjajo le še tri temeljne skupine (KPS, katoliška in sokolska). Glede na sprva zamišljeno vlogo so jo razmere kmalu prerasle in slovenski komunisti niti niso čutili potrebe, da bi njene predstavnike pritegnili k podpisu Dolomitske izjave. Ivo Žajdela sicer meni, da sta *»Kidrič in Kardelj želela, da naj Vidmar kot kulturnik ostane neobremenjen s komunističnim udarom znotraj OF zaradi tistih kulturnikov v Ljubljani, ki se še niso povsem odločili za OF«*.⁴⁹ Vendar se zdi ta domneva malo verjetna že zato, ker je bila izjava zaupnega značaja in naj ne bi prišla v javnost. Bolj bo držalo, da v očeh komunistov kulturniška skupina ni več imela posebne teže. Tako je Kardelj decembra 1942 v pismu Josipu Brozu, ko je opisoval skupine v OF, naštel krščanske socialiste, staro SLS, socialne demokrate, nato pa nadaljeval: *»Ostalo so manj pomembne skupine (štajerski nacionalisti, ženske organizacije itd.), toda tudi pri njih je isti proces vsebolj tesnega zbiranja okoli partije. Važno bi bilo omeniti še kulturne delavce, oficirje in duhovnike...«*⁵⁰ Tudi Vidmar je v enem zadnjih intervjujev na vprašanje, kako je prišlo do podpisa izjave, dejal: *»Predvsem moram ugotoviti, da na kraju, kjer so se sklepale te stvari,*

⁴⁹ Ivo Žajdela, *Komunistični zločini na Slovenskem I*. Ljubljana 1991, str. 34.

⁵⁰ Jesen 1942/207. Kardeljevo pismo J. B. Titu dne 14. decembra 1942.

sploh nisem bil navzoč – niti ne sproti informiran, kaj se tam dogaja. Tudi kasneje me nikdar nihče ni nič vprašal. Tako niti Kidrič, ki je z menoj govoril in mi o raznih momentih razpravljanja poročal, ni čutil potrebe vprašati me, ali se s stvarjo strinjam ali ne. Vedel je, da oporekal ne bi...»⁵¹ Z izjavo pa so bila vprašanja skupin v OF tako in tako že odpravljena z dnevnega reda. Še naprej pa je deloval glavni odbor, tokrat ne več kot glavni odbor kulturnih delavcev, temveč kot glavni kulturni odbor OF. Ta je poleti 1943 znova dobil nekaj več veljave, predvsem zato, da je pozival kulturne delavce v Ljubljani, naj odidejo na osvobojeno ozemlje.⁵²

Delovanje kulturniške skupine se je tako v glavnem omejevalo na manifestativno dejavnost. Njena najpomembnejša odločitev je bilo sprejetje kulturnega molka na drugem plenumu kulturnih delavcev v začetku leta 1942. Ta je bila še ena od mnogoterih oblik zoperstavljanja okupatorju.⁵³ Odločitev zanj je bila umestna predvsem zato, ker so z njo kulturniki odgovorili na prizadevanja italijanskih zasedbenih oblasti po zbliževanju slovenske in italijanske kulture. Sprva je kulturni molk prepovedoval le vsakršno kulturno dejavnost ali obiskovanja prireditev, ki bi kazala na sožitje z italijansko ali celo fašistično kulturo. Zaradi takšne opredelitve molka najprej ni mogel imeti tako velike teže, kot so mu jo nekateri kasneje pripisovali. Njegovo spoštovanje naj bi bilo že kar merilo pripadnosti OF. Ustalilo se je prepričanje, da so vsi tisti kulturni delavci, ki ga niso kršili, teh pa je bilo mnogo, s tem že samodejno bili podporniki OF. To pa seveda ni bilo res. Med tistimi, ki so bili javno ožigosani kot kršilci kulturnega molka, so le redki bili ali kasneje postali odkriti nasprotniki OF, medtem ko se mnogi kulturni delavci, ki so pozneje javno podpirali protikomunistični boj, niso v ničemer pregrešili zoper zahteve kultur-

⁵¹ V bolešno mračnem razpoloženju. Mladina, št. 8, 3. marec 1989.

⁵² Gabrič, Slovenska agitpropovska kulturna politika, str. 481.

⁵³ O kulturnem molku je bilo razmeroma dosti napisano, a mnogokrat pomanjkljivo oziroma enostransko. Najcelovitejši prikaz vprašanj, povezanih s kulturnim molkom, je podal Aleš Gabrič, Kulturni molk.

nega molka. Pri teh seveda ni šlo za upoštevanje molka, temveč je bila razlog »spoštovanju« začetna ozkost prepovedi, ki jih v njihovi kulturni dejavnosti ni omejevala.

Posebno poglavje je kulturni molk v povezavi z osrednjimi kulturnimi ter znanstvenimi ustanovami nacionalnega pomena, kot sta univerza in AZU, deloma tudi Slovensko narodno gledališče. Teh se kulturni molk v glavnem ni dotikal.⁵⁴ Nasploh je bil odnos OF do teh uglednih ustanov razmeroma strpen. Vodstvo OF ni ustanavljalo vzporednih partizanskih ustanov, ki bi jih skušale nadomestiti. Tako so ob ustanovitvi Znanstvenega inštituta pri izvršnem odboru OF (kasneje predsedstvu SNOS) januarja 1944 izrecno poudarili, da ta nima namena nadomeščati katerekoli od obstoječih znanstvenih ustanov.⁵⁵ Edina izjema je bila ustanovitev partizanskega Slovenskega narodnega gledališča na osvobojenem ozemlju. Ves čas vojne ni bila izrečena niti ena neposredna javna kritika na račun univerze glede sodelovanja z italijanskimi zasedbenimi oblastmi, čeprav bi gotovo lahko našli povod zanjo. Tudi predavanje predsednika AZU prof. dr. Milana Vidmarja v Rimu ni bilo deležno javne kritike. V tem primeru verjetno niso bile nepomembne tudi sorodstvene vezi in stiki med predsednikom AZU dr. Milanom Vidmarjem in predsednikom OF Josipom Vidmarjem. Na to je namigovalo zlasti ljubljansko časopisje, ki je (seveda v času po kapitulaciji Italije) Vidmarju celo bolj kot nasprotna stran zamerilo njegov »rimski izlet«. Toda politika OF ni bila takšna le v tem primeru, temveč je veljala za njeno splošno značilnost v odnosu do ustanov nacionalnega pomena. Razlogov zanjo je bilo več. Predvsem OF ni mogla preprečiti sodelovanja teh ustanov z italijanskimi oblastmi, ki so jih tudi finančno vzdrževale. Nemoči so se zavedali tudi v OF in so zaradi teh okoliščin morali nekoliko prilagoditi svoj odnos do ustanov, ki so bile v pretežni meri odvisne od državnega proračuna. Po drugi strani je bila

⁵⁴ Gabrič, Kulturni molk, str. 387.

⁵⁵ AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF, f. 438/1/1. Sklep o ustanovitvi Znanstvenega inštituta dne 13. januarja 1944.

univerza tudi eno od pomembnejših žarišč osvobodilnega gibanja in so jo zato imeli v vodstvu OF za eno od svojih trdnjav. OF je imela že od samega začetka podpornike med univerzitetnimi profesorji. Tako je bilo npr. zabeleženo v nekem poročilu iz konca julija 1942: »*Naša kulturna elita (člani Akademije, književniki, vseuč. prof. itd.) – v kolikor ni naravnost simpatizirala z OF – pa je bila popolnoma pasivna. In se na splošno ni kritično dvignila nad položaj preko OFarskega ‚javnega mnenja‘ in to celo še potem, ko so komunisti že morili najboljše Slovence.*«⁵⁶ Najmanj, kar lahko ob tem rečemo, je, da v delovanju teh ustanov nikakor niso videli nobene nevarnosti za delovanje osvobodilnega gibanja. Kadar pa se je vodstvu OF zazdelo, da je s svojimi dejanji katera od ustanov prešla to mejo, se je odzvalo, a vsekakor v ne preveč ostrem tonu. Tak primer je bila izdaja Letopisa Akademije znanosti in umetnosti,⁵⁷ kjer je bilo na zahtevo italijanske cenzure izpuščeno ime dr. Franceta Kidriča. Kritika, objavljena v reviji Setev, pa je bila predvsem očitek vodstvu AZU, da je sploh pristalo na izdajo zbornika v tedanjih razmerah in ni raje počakalo na primernejši trenutek, ko pa se je moralo zavedati, da brez odobritve cenzure ni mogla iziti nobena publikacija. Prav ta kritika tudi kaže na razmejitve med nujnim sodelovanjem z italijanskimi oblastmi, ki ustanovam omogočajo nemoteno delovanje in ga je OF dopuščala, in nezaželenim sodelovanjem, ki je posredno škodovalo tudi OF. Večinoma pa je v takih razmerah OF zelo pomagala tudi usmeritev vodstev nacionalnih ustanov, ki so se vsa po vrsti izogibala deklarativnemu političnemu izjasnjevanju in vpletanju v politično življenje. Vodstva ustanov so se skušala obrzati nad političnimi boji in so predvsem skrbela, da bi čim varneje prestala vojno vihro. Kako najti pravo mero med splošnimi koristmi teh ustanov in sodelovanjem z zasedbenimi oblastmi, je zelo dobro dojel dr. Vladimir Ravnihar, privrženec radikalne

⁵⁶ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Nekaj točk k vprašanju lastne slovenske soodgovornosti po razvoju dogodkov v osrednji Sloveniji (28. julija 1942).

⁵⁷ Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Prva knjiga, 1938–1942. Uredil Fran Ramovš. Založila AZU v Ljubljani 1943.

stranke, ki je med vojno zaradi starosti že izpregel iz aktivne politike. V svojih Spominskih pričevanjih je zapisal: »Pasivna rezistenca – kako? Da store predstavniki naših kulturnih ustanov in gospodarskih institucij samo toliko, da se jim ne more očitati odkrita sabotaža in ne da okupatorju prilika, da nastopi proti samim ustanovam. Njim kakor načelnikom naših uradov takega ‚sodelovanja‘ nihče zameriti ne bi mogel. Saj smo prepričani, da je vsakogar – gotovo pa večino izmed njih – stalo mnogo samozatajevanja, mnogo osebne požrtvovalnosti, ko so se morali poniževati do takih svojih reprezentativnih dolžnosti.«⁵⁸

Kulturni molk je bil vsekakor zanimiva in glede na težnje italijanskih zasedbenih oblasti umestna oblika odpora, ki kaže, kljub radikalnim geslom, na prilagajanje stvarnim razmeram. Poleti 1943 in predvsem po kapitulaciji Italije pa je kulturni molk dobil nove razsežnosti. Poostrila so se njegova merila, saj naj bi poslej vsakršno ustvarjanje mimo nadzora osvobodilnega gibanja pomenilo njegovo kršitev. Zaostritev je izražala odpor do politike Rupnikove pokrajinske uprave in oceno, da bo večina kulturnih delavcev, podpornikov OF, odšla na osvobojeno ozemlje. Toda če v celoti pretehtamo to odločitev, se zdi, da le ni bila najbolj posrečena. Dobro jo je namreč izrabljala v svojo korist tudi nasprotna stran. Statistika o knjižnih izdajah med letoma 1941 in 1944 kaže, da kljub delnemu upadu kulturni molk v zaostreni obliki ni bil pretirano uspešen.⁵⁹ Pomisleki v zvezi z uspešnostjo kulturnega molka pa se pojavljajo še zaradi nečesa. Dogajalo se je namreč, da so nekateri privrženci OF in KPS (npr. Nada Stritarjeva, ki je nastopila v D'Annunzijevi drami Iorijeve hči) kršili kulturni molk.⁶⁰ Ob

⁵⁸ Dr. Vladimir Ravnihar, Moj politični dnevnik za časa okupacije (Uvodno besedo O »polemičnih« zapiskih dr. Ravniharja napisal dr. Dušan Nečak). Borec 1988, št. 1, str. 35.

⁵⁹ Melitta Pivec-Stelè, Vpliv vojne na slovensko književno produkcijo. Zbornik Zimske pomoči 1944, Ljubljana 1944, str. 329–332.

⁶⁰ AS I, fond CK KPS, f. 23, a. e. 1966. Dopis OK KPS Ljubljana CK KPS, ki vsebuje seznam mobiliziranih kadrov, napravljen 28. septembra 1943. Glej tudi isti fond, f. 18, a. e. 1862. »Malijevo« poročilo dne 20. julija 1943 Borisu Kidriču, kjer piše. »V kulturniškem svetu smo precej razčistili ozračje oportunitizma, ki se je zalezlo tudi v vrste OF; d'Annunzija so igrali povečini OFovci.«

takih in podobnih primerih se je France Koblar v svojih spominih spraševal: »Najbolj pa me je bolelo, ko sem počasi spoznaval, da posamezni v OF organizirani ljudje sodelujejo pri ustanovah, ki so naravnost ali posredno v zvezi z okupatorjem. V radiu in drugje so nastopali zbori, igralci in predavatelji – člani OF. Ali so s tem prikrivali svojo osvobodilno pripadnost? Ali niso mnogim, zlasti širokim plastem dajali naravnost pohujšanje? Ali je organizirancu dovoljeno, kar se prepoveduje celo neorganizirancu?«⁶¹ Še bolj neposreden je bil Drago Ulaga v Razgledih (3. september 1993, št. 16), kjer je na vprašanje, zakaj se ni strinjal s kulturnim molkom (med vojno je izdal knjigo Bele zvezde), odgovoril: »Kulturnega molka nisem priznaval, ker sem videl, da je že v teku revolucija. (...) Oziroma sploh mu nisem bil podvržen, ker so tudi drugi, tudi iz vrst OF igrali naprej v gledališču, ali se pojavljali v tisku. Vse skupaj je bilo bolj tako...« Verodostojnost kulturnega molka pa je načela predvsem povojna politika KPS. S precejšnjo previdnostjo je treba presojati vse tiste, ki so jim po vojni očitali kršitev kulturnega molka (na primer pred t. i. sodiščem narodne časti),⁶² saj so pri tem mnogokrat bolj upoštevali njihov odnos do nove oblasti; medvojni »grehi« so bili lahko le povod za tedanje onemogočanje, ne pa utemeljen razlog za kaznovanje. Pri tem je šlo za očitno zlorabo v temelju sicer umestne odločitve, v kateri so komunisti sčasoma videli le še način in vzvod za discipliniranje kulturnih delavcev, ki se jim zaradi idejnih razlogov niso zdeli primerni.

V.

OF je v Ljubljani množično pridobivala izobrazence predvsem skozi matične odbore OF. Ti sicer niso bili namenjeni izključno njim, a glede na to, kako so bili organizirani in kje so delovali, so zajeli precejšen del izobražencev. Matični odbori so bili ljubljanska posebnost in v primerjavi z drugimi odbori niso bili organizirani po teritorialnem načelu, temveč so zajemali privrženca po usta-

⁶¹ Koblar, Moj obračun, str. 187.

⁶² Glej Gabrič, Slovenska agitpropovska kulturna politika.

novah, uradih, strokah in dejavnostih, stanovskih organizacijah, društvih, torej tam, kjer je bilo zaposlenih ali je kako drugače delovalo veliko število izobražencev. Tako je deloval poseben matični odbor beguncev iz Štajerske,⁶³ Gorenjske in Prekmurja, odbori za magistratne ustanove (sekretar inž. Jože Levstik), finančne ustanove (Andrej Perko), denarne zavode (Janez Heler), bansko upravo (inž. Bogdan Žagar), prosvetne delavce (Mica Černigoj), zdravniški matični odbor, inženirji, sodniki in odvetniki, univerza in poštne ustanove. Posamezni matični odbori po večjih ustanovah so imeli po oddelkih terenske odbore, ti pa so povezovali še nižje odbore in pododbore. Tako je imel npr. matični odbor magistratnih ustanov 13 terenskih odborov, banska uprava v vsakem od osmih oddelkov svoj terenski odbor in še 20 odborov in pododborov.⁶⁴

Za nekatere matične odbore imamo na voljo tudi bolj natančne podatke o njihovi osebni in številčni sestavi. Tak je npr. zdravniški odbor, ki je bil med najbolj prizadevnimi v svoji dejavnosti. Prve stike s skupino petih zdravnikov (dr. Damjana Bebler, dr. Mavricij Neuberger, dr. Božena Ravnihar, dr. Božena Serneč in dr. Andrej Župančič) je navezal Aleš Bebler že spomladi 1941. Vsi so bili komunisti ali pa vsaj njihovi simpatizerji. Po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo so se razmere nekoliko spremenile. Na pobudo izvršnega odbora OF so avgusta 1941 ustanovili zdravniški matični odbor, ki je bil drugače kakor drugi sestavljen koalicijsko. Tudi to je odražalo pomembnost, ki so jo slovenski komunisti pripisovali pridobivanju zdravnikov, saj so se na začetku odpora ogibali idejnih zadržkov, ki bi zmanjševali pripravljenost zdravnikov za sodelovanje. Izjemna vloga

⁶³ O njegovi dejavnosti glej Makso Šnuderl, Štajerski begunci v Ljubljani in osvobodilna fronta. *Dialogi* 1975, št. 4, str. 241–244, in isti, Štajerski begunci v Ljubljani – ena od 18 skupin Vrhovnega plenuma OF od 1941 do 1943 (Po zapiskih iz Dnevnika 1941–1945). *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1982, št. 2, str. 35–42.

⁶⁴ Marica Čepe, Matični odbori Osvobodilne fronte. *Ljubljana v ilegali* III, str. 372–388.

zdravniškega odbora se je kazala tudi v tem, da so bili prek Aleša Stanovnika politično povezani z izvršnim odborom OF, zaradi narave svoje dejavnosti pa še z glavnim poveljstvom slovenskih partizanskih čet (prek Aleša Beblerja) in z vodjo vojaškoobveščevalne službe dr. Vitom Kraigherjem. V prvem zdravniškem matičnem odboru so bili dr. Mavricij Neuberger, dr. Božena Ravniharjeva (oba KPS), krščanske socialiste je zastopal dr. Bogdan Breclj in sokole dr. Fran Novak. Zaradi preobsežnega dela so vanj kmalu vključili še dr. Pavla Lunčka, ki sprva ni bil politično opredeljen. Zdravniška organizacija se je hitro širila in je kmalu štela 30 odborov. Po nekaterih podatkih, ki pa se zdijo nekoliko pretirani, naj bi bilo že poleti 1941 v OF vključenih kar 70 zdravnikov.⁶⁵ Kljub vsemu pa drži, da so se zdravniški odbori hitro in množično razvili ter opravljali najrazličnejše dejavnosti, ki jih ne bom podrobneje opisoval. To so storili na več mestih že zdravniki sodelavci OF. Med partizani je bil že od poletja 1941 dalje dr. Lojze Mihelčič iz Semiča na Dolenjskem, medtem ko je dr. Jože Gabrovšek pri gorenjskih partizanih zdržal le mesec dni. Drugih zdravnikov v letu 1941 v partizanskih enotah ni bilo.⁶⁶ V začetku so namreč zlasti mlajši zdravniki obiskovali ranjene partizane po terenu in se nato vračali v Ljubljano. Med temi so bili dr. Jože Gabrovšek, dr. Peter Držaj, dr. Andrej Župančič, dr. Pavla Jerina, dr. Ruža Šegedin, dr. Marija Bole, dr. Marjan Južnič, dr. Boris Kunc, dr. Robert Kukovec in dr. Dušan Mravljak.⁶⁷ Prve partizanske ranjence, zlasti lažje, so privrženci OF skrivali po zasebnih hišah in jih tam zdravili. Pri tem so zelo pomagali tudi krajevni zdravniki. Med njimi so bili dr. Franc Podkoritnik v Grosupljem, dr. Ivan Oražem v Ribnici, dr. Štefan Šobar v Črnomlju, dr. Valerija Strnadova v Železnikih, dr. Stane Medič v Šoštanju itd. Večino težjih ranjencev so prepeljevali v ljubljanske in druge bolnišni-

⁶⁵ Partizanska saniteta v Sloveniji, str. 4.

⁶⁶ Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 9.

⁶⁷ Isto, str. 5–6.

ce. Najbolj znani sta bili privatni sanatorij družine Derganc – Emona, kjer je delovalo osem zdravnikov (kirurgi dr. Venčeslav Arko, dr. Bogdan Breclj, dr. Franci, dr. Mirko in dr. Kristijan Derganc, dr. Božidar Lavrič, rentgenolog dr. Rudolf Del Cott in fiziolog dr. Robert Neubauer)⁶⁸ in bolnišnica za duševne bolezni na Studencu pri Polju, kjer je bil do aretacije osrednja osebnost dr. Janez Kanoni.⁶⁹ Široko zastavljena dejavnost, ki kljub konspiraciji ni mogla ostati povsem prikrita, je kmalu pripeljala tudi do prvih aretacij med zdravniki. Tako so novembra 1941 in marca 1942 aretirali šest zdravnikov (dr. Mirka Derganca, dr. Božidarja Lavriča, dr. Bogdana Breclja, dr. Francija Derganca, dr. Martina Derganca in dr. Milana Žumerja), in kirurška pomoč partizanom je bila ohromljena.⁷⁰

Med tistimi, ki so se že kmalu dokaj številno pridružili OF, so bili tudi slovenski pravniki. Predvsem odvetniki so bili dobro zasidrani že v predvojnem političnem življenju v vseh političnih taborih. Mnogi med njimi so bili tako tudi med organizatorji osvobodilnega boja in imeli pomembne funkcije v OF. Med vodilnimi komunisti so imeli pravniško izobrazbo oziroma so študirali pravo dr. Aleš Bebler, dr. Joško Brilej, dr. Vito in dr. Dušan Kraigher, Vladimir Krivic, Tone Tomšič, Vida Tomšič, Boris Ziherl in drugi. V vodstvu krščanskosocialistične skupine sta bila pravnik dr. Marijan Breclj in dr. Aleš Stanovnik, v sokolski skupini pa dr. Josip Rus in Zoran Polič. Člani plenuma OF v letu 1941 so bili pravniki dr. Darko Černej, dr. Makso Šnuderl, dr. Lado Vavpetič in dr. Drago Marušič.⁷¹ Deloval pa je tudi pravniški matični odbor, ki je zajemal pravnike sodnike, odvetnike in

⁶⁸ Isto, str. 8.

⁶⁹ Na sodni obravnavi se je branil na izviren način; njegov odvetnik je namreč trdil, da dr. Kanoni ni popolnoma prišteven, kar je bilo precej nenavadno, glede na to, da je bil vodja psihiatrične bolnice (glej članek Dr. Kanoni obsojen zaradi partizanstva na 30 let, Slovenec, dne 31. marca 1943).

⁷⁰ Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 8.

⁷¹ Glej seznam pravnikov udeležencev v NOB v zborniku Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi. Izdala Zveza društev pravnikov Slovenije, Ljubljana 1985, str. 182–196 (odslej Slovenski pravniki).

notarje. Za predsednika je bil določen dr. Teodor Tomišek, predstavnik vrhovnega sodišča, za namestnika dr. Ludvik Gruden, za člane pa so bili izbrani Alojz Žigon kot zastopnik okrožnega sodišča, Albin Torelli za okrajno sodišče, odvetniške in sodne pripravnike je zastopal Jože Šegedin. Kasneje so v matični odbor vključili še Antona Zupana kot predstavnika sodnikov in odvetnikov emigrantov ter zastopnika sodnih in odvetniških uslužbencev Jožeta Hribarja.⁷² Pravniki iz matičnega odbora so poleg splošne ilegalne dejavnosti v korist OF opravljali tudi specifične naloge, povezane z njihovim poklicem. Ena pomembnejših je bila obramba aktivistov OF in partizanov pred italijanskim vojaškim vojnim sodiščem. To delovanje, ki ga je opisala Vera Hutař, članica pododbora odvetniških uradnic OF pri matičnem odboru odvetnikov pri Odvetniški zbornici v Ljubljani, je bilo še ena od raznovrstnih oblik odpora proti okupatorju.⁷³ Nenavadna je bila že zato, ker je bila legalna, kar priča o zelo specifičnem položaju režima v Ljubljanski pokrajini, ki je dopuščal vse, da bi ustvaril podobo pravne legitimnosti. Med odvetniki, ki so prevzemali obrambo in so bili zato v drugem delu v matičnih odborih tudi manj v ospredju, so bili, po navedbah Hutařeve, Jakov Petrović, dr. Igo Gruden, dr. Miron Bleiweis, dr. Viktor Vovk, dr. Andrej Druškovič, dr. Egon Stare, Milko Gornik, ki je zastopal dr. Aleša Peršina, in dr. Josipa Kamušiča ter občasno tudi dr. Boris Puc.⁷⁴

Tudi učiteljstvo – ne le v Ljubljani, temveč v vsej pokrajini – je bilo zelo naklonjeno OF, tako da so bili nasprotniki osvobodilnega gibanja nad njegovo opredelitvijo močno razočarani. V poročilu o anketi, opravljeni na veliko noč 1942 (5. aprila 1942), naletimo na sledečo oceno: »učiteljstvo: Žalosten problem naroda. V malo krajih je kaj vredno; večina je za Osvobodilno fronto, podpira, vodi pro-

⁷² Lojz Tršan, Organizacija Osvobodilne fronte v Ljubljani v času italijanske okupacije 1941–1943. Magistrsko delo na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 1990, str. 81.

⁷³ Vera Hutař, Delovanje odvetnikov v okupirani Ljubljani 1941 do 1945. Borec 1986, št. 10, str. 493.

⁷⁴ Isto, str. 473.

pagando, mnogokje je v vodstvu Osvobodilne fronte, učitelji nacionalisti in Sokoli za Osvobodilno fronto, drugi učitelji pa so nevtralni. Boljše so učiteljice (študirale v samostanih). Učiteljem moramo posvetiti več pažnje. En učitelj pomeni več kot 40 drugih ljudi v fari. Učitelji so brez značaja, materijalisti, da le dobro živijo, pa bi držali tudi s hudičem. Kaj jih briga narod, kaj Jugoslavija, kaj vera!»⁷⁵

Tudi med ljubljanskimi gledališkimi igralci so kmalu vzpostavili organizacijo OF. Josip Vidmar, sicer dramaturg ljubljanske Drame, je bil tudi v izvršnem odboru OF, druga dva iz vodstva – upravnik Slovenskega narodnega gledališča Oton Župančič in ravnatelj Drame Pavel Golia – sta bila prav tako naklonjena OF, mnogi režiserji (Bojan Stupica, Bratko Kreft, Branko Gavella) in igralci so bili že pred vojno levo usmerjeni, zato je razumljivo, da so se v delo OF prek matičnih odborov vključevali že kmalu v velikem številu predvsem v Slovenskem narodnem gledališču.⁷⁶ Priprave na ustanovitev odborov v Drami so bile v stanovanju Savke Severjeve in Bojana Stupice in so trajale od junija do oktobra 1941. Udeleževali so se jih še Josip Vidmar, Boris Zihlerl, Ernest Eypper in Franc Šturm, torej so pri organiziranju v glavnem prevladovali komunisti. Najprej je bil imenovan »Iniciativni odbor«, ki je pripravil organizacijo za celotno Slovensko narodno gledališče. V odboru so bili: Stane Česnik, Filip Bernard, Filip Kosec, Lojze Drenovec, Bojan Stupica, Slavko Jan, Branko Flego, Jože Novak, A. Premk in Ivan Jerman. Nato so ustanovili matični odbor OF za SNG, katerega sekretar je bil Ivan Jerman; Slavko Jan je prevzel vojaški sektor, Jože Novak zbiranje materiala, A. Premk zbiranje orožja in streliva, Lojze Drenovec obveščevalno dejavnost, Jože Tiran pobiranje denarnih prispevkov, Vladoša Simčičeva pa razpečevanje tiska OF. Dejavnost matične-

⁷⁵ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 120/I. Anketa Velika noč 1942.

⁷⁶ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 110a/II/5. Vesti 16. oktobra 1942, kjer piše: »Tudi osebje obeh gledališč je skoraj v celoti OFarsko«, kar priča, da je imela tudi nasprotna stran enako mnenje o usmerjenosti gledališčnikov.

ga odbora gledaliških igralcev je popisal Ivan Jerman v knjižici Slovenski dramski igralci med drugo svetovno vojno, zato o njem na tem mestu ne kaže posebej pisati.⁷⁷

Matične odbore so že od začetka vodili skoraj izključno člani KPS, ne glede na paritetno zastopanost temeljnih skupin. Izjema je bil, kot smo že omenili, le zdravniški matični odbor. S takim načinom množičnega pridobivanja privržencev, ki so ga komunisti v svojem besednjaku poimenovali zbiranje »od spodaj«, so k sodelovanju v OF pritegnili dotlej politično nedejavne izobražence. Ti so večinoma tudi pristopali v KPS. Tako je Boris Kraigher v poročilu centralnemu komiteju KPJ decembra 1942 zapisal: »V prvem obdobju osvobodilnega boja v Sloveniji, torej do ofenzive, se je partijska organizacija v Ljubljani zelo hitro razširila in utrdila. Uspelo nam je ustvariti močnejše partijske organizacije v vseh večjih podjetjih (...) poleg tega nam je uspelo močnejše razširiti organizacijo med uslužbenci (...) in tudi med inteligenco. (...) Danes uživa partija posebno zaupanje ljubljanskega prebivalstva, priborila si je izredno velik vpliv in spoštovanje, kar posebno dokazuje okolnost, da ji je uspelo pritegniti v svoje vrste celo zelo ugledne osebnosti: univerzitetne profesorje, književnike itd.«⁷⁸

VI.

Privrženci OF so se delili na različne stopnje pripadnosti, člane odborov ter simpatizerje, ki so bili v glavnem pasivni podporniki gibanja. Njihova pripadnost gibanju še ni bila dovolj trdna, večkrat je šlo bolj za začetno navdušenje, ki ni bilo podkrepljeno z globljimi motivi in se je mnogokrat ravnalo po javnem mnenju v Ljubljani. To pa se je lahko zelo hitro spreminjalo. Tako se je ob začetku internacij, streljanja talcev (aprila 1942) ali ob prvih atentatih na ljubljanskih ulicah in ob prvih vesteh o grozodejstvih partizanov na podeželju ter aktivnem na-

⁷⁷ Ivan Jerman, Slovenski dramski igralci med drugo svetovno vojno. Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega 41, Ljubljana 1968 (odslej Jerman, Slovenski dramski igralci).

⁷⁸ Jesen 1942/209.

stopu protirevolucionarnih sil mnogo dotedanjih navdušencev za OF ohladilo⁷⁹ ali pa celo obrnilo proti njej. Kardelj je v pismu J. B. Titu decembra 1942 o tem zapisal: »Pod vplivom belogardistične reakcije in sredine, ki se je predstavila kot uradni zastopnik londonske vlade, je nastopilo določeno omahovanje tudi med množicami OF. V nekih primerih so prejšnji aktivisti prešli na položaje sredine ali celo bele garde (to še pogosteje).«⁸⁰ Verjetno najnižjo točko je dosegla ob koncu poletja in v začetku jeseni 1942 ob italijanski ofenzivi, ko so se po Ljubljani razširile novice o uničenju partizanskih enot in ostrem nastopu protirevolucionarnih sil.

Zaradi takih nihanj v začetnem obdobju ni mogoče natančneje vedeti, koliko slovenskih izobražencev je podpiralo OF, lahko pa tvegamo nekatere ocene. Viri treh tedaj najpomembnejših političnih dejavnikov (OF, protirevolucionarnega tabora in italijanskega okupatorja) namreč navajajo dokaj enotna mnenja o vlogi izobražencev. Njihovo verodostojnost in stvarnost še dodatno podkrepi dejstvo, da so si le v redkih izjemah mnenja OF in protirevolucionarnega tabora tako podobna kot pri ocenjevanju vloge izobražencev pri nastanku in začetnem razvoju OF. V virih protirevolucionarnega izvora je vloga izobraženstva v OF morda celo bolj poudarjena kot v dokumentih, ki jih je ustvarilo osvobodilno gibanje, čeprav so se tudi tu zavedali velikega pomena izobraženstva pri nastajanju OF. Naj navedem le nekaj najbolj značilnih zapisov iz obeh taborov. V poročilu z naslovom Osvobodilna fronta lahko preberemo sledeče misli: »Bistveno drugačno pa je razmerje izobražencev napram OF. Priznati je treba, da je bila osvobodilna ideja od vsega začetka zelo živa med slovenskimi izobraženci in radi tega so vsi tisti, ki niso imeli čuta za komunistično nevarnost v OF, pristopili z navdušenjem k njej in iskreno zanjo delali. To so bili zlasti vsi tisti, ki niso bili pod vplivom katoliške vzgoje, pa tudi mnogi naši so na-

⁷⁹ Tako je npr. odvetnik liberalnega prepričanja dr. Anton Urbanc, tudi udeleženec koroškega plebiscita, sodeloval v OF, dokler ni spoznal, da je ta le krinka za komunizem (Dušan Nečak, Dr. Anton Urbanc (1895 do 1956). Borec 1991, št. 1–3, str. 39).

⁸⁰ Jesen 1942/207.

sedli.«⁸¹ V letaku Kerenskijade Slovenske narodne akademске in dijaške mladine (stražarji) 14. aprila 1942 je pisalo: »Na tem najbolj žalostnem in sramotnem pojavu v naši novodobni narodni zgodovini, pa so do gotove mere moralno in intelektualno soodgovorni tudi tisti nekomunistični izobraženski krogi, ki so ob pojavu Osvobodilne fronte omalovažujoč šli mimo načelnih obsoodb komunističnega nauka in prakse kot so jih že zdavnaj izgovorili največji jasnovidci kulturnega sveta in našega naroda. Tako so ti krogi v kritičnem trenutku izgubili kompas in zdravi politični čut.«⁸² Tudi v Zapiskih bivšega poslanca s konca aprila 1942 lahko razberemo podobne misli: »Osvobodilna fronta, ki se je rekrutirala največ iz krogov visokošolcev, inteligentov in meščanov in v kateri so imeli komunisti vkljub manjšini v rokah vajeti, je bila v začetku organizirana samo v Ljubljani.«⁸³ Povsem enake poudarke lahko razberemo iz poročila Borisa Kraigherja CK KPJ decembra 1942, ko je zapisal: »Zaradi tega je prišlo do okolnosti, da je partija rastle relativno hitreje v malomeščanskih krogih kot med delavci. Toda to nikakor ni rezultat neke napačne politike, ampak samo dokazuje pravič velik ugled, ki ga je partija dobila z vodilno vlogo v OF in kar je privedlo do širokega vključevanja malomeščanskih slojev v delavsko gibanje in partijo.«⁸⁴ Pri tem velja še enkrat opozoriti, da so slovenski komunisti tudi izobražence prištevali med malomeščane. Sicer pa so bile tovrstne ocene v partijskih dokumentih redke. Nekoliko več poudarka vlogi izobražencev so dajali pomembnejši politiki ob nekaterih priložnostih po vojni.

VII.

Od pozne jeseni 1942 naprej lahko že bolj zanesljivo ugotavljamo, koliko slovenskih izobražencev se je opredelilo za OF in kdo so bili. Velika večina izobražencev privržencev OF je bila sicer še vedno v Ljubljani, tako da se stanje v tem pogledu ni bistveno spremenilo vse do poletja 1943 in zlasti do kapitulacije Italije, ko so mnogi

⁸¹ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7/III.

⁸² Nasprotniki NOB (tipkopis) I/221.

⁸³ Nasprotniki NOB (tipkopis) I/239.

⁸⁴ Jesen 1942/209.

odšli na osvobojeno ozemlje. Na podlagi tega zanesljivega znamenja pripadnosti OF lahko za nazaj sklepamo o njihovem številu. Seveda se ob tem postavlja vprašanje čemu naj bi bila prav pozna jesen 1942 tisti mejnik, od katerega naprej lahko s precejšnjo gotovostjo ugotavljamo številčno stanje izobražencev in v čem se to obdobje loči od prejšnjega.

Takrat se je v slovenskem političnem življenju poleg zasedbe in osvobodilnega boja pojavil nov dejavnik, začetek državljanske vojne. Ta je odločilno vplivala na celoten nadaljnji razvoj. Prelomnost in usodnost tedanjega dogajanja je pronicljivo dojel tudi Edvard Kocbek, ki si je ob tem v dnevnik 11. septembra 1942 zapisal: *»Na Slovenskem torej nastaja nov položaj. Konec je idile našega osvobojenega ozemlja. Zdaj se začena boj na nož. Ljudje so se začeli opredeljevati. Odpira se doba državljanske vojne. Po vsej Sloveniji bo zadivjal smrtni ples, ki bodo o njem govorili zanamci s posebno pretresljivostjo.«*⁸⁵ Nastali položaj je torej terjal nove odločitve. Ni več zadoščala le opredelitev proti okupatorju, ki je bila soglasna in se je razhajala le v oceni, ali naj bi se mu uprli takoj ali bi raje počakali na primeren trenutek ob koncu vojne in v načinu odpora. Pojavila so se nova vprašanja, sprožena s slovenskimi notranjimi razmerami. Treba je bilo predvsem izbirati med dvema možnostima, za ali proti OF. Možnosti za srednjo oziroma alternativno pot so se začele ožiti, čeprav je zahteva po opredelitvi najgloblje zarezala v narodovo tkivo šele po kapitulaciji Italije. Ljubljanska pokrajina je prišla v obdobje prvega množičnega ločevanja prebivalstva.

Začel se je boj za sredino in še neopredeljene. Stališče KPS in OF, ki si je lastila vlogo edinega predstavnika slovenskega naroda, do sredine je bilo načelno odklonilno. OF si je vseskozi prizadevala sredino onemogočiti kot posebno politično skupino. Načini in metode za dosego tega cilja so se spreminjali glede na trenutne ocene razmer. Prvič

⁸⁵ Edvard Kocbek, *Tovarišija*. Dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. DZS, Ljubljana 1949, str. 156 (odslej Kocbek, *Tovarišija*).

je bil izraz »sredina« podrobneje opredeljen v članku Slovenski narod in delovno ljudstvo – na branik svoje bodočnosti, ki ga je napisal Boris Kidrič februarja 1942.⁸⁶ V njem je pojem omejen le na katoliško sredino, predvsem Gosar-Solarjev krog, medtem ko so skupine, ki so jih kasneje prištevali med liberalno sredino (npr. Mlada JNS, Nagodetova Stara in nova pravda), navedene posebej, še brez sredinske oznake. Če je OF neko politično skupino uvrstila na sredino, je seveda morala opredeliti tudi drugi skrajni pol. Tega je predstavljala t. i. bela garda, ki se pod tem nazivom v navedenem Kidričevem članku prvič pojavlja v partizanski publicistiki.⁸⁷ To kaže, da je bil februarja 1942 proces notranjega razločevanja v katoliškem taboru, seveda v očeh KPS, precej dlje kot med liberalci, predvsem pa, da resnična sredinska drža niti ni bila možna, ker nasprotja še niso bila toliko »dozorela«, da bi lahko govorili o odkritem spopadu med dvema skrajnostima.

Čeprav je KPS razločevala posamezne skupine, ki so zagovarjale legitimistično načelo, je do jeseni 1942 vse po vrsti, vključno s tistimi, ki so kasneje tvorile sredino, prištevala med notranje sovražnike slovenskega naroda.⁸⁸ Zato v tem času z nobeno od kasnejših sredinskih skupin

⁸⁶ Kidrič ZD II, str. 82–86. Prvo omembo pojma »sredina« lahko zasledimo že v Kidričevem članku Naprej in samo naprej!, objavljenem oktobra 1941 v Slovenskem poročevalcu (glej DLRS I/52).

⁸⁷ V ohranjenih partizanskih virih se je izraz bela garda uporabljal že prej. Tako ga je na primer uporabil Franc Leskošek v pismu CK KPJ in VŠ NOPOJ konec novembra 1941 (glej DLRS I/86). Bela garda je pojem, prevzet iz ruske državljanske vojne ter označuje razrednega nasprotnika, kar tudi po svoje priča o tem, kaj so pod tem pojmom razumeli slovenski komunisti. Da izraz ni bil najbolj posrečeno izbran (iz taktičnih razlogov!), da je preveč neposredno označeval nasprotnika, so se kasneje zavedeli tudi sami komunisti. Tako je Kardelj v pismu dne 29. marca 1942 J. B. Titu (DLRS I/151) v opravičilo uporabe tega vzdevka pojasnjeval, da izraz zares ni najboljše izbran, a da so ga množice same izumile in je že tako udomačen, da ga nima smisla spreminjati. To seveda ni bilo res, šlo je le za to, da je Kardelj skušal odgovornost za neustrezni izraz preložiti z ramen vodstva slovenskih komunistov, ki je pojem vpeljalo v uporabo, na pleča brezimnih množic. Morda je ravno ta primer vzpodbudil J. B. Tita, da se je na podoben način branil pred očitki kominterne ob poimenovanju proletarskih brigad.

⁸⁸ Kidrič ZD II, str. 82–86.

ni poskušala navezati stikov in je zavračala vsakršno sodelovanje z njimi. Kljub izrazito odklonilnemu stališču je bila bodoča sredina v tem času na obrobju zanimanja KPS, ki je usmerila svoje delovanje predvsem proti t. i. beli gardi. Jeseni 1942 pa se je dotlej ravnodušni odnos KPS in OF do skupin, ki so se postavile na sredinsko stališče, povsem spremenil in naenkrat so se znašle v ospredju pozornosti OF.

Slovenski komunisti so pod pojmom sredina v bistvu razumeli dve vrsti ljudi. Prvi so bili tisti, ki so se ob začetku oboroženega državljanskega spopada postavili na nevtralnno stališče in jim je ta drža pomenila zavestno politično opredelitev. Te bi lahko na kratko poimenovali kot politično sredino. Poleg tega so komunisti v pojem »sredina« vključevali tudi tiste, ki so jih opredelili kot »sredinske množice«. Pri tem jim je sredinsko pomenilo dotlej še neopredeljene do nasprotnih taborov oziroma politično nedejavne. Ti so največkrat izhajali iz slojev, ki so jih komunisti označevali za srednje oziroma malomeščanske. Izraz »množice« pa je opredeljeval v širši javnosti manj znane in uveljavljene osebe.⁸⁹

Politična sredina ni bila enoten politični dejavnik, temveč le skupna oznaka za manjše politične skupine (npr. Mlada JNS) oziroma največkrat celo za manjše kroge somišljenikov, zbranih okoli bolj ali manj vplivnih in karizmatičnih osebnosti (Gosar-Šolarjev krog), ki jih je družila le skupna opredelitev do državljanske vojne, sicer pa med njimi mnogokrat niso obstajale tesnejše povezave. Nekateri med njimi so bili politiki ali so vsaj imeli politične ambicije (npr. dr. Andrej Gosar, dr. Jakob Šolar, dr. Stojan Bajič, dr. Janko Köstl, Andrej Uršič itd.), medtem ko so bili drugi znani javni delavci, ki s politiko v ožjem pomenu besede niso imeli veliko skupnega, a so s svojim ugledom močno vplivali na javno mnenje (npr. Fran Saleški Finžgar, France Koblar). Po nazorski usmeritvi se je politična sredina delila na liberalno in katoliško.

⁸⁹ O razlikovanju med sredinci glej DLRS VII/114. Okrožnica IOOF dne 1. junija 1943.

Med sredince katoliškega porekla so komunisti prištevali le nekaj osebnosti, med katerimi so bili pomembnejši dr. Andrej Gosar, predvsem v dvajsetih letih aktiven politik, tudi minister, sicer pa univerzitetni profesor sociologije na tehniški fakulteti v Ljubljani ter eden od idejnih pobudnikov krščanskega socializma na Slovenskem in pisec več razprav z gospodarskega področja; dr. Jakob Šolar, duhovnik, srednješolski profesor na škofijski gimnaziji, jezikoslovec in literarni zgodovinar; Fran Saleški Finžgar, trnovski župnik in pisatelj; dr. France Koblar; dr. Janez Fabijan, duhovnik, profesor teologije in duhovni vodja katoliškega akademskega kluba Zarja; dr. Anton Trstenjak, filozof; dr. Janez Janžekovič in morda še kdo. Prava politika sta bila le Gosar in Šolar, sicer pomembna v nekaterih krogih, a s premajhnim vplivom na širše strankarsko organizirano zaledje. Po sporu v SLS, ko je bil za voditelja izbran Natlaččen, in kot izraz nezadovoljstva nad nepripravljenostjo stranke, da bi poživili svoje delo, je nastala skupina Združeni Slovenci. Poleg Gosarja in Šolarja so bili med oporečniki še odvetnika Jakob Mohorič in Josip Kamušič ter mlajši starešine iz Zarje in Danice (Rudolf Flajs, Lado Ločniškar itd.).⁹⁰

Drugače je bilo z liberalno sredino. Tu so skoraj izključno prevladovali ljudje z izrazito političnimi ambicijami, ki so se s politiko spoprijemali že pred aprilskim zlomom. Šlo je predvsem za mlajšo generacijo slovenskih liberalcev, ki so bili zbrani v različnih političnih skupinah in krožkih. Najpomembnejši, vsaj po mnenju komunistov, sta bili skupini Mlada JNS in Nagodetova Stara pravda ter nekaj posameznikov, t. i. prostih strelcev. Sicer pa sta skupini delovali v okviru Narodne delovne skupnosti, ki je združevala stranke in skupine liberalnega izvora.

Potem ko so se slovenski komunisti poleti 1942 otresli napačnih predstav o naravi druge svetovne vojne in s tem povezanih pričakovanj, da bo osvobodilna vojna skoraj prerasla v revolucionarno,⁹¹ so, zazrti v povojno

⁹⁰ Tomaž Simšič, Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje. Ljubljana 1992, str. 48–49 (odslaj Simšič, Gosar).

⁹¹ O tem glej podrobneje Godeša, Slovenski upor, str. 69–85, in isti, Z narodno spravo, str. 592–596.

prihodnost, spoznali, da je sredina, kljub trenutno razmeroma skromnemu vplivu in moči, v prihodnje lahko zelo nevarna. Tako je Zdenka Kidrič decembra 1942 pisala Ivanu Krajačiču: »Sredina je druga garnitura slovenačke buržoazije koja bi zbog svoje nekompromitovanosti u saradivanju sa okupatorima imala u slučaju propasti OF zaista jednu budućnost po americko engleskoj liniji.«⁹²

Trenutno pa je bilo za OF, ki se je jeseni 1942 znašla v izjemno težkem položaju, najpomembnejše, da omeji učinke ofenzive nasprotnega tabora. Tako je Kardelj 17. septembra 1942 pisal Vladimirju Krivicu v Ljubljano: »Ne zadevati direktno v sredino, ampak je celo potrebno voditi kurs na njeno nevtralizacijo, na zabijanje klina med njo in mihajlovičevsko skrajnostjo. Tak kurs je treba voditi ne glede na to, če sredina kot celota že popolnoma plava v mihajlovičevskih vodah. Gre za njeno politično razbijanje odnosno odvajanje od mihajlovičevine, za to, da pokažejo vsaj kakršne koli rezerve v odnosu do nje in že to nam lahko koristi. In ne pozabite, da smo mi trenutno v zelo težkem umiku in da moramo imeti močan hrbet! (...) Preživljamo odločilne čase in zdaj lahko ali vse dobimo ali pa – bogme! – tudi vse izgubimo!«⁹³ Čez teden dni je Kardelj znova dajal navodila Krivicu: »Na vsak način pa se skušajte približati sredini in tistim krogom, ki so razočarani z vodstvom bele garde. Sedaj lahko marsikaj dobimo ali vsaj nevtraliziramo. (...) Povezujte se dalje z različnimi krogi iz srednje buržoazije, ki je zbegana (trgovci itd.), vlijte jim vero v OF in jih mobilizirajte za odpor proti belogardističnim akcijam. Skratka vaša glavna skrb naj bo posvečena tistim sektorjem, ki bi jih bela garda lahko najprej načela: srednjim slojem in periferiji. In ko bela garda dela atako na te sloje, jih je v ataki treba prehiteti in težiti za razširjanjem dosedanjega kroga OF, drugače jih ne bomo paralizirali. Torej: vedno udarjati v prvi vrsti tja, kamor udarja tudi bela garda. Ne bežati od srednjih slojev in periferije in celo od kapitalističnih elementov ne, ampak prav sedaj se je z vso močjo treba zagnati na delo na tem terenu.«⁹⁴

⁹² AS I, fond VOS II-1, a. e. 239-246.

⁹³ DLRS III/92.

⁹⁴ DLRS III/105.

Na kakšnih temeljih naj bi pridobivali sredino pa lahko razberemo iz Kidričevega članka *Poslednji korak bele garde*, kjer je zapisal: »Poskusu, da odtegnejo okupatorji in bela garda srednje sloje Osvobodilni fronti, ali da jih vsaj nevtralizirajo, je treba zoperstaviti naš boj za srednje sloje. Ta boj se mora razvijati na naslednji podlagi: 1. njegova politična linija je linija osvobodilne vojne slovenskega naroda, borbene enotnosti slovenskih narodnih množic, aktivna borba proti državljanski vojni, njenim organizatorjem in podpihovalcem; 2. sredinskim skupinam je treba znova ponuditi vse prilike, da sodelujejo v borbi proti državljanski vojni in beli gardi in da se vključijo v OF kot vsenarodno osvobodilno gibanje. Hkrati je potrebno javno, jasno in glasno pribiti, da je sodobni čas skrajnje alternativni čas, ki ne dovoljuje sredini samostojnega obstoja. Po eni plati se je namreč položaj tako izjasnil, da ima vsakdo, kdor ni namenoma slep in gluha, možnost opredeliti se, po drugi strani pa predstavljajo sedanji trenutki poslednjo preizkušnjo za vse, ki se nočejo odkrito odločiti za okupatorje in belogardiste.«⁹⁵

Glede na pretežno katoliško sestavo prvih protikomunističnih sil je bilo jeseni 1942 delovanje OF usmerjeno h katoliški sredini, snubili pa so tudi sredince iz liberalnega kroga. Pri tem so se izogibali postavljanju kakršnihkoli idejnih predznakov, ki bi lahko ovirali sodelovanje, in vključitev v OF pogojevali le z jasno obsodbo bele garde kot netilca državljanske vojne.⁹⁶ Sredinskim skupinam so ponudili vidnejša mesta v organizaciji in možnost samostojnega skupinskega delovanja znotraj OF. Kako zelo so popuščali sredincem v tistem času, kaže tudi pripravljenost, da pristanejo na povezavo katoliške sredine s krščanskosocialistično skupino zunaj OF in na nastanek nekakšne katoliške koalicije.⁹⁷

OF je navezovala stike s politično sredino na najrazličnejše načine, od osebnih obiskov v Ljubljani do pisem, ki

⁹⁵ Kidrič ZD II, str. 188–189. Tudi Jesen 1942/92.

⁹⁶ Jesen 1942/2. Pismo Kardelja dne 7. oktobra 1942 J. B. Titu.

⁹⁷ Edvard Kocbek, *Osvobodilni spisi I*. Društvo 2000, Ljubljana 1991. Pismo Jošku Zemljaku dne 1. oktobra 1942, str. 172–176 (odslej Kocbek, *Osvobodilni spisi*).

so jih pisali v Ljubljano predvojni znanci, ki so že bili v partizanih. Tako je pridobivanje sredincev potekalo po več »linijah«. Katoličani v OF naj bi delovali med katoliško sredino, sokoli pa med liberalno. Poleg tega so se v Ljubljani dogovarjali z nekaterimi sredinskimi politiki tudi komunisti Prežihov Voranc, Boris Zihelr in Vlado Krivic. Ti so osebno obiskovali in prepričevali ljudi, naj se priključijo OF. Posebej dejaven pri tovrstnih poskusih je bil Kocbek, ki je z osebnimi pismi vabil k sodelovanju predvojnega znance in znane osebnosti iz katoliških vrst (Franca Saleškega Finžgarja, prof. Franceta Koblarja, dr. Antona Trstenjaka, dr. Janeza Janžekoviča idr.).⁹⁸

Slovenski komunisti so se z nekaterimi od njih (z Gosarjem, Šolarjem, Bajičem) neuspešno dogovarjali že poleti in jeseni 1941. Tokrat so jim ponudili za sodelovanje pogoje, ki so jih ti postavljali pred letom dni, a jih tedaj komunisti niso bili pripravljeni sprejeti. Kljub temu nobena sredinska skupina ali osebnost ni pristala na sodelovanje z OF. Jesenski pogovori s sredino leta 1942 so bili neuspešni. Vendar sredina v tem času ni podprla niti nasprotne strani, ne toliko zaradi prepričevanj OF, pač pa predvsem zaradi lastnega načelnega stališča. Tak razplet razgovorov s politično sredino vodstvu osvobodilnega gibanja ni bil pogodu. Nezadovoljstvo se je odražalo tudi v Kidričevem članku Dejanska vloga »sredine«, napisanem spomladi 1943, v katerem je zelo ostro in tudi s kančkom užaljenosti napadel sredince kot špekulante brez načel. Zanje naj ne bi bilo prostora v tedanjih političnih razmerah.⁹⁹ Kardelj pa je ljubljanskemu vodstvu KPS svetoval, naj pogajanjem z »*gospodo v sredinskih vrhovih, ki se očitno povezuje z belo gardo*« ne dajejo večjega poudarka.¹⁰⁰ V tedanjem vzdušju pa niso imeli le komunisti takega mnenje o sredini. Podobno gledanje je moč razbrati tudi iz Kocbekovega članka Sredina v sloven-

⁹⁸ Kocbek, Osvobodilni spisi I. 1. Pismo Francetu Koblarju, str. 176 do 181; 2. Antonu Trstenjaku več pisem, str. 279–286, 338–340, 340–343; 3. Francu Saleškemu Finžgarju, str. 351–356; 4. Janezu Janžekoviču, str. 298 do 306 in 320–327.

⁹⁹ Kidrič ZD II, str. 226–229.

¹⁰⁰ DLRS VI/95. Kardeljevo pismo dne 22. aprila 1943 Lidiji Šentjunc.

ski narodni revoluciji.¹⁰¹ Šnuderl pa se je pridušal nad tedanjimi njenimi stališči z naslednjimi mislimi: »Naša meščanska sredina z izobraženstvom vred je gnila, idejno jalova in impotentna, je samopašna in sebična, sterilna, nesposobna in pripravljena za svoje meščansko udobje žrtvovati tudi narodne interese.«¹⁰²

Kljub ostrim tonom v zgodnji pomladi 1943 OF ni opustila poskusov, da bi pridobila za sodelovanje vsaj del sredine. Izvršni odbor OF je 7. maja 1943, le 15 dni po omenjenem Kardeljevem pismu, izdal okrožnico, ki je govorila o odnosu do sredine in ponovni navezavi stikov z njo. Tokrat so bili razlogi in razmere drugačni od tistih jeseni 1942. Namen OF je zdaj bil predvsem onemogočiti sredino kot samostojen politični dejavnik, saj je v njihovih očeh postajala tem bolj nevarna, čim bolj se je – tako so domnevali – bližal konec vojne. Sredina se je znašla v ospredju komunističnega zanimanja kot glavni politični nasprotnik.¹⁰³ Zato je okrožnica zapovedovala, da je »nujno potrebno (...) ločiti in diferencirati ‚sredince‘, ki omahujejo, od zagrizenih sredinskih organizatorjev ter potuhnjenih podpornikov ali drugih rezerv bele garde. Prve je treba pritegovati k sodelovanju, druge brezpogojno in brezobzirno razkrinkati kot pomočnike narodnih izdajalcev.«¹⁰⁴ Jeseni 1942 je bila v središču zanimanja predvsem katoliška sredina, tokrat pa so večjo pozornost namenili liberalni sredini. Zanja so domnevali, da je trenutno pomembnejša.¹⁰⁵ Te domneve niso temeljile toliko na stvarnem razmerju moči, bolj so odražale pogled komunistov v »perspektivo«. V resnici sta bila liberalna sredina in nasploh liberalni tabor razmeroma šibka. Drugače so vlogo liberalcev ocenjevali v tem

¹⁰¹ Kocbek, Osvobodilni spisi I, str. 149–154.

¹⁰² Šnuderl, Dnevnik I, str. 444.

¹⁰³ Tako o sredini kot glavnem nasprotniku govori okrožnica propagandnega odseka pri IOOF z dne 29. maja 1943 (glej DLRS VII/102).

¹⁰⁴ DLRS VII/21. Okrožnica IOOF dne 7. maja 1943.

¹⁰⁵ Glej AS I, fond CK KPS, f. 18, a. e. 1252. Poročilo Mire Tomšič dne 20. julija 1943 Borisu Kidriču, ki pravi: »Pri ‚sredini‘ se je položaj v toliko spremenil, da je dr. Šo(lar) (iz kršč. kroga) prepustil vodstvo v zadnjem času dr. Koe(stlu). (...) V toliko Frančkovo (Franček Majcen – op. avtorja) poročilo ni točno, ker daleč precenjuje pomen katoliške sredine ter podcenjuje nevarnost ‚liberalne‘ sredine.«

času v katoliških krogih: precej bolj stvarno, četudi verjetno nekoliko podcenjujoče. Ivan Avsenek, pred vojno vodilni gospodarstvenik iz vrst katoliške stranke, je označil njihovo moč takole: »Z liberalci je v teh stvareh zelo težko govoriti. (...) Sicer je pa te liberalne gospode izredno malo. Na deželi nimajo skoraj ničesar, ker jim je vse odšlo v OF, po mestih so pa tudi večji del svojih ljudi prepustili OF.«¹⁰⁶

Tudi obnovljeni razgovori s sredino v maju 1943 niso bili uspešni. Katoliški krog (Solar, Gosar, Fabijan) je ostal neomajen v odklonilnem stališču. Med liberalno sredino so nekateri sicer omahovali in se celo pridružili OF (npr. dr. Dinko Puc), vidnejših rezultatov pa tudi tu ni bilo.¹⁰⁷

Sredina resda ni bila naklonjena komunizmu in je idejno sodila v protirevolucionarni tabor, vendar to ni bil glavni razlog za njen zadržani odnos do OF. Pomembnejša so bila razhajanja glede (neenakopravnega) položaja skupin v OF, načina (neracionalnega) vodenja (prezgodnjega) boja proti okupatorju, do zaostrovanja nasprotij znotraj slovenskega naroda ter spoznanja, da OF ne gre le za osvobodilne cilje.¹⁰⁸ Pri liberalni sredini se je tem pomislekom sprva pridruževalo še nejasno stališče OF do jugoslovanskega državnega okvira, na katerega je ta dokončno pristala šele decembra 1942.

Medtem ko je bilo v iskanju stikov OF s politično sredino zaznati plime in oseke, odvisne od trenutnih ocen domačih in mednarodnih razmer, pa si je vodstvo OF od jeseni 1942 vztrajno in nenehno prizadevalo za vključitev čim večjega števila t. i. sredinskih množic v osvobodilno gibanje. Razlogi za tako stališče so bili podobni kot pri politični sredini, le da naj bi v tem primeru diferencirali dotlej še nepredeljene množice. Te naj bi po mnenju komunistov pripadale predvsem srednjim slojem. Slednjih je bilo največ v

¹⁰⁶ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 8. Fajfar (Ivan Avsenek), Poročilo 18. avgust 1943.

¹⁰⁷ Franček Majcen, Tudi beseda je bila orožje (Aktivistovi zapiski). Zavod Borec v Ljubljani 1968, str. 181–186. Tudi DLRS VII/197. Pismo Frančka Majcna dne 22. junija 1943 Janezu Stanovniku.

¹⁰⁸ Simšič, Gosar, str. 51–52.

Ljubljani. Po neprijetni izkušnji na podeželju, kjer si je OF s sektaško politiko pred italijansko ofenzivo nakopala nasprotovanje celotnih območij (npr. Suhe krajine), se je znova bolj usmerila v Ljubljano. Tu je bilo, če izvezamemo politične atentate, precej manj čutiti posledice sektaške politike KPS. Ljudje v Ljubljani so bili sicer dokaj natančno seznanjeni z zločini partizanov na podeželju,¹⁰⁹ za kar je poskrbelo časopisje (predvsem Slovenec in Slovenski dom, medtem ko sta bila Jutro in Slovenski narod za odtenek bolj zadržana), a lastna izkušnja je vendarle povsem nekaj drugega, kot novice, posredovane prek tiska in uličnih govoric. Tega so se zavedali tudi v protirevolucionarnem taboru. Zato se je v Jutru pojavil članek, ki je opozarjal: *»Ko je to naše ljudstvo na deželi spoznalo – in spoznalo je po bridkih preizkušnjah, ki so ga veljale ogromnih žrtev – je iz spoznanja povleklo tudi vse posledice in danes se med njimi ne more več nekaznovano pojaviti noben komunistični pridigar, pa naj svoje nauke zavija v še tako vabljive in zapeljive besede. (...) Naše razumništvo, zlasti v mestu, ni imelo neposrednega opravka z vsem, kar se je dogajalo na deželi in zato se tudi ni moglo postaviti na povsem praktično stališče v presoji komunističnega pokreta, njegovih nevarnosti, njegovih zvijač in njegovih konkretnih grozodejstev, ki jih je od blizu videlo podeželsko ljudstvo.«*¹¹⁰

VIII.

Pri pridobivanju ljudi iz vrst srednjih slojev se je OF izogibala postavljanju vsakršnih ideoloških pogojev za sodelovanje v gibanju, dovolj ji je bil pristanek na oboženi odpor proti okupatorju in obsodba t. i. bele garde kot okupatorjevega sodelavca.¹¹¹ Kljub tej trenutni širo-

¹⁰⁹ Šnuderl, Dnevnik I, str. 283, kjer piše: *»Jutro danes javlja, da so komunisti ustrelili 4 duhovnike. Kaj je bilo spet tega treba? Slabo kri povzroča in talci bodo spet plačali z življenjem to zablodo!«*

¹¹⁰ Beseda razumništvu (Opozorilo, ki ga narekujeja izkušnja in zdrav razum). Jutro, dne 3. decembra 1942.

¹¹¹ DLRS VII/4. Okrožnica IOOF z dne 2. maja 1943, kjer naroča odborom OF po terenu, da so *»vrata v OF (...) vedno odprta vsem zavednim Slovencem, ki niso narodni izdajalci.«*

kogrudnosti je KPS ostala zelo nezaupljiva do ljudi, ki so izhajali iz srednjih slojev. Hkrati z izvajanjem najširše politične usmeritve KPS je OF jeseni 1942 začela utrjevati notranje jedro v organizaciji.¹¹² Tako so se v vodstvu KPS odločili, da začno v partijskih organizacijah na vodilna mesta postavljati predvsem delavce, ki naj preprečijo širjenje malomeščanskega vpliva.¹¹³ V OF in v KPS so se v prvem obdobju vojne v velikem številu vključevali ljudje, ki so bili po poreklu oziroma socialni pripadnosti iz srednjih slojev (največ iz vrst izobraženstva in akademske mladine). V te pa komunisti niso imeli zaupanja. Tako je Kardelj zapisal: *»Sovražniki slovenskega ljudstva se dobro zavedajo, da je širino slovenskega osvobodilnega gibanja mogoče razbiti predvsem na ta način, da se omajajo srednji sloji. (...) Dejstvo je poleg tega tudi to, da so prav srednji sloji tudi dejansko najbolj dovzetni za take poskuse reakcije. Ves njihov položaj, zlasti njihova ekonomska odvisnost od nosilcev oblasti itd., jih neprestano potiska k omahovanju.«*¹¹⁴ S takim posegom v kadrovske politiko so poskušali umetno uskladiti socialno sestavo komunistične partije z idejno-teoretičnimi predstavami in se, kot so sami menili, zavarovati za prihodnost. Tako so na vodilne položaje, tudi na nižji ravni (v tajništva terenskih odborov OF) lahko prihajali le *»preizkušeni in tudi socialno zanesljivi tovariši«*.¹¹⁵ Izobraženci, ki so se OF pridruževali od jeseni 1942 dalje, so bili tako namenoma odtegnjeni od pomembnejših položajev v gibanju, čeprav se je ta odnos najbolj jasno pokazal šele spomladi 1944, ko je vprašanje vloge izobražencev v gibanju postalo bolj aktualno.

Ne le med komunisti, temveč tudi med delavskim krilom katoliške skupine so se pojavljali pomisleki o prevelikem deležu izobražencev pri vodenju OF. Pri tem je

¹¹² DLRS V/62. Kardeljevo pismo 17. januarja 1943 J. B. Titu.

¹¹³ Jesen 1942/209. Poročilo organizacijskega sekretarja CK KPS Borisa Kraigherja okoli 14. decembra 1942 CK KPIJ.

¹¹⁴ Jesen 1942/55. Osnutek Kardeljevega članka Brezpogojno držati položaje!

¹¹⁵ Kidrič ZD II, str. 495. Okrožnica o vzpostavitvi tajništev v terenskih odborih OF z dne 14. septembra 1943.

šlo bolj za željo po uravnoveženju vpliva znotraj katoliške skupine v OF kot pa za splošno protiintelektualno stališče med pripadniki predvojne JSZ. Dejstvo je, da je imel v skupini vodilno vlogo Kocbek, kar pa ni bilo le posledica morebitne njegove pretirane ambicioznosti (ki je sicer ne gre zanikati), temveč predvsem tega, da so mu komunisti tako vlogo priznavali in ga na neki način, pač kot najbolj znanega med katoličani v OF, tudi sami vzpodbujali k poudarjanju lastne vloge v OF. S tem pa niso bili najbolj zadovoljni krščanski socialisti, zlasti ne Fajfar s svojimi predvojnimi tovariši iz JSZ, ki je pravzaprav prvi navezal stike s komunisti.

Kljub temu so v OF akcijo za pridobivanje sredinskih množic še stopnjevali in v maju 1943 izdali posebno okrožnico izvršnega odbora OF. Ta je pozivala odbore OF, naj tudi sami prispevajo, da bodo v vrste OF pritegnili čim več ljudi, četudi mnogi še omahujejo. Nasploh je bil proces diferenciacije v Ljubljani počasnejši kot na podeželju v Ljubljanski pokrajini.¹¹⁶ Tako je bilo poleti 1943, tik pred padcem fašizma v Italiji, še veliko »kolebljivcev«, kot so aktivisti OF imenovali tiste, ki se še niso odločili za nobenega od nasprotnih taborov in so čakali, na katero stran se bo nagnila tehtnica. Ti so zelo pozorno spremljali mednarodne razmere, pri čemer seveda ni šlo za pričakovanje, da bodo zmagale sile Osi, v kar skoraj nihče ni več verjel, temveč, ali bodo prevladali tisti, ki so računali na prevladujoč vpliv »Moskve«, ali tisti, ki so poudarjali, da bo po vojni »o vsem odločal London«.

V bitki za srednje sloje si je OF od pozne jeseni 1942 naprej posebej prizadevala, da bi v svoje vrste pritegnila tudi čim več izobražencev. To so kmalu začeli ugotavljati tudi nasprotniki OF. Pojavila so se svarila, pravzaprav že grožnje slovenskim izobražencem z naslednjo vsebino: *»Komunistične izkoreninjenje je naše ljudstvo že izločilo iz svoje srede in za večne čase izobčilo iz našega narodovega občestva. Tudi med inteligenco ne sme biti nikogar, ki bi še omahoval in odpiral ušesa krivim prerokom. Če bi se še kdo*

¹¹⁶ DLRS V/52. Poročilo Vladimirja Krivica Kardelju 13. januarja 1943.

našel, ga bo ljudstvo s temi vred obsodilo in izobčilo iz svoje srede.«¹¹⁷ Da bi se jim lažje približali in zajeli čim širši krog izobraženskih plasti, sta sokolska in katoliška skupina okrepili svojo dejavnost med nazorsko sorodnimi izobraženci. Tako »linijsko« delovanje je bilo tako pomembno, da so v Ljubljani pri njem vztrajali tudi še nekaj časa po Dolomitski izjavi. Pri tem pa so OF vse do poletja 1943 vodili razlogi predvsem politične narave. Morebitne strokovne potrebe so bile drugotnega pomena. Izjema so bili še vedno večinoma le zdravniki. Še naprej se je večina izobražencev vključevala v ilegalno delo v Ljubljani prek matičnih odborov.¹¹⁸ Tak je bil položaj do poletja 1943, ko je osvobojeno ozemlje začelo terjati številnejše strokovno usposobljeno osebje. Poleg tega so ocene mednarodnopolitičnega položaja (vnovično pričakovanje konca vojne!) narekovala, da je vodstvo OF povabilo na osvobojeno ozemlje vrsto uglednih posameznikov. Med njimi so nekateri že bili člani plenuma OF, drugi pa simpatizerji. Prvi množičnejši val izobražencev iz Ljubljane je prišel na osvobojeno ozemlje junija in julija 1943. Še številnejši pa je bil po kapitulaciji Italije.

Razen dr. Franca Šturma in Antona Breclja, ki je kmalu za tem (23. septembra 1943) umrl, so po kapitulaciji Italije odšli na osvobojeno ozemlje vsi člani plenuma OF, ki so bili dotlej v Ljubljani: dr. Makso Šnuderl, dr. Lado Vavpetič, profesor Josip Jeras, inž. Dušan Sernec, dr. Darko Černej, dr. Drago Marušič, pa tudi Lojze Ude, ki tedaj še ni bil član plenuma. Močno so si prizadevali pridobiti na osvobojeno ozemlje tudi čim več uglednih mož iz kulturnega življenja. Tako se je Božidar Jakac odzval vabilu, medtem ko Otona Župančiča, ki so ga najbolj željno pričakovali, kljub večkratnemu prepričevanju, niso mogli pripraviti do tega, da bi se odpravil iz Ljubljane. Mira Tomšič je vsa obupana poročala na osvo-

¹¹⁷ Beseda razumništvu (Opozorilo, ki ga narekujeja izkušnja in zdrav razum). Jutro, 3. december 1942.

¹¹⁸ Tako je 21. maja 1943 Mira Svetina poročala IOOF-u, da »posebej vodimo delo med učitelji in profesorji, zdravniki in kulturniki, ki še kar lepo napreduje« (DLRS VII/74).

bojeno ozemlje, da se je »bolni« uprl in »ga je skoraj zadelo kap«, ko mu je predočila povabilo izvršnega odbora OF.¹¹⁹ Tudi ravnatelju ljubljanske Drame dr. Pavlu Goliji se ni posrečilo priti v partizane, kamor ga je povabil Josip Vidmar, čeprav naj bi se po zatrjevanju igralca Ivana Jermana namenil oditi in je tudi že imel pripravljeno opremo za pot, a so mu to izgubili, tako da si je v zadnjem trenutku premislil.¹²⁰ Verjetnejša pa se zdi Vidmarjeva domneva, ki jo je zaradi spoštljivega in razumevajočega odnosa do Golie po vojni zelo obzirno zapisal: »Danes sem mnenja, da bi bilo poldrugo leto partizanščine zanj, se pravi za njegovo zdravje nemara le prenaporno.«¹²¹ Podobno se je na starost in zdravje izgovoril tudi Fran Saleški Finžgar, ko so ga vabili v partizane.¹²²

Kljub temu da je Kardelj že januarja 1943 pisal iz Dolomitov v Ljubljano, naj v partizane pošljejo čim več zdravnikov, pa med njimi dolgo časa ni bilo nobenega odziva.¹²³ Maja 1943 je moral dr. Obračunč napisati zdravniškemu matičnemu odboru v Ljubljani posebno pismo. V njem jih je opomnil, da od julija 1942 ni odšel noben zdravnik v partizane in bi bilo zato nujno potrebno, da se jim pridružijo na osvobojenem ozemlju novi zdravniki iz Ljubljane.¹²⁴ Mnogi so se na različne načine izogibali,¹²⁵ vendar pa je junija in julija 1943 le odšlo na Rog deset zdravnikov iz Ljubljane. Od jeseni 1942 do kapitulacije Italije se jih je partizanom pridružilo še osem. Do septembra 1943 je odšlo na osvobojeno ozemlje 63 zdravnikov.¹²⁶

¹¹⁹ Tršan, Organizacija Osvobodilne fronte v Ljubljani, str. 246–247.

¹²⁰ Jerman, Slovenski dramski igralci, str. 43.

¹²¹ Vidmar, Obrazi, str. 238.

¹²² Kolarič, Rožman III, str. 208–209. Najbrž pa je Finžgar tako celo zares mislil, saj je baje pred študenti javno govoril, da, če bi bil nekaj let mlajši, bi tudi sam odšel med partizane (glej AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 110a/I/2. Vesti 28. julija 1942).

¹²³ DLRS V/15. Kardeljevo pismo dne 5. januarja 1943 Lidiji Šentjunc.

¹²⁴ DLRS VII/19. Pismo dr. Obračunča dne 6. maja 1943 zdravniškemu odboru OF v Ljubljani.

¹²⁵ DLRS VII/194. Pismo Lidije Šentjunc dne 21. junija 1943 centralnemu komiteju KPS.

¹²⁶ Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 11.

Podobno številna skupina izobražencev na osvobojenem ozemlju je bila iz pravniških vrst. Po kapitulaciji Italije se je v partizanih znašlo 37 odvetnikov ter odvetniških in notarskih pripravnikov: dr. Jože Bergoč, odvetnik v Mariboru; dr. Marijan Breclj, odvetnik v Kranju; dr. Jože Brilej, odvetniški pripravnik v Ljubljani; dr. Darko Černej, odvetnik v Ljubljani; dr. Jože Dekleva, odvetnik v Ljubljani; dr. Jože Globevnik, odvetnik v Novem mestu; dr. Jože Goričar, odvetnik v Šoštanju; dr. Davorin Gros, odvetnik v Novem mestu; Mirko Hočevnar, odvetnik v Celju; Tone Jakopič, notar v Metliki; dr. Vito Kraigher, odvetniški pripravnik v Ljubljani; Vladimir Krivic, notarski pripravnik v Ljubljani; dr. Janko Lavrič, odvetnik v Ribnici na Dolenjskem; dr. Milan Lemež, odvetnik v Ljubljani; dr. Drago Marušič, odvetnik v Ljubljani; dr. Ervin Mejak, odvetnik v Gornjem gradu; dr. Heli Modic, odvetnik v Ljubljani; Stanko Pečar, odvetnik v Novem mestu; dr. Jože Pokorn, odvetnik v Škofji Loki; dr. Stojan Pretnar, odvetnik v Mariboru; dr. Boris Puc, odvetnik v Ljubljani; dr. Evgenij Ravnihar, odvetniški pripravnik v Ljubljani; dr. Jelko Ravnihar, odvetnik v Trebnjem; dr. Igor Rosina, odvetnik v Mariboru; Jernej Stante, odvetnik v Celju; dr. Stanko Stor, odvetnik v Mariboru; dr. Makso Šnuderl, odvetnik v Mariboru; dr. Rastko Tusulin, odvetnik v Črnomlju; Lojze Ude, odvetnik v Lenartu; dr. Ivan Vasič, odvetnik v Novem mestu; dr. Lado Vavpetič, odvetnik v Ljubljani; dr. Joža Vilfan, odvetnik v Kranju; dr. Božo Vodušek, odvetnik v Črnomlju in dr. Žiga Vodušek, notarski kandidat v Ljubljani.¹²⁷

IX.

Ob razdeljenosti slovenskega izobraženstva, ki je bila sicer v času italijanske zasedbe še manj izrazita kot kasneje, je treba osvetliti tudi odnos KPS in OF do tistega dela slovenskega izobraženstva, ki so ga imeli za odkrito nasprotnega osvobodilnemu gibanju. Kljub temu da je

¹²⁷ Makso Šnuderl, Slovenski odvetniki v NOB. Pravnik 1968, št. 9–10, str. 504–512.

KPS na začetku organiziranja OF potisnila ideološke zadržke v ozadje in se proglasila za vsenarodno in kmalu za tem še za edino legitimno predstavnico slovenskega naroda, pa že tedaj ni predvidela širšega sodelovanja z nekaterimi skupinami izobražencev, ki so bile na tak ali drugačen način povezane s predvojnimi oblastnimi strukturami, pa naj so izhajale iz katoliškega ali liberalnega tabora. Poleg tega je imela do njih tudi idejne zadržke. Seveda je veljalo tudi nasprotno – večina teh niti ni bila pripravljena sodelovati z OF, ker so v njej bili tudi komunisti. V obeh primerih pa so bili vzrok ideološki predsodki, porojeni iz predvojnne razcepljenosti slovenske družbe.

Ob zasedbi in razkosanju slovenskega ozemlja sta bila skrajna pola slovenske družbe že tako vsaksebi, da nista niti poskušala delovati skupaj ali vsaj usklajeno. Vendar obojestranska odbojnost takoj še ni prešla v odkrito nasprotje in sovražnost, zato sta KPS in OF izobražence, ki so kasneje postali jedro protirevolucionarnih sil, sprva le budno spremljali, nista pa se spuščali v neposredne konflikte z njimi. Tiste, za katere so menili, da so jim lahko v bodočnosti nevarni, so poskušali onemogočiti z drugimi sredstvi. Eden od »nedolžnejših« načinov je bil, da so skušali posameznika spraviti na slab glas. Tako so npr. dr. Borisa Furlana, ki je že marca 1941 odšel iz Slovenije, obenem pa je bil, kot se je vedelo, tudi član formalno že pred vojno razpuščenega prostožidarskega venčka Valentina Vodnika, komunisti obrekovali, češ da je zapustil narod v sili (drugih »grehov« mu očitno niso mogli naprtiti).¹²⁸

Pripomniti velja, da je bil odnos do izobražencev, ki so jih komunisti imeli za idejne organizatorje protikomunističnega boja, še neprimerno ostrejši kot do vseh drugih, ki so jih šteli za svoje nasprotnike.

Od celotnega izobraženstva je bila slovenska katoliška duhovščina – ki je že po načelni plati najbolj naspro-

¹²⁸ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Pregled strankarske borbe in razvoja javnega mnenja v Sloveniji za časa zasedbe. Podobnega mnenja je bil tudi Niko Košir (Srečanja s sodobniki. Cankarjeva založba, Ljubljana 1989, str. 13–14), ko je po naključju izvedel za Furlanov odhod v tujino.

tovala ideji komunizma in je kot pomemben predvojni politični dejavnik pomenila tudi enega najpomembnejših možnih političnih nasprotnikov komunistov – najbolj oddaljena od meril KPS za sodelovanje v začetku ustanavljanja OF. Tudi zato so bili katoliški duhovniki, poleg pripadnikov KA, najbolj izpostavljeni terorju KPS. Tako je bilo do kapitulacije Italije ubitih sedemnajst katoliških duhovnikov (Hubert Leiler, kurat v bolnici na Golniku, od Nemcev izgnan in umorjen v Ljubljani 21. marca 1942; dr. Lambert Ehrlich, univerzitetni profesor, Ljubljana – 26. maja 1942; Josef Eppich, župnik nemškega rodu v Stari Cerkvi pri Kočevju – 2. junija 1942; Henrik Novak, kaplan v Hinjah pri Žužemberku, Žvirče – 7. junija 1942; Jožef Kofalt, kaplan iz Leskovca v Črešnjevcu pri Semiču – 15. junija 1942; Janko Komljanec, župnik v Prečni pri Novem mestu, umorjen pri gradu Hmeljnik 17. junija 1942; Franc Nahtigal, župnik v Št. Rupertu in Franc Cvar, kaplan v Št. Rupertu – skupaj umorjena 18. junija 1942; Vinko Kastelic, kaplan v Št. Jerneju, Gorjanci – 30. junija 1942; Jakob Omahna, župnik v Dragatušu pri Črnomlju – 7. julija 1942; Karel Žužek, župnik pri Sv. Vidu nad Cerknico – 14. julija 1942; Janez Raztresen, župnik na Suhorju pri Metliki – 27. julija 1942; Jožef Geoheli, župni upravitelj na Zaplani nad Vrhniko – 27. julija 1942; Franc Kramarič, kaplan v Starem trgu pri Ložu – 3. septembra 1942; Anton Hočevar, kaplan, Mala Stara vas pri Grosupljem, ubit v noči od 25. na 26. oktober 1942; Klement p. Norbert, po rodu Čeh, kurat vaških straž – 27. novembra 1942; Franc Kanduč, maševal kot begunec z Gorenjske v Grahovem pri Cerknici – 26. decembra 1942).¹²⁹

Zakaj je bila v Ljubljanski pokrajini ravno katoliška duhovščina, čeprav ne edina, v tem času najbolj izposta-

¹²⁹ Kri mučencev. Natisnila Ljudska tiskarna v Ljubljani 1944 (odslej Kri mučencev). V brošuri pisec ni naveden. Napisal jo je župnik Gregor Mali. Pri Založbi za alternativno teorijo je izšel leta 1990 tudi ponatis s predgovorom Iva Žajdele. Po zaslugi agilnega župnika Vinka Lovšina, ki se je po vojni umaknil iz Slovenije, je bilo delo v začetku petdesetih let prevedeno tudi v nemški jezik z naslovom *Das Blut der Martyrer* (glej Župnik Vinko Lovšin. Koledar svobodne Slovenije 1954, str. 158–160).

vljena komunističnemu terorju? Odgovor na to vprašanje ni tako preprost in enoznačen, predvsem zato ne, ker se je prepletalo več dejavnikov, ki so vplivali na to, da so komunisti s takšnimi skrajnimi sredstvi odstranjevali politične nasprotnike. Da je katoliška duhovščina to bila, ni nobenega dvoma, kot tudi drži, da so v njej komunisti obenem videli idejno nasprotnico, a vse to samo po sebi še ni zadostno pojasnilo. Tega namreč ne moremo posploševati kar povprek, čeprav je bilo ideološko nasprotje vseskozi v ozadju; ne glede v kakšni pojavnih oblikah se je v različnih obdobjih kazalo, ga vendarle v taki »čisti« obliki nikakor ne moremo raztegniti čez celoten vojni čas.

Za korak »od besed k dejanjem«, od prikritega nezaupanja do odkrite sovražnosti, nosijo največjo odgovornost slovenski komunisti s politiko razrednega zaostrovanja. Katoliški duhovniki so bili večinoma (14 od 17) pobiti na ozemlju, ki so ga nadzorovali partizani. Med 29 mesecev trajajočo italijansko zasedbo so jih največ – kar 13 – ubili v zelo kratkem obdobju, poletju 1942. Na ozemlju, ki so ga nadzorovali partizani, je bilo začrtano politično usmeritev lažje dosledno uresničevati kot pa, na primer, v Ljubljani, kjer se je bilo treba sprti prilagajati ukrepom zasedbenih oblasti. To pa ne pomeni, da tudi tu niso obstajali načrti o množičnih čistkah med nasprotniki gibanja. Priprave nanje so komunisti sami poimenovali zelo pomenljivo, in sicer »šentjernejska noč«.¹³⁰ Najočitnejše so se načrti kazali v atentatih, od katerih so bili najodmevnejši na Fanouša Emmerja, Avgusta Praprotnika, Franca Župca, Jaroslava Kiklja, Lamberta Ehrlicha, Marka Natlačena itd. Po drugi strani je osvobojeno ozemlje spomladi in poletju 1942 skoraj v celoti obsegalo podeželska naselja, kjer je bila katoliška du-

¹³⁰ AS I, fond VOS II-1, a. e. 174–175. Pismo Vladimira Krivica dne 30. septembra 1942 Zdenki Kidrič. Za te načrte so izvedeli tudi nasprotniki OF. Glej AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 105/1/6. Poročilo z železniškega ravnateljstva, kjer piše: »Stalno je govoril tudi o velikem ‚ljudskem plesu‘, ki bo nastal ob razsulu v Ljubljani (...) S tem je vedno mislil na uresničitev znanega partizanskega načrta o pokolju slovenskega protikomunističnega razumnštva v Ljubljani.«

hovščina skoraj edino izobraženstvo in je držala duhovno oblast v svojih rokah. Koliko duhovnikov je v času uhajanja v t. i. drugo etapo bilo zares odgovornih za dejanja, ki so jih bili obdolženi, ni mogoče zanesljivo ugotoviti.¹³¹ Nekateri od umorjenih duhovnikov so bili tudi zares politično dejavni (npr. Janko Komljanec, Vinko Kastelic, Janez Raztresen, Jakob Omahna, Franc Nahtigal in Karel Žužek so bili člani Slovenske zaveze).¹³² Med duhovniki so bili tudi taki, ki so italijanskemu okupatorju ovajali pripadnike osvobodilnega gibanja.¹³³ Za natančno ugotavljanje bi bile potrebne podrobne analize, podobne tisti, ki jo je opravil Janez Kebe za kaplana Franca Kramariča.¹³⁴ Ostaja pa dejstvo, da so tedaj med komunisti kot merilo presoje, kdo je neposreden nasprotnik («narodni izdajalec»), veljali predvsem razredni in idejni kriteriji. To potrjujejo tudi Mikuževe besede v razpravi Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB, ko je zapisal: »Res pa je, da nekateri od likvidiranih (op. avtorja – misli na duhovnike) niso bili pravi belogardistični organizatorji. Padli so pač zaradi tistih tipičnih okoliščin, ki so spremljale revolucionarne začetke na prvem osvobojenem ozemlju.«¹³⁵

Spomladi 1942 je bil razpon tistih, ki so jih komunisti imeli za nasprotnike in jih je bilo treba radikalno uničiti, pravzaprav izredno širok. Poleg duhovščine so bili partizanskemu nasilju najbolj izpostavljeni pripadniki KA. Zgovorno pričevanje ponuja Kardeljevo pismo, v katerem pravi: »Problem mihajlovičevcev postaja zdaj v zvezi z

¹³¹ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Kratko poročilo o položaju v Sloveniji, napisano 3. avgusta 1942, pravi: »Duhovnikov so pomorili 14, od katerih jih je bilo 8 vnetih delavcev v Mihajlovičevi organizaciji, ostali pa zavedni Slovenci in dobri duhovniki.«

¹³² AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 110a/II/2. Seznam žrtev konec poletja 1942.

¹³³ Glej Ferenc, Ljudska oblast I, str. 515–516, kjer omenja župnike z Iga, iz Begunj pri Cerknici in iz Starega Trga pri Ložu. Pri teh navedbah se je pisec oprl na italijanske vire.

¹³⁴ Janez Kebe, Osvetlitev uboja kaplana Franca Kramariča v Starem Trgu pri Ložu. Borec 1994, št. 1–3, str. 236–247.

¹³⁵ Ljubljana v ilegali IV. Ljubljana 1970, str. 356.

angleškimi porazi aktualen. Mislim, da bi bilo sedaj dobro udariti po njih. Toda važno je tole: ko boste to napravili, morate imeti v rokah podatke (kakršnekoli!!!) o njihovem sodelovanju z okupatorji. To zaradi Angležev in zunanje političnih momentov sploh! Angležem je treba dokazati, da ne pobijamo zato, ker so njihovi, ampak zato, ker so okupatorski.«¹³⁶ Opozorilo je zanimivo predvsem zato, ker ga je Kardelj zapisal šele v začetku julija 1942 in kaže, da dotlej niso upoštevali niti teh meril, po drugi plati pa je pomenljivo tudi za nadaljnje vrednotenje nasprotnikov OF.

Tako sta bila ubita tudi profesor Anton Oven¹³⁷ in novinar Josip Debeljak, ki je bil velik nacionalist in masarikovec, urednik Mrtve straže,¹³⁸ slednji le zato, ker ni verjel v dobre namene komunistov, ne da bi pri tem sodeloval z okupatorji ali kako drugače škodoval partizanskemu gibanju. V nekaterih primerih so brez pomislekov odstranili tudi privržence OF (npr. krščanskosocialističnega pesnika Toneta Čokana). Vse to je bilo v skladu z Brilejevo domnevno izjavo, ki si jo je v dnevnik zabeležil šentjernejski kaplan Vinko Kastelic pred svojo smrtjo. Zapisal je: »Še nedavno je izjavil eden izmed vodilnih komunistov, zloglasni Brilej, na zborovanju v neki vasi, da je treba vso duhovščino pobiti, ker predstavlja za komuniste največjega notranjega sovražnika. Prav tako je treba pobiti tudi vso belogardistično inteligenco. Na vprašanje, kaj je to belogardistična inteligenca, je odgovoril, da so bela garda vsi tisti, ki nasprotujejo komunizmu.«¹³⁹

Tako sektaško gledanje je vodstvo slovenskih komunistov obsodilo konec poletja 1942, po Kardeljevem prihodu na osvobojeno ozemlje tik pred začetkom velike italijanske ofenzive, v skladu z novimi spoznanji o naravi protifašistične koalicije. Toda sredi ofenzive septembra 1942 so se merila spet zaostрила. V ta čas sodi tudi »znamenito« Kardeljevo pismo z dne 1. oktobra 1942 Ivanu Mačku, ki dviga

¹³⁶ Kardelj ZD, V/80 (tipkopis). Pismo Zdenki Kidrič dne 4. julija 1942.

¹³⁷ Profesor Anton Oven – ubit. Slovenski dom, 2. januarja 1943.

¹³⁸ Tine Debeljak, Začetki komunistične revolucije na Slovenskem. Zbirka Svobodni pogledi 1, 1968, str. 36.

¹³⁹ Tako se partizani borijo za »svobodo naroda«. Slovenec, 5. september 1942.

precej prahu v zadnjem času, kljub temu, da ga je navedel že davnega leta 1961 Metod Mikuž v Pregledu zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji (II. knjiga, str. 148). Besede, napisane v pismu: »*Duhovne v četah vse postreljajte. Prav tako oficirje, intelektualce itd. ter zlasti tudi kulake in kulaške sinove*«, kažejo, da je bila ostrina ukrepov naperjena zlasti proti izobražencem. Zakaj ravno proti njim? Radikalizem tokrat ni bil več posledica napačnih predstav o naravi vojne, kot je bilo značilno za čas pred italijansko ofenzivo, temveč odraz skrajno neugodnega položaja, v katerem se je znašlo partizansko gibanje sredi ofenzive in po odkritem nastopu protirevolucionarnih sil ob podpori italijanskega okupatorja. Ta komunistov sicer ni presenetil, saj so si ga v bistvu želeli, zato pa je bila toliko bolj nepričakovana njegova množičnost in silovitost. To so si na začetku v svoji ideološki obremenjenosti znali razložiti le tako, da so množice zapeljane, saj te po svoji socialni pripadnosti in razredni logiki ne bi smele podpirati »reakcionarnih izkoriščevalskih elementov«. T. i. belo gardo bodo tako lahko ohromili in množično omejili le, če bodo najostreje nastopili proti idejnim in organizacijskim voditeljem, ki držijo množice v idejni zaostalosti; voditelji pa so seveda večinoma izhajali iz izobraženskih vrst. Najpomembnejša in hkrati zadnja žrtev takega razmišljanja je bil predvojni ban dr. Marko Natlačen.¹⁴⁰ Ko je zanj izvedel, si je Šnuderl, zabeležil: »*Kaj je bilo treba tega dejanja? Saj bi ga dobili pozneje, kadar bi, po njih prepričanju, gotovo – zmagali, in kaj je storil?*«¹⁴¹ Naslednji dan (14. oktobra 1942) pa si je zapisal: »*Po mestu veliko razburjenje, ne odobrava se to dejanje.*«¹⁴² Obveščevalna služba M-7 je

¹⁴⁰ AS I, fond VOS II-1, a. e. 176-179. Pismo Zdenke Kidrič dne 7. septembra 1942 Vladimirju Krivicu. V njem piše: »*Nasprotno pa je za Na. (tlačena) niti malo ne pride v upoštevanje (op. avtorja – misli na atentat nanj!), ker ni niti na kakem mestu, niti ne moremo kako otiplivejše dokazati njegovo sodelovanje z Italijani, čeprav nam je njegova vloga prav dobro znana. Pri njemu moramo upoštevati tudi zunanje politične razloge (o katerih nam je popolnoma jasno pisal Krištof). Ta akt bi bil tudi popolnoma političnega značaja, pa z obratne strani.*« Kljub temu je Natlačen čez mesec dni postal žrtev atentata.

¹⁴¹ Šnuderl, Dnevnik I, str. 357.

¹⁴² Ta stavek je v objavljenem dnevniku izostal!

ob tem poročala: »Pogreb pokojnika se je izvršil na dan 16. oktobra ob udeležbi ljudstva, ki je ni nihče predvideval. Že dopoldne, ko je truplo pokojnika ležalo v stolnici, ga je hodila kropiti velika množica ljudi. Med mašo, ki je bila ob desetih ter jo je daroval prevzvišeni g. škof Gregorij Rožman, je bila cerkev popolnoma polna. Veliko je bilo število mladine. Pri pogrebu je bila udeležba še večja. Računa se, da je pogrebu prisostvovalo najmanj 5000 ljudi, kar je dovolj zgovoren dokaz, da se mnenje v Ljubljani le polagoma spreobrača. Vse od Žal do pokopališča je stal gost špalir ljudi na obeh straneh ceste. Navzoča sta bila bivši ban dr. Puc in dr. Otmar Pirkmajer, ki sta posebno učinkovala na ljudi. Eden od rediteljev je sam slišal, da so se ljudje čudili, kako da so sedaj klerikalci in liberalci združeni. Pogreba se je udeležil tudi pisatelj Finžgar.«¹⁴³

Proti takemu postopanju pa niso bili le nasprotniki OF, čeravno je tem prav sklicevanje na komunistične zločine pomenilo enega najpomembnejših argumentov za protikomunistični boj, temveč tudi privrženci OF. Od nasilja na podeželju spomladi in poleti 1942 se je skušalo odtegniti tudi partijsko vodstvo, s tezo o t. i. vojvodah, čeprav je bilo zanj dejansko samo najbolj odgovorno.¹⁴⁴ Likvidacijam političnih nasprotnikov so se upirali tudi predstavniki katoliške in sokolske skupine v izvršnem odboru OF. Na njihovo škodljivost je večkrat opozarjal tudi Lojze Ude, toda kasneje je kljub temu odšel na osvobojeno ozemlje. Morda najdlje pa je šel v obsodbi medvojnih zločinov Makso Šnuderl, ki je kot predsednik Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP),¹⁴⁵ predlagal, da naj se kaznujejo tudi tisti, ki so storili zločine na partizanski strani. Za to izjavo mu je čestital Lojze Ude in izjavil, da se te geste zelo veseli in jo ima za najpogumnejšo, kar jih je slišal.¹⁴⁶

Po odmevih na Natlačenov atentat so komunisti s tovrstnimi dejanji v glavnem prenehali (izjema je bil le poskus atentata decembra 1942 na Rudolfa Smersuja,

¹⁴³ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 110a/I/5. Vesti 20. oktobra 1942.

¹⁴⁴ Glej Codeša, Z narodno spravo, str. 592–596.

¹⁴⁵ Šnuderl je leta 1944 napisal brošuro Fašistično-domobranksko nasilje.

¹⁴⁶ AS I, Dnevnik Maksa Šnuderla. Zapis dne 4. julija 1944.

vodjo obveščevalne službe, člana vodstva SLS) zaradi izredno ostrega odmeva v javnosti, ki se je, kot je razvidno iz navedb – ne glede na to, da je poročilo obveščevalne službe M-7 verjetno nekoliko pretirano – skoraj v celoti obrnila proti takim dejanjem.

X.

Jeseni 1942 je politika KPS in OF doživela pomembne spremembe v taktični usmeritvi. Komunisti so izobražence še naprej šteli za odkrite in aktivne nasprotnike in niso bili do njih nič manj ostri, spremenili so le merila (opustili zgolj idejno-razredni kriterij), po katerih so določali, kdo je zares pravi nasprotnik.

Največji preobrat v taktični usmeritvi KPS jeseni 1942 pa je prav gotovo doživel odnos do duhovščine. Medtem ko so dotlej duhovnike pobijali, ker so bili med ljudmi vplivni, so jih sedaj ravno zaradi tega skušali v čim večjem številu pridobiti na svojo stran. To je čas, o katerem piše Jože Javoršek, da ga je Kidrič pošiljal, da obišče čim več duhovnikov, pa če mora iti do samega pekla.¹⁴⁷

Zakaj tak preobrat, ko pa so še v začetku septembra 1942 komunisti tehtali možnost, da bi ugrabili škofa Rožmana skupaj z Markom Natlačenom?¹⁴⁸ Pojavile so se tudi govornice, da hočejo komunisti škofa umoriti, zaradi česar je italijanska policija močno zastražila škofijski двореc. Izkazalo se je, da je taka ostrina v odnosu do duhovnikov pravzaprav škodljiva za OF, saj je dosegala med prebivalstvom ravno nasprotno odmeve od zaželenih. Poleg tega je bila po končani italijanski ofenzivi najnižja točka partizanskega gibanja že presežena in se je položaj OF nekoliko ustalil, čeprav je bil še daleč od tega, da bi ga lahko ocenili kot ugodnega.

Komunisti so kljub preobratu v odnosu do duhovščine dolgoročno še vedno videli v njej idejnega in političnega na-

¹⁴⁷ Jože Javoršek, Spomini na Slovence III. ADIT, Ljubljana 1990, str. 177.

¹⁴⁸ Stane Semič-Daki, Najboljši so padli I. Ljubljana 1971, str. 48–50.

sprotnika, spremenil se je le način onemogočanja. Prevladovati so začela politična in propagandna sredstva; z znano in preizkušeno metodo notranje diferenciacije v duhovniških vrstah (del duhovnikov pridobiti ali vsaj nevtralizirati, druge pa spraviti na kolaborantske pozicije in s tem diskreditirati) so skušali oslabiti in onemogočiti njihov vpliv.

Obširna akcija za pridobivanje duhovnikov, ki so jo zastavili v OF jeseni 1942, je bila potrebna predvsem zaradi nastopa protirevolucionarnega tabora z ideoloških, verskih in protikomunističnih stališč. Tega je bilo treba za vsako ceno zavrniti; ideološki vzorec boja (katolištvo : komunizem) bi bil za slovenske komuniste poguben tako v notranjepolitičnem kot mednarodnem pogledu. KPS in OF sta se zoperstavili s tezo, da gre na eni strani le za narodnoosvobodilni boj proti okupatorjem, ki ga vodi vsenarodna organizacija, in na drugi za peščico okupatorjevih sodelavcev, ki so zaradi svojih ozkih razrednih in ideoloških razlogov stopili na pot narodnega izdajstva. Da bi potrdili vsenarodni pomen OF, so njeni voditelji sklenili dobiti v svoje vrste čim več duhovnikov. Ti naj bi bili najboljši dokaz, da frontna organizacija nikakor ni brezverska ali celo protikatoliška.

OF in posebej KPS kot tudi katoliška skupina v OF so se seveda že pred tem obračale na katoliške duhovnike, tudi na škofa Rožmana. Tako naj bi že konec novembra 1941 OF naslovila na škofa Rožmana daljšo spomenico in želela stopiti v stik z njim.¹⁴⁹ Napisal naj bi jo dr. Aleš Stanovnik.¹⁵⁰ Vendar nanjo, kot na vse, ki so tej sledile, pismeno ni odgovoril. Spomladi 1942 naj bi se tudi vodstvo KPS obrnilo na škofa v pismu, ki naj bi bilo pisano povsem z vidika revolucije in je zagovarjalo ustanovitev podonavske federacije.¹⁵¹ Javni pozivi OF so se nekoliko pomnožili po ostrem nastopu škofa Rožmana ob atentatih na člana KA,

¹⁴⁹ Kocbek, Osvobodilni spisi I. Velikonočna poslanica katoličanov v OF (1942), str. 86.

¹⁵⁰ AS II, Osebna zbirka Marijana Breclja, f. B. Zadržanje oficijelne katoliške cerkve in duhovščine na Slovenskem v času osvobodilnega boja.

¹⁵¹ AS I, fond VOS, f. II-1, a. e. 295-296. Pismo dr. Staneta Mikuža dne 22. januarja 1943 Zdenki Kidrič.

akademika Jaroslava Kiklja in Franca Župca. Tako je katoliška skupina v OF konec aprila 1942 poslala katoliškim duhovnikom poziv za opredelitev.¹⁵² Hkrati (28. aprila 1942) je izvršni odbor OF poslal škofu Rožmanu odprto pismo.¹⁵³ Obenem se je tudi KPS odločila za posebno izjavo o svobodi svetovnega nazora in verskega udejstvovanja.¹⁵⁴ Od druge polovice maja do srede julija 1942, torej v času, ko je obstajalo osvobojeno ozemlje, ne zasledimo nobenih tovrstnih pozivov KPS in OF.

Toda za vse te javne pozive in izjave je značilno, da so bile pisane bolj z namenom, da bi vso odgovornost za nastale razmere že vnaprej preložili na ramena katoliškega tabora s škofom Rožmanom na čelu. Vse je ostajalo bolj na deklarativni ravni in v resnici niti ni poskušalo pridobivati duhovščine. Tako je Velikonočna poslanica katoličanov v OF pisana v precej ostrem tonu in polna obtožb na račun duhovščine in škofa Rožmana osebno. S tem seveda ni mogla vzpodbuditi dialoga, temveč ga je, nasprotno, že vnaprej odklanjala, saj pravi: »Prepričani smo, da na ta vprašanja po škofovem običaju ne bomo dobili odgovora.«¹⁵⁵ Da je bilo res tako, kaže tudi drugačen prijem jeseni 1942, ko si je OF resnično prizadevala pridobiti na svojo stran tudi katoliške duhovnike ali jih vsaj prepričati o nesmotrnosti delovanja proti OF.

Snubljenje duhovščine je potekalo na dveh ravneh. Glavno breme sta si razdelili KPS in katoliška skupina v OF. Najprej je bilo treba pripraviti »ozračje«, da bi do sodelovanja duhovščine z OF sploh lahko prišlo. Tako je KPS ponovila načelne izjave o svobodi verskega izražanja, tokrat podprte z zagotovili iz sovjetske ustave iz leta 1936. Pri tem je kot primer zglednega sodelovanja v osvobodilni vojni,

¹⁵² DLRS II/17.

¹⁵³ Nasprotniki NOB I/235 (tipkopis). Odprto pismo škofu, 28. april 1942.

¹⁵⁴ DLRS II/22. Tudi članek Borisa Kidriča Obrekovanja in podtikanja sovražnikov naše partije, objavljen maja 1942 v Slovenskem poročevalcu, govori v podobnem smislu (DLRS II/23).

¹⁵⁵ Kocbek, Osvobodilni spisi I. Velikonočna poslanica katoličanov v OF, str. 85.

kljub znanim idejnim razlikam, navajala predvsem delovanje ruske, pa tudi srbske (pop Zečević!) pravoslavne duhovščine. Komunisti so hoteli pokazati, da spoštujejo in upoštevajo verske običaje. Tako so začeli tudi v partizanskih enotah praznovati božič in uvedli verskega referenta pri glavnem štabu slovenske partizanske vojske. Zanikati obstoj komunistov v OF, kot tudi prikrivati njihov svetovni nazor, bi bilo nesmiselno. Zato so radi navajali primere in dokaze, da tudi ljudje idejno nezdružljivih pogledov lahko sodelujejo v osvobodilnem boju proti okupatorju. Obenem so tako skušali obiti ideološko plat boja in odvzeti protirevolucionarnim silam razloge za njihov boj proti OF.

Pridobivanje duhovščine so v glavnem prepustili katoliški skupini v OF. Ta se je zdelo glede na to, da je izvirla iz istega svetovnega nazora in so imeli njeni člani tudi največ osebnih poznanstev med katoliško duhovščino – za to najbolj primerna. Vodstvo katoliške skupine v OF je 30. oktobra 1942 naslovilo na škofa pismo, četrto po vrsti, v katerem ga je opozarjalo, da je duhovščina v prvih vrstah boja proti OF. Škof naj bi s svojo avtoriteto to preprečil. Na koncu so zatrdili, da mu OF ni poslala nobenega grozilnega pisma in mu od nje ne grozi nobena nevarnost.¹⁵⁶ Glavno breme je znova padlo na ramena najbolj znanega predstavnika skupine, Edvarda Kocbeka, ki je imel, razumljivo, do krščanstva in vere precej drugačen odnos kot slovenski komunisti. Bil je prepričan, da je med krščanstvom in komunistično idejo mnogo stičnih točk, bistveno ločnico je videl le v svetovnonazorski opredelitvi. Zato se mu je zdelo sodelovanje, ob upoštevanju nazorske svobode, povsem ustrezno.¹⁵⁷ Ob začetkih bratomorne vojne konec poletja 1942 je, kot je izpričal sam, doživljal najtežje trenutke v življenju. Tu se kaže bistvena razlika med njim, ki je videl revolucionarnost podrejeno osvobodilnemu boju, in komunisti, ki so gledali ravno obratno (od tod tudi

¹⁵⁶ Saje, *Belogardizem* (II., dopolnjena izdaja), Slovenski knjižni zavod, Ljubljana 1952, str. 503–504 (odslej Saje, *Belogardizem*).

¹⁵⁷ O Kocbekovih pogledih glej spremno študijo Petra Kovačiča-Peršina *Revolucija kot ideja in kot zgodovina* v Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, str. 457–481.

njihove drugačne reakcije ob začetkih državljanskega spopada!). V pozivu Slovenski katoliški duhovščini¹⁵⁸ je ugotavljal, da se od vseh stanov le duhovščina ni odzvala osvobodilnemu boju in jo je zato pozval, da naj jasno pove razloge, zakaj ne sodeluje v OF. Zahteval je jasno opredelitev, ali so za ali proti OF, kajti »za katoliško duhovščino velja torej ista dolžnost kakor za ostale člane slovenskega naroda: ali priznati neizbežni razvoj v novi ljudski red življenja ali pa se postaviti popolnoma proti njemu. Tretje poti ni.« Vso krivdo za začetke bratomornega spopada je pripisal t. i. beli gardi. To je bil čas, ko se je v OF že poznal duh nove politične usmeritve in se je dotlej odkrito sovražni odnos do duhovščine močno spremenil. Očitno še pod vtisom trenutnih dogodkov je bil Kocbek do duhovščine zelo oster in tudi nekoliko pristranski, verjetno zato, da bi jo odvrnil od sodelovanja ali celo organiziranja vaških straž. Zato je bilo 3. avgusta 1942 v žužemberškem župnišču posebno srečanje, kjer se je zbralo 18 duhovnikov in predstavniki OF, v katere imenu sta govorila Kocbek kot katoličan v OF in Brilej kot zastopnik KPS. Kljub temu da nihče od duhovnikov ni glasno oporekal Kocbekovim izvajanjem, pa je večina ostala zadržana do njegovih besed. Kakšen je bil rezultat srečanja, nam povedo Kocbekove misli ob koncu razgovora: »Spoznal sem z grozo, da se ogovarjamo z dveh daljnih bregov.«¹⁵⁹ Kako pa je sestanek doživela druga stran, je razvidno iz vesti, ki jo je zabeležila obveščevalna služba M-7. Takole poroča: »Po mnenju informatorja je bil Brilejev govor mnogo tehtnejši in stvarnejši od Kocbekovega. Kocbek je svoje predavanje tudi pisano izročil zastopnikom duhovščine, da ga prouči, na kar bi se čez 14 dni nadaljevala debata o vsebini. Ker so partizani preje odšli se sestanek ni več vršil.«¹⁶⁰ Medtem pa se je pripetilo že marsikaj, tako da ta poskus, izvzeti duhovščino iz državljanskega spopada, ni obrodil sadov.

Vodstvo OF je torej ob spoznanju, da neposredno delovanje proti duhovščini lahko gibanju le škodi, začelo

¹⁵⁸ Kocbek, Osvobodilni spisi I, str. 154–157.

¹⁵⁹ Edvard Kocbek, Tovarišija, str. 100–102.

¹⁶⁰ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 110a/II/3.

dajati prednost političnim sredstvom, da bi omejili svojega nasprotnika. K usmrtnitvam so se zatekali le še v skrajnih primerih in ob tem javnost seznanili z razlogi za to. To so na primer storili ob usmrtnitvi p. Klementa Norberta, idejnega vodje vaške straže na Suhorju.¹⁶¹ Kakšen pa je bil resnični odnos partizanov do duhovščine, nam v Mikuževem primeru priča Kardeljevo opozorilo iz Ljubljane na teren, naj bodo pozorni, da ga partizani ne bi mimogrede likvidirali.¹⁶² Po idejnih merilih pa posledaj duhovščine niso več odkrito obtoževali.

Za uresničitev nove politike je bilo treba najprej pridobiti del duhovščine. To lahko sklepamo tudi iz Kocbekovega pisma »duhovnikom simpatizerjem«, napisanega jeseni 1942. Kocbek je pričakoval, da se bo ta, sicer majhna skupina (iz pisma ni popolnoma razvidno, kdo – verjetno gre za skupino frančiškanov patra Krizologa, Angelika in dr. Romana Tominca, patra Frančiška Ačka, brata Jožeta in Stanka Aljančiča) jasneje opredelila in priključila OF. V njem ni več tako enostranske obsodbe duhovščine (ugotavlja obojestransko sovražnost!), dotika se tudi pobojev duhovnikov, ki jih sicer opravičuje in pojasnjuje, a hkrati omenja tudi možnost krivičnih justifikacij.¹⁶³ Resnici na ljubo je treba povedati, da je Kocbek zanje vedel že tudi v času, ko je pisal omenjeno pismo konec poletja, v katerem tega priznanja še ni zaslediti.¹⁶⁴ Nekoliko bolj ublažene in uravnovešene sodbe je gotovo pripisati tudi namenu pisem, saj v teh primerih ni šlo za javne pozive, temveč za osebna pisma posameznikom, ki niso bila namenjena širši javnosti. Prav tako je kasneje tudi povsem spremenil svoje mnenje o tem, kdo je

¹⁶¹ AS II, Partizanski arhiv, fond Predsedstva SNOS, f. 495/V. Zapisnik o zaslišanju p. Klementa Norberta. O tem, da je bil aktiven v vaških stražah, je razvidno tudi iz članka Junaška smrt dveh pogumnih protikomunističnih borcev, Slovenski narod, 12. december 1942.

¹⁶² Jesen 1942/192. Pismo Edvarda Kardelja dne 1. decembra 1942 Francu Leskošku.

¹⁶³ Kocbek, Osvobodilni spisi I. Pismo duhovnikom simpatizerjem!, str. 182–192.

¹⁶⁴ Isti. Okrožnica III., str. 137–139.

največji krivec za začetek državljanske vojne,¹⁶⁵ a je vendarle ostalo nespremenjeno njegovo prepričanje, ki ga je izrazil v pismu duhovniku Koširju 2. julija 1943, da je to zlo manjše od zla, ki ga sedaj počenja t. i. bela garda.¹⁶⁶ Precej podobno se je izrazil tudi Lojze Ude konec aprila 1942 v zapisu *Moje mnenje k situaciji*, kjer je skušal po svojih močeh preprečiti državljanski spopad, ki je postajal vse bolj stvaren.¹⁶⁷ Kljub temu da je Kocbek poznal tudi slabosti komunizma, se mu je zdel klerikalizem ves čas precej večja nevarnost; s tega izhodišča je tudi pojasnil svojo opredelitev med dvema izbirama. Prav v obsojbi klerikalizma se je tudi najbolj približal komunističnemu gledanju. Vendar Kocbek in katoličani v OF v svojih pogledih niso naleteli na razumevanje, tako da je bil uspeh njihovega pritegovanja duhovščine v OF ničen.

Do kapitulacije Italije je bil Metod Mikuž edini duhovnik, ki je odšel v gozd in se priključil partizanski vojski, vendar so ga pridobili komunisti in ne katoličani v OF. Sploh se zdi, da Mikuž nikoli ni bil v najbolj pristranskih odnosih s Kocbekom. Vsekakor je njegov odhod v partizane, ker je bil pač prvi in takrat tudi edini, dvignil precej prahu, tako da je na neki način postal, če uporabim današnji besednjak, prava medijska zvezda. Te vloge se tudi ni branil. Tako je bratu Stanetu pisal: *»To, da me napadajo po lističih in brošurah, mi je znano – pač še večja reklama za našo stvar.«*¹⁶⁸ Mikuža so vključili v akcijo za pridobivanje duhovščine. Po zgledu partizanske vojske na jugu so postavili Mikuža za verskega referenta.¹⁶⁹ Kljub vsem naporom ni bilo med duhovniki v Ljubljanski pokrajini nobenega odmeva. V vodstvu OF so vsekakor pričakovali večji odziv med duhovščino, zlasti so računali na krog t. i. simpatizerjev, kot je bil npr. pater Krizo-

¹⁶⁵ Edvard Kocbek, *Dnevnik 1946 II*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1991, str. 80–81.

¹⁶⁶ Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, str. 366–368.

¹⁶⁷ AS, Osebna zbirka Lojzeta Udeta, f. 17.

¹⁶⁸ AS I, fond VOS II–1, a. e. 289.

¹⁶⁹ Jesen 1942/192. Kardeljevo pismo dne 1. decembra 1942 Leskošku.

log.¹⁷⁰ Tudi Franc Ksaver Meško, ki je šel na veliko noč 1943 nadomeščat v Trebelno pobeglega župnika Tiringerja in se je tako znašel na ozemlju, ki so ga nadzorovali partizani, kljub prigovarjanju Metoda Mikuža, ki ga je poiskal in v imenu izvršnega odbora OF vabil, naj ostane pri partizanih (ker da se je o njih »zelo simpatično izrazil«), ni pristal in se je raje vrnil v Stično.¹⁷¹

Vzroki so bili predvsem načelne idejne narave. Pri tem se je duhovščina v prvi vrsti sklicevala na okrožnico Divini redemptoris, ki je katoličanom prepovedovala vsakršno sodelovanje s komunisti in prikazovala komunizem kot glavnega in največjega sovražnika katoliške vere. Tako je škof Rožman v pastirskem pismu oktobra 1941 prvič med vojno opozoril katoličane in zlasti duhovnike, naj spoštujejo ta načela, saj »komunizem je spremenil krinko, bistva pa ne«. To je škof storil predvsem zato, ker so nekateri duhovniki, med njimi tudi Finžgar, dajali izjave v korist OF. Da bi stališče do komunizma in do OF, ki so jo z njim enačili, še bolj jasno opredelili, je Aleš Ušeničnik, vodilna idejna avtoriteta, leta 1941 v oktobrski številki revije Katoliška akcija znova poudaril, da je kljub spremenjenim razmeram (okupacija!) komunizem ostal največji sovražnik katoliške vere in Cerkve.¹⁷² Najvišja katoliška hierarhija je torej zavzela odklonilno stališče do OF še pred neposrednim napadom slovenskih komunistov spomladi 1942. Kasneje, zlasti po številnih umorih duhovnikov (med njimi so bili nekateri tudi mučeni!) na ozemlju, ki ga je nadzirala partizanska vojska pred veliko italijansko ofenzivo, so bile stvarne možnosti za sodelovanje še toliko manjše. Zgodilo se je celo nasprotno, da se je duhovščina dejavno vključila v boj proti OF.

¹⁷⁰ AS I, fond VOS II-1, a. e. 292-293. Pismo Metoda Mikuža dne 3. avgusta 1943 bratu Stanetu, v katerem piše: »Bolj obsojam tiste razne Kri-zologe, ko se šeme niso upale priti ven in bi s tem veliko koristili katoliški cerkvi.«

¹⁷¹ Tine Debeljak, Ob smrti Franca Ksaverja Meška. Koledar svobodne Slovenije 1965, str. 106.

¹⁷² AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7/I. Poročilo z dne 9. novembra 1941.

Ker so bili vsi pozivi duhovščini, naj se pridruži partizanski vojski ali se vsaj odpove boju proti OF, neuspešni, so se v vodstvu OF sklenili znova obrniti neposredno na škofa Rožmana. To zamisel je po vsem sodeč najbolj zagovarjal Metod Mikuž, ki je škofa Rožmana dobro poznal ter tudi spoštoval in cenil kot zelo dobrega človeka in je zato upal, da ga je še mogoče prepričati o nesmotrnosti delovanja duhovščine, medtem ko je bil Kocbek glede uspeha take akcije zelo skeptičen.¹⁷³ Tako sta mu na začetku leta 1943 pisala oba, Mikuž 11. januarja¹⁷⁴ in Kocbek 29. januarja.¹⁷⁵ Poleg tega so bili med OF in škofom še posredniki, Stane Mikuž, Karla Bulovec-Mrak in dr. Anton Breclj. Najbolj se je trudil dr. Stane Mikuž. Do škofove pisarne namreč ni bilo lahko priti neopaženo. Stanetu Mikužu je to uspelo s pomočjo škofijskega arhivarja Maksa Miklavčiča. Tako je bil Stane Mikuž v januarju in februarju 1943 večkrat pri škofu Rožmanu. O njunih pogovorih je Stane Mikuž poročal Zdenki Kidrič in bratu Metodu, tako da imamo ohranjeno o tem tudi korespondenco. 7. februarja 1943 so Metod Mikuž, glavno poveljstvo partizanskih čet in centralni komite KPS napisali škofu tri pisma.¹⁷⁶ Škofa Rožmana so celo povabili na osvobojeno ozemlje na pogovor z vodilnimi ljudmi osvobodilnega gibanja, vendar ga je zavrnil.¹⁷⁷ Izkupiček razgovorov med OF in škofom v zimskih mesecih leta 1943 je najbolje strnil Metod Mikuž v pismu bratu Stanetu 28. februarja, ko je zapisal: *»Glede šefa (vzdevek za škofa Rožmana – op. avtorja) je pa tako. Obstoji z njim še zveza, tudi je prav, da mu greš kdaj poročati o novicah, ki jih razbereš iz naše literature. Jaz mu za enkrat ne mislim nič pisati, ker se mi zdi za to skoro škoda. Mi imamo svojo vest čisto, ponudili smo mu pač svojo pošteno roko, če noče zagrabit – njegova stvar.«*¹⁷⁸

¹⁷³ Kocbek, *Tovarišija*, str. 309.

¹⁷⁴ DLRS V/43.

¹⁷⁵ DLRS V/113.

¹⁷⁶ Saje, *Belogardizem*, str. 514.

¹⁷⁷ AS I, fond VOS II-1, a. e. 304–306. Pismo dr. Staneta Mikuža dne 17. februarja 1943 Zdenki Kidrič.

¹⁷⁸ AS I, fond VOS II-1, a. e. 287.

S tem so v OF spomladi 1943 opustili edine resnejše poskuse, da bi zares pridobili del duhovščine oziroma bi jo – s škofom Rožmanom na čelu – vsaj odvrnili od delovanja proti OF. Za tedanje dokaj iskreno spravljivo stališče KPS do katoliške duhovščine (in želje, da se ne bi udeleževala državljskega spopada) je bilo odločilno, da si komunisti še niso povsem oblikovali strategije, kako naj si znotraj splošne protiokupatorske borbe zagotovijo možnosti za povojni prevzem oblasti. Ta strategija je nastala postopoma in je povezana z navodili, ki jih je vodstvu slovenskih komunistov februarja 1943 posredoval Ivo Lola Ribar.¹⁷⁹ Njen najočitnejši izraz v Sloveniji je bilo sprejetje Dolomitske izjave. Z njenim podpisom se prekine tudi dopisovanje s škofom Rožmanom.

Tudi na nasprotni strani je bila pripravljenost za dialog le skromna. Kaplan France Glavač je s pomočjo svojih zaupnikov kmalu izvedel za tajna pogajanja in od škofa Rožmana zahteval, naj jih prekine,¹⁸⁰ čeprav so bili v tem času pogovori med škofom in OF, kot je razvidno iz navedenega Mikuževega pisma, že »ad acta«. Zato je v Slovincu izšel pogovor s škofom, v katerem je ta ponovno obsodil OF kot brezbožno in komunistično organizacijo.¹⁸¹ V ta čas sodi tudi brošura Toneta Fajfarja Farizejska bela garda, sestavljena iz svetopisemskih izrekov. Na njeno vsebino se je zelo ostro odzvalo katoliško časopisje.¹⁸²

Ker frontniki v Ljubljanski pokrajini med katoliško duhovščino niso našli primerne sogovornika, so celotno akcijo zastavili še širše in ji pridali mednarodni okvir. Tako je Kocbek napisal besedilo Kaj imamo slovenski katoličani danes povedati evropskim katoličanom, ki ga je poslal znancem v Švici, da bi ga razširili med evropske kato-

¹⁷⁹ O Ribarjevem dvomesečnem bivanju v Sloveniji in njegovih posledicah glej podrobneje Godeša, Prispevek.

¹⁸⁰ Saje, Belogardizem, str. 515.

¹⁸¹ Ponovna obsodba Osvobodilne fronte. Slovenec, 10. april 1943.

¹⁸² Tone Fajfar, Odločitev. Spomini in partizanski dnevnik. Druga, dopolnjena izdaja. Založba Borec, Ljubljana 1981, str. 214–215. Primerjaj s Po vseh teh dejanjih komunisti zlorablajo v svojo obrambo sveto pismo. Slovenski dom, 24. marec 1943.

ličane.¹⁸³ Vrhunec tovrstnih prizadevanj je bila sedem tipkanih strani dolga poslanica Sanctissime pater Pius XII. Napisana je bila že februarja 1943, v italijanščino pa jo je prevedel profesor Bogomir Štopar. Aprila 1943 so jo podpisali Edvard Kocbek, Tone Fajfar in Metod Mikuž.¹⁸⁴ V njej so v imenu katoličanov, ki sodelujejo v osvobodilnem boju, seznanili sveti sedež s svojim videnjem razmer v Sloveniji – dobro vedoč, da tudi duhovščina prek svojih zvez obvešča Vatikan. Ali je naslovnik poslanice prejel in po katerih kanalih so mu jo poslali, mi ni znano. S tem se je končal poskus OF, da bi razčistila odnose s katoliško duhovščino – poskus, ki je segel prav do njenih vrhov.

V OF so začeli večjo pozornost duhovščini znova posvečati poleti 1943. Tokrat jim ni bilo toliko do tega, da bi duhovščino pridobili, temveč so jo predvsem napadali. Kot povod so izrabili škofovo odločitev, da odvzame Metodu Mikužu pravico do opravljanja verskih obredov, dokler se ne vrne in javi škofu (a divinis suspensus est, donec redeat et Ordinario se sistat).¹⁸⁵ Ta skopa notica, ki je bila objavljena v Škofijskem listu na zadnji strani pod rubriko Škofijska kronika, je dvignila precej prahu v OF. V njenih vrstah so – zlasti Kocbek – očitali škofu Rožmanu predvsem to, da je popustil pod pritiski italijanskih zasedbenih oblasti in svoje najbližje okolice.¹⁸⁶ Da so ti zares obstajali, je razvidno iz omenjene korespondence med bratoma Mikuž. Odločitev za prepoved opravljanja obredov Metodu Mikužu je škof Rožman, po vesteh, ki so prišle do dr. Staneta Mikuža, utemeljeval z zanesljivimi dokazi, da brata Metoda videvajo v družbi z nekim dekletom. Škof nikakor ni hotel, da bi to dejanje razumeli kot politično gesto. Vendar je Stane Mikuž dvomil o tem, ker je škof povedal dve različni inačici.¹⁸⁷

¹⁸³ Kocbek, Osvobodilni spisi I, str. 230–238.

¹⁸⁴ AS II, Partizanski arhiv, fond Predsedstva SNOS, f. 442/VI.

¹⁸⁵ Ljubljanski Škofijski list, Ljubljana, 10. junija, 1943, št. 5, str. 32.

¹⁸⁶ Kocbek, Osvobodilni spisi I. Izdajalcem med slovenskimi duhovniki, str. 391–395.

¹⁸⁷ AS I, fond VOS II–1, a. e. 309. Pismo Staneta Mikuža dne 20. junija 1943 bratu Metodu.

Na seji izvršnega odbora OF 28. junija 1943 so sklenili, da se obrnejo na škofa Rožmana pisno¹⁸⁸ in da ob tem napišejo in objavijo več člankov.¹⁸⁹ Tako je julija 1943 izšla brošura Slovenskim duhovnikom. V njej je bilo zapisano, da »se predsednik in člani Izvršilnega odbora Osvobodilne fronte obračajo skupno z dr. M. Mikušem s pričujočimi sestavki na duhovščino tako imenovane ljubljanske pokrajine z namenom, da ji v poslednji uri odpre oči za prave potrebe naroda in ji prebudijo voljo za podreditev vsega današnjega dela – rešitvi in osvoboditvi naroda. Osvobodilna fronta hoče v boju za osvoboditev in združitvev vseh Slovencev pritegniti tudi duhovščino ‚Ljubljanske province‘.«¹⁹⁰ Odziva med katoliško duhovščino Ljubljanske pokrajine tudi tokrat ni bilo.

Na odklonilni odnos se je zelo ostro odzval Kocbek. Naslov članka v časopisu Slovenska revolucija, napisanega julija 1943, je iz prvotnega Slovenskim duhovnikom spremenil v Izdajalcem med slovenskimi duhovniki in med drugim zapisal: »Zato mi danes obtožujemo vso slovensko duhovščino s škofom vred.«¹⁹¹ To ni bila le morebitna užaljenost; Kocbekov odnos v tistem času ni bil tako oster samo do duhovnikov, temveč do vseh resničnih in namišljenih nasprotnikov, predvsem zaradi pričakovanja bližajočega se italijanskega zloma. Mnogi v vodstvu OF niso izključevali skorajšnega konca vojne. Odnos OF do duhovščine je tako že nakazoval tisto ostrino, ki je najbolj odkrito privrela na površje v času tik po kapitulaciji Italije, še preden si je v Ljubljanski pokrajini in na Primorskem nemški okupator uspel utrditi položaj. Po besedah Borisa Mlakarja je bilo to obdobje »čiste« državljske vojne, ko so se do skrajnosti zaostrena nasprotja (znova) lahko popolnoma izrazila.

V tem času znova opazimo večje število usmrtitev katoliških duhovnikov, pa tudi drugih izobražencev, nasprotnih OF. Večina umorov se je pripetila na ozemlju, ki

¹⁸⁸ DLRS VII/220. Pismo IOOF dne 28. junija 1943 škofu Rožmanu.

¹⁸⁹ DLRS VII/219. Seja IOOF 28. in 29. junija 1943.

¹⁹⁰ AS II, Zbirka tiska NOB, sign. 959.

¹⁹¹ Kocbek, Osvobodilni spisi I, str. 391–396.

ga je nadzirala partizanska vojska. Žrtve so bili največkrat izobraženci iz vojaških enot protirevolucionarnih sil na Turjaku in Grčaricah. Med njimi so bili duhovniki Anton Hren, župnik na Blokah, ubit v Kočevju 14. septembra 1943; France Malovrh, kaplan v Moravčah, ubit v Mozlju 12. oktobra 1943; Anton Šinkar, kaplan v Mirni peči pri Novem mestu, ubit v Mozlju 12. oktobra 1943; Srečko Huth, katehet v Št. Vidu nad Ljubljano, ubit v Koprivniku v Bohinju po 15. oktobru 1943; Franc Kek, profesor na gimnaziji v Novem mestu, ubit v Birčni vasi pri Novem mestu 21. oktobra 1943; Viktor Turk, župnik v Begunjah pri Cerknici, ubit v Grčaricah 24. oktobra 1943; p. Placid – Alojzij Grebenc, redovnik cistercijanec v Stični, ubit v Grčaricah 24. oktobra 1943; p. Ivan Salmič, kaplan v Vinici, ubit 13. novembra 1943, in Jožef Pokorn, župni upravitelj na Preloki ob Kolpi, ubit 15. novembra 1943.¹⁹² Tako je po več kot enoletnem zatišju (vmes so bili ubiti trije), OF spet likvidirala 9 duhovnikov.

Za veliko večino umorov duhovnikov v času do zloma Italije je bilo značilno, da so bili storjeni, razen redkih izjem (na primer Ivan Tomažič, župnik v Trebnjem, ubit 3. avgusta 1943), v valovih. V dveh kratkih (dvome-sečnih) obdobjih je OF usmrtila 21 od 26 duhovnikov. Za obe obdobji je značilno, da okupator tisti čas ni nadziral ozemlja, kjer so se umori dogajali, in v obeh primerih so bili komunisti prepričani, da je konec vojne blizu. Bistvena razlika med prvim in drugim valom pa je, da so bili spomladi 1942 duhovniki umorjeni tajno, po izrazito idejno-razrednih merilih in največkrat brez slehernih predhodnih sodnih obravnav, medtem ko so bili takoj po kapitulaciji Italije pobiti v glavnem tisti duhovniki, ki so aktivno delovali v boju proti OF in bili zajeti na Grčaricah in Turjaku (nekateri celo v vojaških enotah). Nekaj so jih tudi javno obsodili na znanem »kočevskem procesu« in jih celo prisilili, da so javno priznali svojo krivdo in se pokesali, nekateri pa so bili likvidirani ob partizanskem

¹⁹² Kri mučencev, str. 45–84.

umiku pred nemškimi enotami, kljub temu da jih partizansko sodišče ni obsodilo na smrt.

Žrtev partizanskih obračunov med protikomunističnimi kulturnimi delavci je bilo v času, ki ga obravnam v tem poglavju, zelo malo. V primerjavi s tistimi, ki so padli na partizanski strani, jih lahko preštejemo na prste ene roke. Tine Debeljak našteva v razpravi *S* spominom med mrtvimi pisatelji že omenjenega profesorja Antona Ovna in Lojzeta Grozdeta.¹⁹³ V času medvladja po kapitulaciji Italije je padel kot član protirevolucionarnih enot še Vladimir Prelog.¹⁹⁴ Za vse je bilo značilno, da so bili manj znani in malo uveljavljeni v tedanji kulturni srenji.

¹⁹³ Tine Debeljak, *S* spominom med mrtvimi pisatelji. Koledar svobodne Slovenije 1954, str. 227–243.

¹⁹⁴ *Isti*, str. 233.

Protirevolucionarni tabor in slovenski izobraženci

I.

Protirevolucionarni tabor je bil najširši skupni okvir za tiste politične skupine na Slovenskem, ki jih je družilo odklonilno stališče do Osvobodilne fronte in partizanstva. Sicer pa je kazal zelo pisano podobo, tako po raznolikosti skupin, ki so ga sestavljale, kot tudi po njihovi mnogoplastni dejavnosti. Tabor nasprotnikov Osvobodilne fronte so tvorile skupine, ki so izhajale iz vseh treh tradicionalnih miselnih krogov na Slovenskem – katoliškega, liberalnega in marksističnega. Najpomembnejšo vlogo so imela vodstva predvojnih političnih strank, med katerimi je bila najvplivnejša SLS.

Kljub temu da po zasedbi Slovenije predvojne strankarske zamere in razhajanja še zdaleč niso bila pozabljena, so nove razmere silile politične stranke k povezovanju in dogovarjanju. Takoj po napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941 je bil v Ljubljani ustanovljen Narodni svet, ki mu je načeloval ban dr. Marko Natlačen. V njem so bili predstavniki predvojnih političnih strank (SLS, JNS, radikalci, združeni v oživljeno SDS, Slovenska kmečka stranka in Socialistična stranka Jugoslavije). V svetu ni bilo KPS, ki so ji pristop preprečili z utemeljitvijo, da so v njem lahko le legalno priznane stranke, med katere pa komunistov niso prištevali. Pri tem je treba poudariti, da komunistov niso zavrnilo le zavoljo načelnega odklonilnega stališča, temveč tudi zaradi bojazni, da bi jih to oviralo pri morebitnih pogajanjih z zasedbenimi oblastmi. Po ustanovitvi NDH se je Narodni svet iz političnega telesa preoblikoval v oblastno strukturo in prevzel civilno oblast nad slovenskim ozemljem. Po italijanski zasedbi Ljubljane je oblastne naloge izgubil, vendar se je njegova

politična dejavnost še nekaj časa nadaljevala v zmanjšanem obsegu. Obenem se je oblikoval ožji odbor Narodnega sveta, v katerem so imele pomembnejše stranke po enega predstavnika. Jeseni 1941 se je Narodni svet preimenoval v Narodni odbor. Po začetnem šoku so se stranke začele dogovarjati o poenotenju politike v vojnem času. Prva znamenja takega povezovanja lahko zasledimo v dogovarjanju med Kramerjem in Natlačenom, ki je pripeljalo do t. i. Londonskih točk oziroma programa Narodnega odbora. Temu so se pridružili tudi predstavniki socialistične stranke, ki pa so imeli le obrobno vlogo. V notranje neenotnih tradicionalnih političnih taborih je bilo več združevalnih teženj zaslediti v liberalnem, kjer so se JNS, Omladina JNS oziroma Nova Jugoslavija, SDS, NRS ter Stara in nova pravda januarja 1942 povezale v Napredno delovno skupnost in tako nadaljevale tik pred vojno začeto utrjevanje liberalnih vrst. Spomladi 1942 so predstavniki političnih skupin ustanovili Slovensko zavezo. V njej so imeli svoje zastopnike predstavniki SLS, JNS, Mlade JNS, SDS, NRS, ŠSJ, Stare in nove pravde ter Združenih Slovencev (Šolar-Gosarjeva skupina). Organizacijsko strukturo Slovenske zaveze in njen način delovanja je najbolj strnjeno označil Boris Mlakar v intervjuju v Zavezi, kjer je dejal: »Dejansko je šlo za občasno dogovarjanje predstavnikov že omenjenih strank in skupin, Slovenska zaveza pa je nato nastopala v imenu vseh na podlagi dosežene stopnje soglasja. Vendar pa nekateri obeležja Slovenske zaveze kažejo na to, da je vsaj v obdobju svojega prvega poleta v letu 1942 bila prisotna težnja po trdnejši organizacijski strukturi. Opozorimo naj zgolj na to, da je na čelu zaveze stal tričlanski izvršni odbor,¹ ob njem pa še sedemčlanski plenum. Jeseni 1942 so se oblikovali tudi pokrajinski odbori in tu velja omeniti, da se je zato ljubljanska Slovenska zaveza vse pogosteje označevala kot Vseslovenska zaveza. V

¹ V njem so bili inž. Janko Mačkovšek, s psevdonimom Lah, za Napredno delovno skupnost, dr. Miloš Stare, s psevdonimom Medved, za katoliški tabor, in dr. Celestin Jelenc, s psevdonimom Šmid, za socialistično stranko. Po prvih črkah psevdonimov se je izvršni odbor Slovenske zaveze največkrat na kratko imenoval kar LMS.

načrtu je bilo tudi oblikovanje okrožnih in okrajnih odborov, vendar le-ti niso zaživel, za razliko od nekaterih strokovnih odborov, predvsem sta bila aktivna zunanjepolitični in gospodarski odbor, pa tudi obveščevalna služba.«² Zaveza je tako od pomladi 1942 pomenila osrednji medstrankarski organ oziroma strankarsko koncentracijo v okviru slovenskega protirevolucionarnega tabora.

Zaradi nezadovoljstva z delovanjem strank v času okupacije so se pojavile tudi nekatere manjše skupine, ki so skušale vojne razmere izrabiti za hitrejšo lastno uveljavitev. Pri tem so skušale svoje poglede vsiliti vodstvom strank (npr. stražarji), mnogokrat pa so delovale vzporedno (npr. po zasedbi se je OJNS ločila od JNS in delovala samostojno pod imenom Nova Jugoslavija, prav tako je šele med okupacijo nastala Šolar-Gosarjeva skupina Stara in nova pravda) oziroma celo proti predvojnimi strankarskim vodstvom (deloma velja za stražarje) ali celo nasploh proti strankam (npr. Rupnikov krog v pokrajinski upravi, nekateri »prosti strelci«). Čeprav so bili razlogi raznovrstni, pa so med strankarskimi voditelji in omenjenimi skupinami prevladovala predvsem generacijska nasprotja (razen pri Šolar-Gosarjevi skupini). Tine Debeljak je na primer označil Rupnikove politične sodelavce v pokrajinski upravi za »*revolucionarno mladino na protirevolucijski strani*«.³

Med političnimi skupinami je sicer obstajala določena usklajenost, vendar se ni razvila v pretirano tesno sodelovanje, tako da so delovale precej samostojno. Slej ko prej torej drži, da je bil protirevolucionarni tabor notranje izredno raznolik. Skupine so se ločevale po stopnji protikomunizma, po odnosu do kolaboracije, ideologije in socialnih vprašanj, do notranje državne ureditve; občutne so bile generacijske razlike itd.

² Slovenska zaveza – njena misel in njena politika. Pogovor z zgodovinarjem magistrom Borisom Mlakarjem. Zaveza 1991, št. 3, str. 8–14.

³ Tine Debeljak, Zapiski ob robu k dobi pred dvajsetimi leti (po virih, pričevanjih in spominih). Zbornik svobodne Slovenije 1967, str. 108 (odslej Debeljak, Zapiski ob robu).

Kljub tem razlikam lahko pri večini skupin ugotovimo tudi precejšnje sorodnost v stališču do nekaterih pomembnih vprašanj. V protirevolucionarnem taboru so skoraj vse računale na zmago zavezniškega orožja in poraz sil osi in tako ali drugače priznavale legitimnost londonski kraljevi vladi, s predstavniki katere so bile v stiku. Verjetno edina, ki je videla prihodnost za Slovence tudi če zmaga nemško orožje, je bila po pomenu obrobna skupina ljotičevcev in morda še kak posameznik iz Rupnikove okolice. Velika večina političnih skupin v protirevolucionarnem taboru se ni zavzemala za obnovitev predvojnih političnih razmer, temveč za demokratične oziroma legalne povojne spremembe. Ta skupna težnja večine predstavnikov protirevolucionarnega tabora je bila izražena tudi v programih (Londonske točke, program Slovenske zaveze, kasnejše izjave Narodnega odbora itd.).

V delovanju strankarskih vodstev je v začetku zasedbe prevladoval t. i. politični realizem. Zanj je bila značilna politika čakanja, lojalen odnos do okupatorja, ki je mestoma prehajal tudi v sodelovanje z njim (npr. sosvet). Taka navodila (razen za sodelovanje v sosvetu!) so dobivali tudi iz Londona in se po tem niso bistveno razlikovali od delovanja predvojnih vodilnih struktur v drugih zasedenih evropskih državah.

Primerjava med nasprotnima taboroma, ki sta se izoblikovala v času zasedbe, nam v tem prvem obdobju pokaže nekaj podobnosti, še več pa seveda razlik. Predvojna slovenska družba se je (zlasti v tridesetih letih) preoblikovala tako, da so bili v obeh taborih predstavniki iz vseh treh slovenskih nazorskih krogov. Oba tabora sta bila protiokupatorsko naravnana in sta računala na poraz osnih sil. Tudi v nacionalnem pogledu je vladalo soglasje: programski cilj obeh je bila Zedinjena Slovenija. Ob tem pa je vsaka stran videla svoje glavno oporišče v drugi državi – Veliki Britaniji in Sovjetski zvezi, ki sta bili obe članici velike protifašistične koalicije. Obe sta tudi imeli v programih zapisano, da po vojni prevzameta oblast v svoje roke. Vendar to stališče z vsemi posledica-

mi, ki jih je porajalo, v začetnem obdobju ni bilo najbolj v ospredju. Najbolj očitno sta se v prvi dobi tabora razlikovala v oceni, kako preseči nastali položaj. Izoblikovali sta se dve stališči. Prvo, ki ga je poosebljala OF, je terjalo takojšen odpor proti okupatorju; drugo, nastalo med predstavniki predvojnih političnih strank, je Slovincem priporočalo čakanje na razplet na velikih bojiščih in zgolj postopne priprave na končni obračun z okupatorjem. To se je odražalo tudi v programih obeh strani. Program Slovenske zaveze je bil z jasno opredelitvijo usmerjen predvsem v povojno slovensko prihodnost, medtem ko so se temeljne točke OF v prvi vrsti nanašale na tedanje razmere. Točke (sedmero točk, sprejetih 1. novembra 1941!) so predvsem pozivale k takojšnjemu odporu, medtem ko so o prihodnosti govorile precej dvoumno, saj v njih ni bil jasno določen niti državni okvir niti bodoča družbena ureditev.

II.

Protirevolucionarni tabor si je skušal pridobiti širšo zaslombo in množično podporo med slovenskimi izobraženci šele konec poletja 1942, ob začetkih državljanske vojne. To seveda ne pomeni, da se slovenski izobraženci zunaj OF dotlej niso ukvarjali z vprašanji, ki jih je odprla zasedba in razkosanje slovenskega ozemlja. Glede na izjave jugoslovanske begunske vlade o njenih vojnih ciljih (že v Jeruzalemu!) je jeseni 1941 postalo aktualno tudi vprašanje bodočih slovenskih meja. Zato so stranke pritegnile več strokovnjakov (dr. Anton Melik, inž. Janko Mačkovšek, dr. Črtomir Nagode, dr. Fran Zwitter, dr. Svetozar Ilešič itd.), ki so izdelovali različne elaborate in študije (o mejah, gospodarstvu).⁴ Nato je tudi v okviru Slovenske zaveze delovalo več odborov, najbolj dejavna sta bila gospodarski in zunanje-politični.

⁴ Jera Vodušek-Starič, Mesto želja (Skica političnega ozadja). Tržaško vprašanje. Svobodna misel, 10. september 1993, str. 30–31.

Zanje je bilo značilno, da so se ukvarjali bolj z načrti – kajpak za povojni čas.

Prva večja pobuda protirevolucionarnega tabora, da bi si pridobil množično in javno podporo tudi med uglednimi izobraženci, je gotovo sestanek pri škofu Rožmanu 12. septembra 1942. Udeležilo se ga je 18 ljudi (po nekaterih podatkih pa 20) od 22 povabljenih. Po pričevanju Franceta Koblarja, tedanjega predsednika Društva slovenskih pisateljev, so bili poleg gostitelja Rožmana in njega na sestanku še rektor univerze dr. Milko Kos, dr. Otmar Pirkmajer, Ivan Mohorič, dr. Marjan Zajec, inž. Janko Mačkovšek, dr. Celestin Jelenc, Josip Petejan, duhovnik Marko Kranjec, dr. Marko Natlačen, dr. Dinko Puc, Ivan Avsenek, dr. Albin Šmajd, dr. Vladimir Šuklje, dr. Jože Lavrič, Rudolf Smersu, Miloš Stare in France Mihelčič. Od povabljenih nista prišla predsednik AZU dr. Milan Vidmar ter predsednik Slovenske matice dr. Dragotin Lončar. Prvi se je zaradi previdnosti opravičil in je prišel k škofu osebno, drugi pa je bil odsoten zaradi bolezni.⁵

Čeprav so med udeleženci prevladovali politiki in gospodarstveniki, so na sestanek, kjer naj bi razpravljali – povedano s Koblarjevimi besedami – »o važni narodni zadevi« pritegnili tudi predstavnike osrednjih kulturnih in znanstvenih ustanov (univerza, AZU, Slovenska matica in Društvo slovenskih književnikov). Te so dotlej vprašali za nasvet le ob vzpostavitvi italijanske okupacijske uprave spomladi 1941. Tokrat pa pravzaprav niti ni šlo za resnično odločanje – pred tem so se namreč vplivni strankarski voditelji že odločili, da bodo s podporo zasedbenih oblasti poskušali zatreti partizansko gibanje – temveč predvsem za potrditev in podporo širše

⁵ Koblar, Moj obračun, str. 174–175. Podobno kot v svojih spomilih je Koblar opisal sestanek pri škofu tudi v razgovoru z Jankom Pleterskim 28. septembra 1971, ki ga je ta objavil v Glasniku Slovenske matice 1990, št. 1–2, str. 21–22 (odslej Pleterski, Koblar). Edina pomembnejša razlika med njima je, da v spomilih ni zaslediti Koblarjeve ocene, izrečene v pogovoru s Pleterskim, da Natlačen ni bil kolaboracionist.

javnosti. Ustanovili naj bi namreč enotno protikomunistično fronto.⁶

Poskus naknadne potrditve oborožene protikomunistične akcije, podprte od italijanskega okupatorja, ko je ta že bila v teku (16. julija 1942 je bila npr. ustanovljena v Št. Joštu nad Vrhniko vaška straža, ki se šteje za organizirani začetek oboroženega protikomunističnega odpora), kaže, da med mnogimi slovenskimi izobraženci ni bilo pretirane vneme zanjo oziroma da jih je bilo le malo med njenimi začetnimi organizatorji. O vlogi slovenskih izobražencev pri organiziranju oboroženega protikomunističnega boja je zanimivo tudi mnenje italijanske okupatorske strani, ki sicer odraža zanjo značilno dokaj stereotipno gledanje na slovenske izobražence, a kateremu vendarle lahko pripišemo določeno težo. Tako je obveščevalni oddelek 2. italijanske armade v 67. številki politično-vojaškega vestnika 15. novembra 1942 zabeležil: *»Izobraženci dveh strank, ki polemizirajo na raznih zakotnih shodih v velikih središčih, imajo skromen vpliv na delo te milice (op. avtorja – mišljene so vaške straže), ki se danes, ko jo dobro vodijo naši častniki in zanesljivi ljudje iz bivše jugoslovanske vojske, z močjo okoli 4000 mož, hrabro bojuje proti partizanom z ramo ob rami z našimi četami.«*⁷

Če se sedaj vrnemo k omenjenemu sestanku, lahko ugotovimo, da se je s tega vidika končal neuspešno, ker so se povabljeni razšli brez stališč, usklajenih o tem, kaj bi bilo potrebno storiti. Po Koblarjevem pričevanju so različna mnenja na sestanku na koncu izzvenela v ugotovitvah, naj ne bi sprejemali nobene izjave, ki bi jo okupator lahko izrabil v lastno korist. In res je bila spomenica, ki jo je 26. septembra 1942 škof Rožman nesel visokemu komisarju,⁸ po Mikuževih mnenju napisana zelo pogumno in ji ne bi bilo kaj očitati, če ne bi bil na koncu tudi dostavek,

⁶ Ferenc, Fašisti, dok. 102, str. 433. Zapisnik sestanka poveljnika XI. armadnega zbora z visokim komisarjem za Ljubljansko pokrajino 28. 9. 1942.

⁷ Ferenc, Ljudska oblast II, str. 530.

⁸ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 122/I. Pro memoria, 26. september 1942.

ki ga je bilo mogoče razumeti kot zahtevo po oborožitvi domačih ljudi za boj proti komunizmu.⁹

V bistvu je sestanek le odražal dileme, ki so se pojavljale med političnimi skupinami v protirevolucionarnem taboru. Nepričakovani pojav OF in zlasti njena odmevnost med prebivalstvom sta postavila predvsem predvojne strankarske voditelje pred nove dileme. Potrebne so bile spremembe dotedanje politike in prilagoditev novim razmeram. Kako odgovoriti na dvojni izziv, okupacijo in OF, je postalo glavno vprašanje. Temeljni problem je bil, na kakšen način onemogočiti OF – ali posredno s tekmovanjem (»licitiranjem«, kot se je tedaj reklo) ali z neposrednim nasprotovanjem in zaostrovanjem odnosov.

Glede odnosa do OF in načina zoperstavljanja v protirevolucionarnem taboru niso bili enotnega mnenja. Katoliški tabor je ne glede na trenutne okoliščine (zasedba in razkosanje, obstoj protifašistične koalicije...) vseskozi videli glavnega nasprotnika v komunizmu. Zato večina tega tabora, razen nekaterih izjem, KPS ni priznavala legitimnosti, tudi v odporu proti okupatorju ne. Tako lahko v nekem poročilu z začetka leta 1942 preberemo tudi naslednje: »*Proti je bil Gosar, ki bi bil rad narodni voditelj. Pomagajo mu Finžgar, Šolar, Mohorič in Pogačnik v Marjanišču. To so ljudje, ki delajo za premirje s komunisti, češ da je najboljše, da se jim pusti legitimacija v boju z narodnimi sovražniki.*«¹⁰

Med skupinami iz naprednega tabora pa je v glavnem prevladovalo mnenje, da velja tudi komunistom priznati pravico, da se borijo proti okupatorju. Velika večina

⁹ Metod Mikuž, Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med vojno. Ljubljana v ilegali IV, str. 324–325 (odslej Mikuž, Ljubljanski škof). Mišljen je bil zadnji odstavek spomenice, ki se glasi: »*Prepričan sem, da ne bi bilo težko najti načina, ki bi omogočil izvedbo zgoraj označenega programa, ne da bi pri tem trpeli interesi Kraljevine Italije najmanjšo škodo; nasprotno, v izpolnitvi teh želja bi bila garancija, da se bodo lojalni elementi znatno ojačali, da se bo sožitje pod novim gospodarjem pokrajine in njenim narodom poglobilo in da bodo tudi brez težav mogle iz samega naroda ven zrasti sile, ki bodo pripomogle k splošnemu pomirjenju pokrajine.*«

¹⁰ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f.7. Poročilo K notranjemu strankarskemu položaju v Sloveniji.

v naprednem taboru je zato ob tej dilemi zagovarjala stališče, da je treba vojaško delovati proti OF in partizanski vojski le takrat, ko jih ta neposredno napada in ogroža; vendar so se sčasoma v strankinih vrhovih precej približali in podredili težnjam iz drugega tradicionalnega tabora, čeprav se z njimi niso nikoli povsem poistovetili.

Od spomladi 1942 naprej je med delom protirevolucionarnih sil vse bolj prevladovalo stališče, da se je zaradi nevarnosti komunistične revolucije treba OF postaviti po robu z neposredno oboroženo akcijo. Na tako odločitev je še posebej vplivalo partizansko nasilje spomladi in poleti 1942 na Dolenjskem in Notranjskem ter atentati v Ljubljani.¹¹ Zato so akcijo proti OF in partizanstvu tudi prikazali zgolj kot samoobrambo, čeprav je bil problem v resnici precej bolj kompleksen.¹² Ljubljanska pokrajina je pod tujo zasedbo doživela tudi državljansko vojno. Najbolj kočljivo za protirevolucionarne sile je bilo dejstvo, da so krogi, ki so se odločili za boj proti OF, sprejeli orožje iz rok italijanskega okupatorja in s tem zabredli v kolaboracijo. Tedanje razmišljanje glede vaških straž in sodelovanja z italijanskimi zasedbenimi oblastmi značilno pojasnjuje sledeči odlomek: *»Imamo dva sovražnika, ki sta se javno postavila proti državi in njenim legalnim predstavnikom. Najprej (je) treba odstraniti enega in ko bo čas, drugega. Borba z zunanjim sovražnikom se ne more voditi od strani samega izoliranega slovenskega naroda. Za to borbo se je treba samo pripraviti in jo pričeti šele na znak od zunaj merodajnih. Pač pa je treba ta čas opraviti borbo z notranjim sovražnikom, partizani, ki so to borbo sami pričeli in so kot taki tudi napadalci. Borba proti komunistom je postala nujna, ker je njihovo delovanje pretilo, da uniči ves slovenski narod. Sodelovanje z Lahi pa ne gre za njihovo reševanje, pač pa je to le taktična poteza, da se pride do orožja in ničesar več. Če se tudi Lahi bore proti komunistom je to njihova stvar. Za nas je imperativ naša borba. Mi ne iščemo in ne rabimo laške pomoči v tej borbi, rabimo le orožje in municijo.*

¹¹ O razlogih, zakaj je do njega prišlo, glej Godeša, Z narodno spravo, str. 592–596.

¹² Na različne vidike samoobrambe je opozoril že Boris Mlakar v intervjuju v Borcu 1989, št. 1, str. 28.

Če nam ga dajo za naše potrebe, ga vendar ne bomo odklanjali, ampak nasprotno, forsirati jih je treba, da ga dajo čim več.«¹³ Če zanemarimo, da so s takim razmišljanjem prezrli italijanske namene (politika »divide et impera«), pa se sprva zaradi kolaboracije, čeprav so se zavedali njene problematičnosti, niso pretirano vznemirjali. Menili so, da bodo s hitrim uničenjem partizanske vojske in OF rešeni notranjih problemov, proti koncu vojne pa ne bodo imeli težav z preusmeritvijo v boj proti okupatorju. Vendar se pričakovanja niso uresničila, predvsem zato ne, ker niso mogli uničiti partizanske vojske in OF. Ob tem spoznanju je postajalo vprašanje kolaboracije vse bolj pereč problem, posebej še, ker so tudi iz Londona začela prihajati resna opozorila o njeni nevzdržnosti, ne glede na razloge, zakaj je do nje prišlo. Zagato so skušali premostiti na dva načina: s pripravami na prehod vaških straž v ilegalno in okrepitvijo ilegalnih, pretežno četniških oddelkov, ki so bili dotlej razmeroma šibki, in s poskusom, skleniti premirje z OF. To je narekovalo tudi priporočilo iz Londona. Tako so se pojavila tudi takale razmišljanja: »Vsi oddelki MVAC morajo počasi in previdno zbirati ljudi, odlične borce, ki bi hoteli v ilegal. oddelke. Treba je pripraviti njih odhod v absolutni tajnosti, pred Italijani pa se mora njih odhod opravičiti ali na ta način, da je posameznik dezertiral, ali da je bil odpuščen domov, ali da je padel. (...) Ustanovitev in pomnožitev že obstoječih ilegal. oddelkov pa je nujno potrebna tudi za zunanji svet. Pravilno orijentirano ljudstvo se danes bori le v legal. oddelkih proti komunistom, nikakor pa ne proti okupatorju. Res je, da se tudi komunisti ne bore toliko proti okupatorju kot proti nam, vendar bo v primeru prevrata edino OF lahko trdila, da se je ves čas proti okupatorju borila, medtem ko so se nasprotno naši oddelki borili samo proti Of in v borbi podpirali okupatorja. Zato je nujno potrebno, da se tudi pri nas ne samo osnuje eden, temveč več oddelkov, ki ne bodo navezani na okupatorja, ki tudi, dokler ni čas, okupatorja ne bodo napadali, temveč čistili teren od partizanov, ki pa bodo lahko ponosno trdili, da z okupatorjem niso sodelovali, temveč da

¹³ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 130. Pismo Leskovarja (Karel Novak) dne 13. decembra 1942 Medvedu (Miloš Stare).

so se v ilegalni borili za svoje ideale.«¹⁴ Do kapitulacije Italije teh načrtov niso zmogli uresničiti. Vaške straže so še naprej ostale »legalne«. Eden od pomembnejših razlogov za to so bila nasprotja med Karlom Novakom, poveljnikom ilegalne jugoslovanske vojske v domovini (četniki) in vodstvom SLS.¹⁵ Slednja se je bala izgube prevladujočega vpliva, ki ga je imela v vaških stražah, svoje pa je prispevala tudi bojazen, da bi se partizanska vojska maščevala nad nezaščitenim vaškim prebivalstvom. Ob tem je Albin Šmajd zapisal: »Vaške straže priznavajo vsi kot edino sposobne, da preprečijo ob nenadnem zlomu fronte v zaledju strahovlado OF in komunizma. Vsakdo hoče sedaj imeti člane straže zase: vojska želi iz njih napraviti jedro svojih četniških odredov redne jug. vojske, mi jih želimo čimbolj neokrnjene, da bi služile pravi in resnično zdravi misli ob zrušenju, ostali del SZ se kesa, da ni bolj skrbel za razvoj VS. (...) Če ne ohranimo VS, ostane kat. tabor brez vsake opore, bo vsakem primeru izpostavljen novim komunističnim napadom in morijam, bo pa tudi politično brez slehernege vpliva na razvoj dogodkov.«¹⁶

Poskusi pomiritve med sprtima taboroma niso prinesli sadov, ker je obe strani hromilo preveliko nezaupanje in pomanjkanje prave pripravljenosti. Zlasti slovenski komunisti so razumeli ponudbo le kot nasprotnikovo slabost. Dogodki po kapitulaciji Italije (Grčarice, Turjak, ustanovitev slovenskega domobranstva in pokrajinske uprave) pa so le še dodatno utrdili prepričanje tistih, ki so menili, da pomiritev ni možna.

Ko se je pokazalo, da predstavniki protirevolucije ne zmorejo pritegniti pričakovanega števila uglednih slovenskih izobražencev in javnih delavcev, so se vmešale italijanske oblasti in jih skušale, tokrat z grožnjami, prisiliti k sode-

¹⁴ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 2025. Pismo Karla Novaka Šmajdu.

¹⁵ O tem sporu glej prispevek Karla Novaka v Knjigi o Draži, Windsor 1956, in v Sokolskem vestniku 1987 njegove spomine Moj vojno-politički rad 1942–1945. Za nasprotno stran pa npr. Janez Grum, Zakaj ni četniška ilegala v letih 1942/43 dosegla večjega razmaha?, Zaveza 1994, št. 12, str. 68–71.

¹⁶ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 1784.

lovanju. Tako so 14. oktobra 1942 poklicali na italijansko poveljstvo številne znane javne delavce, da bi jih pridobili za delovanje proti OF. Po Finžgarjevem zapisu jih je bilo menda 50, po verjetno nekoliko pretiranem poročilu VOS pa celo 200.¹⁷ O tem, kaj se je na italijanskem poveljstvu dogajalo, je ohranjeno pričevanje Frana Saleškega Finžgarja v spominih Leta mojega popotovanja. Njega so silili, da bi za Slovence pisal članke proti partizanom, kar pa je odločno zavrnil. Ker se je to zgodilo neposredno po uboju Marka Natlačena, so se razširile govorice, da so vsi na kvesturo poklicani določeni za talce. Kdo in zakaj je razširil te, sicer malo verjetne govorice – z današnjega vidika bolj psihološki pritisk, ki naj bi klicane omehčal in pripravil za sodelovanje – ni znano, je pa ob tem dr. Fran Ramovš, tedanji generalni tajnik AZU, zabrusil italijanskemu častniku: *»Kaj pa uganjate to komedijo? Postrelite nas. Ako pobijete do sto najboljših kulturnih delavcev, ste narodu odsekali glavo!«* Duhovi so se nekoliko pomirili šele potem, ko sta predsednik AZU dr. Milan Vidmar in rektor dr. Milko Kos uradno protestirala pri Robottiju.¹⁸ Vsekakor je bil ta poseg italijanskih oblasti slaba »usluga« prizadevanjem tistih sil v protirevolucionarnem taboru, ki so hotele ustvariti množično protikomunistično fronto tudi med slovenskimi izobraženci. Njihovo nezadovoljstvo ob tem je izrazil dr. Albin Šmajd v pismu Karlu Novaku 17. oktobra 1942 z besedami: *»Na fašistično komando so bili klicani razni gospodje, kakor npr. inž. Sernec, dr. Krapeš, pis. in akademik Finžgar, trg. Jelačin, dr. Pirkmajer, dr. Bajič, dr. Gosar in drugi. Vsem so povedali, da je nujno potrebno, da iz letargije stopijo aktivno v boj proti komunizmu, da je njihova dolžnost, da prijavijo one, ki se skrivajo. Pa pravijo taki razni gospodje, da niso poklicani za to, da bi postali konfidentje. Tudi prav! Nagnali so mladino – vsaj nekateri – v hribe, agitirali za OF, nabirali prispevke itd., a nimajo toliko časti v sebi, da bi sedaj javno obsodili postopanje komunistov, marveč se skrivajo za druge in pravijo, da so proti in da so bili... zapeljani. In to naj bodo voditelji!«*¹⁹

¹⁷ AS I, fond VOS II-5, a. e. 2100-2102. Poročilo Iva Svetine dne 26. oktobra 1942 Zdenki Kidrič.

¹⁸ Fran Saleški Finžgar, Leta mojega popotovanja, str. 410-411.

¹⁹ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 111.

Poskus ustanovitve protikomunistične fronte med predstavniki kulturne in znanstvene elite ni dobil širše podpore. Zlasti zastopniki nacionalnih znanstvenih ustanov so se izogibali opredeljevanju za to ali ono stran. Tako se je na omenjenem sestanku tedanji rektor univerze prof. dr. Milko Kos, sicer znani slovenski zgodovinar, izgovoril, da še premalo pozna razmere, da bi se lahko izjasnil, predsednika AZU dr. Milana Vidmarja pa na sestanek sploh ni bilo.²⁰ Tudi tedanji predsednik Slovenske matice dr. Dragotin Lončar se zaradi bolezni ni udeležil sestanka. Sicer se ni pridružil Osvobodilni fronti, kot je to storila večina njegovih somišljenikov, toda ostal je zadržan tudi do medvojne politike protirevolucionarnega tabora, povsem pa je odklanjal sodelovanje z okupatorjem.²¹

Ko se je protirevolucionarni tabor vključil v širše zastavljeno akcijo za pridobivanje javne podpore med uglednimi javnimi delavci in predstavniki ustanov nacionalnega pomena, je to storil v prvi vrsti na protikomunističnih temeljih. Pri tem so pod pojmom »komunizem« razumeli OF in partizansko vojsko v celoti in ne morda le komunistov v njej. V časopisju je bilo precej gesel v slogu »slovensko partizanstvo je istovetno s pristnim, brezbožnim komunizmom«, kot je pisalo v Slovincu 28. februarja 1943. Protikomunistična propaganda v časopisju je jeseni 1942 dobila take razsežnosti, da si lahko njeno silovitost razložimo le s predhodno potlačitvijo, kajti do tedaj so zasedbene oblasti nerade dopuščale kakršnokoli (tudi negativno!) pisanje o OF. Poleg stvarnih podatkov o naravi komunizma in terorju OF poleti 1942 je bilo v tej propagandi tudi mnogo iracionalnega,²² kar je skušalo ustvariti v javnosti psihozo maščevalnosti. Tako je pisal

²⁰ Koblar, Moj obračun, str. 175.

²¹ Fran Zwitter, Dragotin Lončar. Zgodovinski časopis 1954, str. 184–185.

²² Tako je Slovenec dne 8. novembra 1942 objavil članek z naslovom Komunisti oskrunili spominsko podobo dr. J. Ev. Kreka. V besedilu pa nato lahko preberemo: »Sinoči so prišli neznani (op. avtorja – primerjaj z naslovom!?) storilci na hodnik in umaknili relief...«

Slovenec: »Ne bomo streljali po čl. 2 in 3. odredbi dolenskega polka, marveč po čl. povelja italijanskih oblasti. Mi jih bomo streljali po določilih rimske pravice.«²³ Zasledimo tudi take pozive: »Res pa je, da je nasproti puški treba postaviti vsaj puško, da je zločin treba kaznovati, da je treba pristaše oborožene komunistične revolucije, če se nočejo vdati, brezobzirno postreliti, kajti vse to je v skladu s pravičnostjo in s pozitivnimi zakoni.«²⁴ Prav nenavadna podobnost, tako po vsebini kot tudi časovno, s Kardeljevim pismom z dne 1. oktobra 1942 Ivanu Mačku! Taka propaganda je bila deležna deljenih mnenj v ljubljanski javnosti, še nevjajeni opredeljevanja v državljanskem spopadu, ki je postajal vse bolj stvaren. Mnogi, med njimi tisti, ki so sicer našli dobro besedo tudi za OF, so se ob prvih vesteh o zločinah na podeželju poleti 1942 močno zgražali, a so kmalu začeli zavračati pisanje, ki se je kitilo (tudi) s spoštovanjem »rimske« (okupatorske) pravičnosti.

Protikomunizem je bil prikazan tudi kot boj za obrambo vere in je bil zato močno katoliško obarvan. V protirevolucionarnem taboru je namreč obstajala težnja, da bi se slovenska družba delila po nasprotovanju katolicizma proti komunizmu, ki bi slednjemu gotovo prineslo poraz. Zato so na vsak način poskušali vsiliti ta odnos kot merilo množičnega opredeljevanja. Tako je Slovenec 3. novembra 1942 v članku Komunizem in vera zapisal: »Vsak Slovenec se mora postaviti proti partizanstvu že kot človek, kaj šele kot vernik, kajti nihče ne more služiti dvema gospodoma. Danes velja kategoričen ali – ali. Ali z Bogom ali s satanom. Tretje poti ni.« Temu je sledila vrsta člankov v Slovincu (od 17. novembra 1942 do 19. januarja 1943), v katerih je dr. Aleš Ušeničnik vnovič načelno obsodil komunizem kot največjo nevarnost za katoliško vero in pozval na borbo zoper njega, saj »resnični ,sve-tovni' boj dandanes poteka le med komunizmom in katolicizmom.«²⁵ Pri tem je potrdil pravilnost oboroženega boja proti komunizmu v silobranu (»Kjer komunisti s fizično silo napa-

²³ V smislu naredbe. Slovenec, 29. november 1942.

²⁴ Prostaško blatenje dr. Marka Natlačena. Slovenec, 19. november 1942.

²⁵ Pirc, Ušeničnik, str. 267.

dajo ter rušijo in ubijajo, je jasno, da sme biti ta boj tudi boj s fizično silo«, zato »tudi našemu narodu nihče ne more zameriti, če je začel zbirati borce – križarje, da mu rešijo dom, življenje in krščansko kulturo«), čeprav je sicer dajal prednost duhovni preobrazbi, ki bi po njegovem prepričanju edina lahko resnično notranje premagala komunizem.²⁶ Ušeničnik se je izognil vpletanju v politiko ter je celotno besedilo napisal izključno na načelni ravni, vendar je s tem pisanjem, čeprav se pod članki ni podpisal, kot ena največjih moralnih in idejnih avtoritet v slovenskem katoliškem občestvu neposredno posegel v tedanje dogajanje na Slovenskem. Še posebej, ker so bili članki objavljeni v visokonakladnem časniku Slovenec in nato celo ponatisnjeni v brošuri Komunizem, njegov pravi obraz pod psevdonimom Primož Ločnik.²⁷ S tem je ponovno oživil idejo »ločitve duhov«. Pri tem se je od učitelja Mahniča razlikoval v tem, da je v vlogi glavnega nasprotnika namesto liberalizma nastopal komunizem, ki pa zanj ni bil nič drugega kot otrok liberalizma. O brošuri je italijanska cenzura podala sledeče mnenje: »Avtor na kratko prikazuje razvoj komunistične doktrine in poudarja njene uničujoče posledice za človeško družbo ter odkriva zvižace, ki jih uporablja, da ujame v svoje mreže neizkušene in naivne. Pojasnjuje odnos katoličanov do tega nevarnega gibanja, ki se ob priliki predstavlja s ponarejenim obrazom pravega privrženca Kristusove doktrine in tako spravlja v dvome neodločne in tiste, ki nočejo spoznati nevarnosti, ki se skriva pod to krinko nedolžnosti. Prispevek je napisan umirjeno in trezno. Avtor predstavlja komunistično nevarnost predvsem z versko moralnega zornega kota in bo zato odmeven predvsem med verujočimi. Ne vsebuje ničesar, kar bi bilo potrebno podvreči cenzuri.«²⁸ V želji, da bi boju pridali čimbolj verski pečat, so v Škofijskem listu izšla tudi pravila za zbiranje dokazov o mučeništvu partizanskih žrtev.²⁹

²⁶ Prav tam.

²⁷ Primož Ločnik, Komunizem, njegov pravi obraz. Izdal in založil Slovenec, Ljubljana 1943.

²⁸ AS II, Italijanski arhiv, fond Tiskovni urad, f. 23.

²⁹ Škofova navodila za zbiranje dokazov mučenišтва. Slovenec, 28. februar 1943.

Omenjeno kaže, da so se tudi najvišje cerkvene avtoritete v ljubljanski škofiji strinjale oziroma dopuščale oboroženi protikomunistični boj kot skrajno sredstvo, ki ga je dovoljeno uporabiti v samoobrambi. Poleg tega je škof Rožman nekajkrat prevzel posredniško vlogo v dogovarjanjih med predstavniki meščanskih strank in italijanskim okupatorjem. Res pa je, in na to velja posebej opozoriti, da iz škofovih govorov ni moč razbrati, da bi posebej vzpodbujal k oboroženemu odporu, prej nasprotno, da ga je večkrat odsvetoval. Tako naj bi na primer škof Rožman potožil Koblarju: »Ni prav. Ne ubogajo me,« ko je ta zahteval, da naj posreduje, ker so ga napadli v listu Slovenec.³⁰ Kljub vsemu pa je bil s tem podan okvir, ki je v imenu obrambe vere omogočal, da se je oborožena akcija proti OF, čeprav je bila podprta od okupatorjev, močno razširila. Največja pomanjkljivost je bila, da ni bilo z avtoritativnega mesta nikoli izrecno povedano, do kod sega samoobramba oziroma kje se začne ogroženost vere. O tem so si bila mnenja različna.

III.

Taka vrednostna lestvica je bila pisana izrazito na kožo tistih, ki so izhajali iz katoliškega tabora. Vendar ne vseh. V prvih vrstah protikomunističnega boja so se znašli tisti, ki so bili že pred vojno vzgojeni v idejno nestrpnem ekskluzivnem katoliškem duhu in so v komunizmu videli največjo nevarnost. Praviloma so bili to mlajši izobraženci, vzgojeni v tridesetih letih. Med njimi so prevladovali stražarji in mladci.

Ti so prvi »zaznali« komunistično nevarnost oziroma ocenili, da je komunizma treba ustaviti. Tu se je pokazalo, kako zelo je ocena o samoobrambi pred komunizmom odvisna predvsem od stopnje protikomunizma. Te skupine so tudi nekateri v protirevolucionarnem taboru ocenjevali kot skrajne,³¹ zato ni presenetljivo, da so se

³⁰ Pleterski, Koblar, str. 21.

³¹ Ljubo Sirc, Med Hitlerjem in Titom. DZS, Ljubljana 1992, str. 78.

njeni privrženci odzvali takoj, ko se je ime OF in s tem spoznanje, da imajo komunisti v njej vodilno vlogo, pojavilo med ljudmi. Kljub temu da sta imeli omenjeni skupini glede komunizma enake cilje, sta se v marsičem razlikovali že pred vojno, predvsem v taktiki delovanja, kar je prišlo najbolj do izraza med vojno. Različnost skupin najbolj nazorno kažeta medvojni usodi, ki sta doleteli organizatorja in voditelja obeh skupin, profesorja Ernesta Tomca in profesorja dr. Lamberta Ehrlicha. Tekmeca za vodilno mesto pri vzgoji katoliške mladine sta namreč umrla skoraj hkrati – vmes je minil le mesec dni – Tomec 26. aprila in Ehrlich 26. maja 1942. Na neki način gre za pravo simboliko, saj je Tomec zaradi hude želodčne bolezni umrl naravne smrti, medtem ko je Ehrlich padel kot žrtev vosovskega atentata. Stražarji in mladci so se v temelju razlikovali po usmerjenosti delovanja. Katoliška akcija se je v svoji dejavnosti načelno omejevala na versko-kulturno področje, v nasprotju s stražarji, ki so se udeleževali na širše zastavljenem polju socialno-kulturnega in še posebej tudi političnega dela.

V mladčevskih vrstah je bil že pred vojno sprejet sklep, da naj člani ne bi sodelovali v političnih organizacijah zaradi načelne usmerjenosti organizacije in tudi zato, ker naj bi po njihovem prepričanju politično delo mladega človeka odtrgalo od študija in apostolata. Tomec je šel v tem celo predaleč, tako da je moral nekoliko popustiti. Vsekakor pa naj člani KA v njenem vodstvu ne bi bili politično izpostavljeni. Tako je bil Tomec zelo nezadovoljen s tem, da je dr. Jože Basaj, tedanji predsednik NOKA, postal tudi predsedujoči Narodnega odbora po zasedbi leta 1941. V vojnih razmerah, ko so se – mimogrede povedano – odločili, da prenehajo izdajati list *Mi, mladi borci*,³² je kmalu postalo aktualno vprašanje sodelovanja mladcev v oboroženem protikomunističnem boju. Tomec je bil proti temu, da bi se mladci vključevali v oboroženi boj in ni naročal, naj se proti komunizmu borijo z orožjem, temveč je dajal prednost argumentom in prepričevanjem. Načelni razlog, kjer je bilo

³² Miloš Metlikovič, *Tomčev zbornik*, str. 229.

čutiti tudi vpliv idejnega usmerjevalca KA dr. Aleša Ušeničnika, seveda ni bil edini. Upoštevati je treba, da je Tomec umrl, še preden se je protikomunistično delovanje razvilo v množično oboroženo bojevanje, zato je kot izrazito nepolitičen človek prepuščal to odločitev strankarskim voditeljem; po njegovem prepričanju namreč tedaj še ni bilo jasno, ali je takšen boj, ki bi pomenil državljansko vojno, že upravičen. Tako na primer ob uboju člana vodstva KA Jaroslava Kiklja Tomec ni naročil nobenih protiukrepov. Ne gre spregledati tudi povsem praktičnih razlogov za tako zadržanost, saj je med njimi obstajala tudi bojazen, da bi na univerzi in drugih šolah nastala privržencem OF koristna praznina, če bi mladci, ki so vodili idejni boj, odšli med borce. Zato so si po zasedbi tudi v vodstvu KA, da bi omejili vpliv OF, pospešeno prizadevali razširiti in utrditi organizacijo, ki je bila z razkosanjem močno prizadeta, a je npr. v Ljubljani kljub temu imela okoli 200 članov.³³ OF so skušali očrniti predvsem s prepričevalno idejno propagandno dejavnostjo. Ko je po Tomčevi smrti, v skladu z njegovo oporo, vodstvo KA prevzel triumvirat Jože Marn, Roman Pavlovčič, Sebastijan Kocmur in – kot cerkveni asistent – dr. Alojzij Odar, je namreč stališče do oboroženega boja ostalo nespremenjeno, čeprav je vprašanje tedaj postalo aktualnejše, ker se je medtem oboroženi odpor proti komunizmu že razplamtel. Stališče vodstva KA je bilo, da lahko v vaše straže vstopajo le somišljeniki KA (člani drugega kroga), ne pa člani jedrnih skupin. Odločitev je obveljala do poletja 1943, ko je bil mladcem dovoljen vstop v Slovensko legijo, sodelovanje v oboroženem boju pa še ne, in po kapitulaciji Italije, ko so začeli v nastajajočo domobransko vojsko vstopati kot borci tudi člani jedrnih skupin, ne da bi bili pri tem izključeni iz organizacije. Tako je bilo načelno stališče. Zanimiva je tudi utemeljitev, zakaj je bil jeseni 1943 na načelni ravni lahko sprejet tak sklep. Glavni razlog naj bi bilo dejstvo, da je množica študentov odšla k domobrancem in torej ni bilo več treba toliko skrbeti za idejni boj na univerzi,

³³ Franček Saje, *Belogardizem*. Druga, dopolnjena izdaja. Slovenski knjižni zavod v Ljubljani, 1952, str. 126 (odslej Saje, *Belogardizem*).

kar kaže, da so bili pragmatični razlogi za začetno nesodelovanje v oboroženem boju najmanj enakovredni načelnim, če ne celo pomembnejši, zlasti v času po Tomčevi smrti, ko se je državljanski spopad tudi množično razvnel.³⁴

Temu prikazu odnosa KA do protikomunističnega boja, ki temelji v glavnem na kasnejših spominih mladcev in je načeloma ustrezajoč, pa velja kljub temu dodati nekatere druge oblike delovanja KA, ki jih pisci v Tomčevem zborniku ne omenjajo niti z besedico, a je po dostopnih virih vendarle jasno, da so segali tudi na druga področja. Gre za zbiranje podatkov o nasprotnikih, ki jih npr. vsebuje ohranjeno navodilo članom KA iz Šmihela pri Novem mestu iz začetka leta 1942.³⁵ V kakšnem obsegu se je tako delovanje razširilo, je težko reči, vendar se zdijo obtožbe, da je šlo za »špijonsko« organizacijo (npr. pri Frančku Sajetu, ki se sklicuje povečini le na ustne vire in mnogokrat tudi kar brez navedbe virov posplošuje stvari),³⁶ glede na majhno število ohranjenih dokumentov najmanj prenagljene. Res pa je, da sta bila komunističnemu podobni konspirativni in kadrovski način organiziranja KA in njena razpostranjenost v času okupacije, ko politične in druge organizacije niso mogle delovati, kot nalašč za tovrstno dejavnost. Gotovo tudi drži, da so se mnogi mladci že prej vključevali v vaške straže³⁷ in je celo prihajalo do prerekanj med njimi in stražarji, kdo ima več zaslug (merilo so bile žrtve!) v protikomunističnem boju.³⁸ Med njimi je bilo tudi nekaj žrtev (Jaroslav Kikelj,

³⁴ Povzeto po Sebastijan Kocmur, Deset let Tomčevega dela. Tomčev zbornik, str. 124–125.

³⁵ Nasprotniki NOB I/169 (tipkopis). Zapisnik 3. seje odbora Katoliške akcije za može in fante v Šmihelu pri Novem mestu 22. februarja 1942 z dne 8. marca 1942, kjer je pod točko 2. zabeleženo: »Opazovanju gibanja nasprotnikov se v bodoče polaga čim večjo pažnjo. Vsak odborik bo zasledoval gibanje v svojem delokrogu in poročal o njihovem delu.«

³⁶ Saje, Belogardizem, str. 126–127.

³⁷ Voditelj fantovske Katoliške akcije ustreljen. Slovenec, 29. avgust 1943. V članku se poroča o smrti Alojzija Malenška (ubit 26. avgusta 1943), vodje fantovske Katoliške akcije, ter se pri tem pripominja, da je vstopil v vaške straže takoj ob njihovi ustanovitvi.

³⁸ Saje, Belogardizem, str. 125–126.

Ivan Pavčič iz Bizovika, Vinko Mravlje iz Brezovice pri Ljubljani, bogoslovec Janez Rus itd.).³⁹ Med žrtvami iz vrst KA je gotovo najbolj znan Lojze Grozde, ki so ga partizani ubili na novega leta dan 1943. Predvsem po zaslugi dr. Antona Sterleta, ki je opisal njegovo kratko življenjsko pot v posebni brošuri, je postal za katoliške kroge pravi mučenik.⁴⁰ Po vojni je bila njegova zgodba prevedena v nemščino in francoščino.⁴¹ Ljubljanski nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar pa je 21. septembra 1992 v posebnem odloku naznanil, da je bil tudi uradno uveden postopek za priznanje mučeništva Lojzeta Grozdeta.⁴²

Dejstvo je, da se sicer mladci v oboroženi boj do ustanovitve domobranstva množično niso vključevali, a drži tudi, da niso delovali zgolj na načelni versko-moralni ravni, temveč so opravljali tudi druge naloge, ki so neposredno koristile protirevolucionarnemu oboroženemu boju.⁴³ Škoda, da so v pričujočem zborniku popolnoma obšli ta vidik, ki ostaja osvetljen le enostransko. Brez odgovora ostajata vprašanji o razširjenosti tega početja, in seveda predvsem, komu naj bi sploh rabile zbrane informacije: zgolj za notranjo uporabo v odborih KA ali pa so bile dosegljive tudi komu drugemu.

Njihova idejna »samoobramba« pred OF je temeljila zlasti na načelnem odklanjanju komunizma; idejni vzrok zanjo je bil katoliški radikalizem. To kažejo tudi zgodnja

³⁹ Filip Žakelj, Prof. Ernest Tomec. Koledar svobodne Slovenije 1962, str. 159–168.

⁴⁰ Anton Strle, Lojze Grozde. Mladec Kristusa Kralja. Zbirka Vzori I. Prva izdaja v Ljubljani 1944, druga v Buenos Airesu 1955. Tretji dopolnjen ponatis z nekoliko spremenjenim naslovom (Slovenski mučenec Lojze Grozde) je izšel leta 1991 pri Katehetskem centru – Knjižnice v zbirki Mladinska knjižnica; št. 7.

⁴¹ Junger Held der Neuen Zeit. Der Blutzzeuge Christi Alois Grozde aus Slovenien (1923–1943). Ein Opfer des gottlosen Kommunismus. Knjigo z naklodo 3000 izvodov, ki je bila bolj literarizirana, da je bila prilagojena nemško govorečim bralcem, je v nemščino prevedel švicarski duhovnik Gerold Schmid, ki se je naučil slovenskega jezika ter je pripravil tudi prevod del Vilka Mauserja iz Št. Ruperta. Leta 1955 je knjiga izšla tudi v francoskem prevodu v Montréalu in Parizu.

⁴² Začetek Grozdetovega postopka. Družina, št. 41, 25. maj 1992.

⁴³ Saje, Belogardizem, str. 126.

razmišljanja o oboroženi akciji proti nasprotnikom, čeprav je taka hotenja vodstvo KA zavrnilo. Kako pa je lahko vplivala mladčevska vzgoja na ljudi, ki niso bili več vezani na organizacijsko disciplino, nam priča primer iz KA že pred vojno izključenega »odpadnika« kaplana Franca Glavača – prvega pobudnika aktivnega boja proti OF, saj ga je začel organizirati že konec leta 1941 skupaj s Fanoušem Emmrom kot privrženec Slovenskega narodnega gibanja. Glavač je imel sicer ozek krog tesnih sodelavcev – večinoma bivših mladcev, med katerimi so bili pomembni njegovi znanci iz bogoslovja, mladi kaplani Nande Babnik, Karel Wolbang in Janez Urbanč – vendar je bil njegov vpliv precejšen. Bil je urednik pri Slovincu, kjer je urejal idejno in notranjo rubriko in imel razpredeno široko zaupniško mrežo. O njegovi dobri obveščenosti pričajo tudi odlomki iz pisma Nandetu Babniku v času že omenjenih pogovorov škofa Rožmana in OF. V pismu je zapisal: *»Ko so nam prinesli dokument (op. avtorja– pismo glavnega štaba partizanske vojske škofu, kjer ga vabijo, naj pride na partizanski teren...), smo ga mi dali kliširati, ga opremili s člankom, ki napada komuniste zaradi obrekovanja in potvarjanja, ter ga nesli nato k škofu pokazat in prosit, da to dovoli objaviti, da se njegova čast ohrani. Lahko si predstavljajš, kakšen buren prizor je moral nastati, ko je škof videl, da imamo mi originalni prepis, opremljen z izvirnimi podpisi! Zato smo na vsak način hoteli, da bi prišlo do preloma. In nato je škof potem pristal v obliki onega intervjua.«* (op. avtorja – misli na intervju, objavljen 10. aprila 1943 v Slovincu z naslovom Ponovna obsodba Osvobodilne fronte – Ljubljanski škof dr. Rožman je avtoritativno obsodil OF kot komunistično in brezbožno).⁴⁴

Medtem ko je med mladci, kjer je bilo čutiti tudi vpliv cerkvene hierarhije, v začetku prevladovalo predvsem načelno idejno nasprotovanje, pa so se stražarji pod Ehrlichovim vodstvom takoj vključili v neposredno delovanje proti OF na političnem področju. Vedeti je treba, da so bile med stražarji, kljub temu, da so bili deležni tudi

⁴⁴ Isto, str. 515.

poglobljene duhovne izobrazbe, močno navzoče želje po političnem uveljavljanju. Poleg tega so bili vzgajani kot bodoča elita slovenskega naroda, zato so se sami, zlasti po Ehrlichovi smrti, radi poimenovali »mladi intelektualci SLS« in »vodilna plast slovenskega naroda« ter se nekako imeli za poklicane, da vzamejo usodo slovenskega naroda v svoje roke. Stražarji sicer niso bili številni, ocenjuje se, da jih je bilo okoli 200,⁴⁵ a so bili, kot se za elitno skupino spodobi, toliko bolj dejavni. Dr. Lambert Ehrlich je bil do smrti nesporni vodja in duša skupine, drugi vodilni člani pa so bili zbrani v konzorciju časopisa Straža v viharju. Predsednik konzorcija je bil inž. Anton Tepež, člani pa: Franc Casar, dr. Ciril Žebot, dr. Matej Poštovan, prof. Pavle Verbic, ing. Leo Piterle, prof. Vinko Beličič, Tone Berkopec, dr. Maks Wraber, Rudolf Čuješ, Polde Klavž, Jože Skamlič, dr. Ludvik Leskovar, prof. Jože Peterlin, Maks Dimnik in Cvetko Praper. Ti so tvorili ožji plenum Straže, širši pa celotno starešinstvo, medtem ko je izvršilni odbor (eksekutivo) sestavljala petorica: Franc Casar, dr. Ciril Žebot, prof. Pavel Verbic, dr. Ludvik Leskovar in inž. Janez Ložar.⁴⁶ Po Ehrlichovi smrti je postal duhovni vodja salezijanski duhovnik dr. France Blatnik, laično vodstvo pa je bilo v glavnem isto. Dr. Žebot in njegov namestnik prof. Pavel Verbic sta bila idejna usmerjevalca, France Novak vojaški, predsednik Straže pa je postal Anton Štukelj.⁴⁷

Z okupacijo nastale razmere so ocenili kot ugoden trenutek za uresničitev svojih načrtov, posebej še, ker so njihovi najpomembnejši idejni nasprotniki, komunisti, tudi začeli »dvigovati glave« in je komunizem, sicer v »preobleki« OF, dobil otipljivejšo podobo, po drugi strani pa so se predvojne tradicionalne stranke znašle po zasledbi v nekakšnem političnem mrtvilu.

Aktivna politika jim je narekovala delovanje predvsem v dve smeri – proti OF in v kritiko strankarskih vodi-

⁴⁵ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 8.

⁴⁶ Saje, Belogardizem, str. 130.

⁴⁷ Isto, str. 143.

teljev. Zato je bilo treba vlogo komunistov še nekoliko izpostaviti. Tako so se že dan po od OF napovedani proslavi za 29. oktober 1941, stražarji bučno odzvali z letakom Slovenski akademski in dijaški mladini, čeprav so hkrati zapisali, »da je komunistična ‚osvobodilna fronta‘ papirnata zgradba, namišljena ‚sila‘, opij za zbegane ljudi«. ⁴⁸ Kmalu zatem so se znova oglasili v letaku Slovenski akademski mladini, kjer so se uprli pozivom komunistov za odhod »v hribe«, češ da hočejo komunisti s tem doseči zaprtje ljubljanske univerze. ⁴⁹ Kmalu pa so univerzitetni okviri postali pretesni za njihovo delovanje in začeli so izdajati ilegalni list z naslovom Slovenija in Evropa. Naslov naj bi simbolično odražal željo, da naj Slovenija postane suverena država, saj so stražarji menili, naj se slovensko vprašanje ne obravnava kot Slovenci v Jugoslaviji, temveč Slovenci v Evropi. ⁵⁰ V prvi številki so ostro polemizirali s tistimi katoličani, ki so bili pripravljene sodelovati v OF in ki so trdili, da papež o sodelovanju s komunisti molči, kar so pobijali z argumentom, da papeža – ne prejšnji (Pij XI.) ne sedanji (Pij XII.) – nista preklicala trditve o komunizmu kot največjem zlu. Slovencem bi moralo postati jasno, kaj naj storijo, posebej še, ker sta tudi Churchill in Roosevelt bila protikomunista, se je glasila zaključna utemeljitev v listu. ⁵¹ Poudariti velja, da je bilo verske poudarke v njihovih protikomunističnih geslih čutiti nekoliko manj kot pri mladcih, ki so zlasti v prvem obdobju komunizem odklanjali predvsem na načelni ravni, podobno kot tudi najvišja cerkvena hierarhija (škof Rožman in Ušeničnik sta npr. le redko govorila o OF z njenim imenom). Stražarji so bili v svoji kritiki povsem konkretni in neposredni. Skupina pa ni dolgo ostala le pri besedah, temveč je kmalu prešla h grožnjam. Tako je v decembru 1941 sledil Ultimatum stražarjev: če se teror ne neha, bodo javno razkrili štirinajst voditeljev OF in se ne bodo ogibali niti metode zob za zob – medsebojnemu klanju, ki so se mu sicer zaenkrat še

⁴⁸ Nasprotniki NOB I/39 (tipkopis).

⁴⁹ Nasprotniki NOB I/51 (tipkopis).

⁵⁰ AS I, fond VOS II-4, a. e. 1782-1784.

⁵¹ Slovenija in Evropa, št. 1, dne 20. novembra 1941.

odpovedali.⁵² Pod ultimatom so se stražarji podpisali z nazivom Slovenska liga proti morilcem in banditom. Zaradi ilegalnosti so se namreč vedno podpisovali pod različnimi tajnimi imeni, npr. Slovenska narodna akademska mladi-na itd., a je bilo iz vsebine seveda kaj lahko razbrati, za koga gre.

Nekateri stražarji so se v svojem protikomunizmu tudi pridružili italijanskim oblastem pri iskanju privržen-cev OF. To se je zgodilo že pri t. i. marčnih racijah in še izraziteje v t. i. božičnih racijah.⁵³ Svojo dejavnost so prikri-vali tudi pred somišljeniki.⁵⁴ Po drugi strani pa so Italijani po junijskih racijah, pri katerih niso delali nikakršnih idej-nih ali političnih razlik in so zajele slovenske izobrazence nasploh kot potencialno najnevarnejši sloj prebivalstva, odpeljali v Gonars tudi 37 stražarjev.⁵⁵

Spomladi 1942 so vse bolj prehajali v neposreden spo-pad z OF, saj na letaku Naše stališče z dne 30. marca 1942 že lahko preberemo: *»Do OF je iz slovenskega vidika mogoče samo eno zadržanje: popolno uničenje do zadnjih sledov in poslednjih vzrokov. V tem trenutku je aktualno samo eno osvobojenje: slo-venski narod je treba osvoboditi od komunistične OF in to, takoj! Osvobojanje izpod tuje okupacije ni v naši moči in je vsak tovrstni aktivizem blaznost, ker nas more samo uničiti (...) zaradi tega je v tem trenutku deplasirano katero koli narodno vodstvo, ki bi se v tem kritičnem trenutku aktivno bavilo s tem drugotnim, sedaj ne-aktualnim vprašanjem, namesto s tem, kako čimprej narod rešiti strahot, v katere ga je pahnila komunistična OF.«*⁵⁶ Tak je bil uvod v zahtevo, naj italijanske zasedbene oblasti oborožijo

⁵² Boris Mlakar, Vzroki in oblike nasprotovanja Osvobodilni fronti v letu 1941/1942. Slovenski upor, str. 259 (odslej Mlakar, Slovenski odpor).

⁵³ Nasprotniki NOB I/188 (tipkopis). Odlomek iz dnevnika Albina Šmajda v zvezi s sodelovanjem stražarjev pri italijanskih racijah v Ljubljani 23. marca 1942, kjer si je zabeležil: *»Opazim skupine, ki preiskujejo ulice (Kalan, Casar, Poravne). Z italijanskimi oblastmi se odpeljejo neznano kam, na nekaj važnega.«*

⁵⁴ AS I, fond VOS II-4, a. e. 1782-1784.

⁵⁵ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 122/II. Pismo Cirila Že-bota dne 17. avgusta 1942 iz Milana, naslovljeno na Prečastiti gospod profesor.

⁵⁶ Nasprotniki NOB I/197 (tipkopis).

domače ljudi za obračun s komunisti, ki jo je zapisal Ehrlich v spomenici italijanskim oblastem z dne 1. aprila 1942.⁵⁷

Namenoma sem nekoliko podrobneje prikazal »prehitavanje«
stražarjev v protikomunizmu, ob katerem so stalno grajali politiko strank, češ da so premalo aktivne v protikomunistični dejavnosti. Nasploh so imeli stražarji zelo slabo mnenje o predvojnem političnem življenju, trdili so, »da so vse stranke zanič, da je edino prava – Straža«.⁵⁸ Kmalu po zasedbi je Ehrlich predlagal Natlačenu ustanovitev tajne slovenske vlade. Ko pa so stražarji izvedeli, da je bil brez njihove vednosti ustanovljen Narodni odbor, so se odločili za samostojno akcijo in aktivnost, kjer so lahko bili v ospredju prav s svojim protikomunizmom.

Njihova pretirana ambicioznost je bila pogosto neprijetna celo vodstvu SLS, vendar je niso vedno jemali povsem resno, tako da se je stražarjev oprijel nekoliko posmehljiv pridevek »Lambertovi otroci«.⁵⁹ Poleg precenjevanja lastne pomembnosti so stražarjem v katoliški stranki očitali predvsem politično nenačelnost, saj je bila njihova dejavnost mnogokrat bolj preračunana na trenutni politični učinek.⁶⁰ Tako so v nacionalnem vprašanju vse do začetka vojne zagovarjali enako stališče kot uradna SLS oziroma JRZ, po zasedbi pa so se prelevili v privrženca samostojne slovenske države.⁶¹ Pri tem jim je bila na neki način vzor tudi OF, tako so na sestanku stražarjev 19. junija 1942 ugotovili tudi sledeče: »Narod, ki v glavnem simpatizira z OF noče več nazaj starega stanja. Zato je treba preiti predenj s programom, ki bo potegnil (Suverena Slovenija).«⁶² Poleg tega so bili polni načrtov o povojni prihodnosti, v kateri bo vse drugače, boljše.

⁵⁷ Nasprotniki NOB I/220 (tipkopis). Razvoj situacije v Ljubljanski pokrajini (po spomenici, ki jo je 1. aprila 1942 dr. L. Erlih izročil italijanskim oblastem).

⁵⁸ Saje, Belogardizem, str. 131.

⁵⁹ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 8. Pismo Medveda (Miloš Stare) Oljarju (Ivan Avsenek) 22. november 1943.

⁶⁰ Kos, Stalinistična revolucija I, str. 71.

⁶¹ Prav tam.

⁶² AS I, fond VOS II-4, a. e. 1782-1784.

V tej strategiji so stražarji komuniste pravzaprav nujno potrebovali, da bi čim hitreje vzpostavili bipolarno vzdušje na temelju opredelitve komunizem ali protikomunizem. Značilen primer takih teženj je bila brošura Izdajalska zarota KPS = OF zoper slovenski narod. Njen rokopis je bil končan sredi maja 1942, a je zaradi nepredvidenih ovir (verjetno zaradi atentata na Ehrlicha) izšla šele konec julija 1942.⁶³ Skoraj tretjina brošure je bila namenjena kritiki stališč »komodne« sredine, ki ni hotela podpreti odločne protikomunistične akcije. Čeprav je »komodna« sredina merila predvsem na napredni (liberalni) politični tabor in mihailovičeve privrženice, pa v brošuri ni bilo prizaneseno niti Slovenski zavezi, češ da je njena mlačnost škodljiva.

Zmotno bi bilo trditi, da je delovanje stražarjev temeljilo na dejstvih brez stvarne teže. Nasprotno, nekatere bistvene značilnosti komunizma so kot njegovi dobri poznavalci – to je treba povedati – zelo dobro ocenili, toda vnema po »razkrinkanju« OF je stalno vsiljevala težnjo po zaostrovanju razmerij znotraj slovenske družbe in zahteve po opredeljevanju za ali proti. Zgovorna je že uporaba pojma »sredina« v omenjeni brošuri, ki kaže, da so stražarji razdvojenost v slovenski družbi razumeli kot že obstoječe stanje. Taka (prezgodnja) psihološka priprava pa je olajševala pripravljenost na dejanski bratomorni obračun, ki se je naglo približeval. Podobno prehitevanje dejanskih razmer z uporabo izraza »sredina« lahko zasledimo, kot navajam v predhodnem poglavju, tudi pri Kidriču. Delitev na komuniste in protikomuniste je stražarjem, ki so v protikomunizmu močno prednjačili, zelo ustrezala. Zavedali so se, da do večje veljave in uresničitve svojih stališč lahko pridejo le na podlagi takega razvoja. Odločni protikomunizem jim je tako bil predvsem sredstvo za uveljavljanje političnega vpliva znotraj katoliške stranke in cerkvene hierarhije, posredno pa celotne slovenske družbe. Tako je Ciril Žebot v pismu Pavlu Verbicu 12. januarja 1944 zapisal: »Konsolidacija

⁶³ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 110a/l/2. Vesti, dne 28. julija 1942.

stranke je poleg protikomunistične borbe naša glavna naloga. To konsolidacijo je treba doseči na previden način, da ne bo preveč opazna. Kakor mi svetnik (op. avtorja – verjetno Joško Krošelj) poroča, je položaj tak, da je mogoče v pokrajinske odbore spraviti naše ljudi. Pokrajinski odbori pa bodo poslali svoje delegate v strankin delovni ali širši odbor. Če pa dobimo v širšem odboru večino, bo stranka lahko v kratkem solidarna in to brez hrupa. Delajte postopoma, ne vse naenkrat. (...) Glejte, da nam Marko (op. avtorja – Kranjec, član eksekutive SLS) ostane naklonjen. (...) Obravnavajte Marka kot našega voditelja. Mož ima tenek posluh za take tone. Ko bomo imeli večino v delovnem odboru, potem pristopajte k izvedbi našega programa v pogledu konsolidacije in regeneracije stranke. Na cerkvene kroge moramo stalno vplivati in jih moramo pridobivati. Ti hodi stalno na najvišje mesto. (...) Na Akademski študijski dan povabite čim več duhovščine, zlasti pa vse univerz. profesorje, kanonike in katehete. (...) Važno je, da smo se močno zasidrili pri jezuitih in salezijancih. (...) Na široke kroge je mogoče imeti vpliv preko domobranstva. Glejte, da obdržite pozicije v štabu. (...) Naš čas se naglo bliža in tedaj bo treba takoj postaviti ljudi na določena mesta. Če bomo v tistih zgodovinskih in revolucionarnih dneh zasedli važna mesta, nam tega nihče vzeti ne bo mogel. (...) Če hoče torej Straža zmagati, podreti stare forme, prevzeti vso oblast, mora pridobiti in organizirati omenjene ustanove.«⁶⁴ Šele upoštevanje tega vidika kaže protikomunistično »samoobrambno« dejavnost stražarjev v vsej svoji razsežnosti.

Drugače kakor mladci so stražarji ne le delovali z oboroženo borbo proti OF, temveč so jo celo vzpodbujali in se ji med prvimi pridružili. Znano je, da je jeseni 1942 odšlo več stražarjev k vaškim stražam v dobrepoljsko dolino.⁶⁵ Zato je bilo med njimi tudi mnogo žrtev: do ustanovitve domobranstva je padlo 17 akademikov in starešin kluba Straža, večinoma v času medvladja med zamenjavo okupatorjev. V obdobju enomesečne »čiste« državljanske vojne so omahnil: Franc Casar, Jernej Jereb, Tone Perne, Franc Kadunc, Jože Logar, Tone Pipan,

⁶⁴ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond MVAC, f. 122/II.

⁶⁵ Kos, Stalinistična revolucija I, str. 71.

Franc Flisar, Janez Strupi, dr. Ludvik Arko, Jože Zakrajšek, Stane Cimerman, Beno Rožanec, Janez Klobčič in Tone Zajc.⁶⁶

V prvih vrstah protikomunističnega boja, katerega intelektualno jedro so predstavljali, so bili večinoma mladi izobraženci katoliškega porekla. Ti so se odzvali polnoštevilno. V celoti gledano so bili sicer udarni, a vendarle številčno manjši del izobraženstva. Pred omenjenim sestankom je resda bilo nekaj poskusov množičnega zbiranja na protikomunističnih temeljih, vendar so bili manj uspešni – npr. Ehrlichove protidemonstracije 1. decembra 1941, ko je OF zapovedala izpraznitev javnih prostorov in ulic med sedmo in osmo uro, so se za stražarje končale tragikomično. Italijanske oblasti so jih namreč odvedle na kvesturo. Podobno je bilo s protikomunističnimi demonstracijami Ehrlichovih privrženecv 26. januarja 1942.⁶⁷ Tudi po izbruhu državljanske vojne so poskušali z ustanavljanjem protikomunističnih odborov v Ljubljani. Tako sta 23. decembra 1942 izšli posebni izjavi Protikomunistične akcije in Protikomunistične Ljubljane.⁶⁸ O odzivu nimamo na voljo neposrednih podatkov, a po njihovi neodmevnosti lahko sklepamo, da večjega uspeha niso imeli. Na splošno sicer primanjkuje podatkov, ki bi natančno osvetlili število slovenskih izobražencev podpornikov protikomunističnega delovanja, a nekateri od njih so ga gotovo spremljali z naklonjenostjo. Vsekakor pa lahko s precejšnjo gotovostjo trdimo, da se v dobi do kapitulacije Italije protikomunistična fronta ni zmogla globlje zasidrati med slovenskimi izobraženci. V tem času je razmeroma skromno število slovenskih izobražencev odkrito zastavilo svoje ime v korist politiki protirevolucionarnega tabora.

⁶⁶ Zgodba o junaštvu štirinajstih mladih razumnikov, ki so padli, da bi mi živeli. Slovenski dom, 11. december 1943.

⁶⁷ Manifestacije proti komunizmu. Slovenec, 29. januarja 1942.

⁶⁸ Poziv Ljubljani. Slovenec, 25. december 1942.

IV.

Navedeni razlogi (poudarjene idejno-verske prvine boja in sodelovanje z okupatorjem) so resda pomembno vplivali, da se je razmeroma malo izobražencev odkrito postavilo na stran protirevolucionarnih sil in se vključilo v protikomunistični boj, vendar pa nikakor niso bili edini.

Na to je vplival tudi oboroženi protikomunistični boj, s katerim se je prebivalstvo množično odzvalo na komunistično nasilje spomladi 1942 na ozemlju, ki so ga nadzorovali partizani: v podeželskih krajih Dolenjske in Notranjske.

Po drugi strani pa je italijanski okupator vseskozi držal vzvode oblasti v svojih rokah, tako da je imel protirevolucionarni tabor razmeroma malo možnosti za samostojno odločanje in je lahko odkrito deloval proti OF le v okvirih, ki jih je odmeril italijanski okupator. Ta je protikomunistom dovolil vojaške enote vaških straž (MVAC – Milizia volontaria anticomunista) in propagandno dejavnost, seveda pod skrbnim nadzorstvom.

Vloga propagande je bila močno izpostavljena. V tedanjih vojnih razmerah je bil tisk najpomembnejše propagandno sredstvo in je imel podobno veljavo kot danes elektronski mediji. Radio je bil tedaj še sorazmerno slabo razširjen, poleg tega so italijanske zasedbene oblasti zasegale sprejemnike. Vse drugače je bilo s časopisi. Ti so tudi v Ljubljanski pokrajini po zasedbi nemoteno izhajali, čeprav v zmanjšanem obsegu kot pred vojno, a še vedno v razmeroma visoki nakladi. Ščasoma se je naklada ustalila pri 11 000 (nedelja 17 000) za Slovenca, Slovenski dom 7000 (ponedeljek 7500), Jutro 11 400 (nedelja 16 500) in Slovenski narod okoli 10 100 (10 700) izvodov.⁶⁹

Italijanske zasedbene oblasti so uvedle cenzuro, tako da so na začetku okupacije po uredništvih časopisov uživali v lenobnem brezdclju, kar je zanimivo opisal Ruda Jurčec v svojih spominih.⁷⁰ O zgodovinski vredno-

⁶⁹ AS II, Italijanski arhiv, fond Tiskovni urad, f. 18/II.

⁷⁰ Jurčec, Skozi luči in sence III, str. 371–372.

sti in objektivnosti Jurčičevih spominov se mnenja sicer razhajajo,⁷¹ a dejstvo je, da so napisani izredno berljivo, z množico »pikantnih« podatkov iz zakulisja, kjer se je krojila »visoka« politika. Jurčič včasih osvetljuje dogajanja v precej drugačni luči kot je mogoče razbrati iz virov ali pripoveduje o stvareh, za katere drugih virov niti nimamo. Zato so spomini, kljub vsej »subjektivnosti«, nepogrešljiv vir za razumevanje dogajanja v času med obema vojnama. Žal pa so napisani, razen redkih odlomkov, le za čas do začetka vojne. Zares je škoda, da Jurčič, ki je po odhodu dr. Ivana Ahčina v Rim v začetku leta 1942 postal glavni urednik Slovenca in obenem tudi predsednik Slovenskega časnikarskega društva (1942–1945), kljub obljubam ni v celoti dokončal svojih spominov.⁷² Iz ohranjenega osnutka je razvidno, da je imel Jurčič povedati še marsikaj zanimivega.⁷³ Slovenec in Slovenski dom sta vztrajno tekmovala, kdo bo imel več poročil o bojih na podeželju – tudi zaradi prestižnega tekmovanja med osebima prijateljema Jurčičem in Mirkom Javornikom, tedanjim urednikom Slovenskega doma.⁷⁴ V tem pogledu protirevolucionarnega boja so imeli novinarji ključno vlogo. Zaradi tega so bili tudi zelo izpostavljeni. Tako je že februarja 1942 14 novinarjev Slovenca naslovilo na italijanske vojaške oblasti prošnjo za pravico nošenja orožja, ki pa je bila zavrnjena. Le redki, ki so bili pred vojno člani Jugoslovenskega novinarskega združenja (JNU), so kazali simpatije za OF, precej več jih je bilo naklonjenih protirevolucionarnemu taboru, od obeh katoliških dnevnikov

⁷¹ Tako je Tine Debeljak v oceni dela Ludvika Puša, *Klasje v viharju* (Meddobje 1972, št. 1, str. 78–80) zapisal: »Jurčič je poseben tip goethejevske *Wahrheit und Dichtung*: ob mojstrski atmosferi časa bolj poetično literarno opisane dogodke kot resnične, ponajveč zaradi namišljene veličine pa tudi subjektivno poantirane sodbe iz sedaj in ne zgodovinskega razmerja do okolja.«

⁷² O domnevah, zakaj ni nadaljeval s pisanjem spominov, glej Marko Jenšterle, *Zakaj Jurčič spominov Skozi luči in sence ni končal?* Delo (Književni listi), 13. december 1990.

⁷³ Osutek dela. *Potovanje skozi čas* (Spomini) 1918–1955. Meddobje 1982, št. 1–2, str. 149–156.

⁷⁴ Tine Debeljak, *Mirko Javornik – pisatelj* (za sedemdesetletnico ob izidu knjige *Pero in čas II.*). Meddobje 1981, št. 4, str. 45–46.

skoraj vsi, od Jutra in Slovenskega naroda pa tudi mnogi. O taki naravnosti v novinarskih vrstah nam priča tudi podatek, da so ob koncu vojne odšli v tujino skoraj vsi novinarji iz uredništev Slovenca in Slovenskega doma in tudi nekateri iz konkurenčnih liberalnih dnevnikov. Deloma je k temu prispevala že predvojna izbira v uredništvih, kjer so poleg strokovne usposobljenosti zelo upoštevali tudi »moralno-politično« neoporečnost. Posebej »pozorno« je bilo Katoliško tiskovno društvo, kjer so prevladovali duhovniki pod vodstvom prelata Alojzija Odarja.⁷⁵ Novinarji so bili torej zelo povezani z vrhovi predvojnih političnih strank in od njih tudi odvisni. Po drugi strani pa se zdi, da je bilo področje propagande za KPS tako občutljivo – v OF jo je imela v celoti že od začetka v svojih rokah – da tudi ni kazala prevelikega zanimanja za predvojne novinarje oziroma za to, da bi jih vključila v svojo propagandno dejavnost. Pregled novinarjev v OF, ki ga je sestavil Djuro Šmicberger, tako kaže, da ni bilo med tistimi, ki so se ukvarjali s partizanskim novinarstvom, niti enega samega predvojnega člana JNU.⁷⁶

V.

Celovita ocena vsestranskega delovanja katoliške cerkve na Slovenskem in duhovščine med vojno s škofom dr. Gregorijem Rožmanom na čelu bi terjala samostojno znanstveno študijo, ki jo zaenkrat še nimamo, zato se bom omejil le na nekatere temeljne značilnosti njene medvojne dejavnosti. O odnosu OF do duhovščine in o tem, zakaj ni moglo biti pravega sodelovanja med njima, sem pisal že v prejšnjih poglavjih. V tem poglavju pa skušajmo osvetliti

⁷⁵ Tako so bili leta 1937 vsi odborniki KTD duhovniki. Glej 50-letnica Katoliškega tiskovnega društva v Ljubljani. Samozaložba 1937, str. 9.

⁷⁶ Djuro Šmicberger, Partizanska sedma sila. Tisk in novinarstvo v NOB. Knjižnica OF; 9. Partizanska knjiga, Ljubljana 1988, str. 193–199. Primerjaj s spiskom članov Novinarskega društva v Ljubljani, kjer je poimensko navedenih 82 rednih, 15 pripravnikov in 8 izrednih članov (AS II, Italijanski arhiv, fond Tiskovni urad, f. 18/II).

tisti del duhovščine, ki je od nesodelovanja prešla v odkrito nasprotovanje OF, kot tudi vprašanje, zakaj je bila tako številna.

Vsekakor je treba najprej pojasniti položaj, v katerem se je znašla Katoliška cerkev na Slovenskem v medvojnih razmerah. Zasedba in razkosanje slovenskega ozemlja sta jo močno prizadela. Slovenski delež v škofijah na slovenskem narodnem ozemlju še nikoli ni bil tako skromen. Nekdaj velik vpliv slovenske duhovščine v škofijah, ki so po prvi svetovni vojni pripadle Kraljevini Italiji,⁷⁷ je precej opešal že v času med obema vojnama: tržaško-koprski škof Andrej Karlin in krški škof Anton Mahnič sta morala svoji škofiji po italijanski zasedbi tega ozemlja leta 1919 prepustiti italijanskim, goriškega nadškofa Frančiška Borgio Sedeja pa je enaka usoda doletela v dobi fašizma leta 1931. Nemško ravnanje na zasedenem ozemlju pa je lavantinsko škofijo s škofom Tomažičem – čeprav ni bila formalno ukinjena – povsem onemogočilo in ji odvzelo možnosti opravljanja sleherne dejavnosti. Edini aktivni dejavnik je ostala ljubljanska škofija s škofom Rožmanom, čeprav je bila tudi ta ozemljsko precej okrnjena. Že pred vojno je imela kot osrednja slovenska škofija največjo veljavo, zdaj, ko je postala edina, pa se je njena vloga še dodatno okrepila.

Položaj duhovščine ljubljanske škofije se ni okrepil le v slovenskih cerkvenih okvirih, temveč tudi znotraj celotne slovenske družbe, ki je kot slovenska lahko delovala le v Ljubljanski pokrajini. Duhovščina je imela že pred vojno močan vpliv na politično dogajanje na Slovenskem, najbolj s Slovensko ljudsko stranko (SLS), ki jo je neposredno sama vodila. Po zasedbi so politične stranke izgubile precejšen del verodostojnosti med prebivalstvom, deloma zaradi hitrega zloma, ki so ga nekateri čutili tudi kot posledico neustrezne predvojne strankarske politike, deloma pa, ker je bilo strankam s prepovedjo delovanja onemogočeno običajno udejstvovanje. Tega ni mogla nadomestiti niti njihova podtalna dejavnost. V takih okoliščinah se je duhovščina

⁷⁷ Giampaolo Valdevit, *Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850–1919)*, Videm 1979.

ljubljske škofije ter zlasti njen škof Rožman znašla v vlogi glavne moralne avtoritete; to še posebej velja za škofa Rožmana, ki je tako hote ali nehote dobil tudi politično veljavo. K tej je precej prispeval tudi »interregnum« v najmočnejši predvojni slovenski stranki. Po smrti njenega nespornega in karizmatičnega vodje dr. Antona Korošca – prišla je v zanj najbolj nepravem času, tik pred vojno – in nato še Frana Kulovca, v SLS ni bilo osebe, ki bi združevala dovolj politične moči in moralne avtoritete, da bi v njej lahko prepoznali vodilno osebnost, zmožno samostojno prevzeti odgovornost medvojnih odločitev. Tako so škofa Rožmana kot največjo moralno avtoriteto obravnavale tudi italijanske zasedbene oblasti in seveda predstavniki predvojnih političnih strank. Ob začetkih državljanske vojne je Marko Natlačen škofu Rožmanu celo predlagal, naj prevzame tudi politično vodstvo, kar pa je slednji zavrnil. Izjemne medvojne razmere so škofa tako potisnile v položaj, v katerem je moral sooblikovati odločitve, ki bi mu bile v normalnih okoliščinah gotovo prihranjene. O vlogi in vplivu ljudi iz okolice nanj (Mikuž je v tem smislu celo naslovil razpravo!) in na njegove odločitve obstajajo različna, marsikdaj tudi protislovna mnenja. Ocenjevanje njegove medvojne držbe bi vsekakor terjalo celovito osvetlitev, verjetno tudi v luči zaenkrat še nedostopnih dokumentov,⁷⁸ kar pa ni edina ovira. Celovit prikaz njegove medvojne podobe

⁷⁸ Po vojni so škofovemu zagovorniku odvetniku, dr. Alojziju Vrtačniku, ki je nesel kot razbremenilno gradivo dokumente s škofije na sodišče, te preprosto zaplenili in še danes ne vemo točno, koliko jih je bilo in ali so sploh še ohranjeni. Dr. France Blatnik piše, da jih je predsednik sodišča Helij Modic dal zapleniti in nato uničiti. Ti dokumenti naj bi predvsem dokazovali, kako se je škof trudil, da bi ljudstvu pomagal in ga reševal pred okupatorjevim nasiljem (glej France Blatnik, *Kako sem pripravljaval atentat na Tita*. Paterson N. Y., 1972, str. 30). Tudi Janez Juhant v svojem tehtnem prispevku, ki je bil prebran na posvetovanju ob petdeseti obletnici OF leta 1991 (glej Cerkev in revolucija OF; Slovenski upor, str. 241), opozarja na to težavo. Pri tem velja dodati, da bi bilo zelo koristno gradivo, ki ga hranijo vatikanski arhivi in morda bi veljalo pogledati tudi še v kakšen drug arhiv v tujini. Opozoriti velja tudi na zbirko *Actes et documents de Saint Sièges relatifs à la seconde guerre mondiale*, ki jo je v 11 zvezkih uredil jezuitski zgodovinar Robert Craham. Ta vsebuje tudi nekaj podatkov o slovenskih razmerah, ki sta jih pri nas doslej črpala le Miloš Rybař in Janko Pleterski.

verjetno najbolj omejuje dejstvo, da sta ga obe sprti strani naredili za simbol in je vsakršno obravnavanje že vnaprej obremenjeno z določenim pozitivnim ali negativnim vrednotenjem: dejstvo, ki ga bo moral upoštevati vsakdo, ki se bo spoprijel s to nalogo.⁷⁹

Poleg naštetih razlogov in same zasedbe je katoliško duhovščino v protirevolucionarni dejavnosti posebej izpostavil predvsem razvoj protikomunistične akcije. Ta se je najhitreje razvila v okolju, kjer je imela duhovščina poseben vpliv. Zato ni presenetljivo, da je imela pomembno vlogo pri začetnem organiziranju protikomunistične dejavnosti. Pri tem je bila idejna podlaga mnogih duhovnikov, službujočih na omenjenem ozemlju, le tolikšna, kolikor so jo razumeli kot reakcijo na udejstvovanje nasprotni, ki je tedaj delovala izrazito ideološko, saj so bili nasilju najbolj izpostavljeni prav duhovniki in vidnejši člani katoliških organizacij. Vsekakor je bilo nasilje, ki so ga skusili na lastni koži, pri večini duhovnikov v začetku vsaj tako pomemben vzgib kot ideološki (verski) razlogi. To posredno kaže tudi Mikužev opis obnašanja duhovščine pred izbruhom državljanske vojne. V razpravi Slovenska duhovščina in Oslobojilna fronta, objavljeni leta 1946, napisani pa že dve leti pred tem, jo je uvrstil v tri skupine: 1. izraziti načelni nasprotniki, pri katerih ni pomagal noben dokaz (naštevajo npr. župnika Karla Škulja iz Dolenje vasi pri Ribnici, dekana Karla Gnidovca iz Žužemberka, prošta Karla Čerina in profesorja Franca Keka iz Novega mesta, prošta Alfonza Klemenčiča iz Metlike, dekana Pavlina Bitnarja iz Črnomlja); 2. prikriti nasprotniki, ki se na zunaj niso pregrešili v ničemer, bili »lojalni«, a ves čas vodili pasiven odpor in tajno pomagali pri poizkusih organiziranja bele garde (po Mikužu naj

⁷⁹ Obe prevladujoči podobi škofa Rožmana, tako partizanska, zajeta v obtožnici (Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Slovenski knjižni zavod, Ljubljana 1946) in deloma v omenjeni Mikuževi razpravi, ter nasprotna, Jagodičeva objava Rožmanovega zagovora na obtožnico v Koledarju svobodne Slovenije 1965 ter tudi Rožmanov življenjepis izpod peresa Jakoba Kolariča, ki je bil namenoma pisan pretežno kot obramba škofa pred obtožbami, da je bil ta »narodni izdajalec«.

bi bili značilni župnik Jožef Geoheli iz Zaplane, kaplan Franc Kramarič iz Starega trga pri Ložu, kaplan Jakob Mavec iz Toplic); 3. duhovniki, ki so bili nekako skriti simpatizerji OF.⁸⁰

Duhovščina se je ob pojavu OF odzvala različno. Razen prve – maloštevilne – skupine lahko vse druge štejemo med tiste, ki se OF niso zoperstavili predvsem oziroma zgolj iz ideoloških pobud, čeprav Mikuž za drugo kategorijo uporablja neustrezen izraz »prikriti nasprotniki«. Verjetno bi bila natančnejša oznaka, da so mišljeni tisti duhovniki na podeželju, ki so začeli aktivno delovati proti OF šele takrat, ko jih je začela neposredno ogrožati, ne pa že ob samem njenem pojavu. Vendar to velja le za začetno obdobje državljanske vojne. Kasneje so bili vzgibi za sodelovanje v odkritem protikomunističnem boju predvsem idejni. Protikomunistični boj je bil namreč od najvišje cerkvene hierarhije označen tudi kot verske vojne proti brezbožnemu komunizmu. S tem je bilo seveda duhovščini bolj ali manj načrtano, kako naj se opredeljuje in ji je ostalo le malo prostora, četudi je morda kdo od duhovnikov želel ravnati drugače. Idejni vzroki so prevladali pri opredeljevanju duhovščine. Ali, v primerjavi s prvotno Mikuževo opredelitvijo, poprejšnjim odkritim nasprotnikom OF, tistim torej, ki so si negativno podobo OF ustvarili zgolj skozi ideologijo, so se zdaj pridružili in se z njimi izenačili tisti, ki so bili prej »prikriti« nasprotniki. Tisti pa, ki so pred tem kazali določene simpatije za OF, so se morali pod pritiskom druge duhovščine temu odpovedati, tako da OF nanje v prihodnje ni mogla več računati.⁸¹

Že od prvih pojavov naklonjenosti OF pri nekaterih duhovnikih so z vrha cerkvene hierarhije prihajala opozorila, ki so se sklicevala predvsem na papeško okrožnico Divini redemptoris, da je vsakršno sodelovanje s komunisti za katoličane nesprejemljivo. Pritisk na vse

⁸⁰ Metod Mikuž, Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta. Novi svet 1946, str. 406–407 (odslej Mikuž, Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta).

⁸¹ Isto, str. 407–408.

»neubogljive« in težnja po poenotenju katoliške skupnosti pa sta se še stopnjevala. Najhuje je Cerkev pritislila ob začetku državljanske vojne, in sicer na vse tiste katoličane, ne le duhovnike (čeprav na te morda še najbolj), ki so gojili določene simpatije do OF ali celo delovali v njej, kot je bila na primer katoliška skupina v OF. Medtem ko so bili slednji za slovenske komuniste prava »zlata jama«,⁸² pa so za protirevolucionare sile pomenili največjo oviro pri opredeljevanju oborožene borbe proti OF kot borbe za obrambo vere. Posebej izpostavljeni so bili tisti, ki so bili širši javnosti dobro poznani in zato lahko tudi zgled. Najbolj izrazita sta bila Fran Saleški Finžgar in France Koblar. Slednjega so zaradi neodobravanja delovanja proti OF, ki ga je izrazil na sestanku pri škofu 12. septembra 1942, napadli v listu Slovenec,⁸³ Finžgarja pa so na različne načine poniževali.⁸⁴ Da bi poenotili stališča med duhovščino, so oktobra 1942 sklicali posebno duhovniško konferenco, ki jo je Finžgar zapustil.

Kljub pritiskom po enotnem nastopu proti komunizmu (torej OF), ki je sicer imel določeno vlogo, pa bi bilo pri opredeljevanju duhovščine temu bržkone močno pretirano dajati preveliko težo. Mnogi duhovniki so v skladu s svojim prepričanjem doumeli in doživljali protikomunistični boj kot svojo nalogo in dolžnost.⁸⁵ Na način razmišljanja večine katoliških duhovnikov, ki je bil nezdružljiv z logiko delovanja Osvobodilne fronte, je opozoril tudi Janez Juhant v razpravi Cerkev in revolucija OF.⁸⁶

Poleg naštetih okoliščin je bila vloga duhovščine v protirevolucionarni dejavnosti zelo pomembna tudi zaradi tega, ker italijanske zasedbene oblasti slovenskemu protirevolucionarnemu taboru niso dopuščale samostoj-

⁸² Gre za izraz, ki ga je uporabil Boris Kidrič v pismu centralnemu komiteju KPJ okoli 14. decembra 1942 (Jesen 1942/208).

⁸³ Koblar, Moj obračun, str. 178.

⁸⁴ Finžgar, Leta mojega popotovanja, str. 409–410.

⁸⁵ Na to opozarja tudi Mikuš, Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta, str. 408–409.

⁸⁶ Slovenski upor, str. 239–247.

nega delovanja v upravi, deloma zaradi prestižnih razlogov, deloma pa tudi zaradi nezaupanja. Tako je duhovščina s cerkveno organizacijo, ki je po zasedbi ostala v Ljubljanski pokrajini nedotaknjena, zaradi pomanjkanja drugih oblastnih in organizacijskih vzvodov za množično delovanje, postala pomembna in organizacijsko najbolj razvejena struktura, na katero se je protirevolucionarni tabor lahko oprl. V delovanju slovenskega katoliškega tabora je imelo tako delovanje že tradicijo in ni bilo nikakršna novost. V preteklosti se je, ko mu je bilo politično delovanje zaradi takih ali drugačnih razlogov onemogočeno, vedno zatekal k takim prijemom. Zadnji primer je bila uvedba kraljeve diktature leta 1929, s katero so bile prepovedane tudi vse katoliške organizacije in društva. Zato so del njihove dejavnosti prenesli v delovanje verskih organizacij. Še bolj očitna pa je bila vloga Cerkve in slovenske duhovščine v narodnostno ogroženih krajih, kjer so bili Slovenci izpostavljeni asimilacijskim pritiskom. Tu je bila slovenska katoliška duhovščina včasih edino organizirano žarišče slovenstva. Zato se tovrstno delovanje tudi večini same duhovščine ni zdelo nenavadno. Povedano tudi pojasnuje, zakaj je bila vloga duhovščine v času do kapitulacije neprimerno večja kot kasneje, ko je delovala Rupnikova pokrajinska uprava in je imel protirevolucionarni tabor precej več možnosti, da je del svoje dejavnosti usmerjal v druge oblike delovanja.

Pomembno je bilo tudi razmerje med duhovništvom in posvetnim izobraženstvom v slovenski katoliški skupnosti. Tu so prav tako imele precejšnjo vlogo zgodovinske korenine. Duhovniki so bili dolgo najštevilnejši izobraženski sloj med Slovenci. V zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja se je precej razširilo tudi slovensko laično izobraženstvo, ki je politično in nazorsko pretežno pripadalo naprednemu taboru, medtem ko se je katoliško laično izobraženstvo ves čas razvijalo v senci duhovščine. Ta je katoliški tabor držala v svojih rokah tako na političnem kot izobraževalnem področju, nekoliko manj izrazito jo je bilo čutiti le v kulturi. Duhovščina vo-

dilne vloge v katoliškem taboru, kakršno je zaradi omejenega zgodovinskega razvoja imela v začetnem obdobju, ni želela prepustiti laikom niti tedaj, ko so bile razmere povsem drugačne in njena vloga na teh področjih ni bila več tako nujno potrebna.⁸⁷ Tako so po Koroščevi smrti menili, da še ni pravi čas, da bi na krmilo stranke prišel laik, temveč da mora biti nekdo iz duhovniških vrst.⁸⁸ Podobna razmišljanja so se pojavljala tudi med vojno, ko še ni bilo jasno, kdo bo po Kulovčevi in Natlačenovi smrti prevzel izpraznjeno mesto vodje stranke.⁸⁹ Vprašanje je sicer, koliko so bili zagovorniki takega stališča res načelni in koliko so hoteli le zmanjšati število možnih pretendentov ter si tako izboljšali možnosti, vendar to ne spreminja določene zapostavljenosti laičnega katoliškega izobraženstva v odnosu do duhovniškega stanu. Taka politika, ki jo smemo, kljub sicer mnogokrat prenagljeni pejorativni rabi tega izraza, imenovati klerikalno, je posvetnemu katoliškemu izobraženstvu odvzela precej samozavesti, potrebne za odločnejši in samostojnejši poseg v tedanje dogajanje.

Ob povedanem ni presenetljivo, da je bila vloga Slovenskega katoliškega akademskega starešinstva (SKAS), ki je združevalo cvet slovenskega katoliškega izobraženstva, med vojno razmeroma skromna. Starešinstvu, ki je pred vojno štelo okoli 400 članov – v veliki večini laikov v odborih v Ljubljani, Mariboru, Murski Soboti in Novem mestu – so vojne razmere močno škodile.⁹⁰ Podružnici v Mariboru in Murski Soboti sta bili ukinjeni. V takih razmerah bi morale vso težo nositi predvsem ljubljansko Starešinstvo, ki je štelo okoli 250 članov. Tu pa se

⁸⁷ Janez Juhant, *Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda. Zgodovina slovenske cerkve. Pripravil Inštitut za zgodovino cerkve pri Teološki fakulteti v Ljubljani. Mohorjeva družba v Celju 1991, str. 216.*

⁸⁸ Jurčec, *Skozi luči in sence III*, str. 306.

⁸⁹ Mnenja, da je le duhovnik lahko voditelj stranke, je bil dr. Ivan Ahčin. Glej France Dolinar, *Dr. Janko Kralj v Rimu 1943–1944. Meddobje 1967*, št. 1–3, str. 5.

⁹⁰ *Izvestje Slov. kat. akad. starešinstva za leto 1930. V Ljubljani 1931, str. 10.*

je pokazala še druga »pomanjkljivost« (vsaj v vojnih razmerah!) SKAS – vodil ga je dr. Jože Basaj – v primerjavi z duhovščino. V času okupacije, ki je terjal tudi opredeljevanje na notranji fronti, je bilo veliko lažje poenotiti stališča v hierarhični cerkveni kot v društveni organizaciji, kjer sta moralni vpliv in ugled posameznika veljala več, kot obvezujoči sklepi, če so bili sploh sprejeti. V Ljubljani se namreč med vojno SKAS sploh ni sestajal. Tomec si je v svojih vojnih zapiskih zabeležil tudi sledeče: *»Naše starešinstvo je nekoč nekaj pomenilo, pa je imelo le majhno število članstva v primeri z današnjim. Danes šteje samo v Ljubljani okoli 250 članov pa ne pomeni nič. Klasičen zgled, kako število nič ne pomeni, ako ni edinosti. Starešinstvo je morda najbolj žalosten dokaz razklanosti v naši katoliški skupnosti.«*⁹¹ Izjema je bil odbor SKAS v Novem mestu, ki je tudi med vojno deloval in aktivno posegal v tedanje zapletene slovenske razmere, a odtehtati teže osrednjega ljubljanskega seveda ni zmožal.

Kljub pomembni vlogi duhovščine pri začetkih organiziranja protikomunističnega boja pa moramo vsekakor upoštevati, da je bila v njem zares dejavna le manjšina duhovnikov, čeprav slej ko prej drži, da so na ta boj mnogi gledali z naklonjenostjo. Poleg domače duhovščine se je v Ljubljanski pokrajini znašlo tudi veliko duhovnikov, ki so pribežali z nemškega zasedbenega ozemlja. Z gostujočimi duhovniki vred je bilo v Ljubljanski pokrajini kar okoli 700 dušnih pastirjev.⁹² Lahko pa rečemo, da so bili v protikomunistični dejavnosti podeželski duhovniki številnejši kot tisti v Ljubljani.

Najbolj so bili izpostavljeni duhovniki vojni kurati v enotah. Teh je bilo 16, med njimi 12 z dovoljenjem italijanskih zasedbenih oblasti in 4 ilegalni. Glavni kurat je bil Ignacij Lenček, po posameznih conah pa so bili še naslednji: Franc Kunstelj, Ivan Remškar, Jožef Šolar, Franc Šeškar, Peter Križaj, Štefan Pintarič, Ivan Dolšina, Štefan

⁹¹ Razmišljanja o razmerah. Tomčev zbornik, str. 184.

⁹² Glej Letopis Ljubljanske škofije za leto 1944 po stanju dne 15. septembra 1944. Založil škofijski ordinariat. V Ljubljani.

Kraljič, Franc Kupljenik, Ivan Jenko in Ivan Lavrih.⁹³ Poleg njih sta bila kurata pri četniških oddelkih Anton Šinkar in Jakob Mavec. Njihova vloga ni posebej izpostavljala vojaškega delovanja proti OF, kar je tudi Mikuževu mnenje. Vodstvo škofije jih je imenovalo predvsem zato, da omogoči borcem opravljanje verskih dolžnosti. Konec koncev je sprva škof Rožman zagovarjal Mikužev odhod v partizane ravno s tem, da mora nekdo tudi med njimi poskrbeti za dušno-versko življenje. Koliko so kurati vaških straž zlorabljali ta položaj pa je težko ugotavljati.

VI.

Ob naštetih »objektivnih« razlogih ne gre prezreti tudi »subjektivnih« motivov pri mnogih izobražencih, ki so bili sicer odločni načelni nasprotniki komunizma, vendar niso bili pripravljeni aktivno poseči v boj proti OF. Idejni (protikomunistični) vidik jim ni zadoščal za opredelitev, niti jim ni pomenil najpomembnejšega vzroka, da so zavračali sodelovanje z OF. Pomembnejši so bili drugi razlogi (npr. prezdognji odpor in radikalne metode ipd.). Podobne razloge so sicer navajali tudi dejavni v boju proti OF,⁹⁴ ključna razlika pa je bila, da jim ni ustrezala politika, ki je vodila v zaostrovanje odnosov v slovenski družbi. »Nezadovoljneže« bi še najbolj preprosto lahko razdelili na tiste, ki so se ob tem umaknili v ozadje, in tiste, ki so skušali s svojo dejavnostjo preseči nastale razmere. Med slednjimi lahko ločimo tiste, ki so iskali tretjo oziroma vmesno pot kot konkurenčno politično opredelitev (politična sredina) ter one, ki so se dejavno zavzemali za premirje med sprtima taboroma.

Tu velja posebej poudariti prizadevanja Lojzeta Udeta. Njegova medvojna korespondenca, ki jo je zbral in uredil Boris Mlakar, je izšla jeseni 1994 pri Slovenski matici⁹⁵, zato namenjam le nekaj besed o v širši javnosti

⁹³ Saje, Belogardizem, str. 525.

⁹⁴ Primerjaj z Mlakar, Slovenski upor, str. 255–263.

⁹⁵ Lojze Ude, Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941–1944. Uredil Boris Mlakar. Slovenska matica, Ljubljana 1994.

sicer malo znanemu poskusu vzpostavitve premirja med OF in protirevolucionarnim taborom, pri katerem je posredniško vlogo odigral Lojze Ude. Za to je bil Ude zelo primerna oseba, saj je užival zaupanje obeh strani. Ude je imel namreč dobre stike z ljudmi iz obeh taborov: v študentovskih letih je bil sošolec člana najožjega vodstva SLS, radovljiškega odvetnika dr. Albina Šmajda, in se je tudi kasneje z njim dopisoval, po drugi strani pa sta od oktobra 1941 do februarja 1942 pri njem doma ilegalno bivala Boris Kidrič in žena Zdenka. Še pomembnejše pa je bilo njegovo prepričanje, zaradi katerega se je sploh lotil tega poslanstva. *»Da smo Slovenci izgubili čut za grozo državljanske vojne, da gledamo nanjo kot na neizbežno zakonito ali morda celo sveto nujnost, je dokaz nevarne, da, smrtnonevarne obolelosti našega narodnega organizma. (...) Nikdar se ne smemo zadovoljiti s stanjem, v katerem se nahajamo danes, nikdar ne smemo gledati na to stanje kakor nepremagljivo zakonitost. To bi bila narodna smrt«*,⁹⁶ so besede, ki pojasnjujejo, zakaj je sprejel nelahko in nehvaležno vlogo posrednika za pomiritev med Slovenci. Njeno neogibnost v vojnem času je opravičeval z naslednjimi razlogi: *»Za uspešno in rodovitno delo ter z uveljavljanjem v svetu je potrebna edinost narodu v vsakem času. V situaciji, v kakršni smo danes Slovenci pod okupacijo Italijanov, Nemcev in Madžarov, v zemljepisni in politični legi, kakršno ima slovensko ozemlje, pa je edinost, sploh edina garancija za uveljavljanje narodnih zahtev. Nobena žrtev ni prevelika, da se ta edinost doseže. Če se ta edinost ne more doseči organizatorično, se mora pa vendarle kljub temu še prav tako vestno in natančno varovati ali skušati doseči vsaj tako, da se borba proti domačim nasprotnikom opusti ali da se vsaj s kar največjim samozatajevanjem izogibamo dejanj, ki bi mogla domača nasprotja poglobiti in zaostriti. Storiti moramo to tudi iz razloga ekonomskega razpolaganja s svojimi silami, da namreč ne zapravljamo sil v borbi z domačimi nasprotniki, ko jih kar največ in najbolj zbrane potrebujemo za organiziranje odpora in borbe proti okupatorjem in za pripravo na bodočnost. To se brez neke-*

⁹⁶ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 208–212.

ga stalnega samozatajevanja ne da doseči. (...) Hočem rešiti enotnost slovenskega naroda v tej usodni situaciji, po svojih močeh pripomoči, da se vsaj najhujše prepreči. (...) Enotnost slovenskega naroda nad vse!«⁹⁷

Niso pa bili vsi takega mnenja, zlasti ne tisti, ki bi s svojimi odločitvami zares lahko pripomogli k pomiritvi. Tako je Boris Kidrič v tem času zapisal: »Del vrhov bele garde je celo dal od sebe vest (Šmajd), da se želi pogajati z OF – seveda s kom drugim kakor z komunisti. Naravno, da se mi ne bomo pogajali z nikomer oficijelno, da bomo storili vse za njihovo nadaljnje razkrajanje tudi preko takih ponudb oziroma izkoriščanj takih ponudb.«⁹⁸ Pravzaprav so bili slovenski komunisti le zelo kratek čas poleti 1942 pripravljeni na pomiritev z nasprotno stranjo (Slovenska zaveza), pa še tedaj je bilo tako stališče posledica trenutne negotovosti o tem kolikšne naj bodo spremembe v politični usmeritvi, ob spoznanju, da se dogodki na mednarodni ravni ne razvijajo v pričakovani smeri.⁹⁹ Na drugi strani je stališče SLS do tega vprašanja v pismu Naše razmerje do OF Šmajd strnil v naslednjo oceno: »Nas same vodijo pri pogajanjih s partizani oziroma OF tele misli: Po vojski bosta v slovenski državi gotovo dve politični skupini: ena bo politična skupnost katoliških ljudi, na drugi strani pa bodo prišli do veljave v javnem življenju ljudje iz sedanje OF. Ljudje naprednega tabora in socialisti, ki so sedaj v SZ (op. avtorja – Slovenska zaveza) bodo politično brezpomembni in brez za-

⁹⁷ AS I, fond CK ZKS, f. 23. a. e. 16849. Pismo Lojzeta Udeta centralnemu komiteju KPS 10. avgusta 1943.

⁹⁸ DLRS VII/196. Pismo Borisa Kidriča 22. junija 1943 Edvardu Kardelju.

⁹⁹ Po podpisu sporazuma med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo 20. maja 1942, objavljenega pa 11. junija, je Edvard Kardelj spoznal, da bodo potrebne spremembe v usmeritvi OF. Ker pa že od marca 1942 ni imel zveze s centralnim komitejem KPJ in vrhovnim štabom, sam ni mogel natančno presoditi kaj ta sporazum dejansko pomeni na notranje-političnem področju in ali naj skladno z mednarodnimi okoliščinami pride tudi v Sloveniji do podobnih zavezništev. To vprašanje je Kardelj razrešil šele po julijskih pismih Iva Lola Ribarja, iz katerih je lahko razbral, da usmeritev osrednjega jugoslovanskega vodstva tudi v novih okoliščinah ostaja v odnosu do razrednih nasprotnikov še naprej enako nepomirljiva. Glej DLRS II/132. Kardeljevo pismo dne 25. julija 1942 Ivu Lolu Ribarju.

slombe v narodu, v kolikor jih ne bomo reševali mi s svojimi zvezami z njimi v SZ, ali pa kdo drugi, ki jim bo ob prihodu izročil kakršnokoli oblast. Če je tako, da bodo pri vodenju javnega življenja v Sloveniji poleg katoliške politične skupine nastopili gotovo ljudje iz OF (ni treba komunisti), potem je politično pametno, iz narodnih ozirov pa naravnost ukazano, da se najde neka osnova, da se prekinejo nevzdržni odnošaji med našima skupinama in da pripravimo skupno akcijo, ki je potrebna za narodno osvoboditev in za razširitev naših meja do tja, kamor sežejo naše zahteve in želje. Če take osnove ne najdemo in če se nadaljujejo sovražnosti še naprej, potem je gotovo, da ne bomo mogli naroda osvoboditi in da tudi ne bomo mogli na meje, marveč se bomo klali doma v državljanski vojski na vse mile pretege, dokler ne bomo popolnoma izkruvali.«¹⁰⁰

Komunisti torej niso pristajali na premirje, kolikor je bilo sploh še možno, saj so, kot se zdi, nasprotja šla že predaleč in pregloboko. Če se je še spomladi 1942 nekaterim dozdevalo, da je narod še vedno duhovno enoten in mu le dve ideološko nasprotni struji skušata vsiliti razdor,¹⁰¹ pa je bilo poleti 1943 že povsem drugače. Duh je že ušel iz steklenice. Zato tudi med predstavniki predvojnih strank, zlasti SLS, kljub načelni pripravljenosti za pomiritev, zanjo ni bilo dosti storjenega. Tako je Šmajd v omenjenem pismu nadaljeval: »V največji tajnosti se pogajanja vrše iz tehle razlogov: 1.– Če bi za predpogajanja vedeli Stražarji, njihovi simpatizerji, Glavačevi ljudje in vsi tisti ki so okusili blagodati partizanskega vladanja na Dolenjskem, potem bi proglasili vse one, ki se pogajajo za sklenitev nekega – vsaj vojaškega premirja in morda nekega političnega znosnega sožitja, kot izdajalce katoliške narodne skupnosti in narodne slovenske škodljivoce, češ da skušajo rešiti propadajoči komunizem tik pred njegovim uničenjem. Zanesli bi s to propagando zmedo med naše člane VS in med prebivalstvo na Dolenjskem. Zmeda bi bila popolna, naše vrste docela razklane. 2.– Skrajno neugodno bi vest o pogajanih odjeknila tudi pri duhovščini ter pri vseh katoliških ljudeh v Ljubljanski pokrajini. Verjetno je, da bi bili tisti, ki bi z OF sklenil kak dogovor, bili poli-

¹⁰⁰ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 8.

¹⁰¹ Mlakar, Slovenski upor, str. 260–261.

tično mrtvi; mrtva pa bi bila tudi stranka ki bi ,zagrešila tak političen greh' 3.– tudi v Ljubljani sami bi pogajanja med našimi ljudmi ne dobila stoodstotnega odobravanja, ker žive naši ljudje pod strahotno težo partizanskih zločinov, vidijo njihovo propagando, ki je vsa lažnjiva.«

Do spoznanja, da s svojim posredništvom opravlja le Sizifovo delo, je prišel tudi Ude. V pismu Šmajdu 20. avgusta 1943 je svoje občutke ob tem izrazil z besedami: »S tem je moje delo, ki se je vršilo tudi v duhu teženj OF v zadnjih mesecih, končano. Nadaljnje posredništvo nima nobenega smisla več. V duhovnem ozračju ilegalnosti, najbolj nesmiselne tajinstvenosti in najbolj demagoške blebetavosti, sovraštva in splošnega vsestranskega nezaupanja človek nikdar ne zve vsega in zlasti ne ve, kaj je in kaj ni sporočeno na naslov, kamor spada. Ne ve pa tudi ne, kako in komu sploh naj človek to, kar ve, sporoča dalje. Gordijski vozec tega zadnjega pomisleka sicer presekavam s tem poročilom, v katerem navajam vse, kar bistvenega o stvari vem in mislim.«¹⁰² Nekaj dni kasneje je Ude odšel na osvobojeno ozemlje. Opredelitev je s svojega videnja slovenskih interesov pojasnil kot izbiro za stran z večjimi možnostmi, da te uspešno zastopa pred mednarodno javnostjo.¹⁰³ Odločitev enega najbolj iskrenih pobudnikov ideje pomiritve je imela simbolni pomen, saj je bilo s tem dejansko potrjeno, da nasprotij ni moč razrešiti z dogovorom, temveč le na bojnem polju, čeprav si je tudi na osvobojenem ozemlju, v pogovorih z Borisom Kidričem in Edvardom Kocbekom prizadeval za sklenitev premirja. Tudi Makso Šnuderl, član plenuma OF in predstavnik skupine štajerskih beguncev v OF, privrženec Samostojne demokratske stranke, ki je skupaj z Ladom Vavpetičem in Udetom odšel v partizane, je poskusil doseči pobotanje vsaj med partizani in četniki, a je to upanje kaj kmalu opustil.¹⁰⁴

¹⁰² A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 307. Pismo Lojzeta Udeta dne 20. avgusta 1943 Šmajdu.

¹⁰³ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 208–212. Udetovo pismo dne 21. aprila 1943 Šmajdu.

¹⁰⁴ AS I, Dnevnik dr. Maksa Šnuderla. Zapis dne 11. in 13. septembra 1943.

Podobno je bilo tudi s prizadevanji politične sredine (Šolar-Gosarjev krog). V Ljubljanski pokrajini povsem prave »sredine« sicer ni bilo; ta je obstajala le na Primorskem, saj so se npr. Gosarjevi Združeni Slovenci udeleževali v različnih protirevolucionarnih organizacijah (Slovenska zaveza, Narodna legija, Slovenski ljudski (katoliški) blok itd.), pa je bil v bistvu isti problem. Tako se Gosarjevo razpoloženje, po mnenju njegovega dobrega poznavalca Tomaža Simšiča, najbolje odraža v knjigi Eden je Gospod, misli o božjem kraljestvu na zemlji, objavljeni leta 1943, kjer »se v časih, prežetih s sovraštvom, piščevo duh obrača k ljubezni in vidi v njej edino trajno podlago za urejanje medčloveških odnosov.«¹⁰⁵ Njegova spravljiva stališča niso naletela na dovolj posluha med tistimi, ki so oblikovali strankarsko politiko, njegova politična moč pa ni bila tolikšna, da bi nanjo lahko neposredno vplival, čeprav je poskušal tudi z organiziranjem (skupaj z liberalci Jankom Mačkovškom, Milanom Banom, Stojanom Bajičem, Andrejem Uršičem...) protiokupatorskega odpora neodvisno od OF in glavnine protirevolucionarnih sil.¹⁰⁶

Največja pomanjkljivost privrženecv pomiritve oziroma zagovornikov sredinske opredelitve je bila ta, da so bili potisnjeni na obrobje političnega dogajanja. V svojih prizadevanjih niso imeli dejanske podpore nobenega od odločilnih političnih dejavnikov. Bili so politični marginalci in čeprav so bila njihova stališča z današnjega vidika najbolj sprejemljiva, njihova vloga, z nekaj izjemami, še danes le počasi prodira v našo zavest. Ne da bi žalovali za njimi, češ »kaj bi bilo, če bi bilo«, skušajmo doognati, zakaj so bili tedaj tako maloštevilni in predvsem nemočni, kajti odgovor na to vprašanje nam lahko že dovolj nakazuje vzroke za tedanje dogajanje.

¹⁰⁵ Simšič, Gosar, str. 54.

¹⁰⁶ Isto, str. 52–53.

VII.

V času do kapitulacije Italije je bilo stališče protirevolucionarnih sil do izobražencev, ki so podpirali OF, seveda odklonilno, a še zdaleč ni dosegalo ostrine OF do nasprotnih izobražencev. Bolj ali manj se je omejevalo na besedno nasprotovanje in grožnje po časopisju. Sem ter tja pa so posegali tudi po drugačnih metodah. Tako je Albin Šmajd priporočal: »Vse razne gospode, ki so podpirali OF naj se temeljito nadzoruje. Sernec je vodil njihove finance. Naj se da vsem čutiti to nadzorstvo.«¹⁰⁷ Najizrazitejši primer so bile t. i. božične racije, v katerih so aktivno sodelovali tudi privrženci protirevolucionarnega tabora. Takrat naj bi bil izpostavljen zlasti Šmajd, za katerega so predstavniki Napredne delovne skupnosti na sestanku Slovenske zaveze o mejnih vprašanjih, potem ko so izvedeli za koga gre, zahtevali od Miloša Stareta, predstavnika Slovenske ljudske stranke, da ga zaradi vpletenosti v božične racije ne vodijo več na seje.¹⁰⁸ V božičnih racijah je bilo aretiranih tudi nekaj znanih javnih delavcev, privržencev OF, npr. Prežihov Voranc, Juš in Ferdo Kozak, France Kidrič, dr. Božidar Lavrič, Stane in Ciril Vidmar, toda – kot poudarja Stane Kos (Nikolaj Jeločnik) v Stalinistični revoluciji na Slovenskem – nihče izmed njih ni bil obsojen na smrt.¹⁰⁹ Vprašanje je, koliko je bila to »zasluga« njihove človekoljubnosti, koliko pa dejstva, da je poslej italijanski okupator preprečeval nadaljnje aretacije pripadnikom protirevolucionarnih sil v Ljubljani, poleg tega so bili aretirani sojeni pred italijanskimi sodišči.

¹⁰⁷ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 112.

¹⁰⁸ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 674.

¹⁰⁹ Str. 219–220.

IV.

**NASPROTNA TABORA
IN SLOVENSKO
IZOBRAŽENSTVO
V ČASU
PO KAPITULACIJI ITALIJE**

Osvobodilna fronta in slovenski izobraženci v Ljubljanski pokrajini

I.

Kapitulacija Italije je pomenila eno ključnih prelomnic v drugi svetovni vojni na evropskih tleh. Tudi dogajanje na Slovenskem je z zlomom te glavne evropske zaveznice nacistične Nemčije dobilo nove razsežnosti. Italijanskega okupatorja je v Ljubljanski pokrajini zamenjal nemški in zasedeno ozemlje skupaj s pokrajinami Trst, Videm, Gorica, Istra in Reka, ki so bila formalnopravno del predvojne Kraljevine Italije, združil v operacijsko območje Jadransko primorje s sedežem v Trstu. Nemška zasedbena politika se je tu bistveno razlikovala od tiste na zasedenih ozemljih Štajerske, Koroške in Gorenjske. Njen temeljni namen v operacijskem območju Jadransko primorje je bil, sodeč po Rainerjevi spomenici Ribbentropu z dne 9. septembra 1943, »urediti in pomiriti narodnostne razmere, organizirati samobrambo prebivalstva pred boljševizmom in mobilizirati vso gospodarsko moč upravnega območja za nemško končno zmago«. ¹ V skladu s tako usmeritvijo nemške zasedbene politike so dobile pokrajine, ki so sestavljale operacijsko območje, precejšnjo samoupravo. Njen najbolj vidni izraz je bil, da so pokrajinskim upravam načelovali prefekti in v Ljubljanski

¹ Tone Ferenc, Ustanovitev operacijske zone »Jadransko primorje« jeseni 1943. leta. Zgodovinski časopis 1965–1966, str. 401–419. K različnim vidikom te problematike se je navedeni pisec še večkrat vračal. Glej bibliografijo v Prispevkih, 1989, št. 1, str. 49–77. Temeljna dela za to problematiko so Karl Stuhlpfarrer, Die Operationszonen »Alpen Vorlands« und »Adriatisches Küstenland« 1943–1945. Dunaj 1969; Enzo Collotti, Il Litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo 1943–45. Milano 1974; Pier Arrigo Carnier, Lo sterminio mancato. La dominazione nazista nel Veneto orientale 1943–1945. Milano 1982. Kot vir pa tudi kot strokovno delo je zanimiva študija, z naslovom Bandenkampf in der Operationszone Adriatisches Küstenland, ki jo je napisal dr. Hanns Schneider-Bosgard, izšla v Trstu do oktobra leta 1944 kot priročnik za potrebe nemških častnikov.

pokrajini načelnik, ki so bili domačega rodu. Celotno operacijsko območje pa je upravljal koroški gauleiter dr. Friedrich Rainer. Tako popustljivo politiko do avtohotnega prebivalstva je nemškemu okupatorju predvsem narekoval zagatni položaj na bojiščih in obzirnost do oslabelega italijanskega zaveznika, Socialne republike Salo. Nekoliko pa so k njej prispevale tudi z zgodovinskimi razlogi manj utemeljene težnje po tem ozemlju. Bolj kot nemško so v teh krajih poudarjali avstrijsko tradicijo. Sprememba zasedbene oblasti in s tem tudi njene politike v Ljubljanski pokrajini in zlom fašistične oblasti na Primorskem sta pomembno vplivala tudi na politiko obeh sprtih slovenskih strani oziroma sta bili delno pogoj zanjo. Tako je spopad med nasprotnima taboroma dobil nove razsežnosti, tako kvantitativnega kot tudi kakovostnega značaja.

Po kapitulaciji Italije se je medsebojni spopad razširil na znaten del slovenskega ozemlja. Poleg Ljubljanske pokrajine, kjer je vzplamtel, je zajel tudi Primorsko in poleti 1944 še Gorenjsko, čeprav z manjšo silovitostjo kot slovensko pokrajino ključnega pomena.

Obe strani sta se po kapitulaciji Italije okrepili. Partizani so pobrali večino orožja umikajoče se italijanske vojske, nasprotniki pa so z ustanovitvijo domobranskih enot postali pomemben vojaški dejavnik. Do zloma Italije je bil spopad omejen zgolj na vojaško in politično področje. Jeseni 1943 pa se ni le razširil po precejšnjem delu Slovenije, temveč je dobil tudi nove oblike. Preselil se je še na upravno-politično področje. Protirevolucionarni tabor si je z ustanovitvijo slovenske pokrajinske uprave v okviru operacijskega območja Jadransko primorje zagotovil v Ljubljanski pokrajini upravno avtonomijo. Načeloval ji je dotedanji ljubljanski župan Leon Rupnik. Obenem je na osvobojenem ozemlju tudi OF začela graditi svoj državni in upravni aparat.

Če upoštevamo slovenski narod kot celoto, bi mogli reči, da se je njegov položaj po zlomu Italije okrepil, saj smo Slovenci postali bolj upoštevan dejavnik, kar kaže, kako je bila narodova usoda tesno povezana z uspehi protifašistične koalicije. Toda zmotno bi bilo prepričanje,

da so se s tem izboljšale tudi notranje razmere. Pridobljena energija se je namreč v Ljubljanski pokrajini, deloma pa tudi na Primorskem in Gorenjskem, precej usmerjala v medsebojno obračunavanje. Tako se kljub povečanemu obsegu in tudi novim oblikam bojev med sprtima taboroma na Slovenskem temeljna razmerja, ki so bila vzpostavljena že pred kapitulacijo Italije, v bistvu tudi po njej niso spremenila, temveč so se le zaostрила in poglobila.

II.

Po kapitulaciji Italije se je politika vodstva osvobodilnega gibanja nekoliko spremenila, saj je začelo drugače obravnavati posamezne slovenske pokrajine. Pred zlomom Italije se je pretežno vse dogajalo v Ljubljanski pokrajini, ki je bila hkrati tudi žarišče celotnega gibanja. Razširitev delovanja na pokrajine, v katerih je bilo osvobodilno gibanje dotlej manj izrazito (Primorska, Koroška, Gorenjska in Štajerska), je tja preusmerilo tudi težišče njegovega zanimanja. Pozornost OF je bila tem pokrajinam namenjena predvsem zato, da bi pobudo in razgibanost množic obrnila v svoj prid. Tako so nameravali prehiteti nasprotni tabor in zase pridobiti dotlej še neopredeljene. Spričo navdušenja prebivalstva ob zlomu dvajsetletnih fašističnih spon je bila na Primorskem taka usmeritev povsem v skladu z razvojem dogodkov, manj pa na nemškem zasedbenem ozemlju. Tu kapitulacija Italije ni pomenila večje zareze. Predvsem na Štajerskem je bila pozornost nekoliko preuranjena in povzročena s prevelikimi pričakovanji. Po drugi plati pa je to naglavo povzročila tudi bojazen pred nevarnostjo protirevolucionarnih sil v teh pokrajinah. Tudi ta je bila pretirana.² Izjemno pozornost Štajerski, kamor je bila poslana tudi XIV. divizija NOVJ, da bi razgibala množice in izvedla mobilizacijo, kar je bil po Kidričevih besedah

² Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941–1945. Knjiga XV/13. Poročilo Borisa Kidriča dne 12. januarja 1944 Edvardu Kardelju (odslej Izvori).

»korajžen korak«,³ so spodbudili drugačni razlogi kot na Primorskem; bolj so bili podobni tistim na Gorenjskem. Zanimivo pa je, da so tedaj Gorenjsko imeli za »našo«, čeprav si je kasneje prav tu protirevolucionarni tabor zagotovil precejšen vpliv. Štajerska in Gorenjska sta privlačili vodstvo OF predvsem zaradi delavstva, ki ga je bilo tod največ.⁴ Po drugi strani je vodstvo osvobodilnega gibanja menilo, da v Ljubljanski pokrajini mobilizirati »skoraj ni kaj več, razen tistih skrivačev, ki ti ob prvi priliki ponovno pobegnejo, samo še da odnesejo puško«. ⁵ Z novimi mobiliziranci iz Štajerske, ki so jih večinoma pošiljali na področje VII. korpusa NOVJ (okoli 8000), so skušali okrepiti položaj v Ljubljanski pokrajini. Tako naj bi ubili dve muhi na en mah.

OF se seveda pobudi v Ljubljanski pokrajini ni odrekla povsem prostovoljno. Tu si je namreč protirevolucionarni tabor, potem ko je dobil upravo v svoje roke, močno okrepil položaj. Taka obrambna drža v ključni slovenski pokrajini bi bila nerazumljiva, če bi nanjo gledali izključno z izhodišč slovenskih notranjih razmer. Vendar so vedno bolj prihajale v ospredje mednarodne razsežnosti reševanja jugoslovanskega vprašanja, ki je bilo obravnavano kot celota. Tako ga je tudi razumelo vodstvo jugoslovanskega partizanskega gibanja. Poglavitni problem je bil politični razvoj na Hrvaškem in še posebej v Srbiji, medtem ko so imeli slovenske razmere za bolj ali manj ugodno zastavljene. Zato je bila Slovenija v notranjepolitičnem pogledu v letu 1944 bolj na obrobju zanimanja osrednjega jugoslovanskega partizanskega vodstva. Več pozornosti sta bili deležni obmejni pokrajini Koroška in predvsem Primorska,⁶ zaradi geostrateške lege in mednarodnih razsežnosti problematike: vprašanje meja,

³ Prav tam.

⁴ Prav tam. Kidrič je zapisal tudi sledeče: »Drugič pa je glede Štajerske jasno, da je ona naš poglavitni rezervoar za nadaljno mobilizacijo. Tiste govornice, da so večino odvlekli Nemci na vzhodno fronto, so bajke. Prvič in predvsem niso nikjer odvlekli proletariata, ker ga iz produkcijskih razlogov nujno rabijo.«

⁵ Prav tam.

⁶ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 12. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 27. februarja 1944. Na seji je Edvard Kardelj opozoril na izredno pomembnost delov Slovenije, ki meje na druge države.

odnosov z italijanskim odporniškim gibanjem, možnega izkrcanja zaveznikov na Primorskem, pomoči sosednjim komunističnim partijam, povezane s težnjo po izvozu revolucije v Italijo in srednjo Evropo itd.

S takim gledanjem se je najbolj korenito spremenila vloga Ljubljane. Že pred tem je bilo čutiti postopno zmanjševanje njenega pomena. Od prvotnega središča in žarišča gibanja, ko je na začetku leta 1942 Kidrič z vznesenimi besedami OF v mestu poimenoval »država v državi«, se je do poletja 1943 že marsikaj spremenilo, kapitulacija Italije in vzpostavitev Rupnikove pokrajinske uprave pa je pomenila v tem pogledu pravi prelom. Dejstva se je precej dobro zavedalo tudi slovensko partijsko vodstvo. V pismu z dne 15. januarja 1944 Miri Svetini, tedaj najodgovornejši osebnosti v ljubljanski partijski in frontovski organizaciji, je Boris Kidrič ugotavljal: *»Zavedati se je treba, da se je splošni položaj seveda precej spremenil v primeri s položajem, kakršen je bil v Ljubljani pred in po kapitulaciji Italije. O tem morate voditi račun.«*⁷ Temu spoznanju primerno je partijsko vodstvo, ki je bilo tedaj na osvobojenem ozemlju v Beli krajini, poslalo navodila za delovanje v Ljubljani. Ta so odražala obrambno taktično usmeritev (*»Spričo silnega okupatorskega in domobranskega pritiska bi bilo danes nepravilno, stremeti trenutno za takimi množičnimi akcijami, kakršne so se vršile okoli kapitulacije Italije«*), naravnano na ohranjanje pridobljenih položajev (*»Kaj je danes najvažnejše? Ohraniti za vsako ceno moralo prebivalstva in njegovo privrženost Osvobodilni fronti, ohraniti in utrditi organizacijsko mrežo OF ter Partije«*)⁸ in skrb za kadre (*»Ves kompromitirani kader na vsak način pošljite ven«*).⁹ Vodstvo na osvobojenem ozemlju je še vedno upalo, da so ukrepi le začasni (*»Čim boste tako z lastnimi silami paralizirali okupatorjev in domobranski teror (...), pa bomo seveda ponovno prešli k ostrejšim množičnim ak-*

⁷ AS I, fond VOS II-3, a. e. 815-818. Pismo centralnega komiteja KPS dne 15. januarja 1944 Miri Tomšič-Svetini.

⁸ Prav tam.

⁹ AS I, fond VOS II-3, a. e. 819-821. Pismo Ivana Mačka-Matije dne 15. januarja 1944 Miri Svetini.

cijam«).¹⁰ Toda tudi previdnejša taktika in prilagajanje razmeram sta bila, kot se je pokazalo, nezadostna in dvo- rezna. Najbolj jasno je to izpričalo podpisovanje protikomu- nistične spomenice, ki jo je delegacija zastopnikov javnega življenja dva dni pred božičem leta 1943 – od tod ime »božična« – izročila prezidentu Rupniku. Celotna akcija je bila skrbno pripravljena. Tako so si že pred obja- vo zagotovili podpise 141 vidnih javnih delavcev in okoli 1300 zastopnikov občin. Nato so jo objavili v dnevnem časopisju in začeli množično zbirati podpise. Teh je bilo kmalu 3000. Zatem so rok za podpis, z utemeljitvijo, da jo želijo podpisati še mnogi, podaljšali do maja 1944. Akcija se je končala s 40 131 podpisi.

Spomenica je pomenila boleč poraz za OF. Po besedah centralnega komiteja KPS je bila »zavržena zadeva«.¹¹ Dotlej je namreč Ljubljana veljala za njeno trdnjavo. Vodstvo osvobodilnega gibanja je bilo posebej presenečeno, ker je niso podpisali le podporniki protirevolucionarnega tabora, tem- več tudi mnogi privrženci OF. Jasno je postalo, da so po- trebne korenite spremembe v taktični usmeritvi delovanja OF v Ljubljani, ni pa bilo enotnosti glede oblik in načina. Ljubljansko vodstvo se je nagibalo k zaostritvi odnosa do ukrepov pokrajinske uprave (npr. bojkot podpisovanja spo- menice). Osrednje pa je z osvobojenega ozemlja predlagalo ravno nasprotno. Naročalo je: »*Ker pa je stvar že tako daleč, smo sklenili, da je najboljše, da pozovete z letakom ljudi za masov- no podpisovanje poslanice in na ta način osmešite poslanico in njen namen ločiti ljudi in jih sprovcirati ter izpostaviti terorju.*«¹² Toda tudi »*ta izhod iz zavožene situacije za masovno podpi- sovanje spomenice pa je seveda treba razložiti kot izhod v sili, da ne bodo naši aktivisti mislili, da je to naša generalna linija v odnosu do okupatorjevih ukrepov*«, ni več zadoščal.¹³ Podpisovanje t. i. avnojske resolucije, ki naj bi bilo protiutež OF božični spo- menici, se ni v celoti posrečilo. Število podpisov (okoli 5000)

¹⁰ Prav tam.

¹¹ AS I, fond VOS II–3, a. e. 823. Pismo centralnega komiteja KPS dne 18. marca 1944 Miri Svetini.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam.

ni bilo primerljivo s številom na spomenici (več kakor 40 000). Na tehtnici se je znašlo vprašanje, ali še vztrajati in celo okrepiti delovanje v Ljubljani in se spustiti v boj s protirevolucionarnim taborom za vpliv ter pri tem tvegati velik krvni davek, ali pa se s čim manjšimi izgubami postopoma umakniti ter tako obvarovati glavnino privržencev, dejavnost v mestu pa v glavnem omejiti le na dokazovanje navzočnosti gibanja v mestu. Vodstvo na osvobojenem ozemlju se je odločilo za postopen umik in mobilizacijo privržencev iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje. Tako je protirevolucionarni tabor do konca vojne držal vse niti v Ljubljani dokaj trdno v svojih rokah, množična dejavnost OF pa se je v mestu v glavnem omejevala le na to, da je sploh dokazovala svojo navzočnost (različne kampanje – npr. avnojska, zbiranje posojila narodne osvoboditve, razširjanje letakov itd.) in s tem dajala vzpodbudo tudi tistim, ki so jo skrivoma podpirali.

Dokončno je bilo mogoče obsežnejše dejavnosti v slovenski prestolnici spomladi 1944 opustiti tudi zaradi stalno osvobojenega ozemlja v Beli krajini, kamor se je preselil celoten vojaški, politični in državni vodstveni aparat osvobodilnega gibanja. Tod je bilo celo leto 1944 središče gibanja. Tako je osvobojeno ozemlje dokončno prevzelo osrednjo vlogo od Ljubljane. S tem se je končal proces zmanjševanja vloge Ljubljane v strategiji OF, ki je trajal, sicer z različno močjo, vse od pomladi 1942 naprej, ko je vodstvo osvobodilnega gibanja odšlo na osvobojeno ozemlje.

III.

Med izobraženci, ki so odšli iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje pred vzpostavitev Rupnikove pokrajinske uprave, so prevladovali politično pomembnejši, večinoma so bili »plenumaši«. V partizane so se odpravili na izrecno pobudo izvršnega odbora OF, z njimi pa tudi tisti, ki so bili na tak ali drugačen način kompromitirani oziroma so se čutili ogrožene pred prihajajočim nemškim okupatorjem. V strahu pred prihodom Nemcev

v Ljubljano se je v stiski na partizansko ozemlje umaknil tudi marsikateri izobraženec, ki dotlej z OF sploh ni sodeloval. Zato je bilo med njimi seveda precej štajerskih izobražencev, ki so se leta 1941 zatekli pred nemškim okupatorjem v Ljubljano ali pa so se po različnih poteh vrnili iz izgnanstva v Srbiji ali na Hrvaškem. Veliko je bilo tudi izobražencev, ki so se vrnili iz internacije in italijanskih zaporov in se takoj odpravili na osvobojeno ozemlje. To je zanje postalo nekakšno zatočišče pred okupatorjem.

Kljub vsem izobražencem, ki so zlasti v »valu« od julija do septembra 1943 odšli na partizansko ozemlje, so mnogi privrženci OF pričakali vzpostavitev Rupnikove pokrajinske uprave v Ljubljani. Bili so prepričani, da jim ne grozi resnejša nevarnost. Povečini so še vsi hodili v službo in bili organizirani v matičnih odborih OF, ki so delovali tudi po kapitulaciji Italije. Z odhodom na osvobojeno ozemlje so odlašali tudi zato, ker so menili, da je najhujše že mimo in da bo kmalu konec vojne.¹⁴ Vsekakor večina ni pričakovala bistveno drugačnih razmer v mestu. Toda te so se s postavitvijo nove uprave korenito spremenile. Ena njenih prvih nalog je bila »očistiti« mesto vpliva OF. Pri tem je ost delovanja in glavni pritisk usmerila prav na izobražence. Zanje so v pokrajinski upravi menili, da so v Ljubljani glavni podpornik OF; zato so od njih najprej zahtevali jasno opredelitev.

Vse to je postavilo ljubljanske izobražence pred dilemo, ki je dotlej niso poznali. Ali naj se novim razmeram prilagodijo, kar je v bistvu pomenilo opuščanje dejavnosti v korist OF, in se kljub drugačnemu prepričanju podredijo zahtevam pokrajinske uprave – ali pa se s ponosno držo izpostavijo nevarnosti aretacije in poti v koncentracijsko taborišče. Tretja možnost je bila odhod

¹⁴ Prav tam, Mira Svetina je poročala: »Ofenziva, ki je prekinila naše zveze, je bila prvo, kar je znatno spremenilo septembrsko razpoloženje ljudi in deloma tudi aktiva. To je bila, rekli bi lahko, prva grenka kaplja tistim, ki se niso pustili prej prepričati, da septembrski dogodki še ne pomenijo konca hudih dni, niti najmanj pa ne konca prizadevanja naše reakcije, da si opomore.«

»v hribe«, kot se je tedaj rado reklo za odhod v partizane. Prva možnost je bila seveda manj naporna, čeprav ne brez nevarnosti, ker se s tem še niso izognili možnosti aretacije. Druga, »herojska« izbira je bila nesmiselna, tretja pa je vsekakor pomenila popolno spremembo dotedanjega življenjskega ritma.

Na tako nenadno in težko odločitev mnogi ljubljanski izobraženci niso bili pripravljeni in so na različne načine skušali poiskati srednjo pot. Toda za to je bilo ob težnji po jasni opredelitvi, ki je bila na obeh sprtih straneh, le malo pravih možnosti. Zato se je med njimi močno razširil »oportunizem«, kot so tovrstno prilagajanje razmeram imenovali vodilni v osvobodilni organizaciji. K temu je treba tudi pripomniti, da je bila Ljubljana kljub vsemu dokaj majhno okolje, kjer so se skoraj vsi tako ali drugače poznali. Tedanje ljubljansko vzdušje nam lahko pričara spominsko pričevanje Draga Ulage: *»Seveda so bili Brecljevi partizanska družina. Vsi trije sinovi so bili v partizanih, en zet je kot pristaš OF padel v Ljubljani, hčerke so imele može v partizanih, le jaz nisem bil. Tu sem imel partizanske informacije, prihajali so kurirji, bile so hišne preiskave, trideset preiskav smo imeli, sicer pa sem med vojno pisal šport pri Slovencu, tam pa sem slišal drugo plat zvona. Tako sem resnico sprejemal z obeh strani. Ko sem prišel k Breclju, je vprašal: ‚No, kaj pravijo tam novinarji?‘ Ko pa sem prišel k uredniku Slovenca, to je bil Ruda Jurčec, ta, ki je v Argentini napisal debele, zanimive knjige o predvojnih in vojnih časih, me je povabil na kavo in se pozanimal: ‚No, kaj pravi Breclj?‘ Tako. Sklenil sem, da ne bom prenašal pošte in nisem šel več na kavo. Postal sem raje molčec v teh stvareh.«*¹⁵ Ob takem razpoloženju je Mira Svetina iz Ljubljane konec februarja 1944 poročala slovenskemu partijskem vodstvu na osvobojeno ozemlje: *»Dalje omenjam odpor proti akcijam, proti borbeni liniji v Ljubljani. Po mnenju oportunistov bi se morala fronta potuhniti.«*¹⁶ Pritiskom pokrajinske uprave (npr. ob podpisovanju božične spomenice) so popuščali pod

¹⁵ Intervju z Dragom Ulago, Razgledi, 3. september 1993, št. 16, str. 9.

¹⁶ AS I, fond CK KPS, f. 23; a. e. 3885.

pretvezo, da niso imeli vnaprej natančnih navodil, kaj storiti.¹⁷ Nekateri so zahtevali privolitev za sodelovanje, h kateremu so jih silile ljubljanske oblasti. Te so se še posebej rade obračale na javnosti znane osebe (npr. kulturne delavce).¹⁸ Tudi na pozive za mobilizacijo, ki jih je politično in vojaško partizansko vodstvo od srede marca 1944 z osvobojenega ozemlja pošiljalo v Ljubljano strokovnjakom različnih zvrsti, so se ti neradi in le počasi odzivali. Odlomek iz poročila, ki ga je centralnemu komiteju KPS poslala Mira Svetina poleti 1944, v času največjih prizadevanj za odhod strokovnjakov in politično pomembnih osebnosti iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje, odraža tedanje ozračje v Ljubljani: *»Naša mobilizacija pa se ne razvija zadovoljivo. Odhajajo samo zelo kompromitirani, vendar se nekateri raje pustijo zapreti. Bojijo se poti in imajo nemogoče pojme o razmerah pri vas. Vse vedo, vendar si ne morejo misliti, da je možno, da imate ponekod popolnoma normalizirane razmere. Zato imajo tisoč ‚opravičljivih‘ izgovorov. Neverjetno kaj iz dobrih ljudi lahko naredi nekaj let bodeče žice okrog mesta. Veliko so krivi tovariši na posameznih specielnih sektorjih, ki so tam gojili oportunistem in se je to javno pokazalo, ko so se sami kot odgovorni pustili raje prijeti, kakor da bi odšli. Ali naj bodo njihovi učenci boljši. Opaža se tudi to, da kdor je iskreno mislil na to, da bo partizan, je odšel vsaj septembra. Drugi so špekulirali, izbirajo med večjim in manjšim zlom, ali pa gredo šele, ko ga prisilimo. Na opozorila o pravkar prejetem pismu naj z vso resnostjo mobiliziramo, odgovorjam, da sem s tovariši že govoril, da je treba tako nastopati. Ljudje tudi to dobro vedo, zato ne odrekajo direktno, ampak se izmi-*

¹⁷ AS I, fond CK KPS, f. 23, a. e. 3887. Pismo Mire Svetine dne 27. februarja 1944 centralnemu komiteju KPS vsebuje tudi sledečo opazko: *»Podpisala (op. avtorja – mišljena je božična protikomunistična spomenica) je takrat reakcija, sredina in nekateri naši oportunisti, ki so se izgovarjali, da niso imeli direktiv, čeprav smo jih mi 2–3 tedne prej opozarjali na to.«*

¹⁸ AS I, fond CK KPS, f. 23, a. e. 3883. Pismo Mire Svetine dne 16. februarja 1944 centralnemu komiteju KPS. V njem je bilo zabeleženo: *»R. (upnik) in domobranci zahtevajo zlasti od meščanskih slojev (kulturniki itd.) nove usluge, za podpis npr. sprejemanje pisanja člankov proti partizanom za J. (utro) in Sl. (ovenca), dalje razne službe oz. mesta. Vedno hočejo ti ljudje od nas blagoslova za njihov oportunistem. Vendar ne bo šlo!«*

kajo s tisoč izgovori, ki bi naj bili tehtni. Vse to že spada v vrsto, kjer se pri vas začno prisilni mobiliziranci. Samo, da jih pridete iskat na dom, mi pa teh cagavcev ne moremo za roko peljati ven do vas in bi morali imeti več samostojnosti in korajže.»¹⁹

Strah in pogum, če uporabim naslov Kocbekove novele kot prisposodbo, sta pri tem sicer izjemno pomembni kategoriji, vendar bi terjali posebno obravnavo tako v vsebinskem kot metodološkem pogledu (enako velja za celoten problem »oportunizma«), zato o vseh njunih razsežnostih na tem mestu ni moč razpravljati. Opozoril pa bi, poleg v pismu naštetih, le na nekaj najbolj splošnih značilnosti. Ljudje niso omahovali le pred odhodom v partizane zaradi skrbi za lastno usodo, skrbelo jih je, kaj bo z njihovimi bližnjimi in s premoženjem. To je veljalo za vse in ne le za izobražence; Svetinova je s podmeno, da naj bi bil oportunizem le njihova značilnost, posredno izrazila tudi omalovažujoč odnos do tega sloja. Med prvimi ukrepi Rupnikove pokrajinske uprave je bila zaplemba premoženja sodelavcem OF. Iz stanovanj so se morali izseliti tudi vsi prejšnji stanovalci, največkrat družinski člani, ki se niso odpravili v partizane. Morda je bil tudi to razlog, da so se štajerski begunci, ki so bili premoženjskih dilem v glavnem že »razrešeni« (seveda v prenesenem smislu!), tudi zato lažje odločali za odhod v partizane kot pa njihovi ljubljanski kolegi. Mnogi so se tudi bali slabih razmer na osvobojenem ozemlju. Nanje jih je stalno opozarjala nasprotna propaganda. Zato jim je OF ponudila možnost za odhod »na varno«, ponavadi v južno Italijo (Bari).²⁰ Tako so na primer vabili tudi Frana

¹⁹ AS I, fond CK KPS, f. 23, a. e. 3895. Pismo Mire Svetine dne 6. julija 1944 centralnemu komiteju KPS. Pismo je pisano v moškem spolu zato, ker je tedaj avtorica poročila nosila skrivno ime Matej.

²⁰ Izvori XVIII/69. Pismo Edvarda Kardelja dne 29. julija 1944 centralnemu komiteju KPS, kjer jim je naročal: »Marsikak zdravnik se boji iti k vam kjer je fronta. Če bi mu postavili direktno vprašanje, če hoče iti v Italijo v partizansko bolnico, bi pa morda šel. Poskušajte mobilizirati čim več zdravnikov na tak način, potem boste lahko mlajše in izkušene partizanske zdravnike poklicali nazaj v Slovenijo.«

Saleškega Finžgarja. V spominih je snubljenje opisal takole: »V poletju 1944 sta se zglasila pri meni dva izbrano oblečena mlada moža. Nič se nista predstavila, poznal ju tudi nisem. Časi so bili pač taki, da je vsak skrival svoje pravo ime. Ko smo sedli sta začela: ‚Gospod Finžgar, v nevarnosti ste. Zato se čimprej umaknite iz Ljubljane, da se otmete.‘ ‚Kam naj se umaknem?‘ sem jima odgovoril. ‚Eno tako vabilo sem že odklonil. Prestar sem in nič kaj zdrav. Sicer pa imam pred Nemci mir; tičim v svoji delovni sobi in se v javnost ne ganem. Ne vem, čemu bi se umikal.‘ ‚Midva veva bolje. Ponavljava nasvet, da se umaknete in rešite najhujšega.‘ Resno in prepričevalno sta govorila. ‚Če je resno sklenjeno, naj me pa ubijejo. Nikamor se ne ganem.‘ Moža sta vstala in stoje ponovila: ‚Čez štiri dni se vrneva, vi pa dobro vse preudarite. Ponavljava, da ste v nevarnosti!‘ In sta naglo odšla. Vsak si lahko misli, kako sem preživel tiste štiri dni. Po štirih dneh sta se vrnila. Toda v obleki in barvi las sta bila tako spremenjena, da sem ju spoznal le po glasu. Začela sta vnovič: ‚Ne mislite, da vas vabiva med borce v gozdove. Nikakor ne. Poslali vam bomo svojega frizerja, ki vam bo spremenil barvo las, vam napravil brčice in vas fotografiral. Drugi dan dobite legitimacijo in se takoj odpeljite na Notranjsko do postaje, ki vam jo bomo določili. Oblecite se bolj potniško ali turistovsko. Na postaji vas počaka naš kurir, ki vas pospremi do letališča, kjer pristaja angleško letalo. To vas odpelje ali v Rim ali v Bari, kamor si izberete.‘ Taka ponudba je bila zame, kakor bi bral storijo iz Tisoč in ene noči. Kar umolknil sem. Onadva sta opazila, da sem ves iznenaden – zbegan.«²¹

Nedvomno pa so izvirale korenine »oportunizma« še iz časov pred zlomom Italije. Mnogi niso bili pripravljene zamenjati običajnega življenjskega vsakdana, ki mu je bilo v Ljubljani prizaneseno z mnogimi vojnimi tegobami. Sprva sodelovanje z OF namreč ni pomenilo tako korenite spremembe življenjskega ritma kot odhod v »neznano«, med partizane, čeprav ne želim trditi, da tudi dejavnost v Ljubljani ni bila povezana z mnogimi ne-

²¹ Finžgar, Leta mojega popotovanja, str. 418–419.

varnostmi. Vsekakor pa je bilo omahljivost v času pred kapitulacijo Italije precej laže prikriti.

To je bilo jasno tudi privržencem protirevolucionarnega tabora. Tako so ljubljanske izobražence med prvimi silili k podpisovanju božične spomenice. Nato so jih pustili nekaj časa v negotovosti. Podpis na spomenici ni zagotavljal varnosti pred aretacijo, kot dokazuje primer dr. Franca Šturma, po drugi strani pa se ni nič zgodilo tistim, ki je niso hoteli podpisati, kot dr. Črtomir Nagode.²² Po tej »pripravi« pa so od podpisnikov zahtevali odkrito sodelovanje, češ da podpis na spomenici ne zadošča več.²³

Nevarnosti, ki se je porajala ob neodločnosti v Fronti sicer naklonjenih izobraženskih vrstah, se je zavedalo tudi vodstvo na osvobojenem ozemlju. Spomladi 1944 je začelo znova pozivati slovenske izobražence, naj odidejo v partizane. Tako je Dušan Kveder-Tomaž, tedaj načelnik glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 19. marca 1944 poslal v Ljubljano poziv za mobilizacijo zdravnikov, ki so jih najbolj nujno potrebovali.²⁴ Komaj štiri dni (12. aprila 1944) po zahtevi, objavljeni v Slovenecu, da sredina ni več mogoča in podpis na spomenici ne zadostuje več, je centralni komite KPS sporočil Miri Tomšič v Ljubljano: *»Pisali smo vam že o potrebi vaše pažnje glede kadra in o potrebi reševanja kadra. Ponovno vas opozarjamo na to. Danes naglašamo še nekaj novega. Ne gre samo za politični kader, temveč tudi za strokovni kader, ki ga že rabimo in ki ga bomo še bolj rabili pri konkretni graditvi na svobodnem terenu. Pošljite nam ves tak kader vsake vrste, od tehničnega do kulturnega – ven. Ponovno zlasti naglašam zdravnike.«*²⁵ V pismu, ki sta ga Boris Kidrič in Franc Leskošek še istega dne napisala Edvardu

²² AS I, fond VOS II-3, a. e. 1169-1174. Pregled domače reakcije, 11. 3.-17. 3. 1944. Po pričevanju informatorja naj bi Nagode dejal: *»Protikomunistične spomenice ne podpišem, ker je to svinjarija, vendar se ne bojim persekucij, ker vlada anarhija in ga ne bodo pogruntali. V hiši sem bil naravnost ogrožen radi podpisov, ker so jih pobirali po stanovanjih. Mi nismo podpisali, čeprav nam očitajo dmb. (domobranstvo) oni ki so proti pa so podpisali (Nagode, 14. 3. 1944).«*

²³ Mikuž, Pregled IV, str. 241.

²⁴ AS I, fond CK KPS, f. 23, a. e. 3892. Poročilo Mire Svetine dne 20. aprila 1944 centralnemu komiteju KPS.

Kardelju, sta pojasnila gornjo odločitev: »Sedaj imamo namen, da iz Ljubljane potegnemo ves strokovno sposobni kader – od tehničnega do kulturnega – kajti sicer bo propadel bodisi kot prisilno mobiliziran, bodisi kot žrtev koncentracijskih taborišč.«²⁶ Vprašanje reševanja strokovnjakov na osvobojeno ozemlje, lahko bi mu dejali kar poskus evakuacije, je postajalo vse pomembnejše. V pismu 16. maja 1944 je centralni komite KPS Miri Svetini zopet polagal na dušo: »Poleg političnih delavcev naših in zavezniških predvsem tudi delavske strokovnjake, zdravnike, juriste, tehnike, učitelje – skratka vse! V perspektivi, ki jo sedaj še ne bomo razvijali, postaja ravno stvar, da pritegnemo čim več strokovnjakov in ljudi z imeni k nam, za nas zelo važna. Zato od vaše strani napravite vse, da bo ta stvar čim boljše funkcionirala. Ne glejte na problem ozko in ne štedite ljudi in naporov, da to uredite. Vzemite to nalogo kot eno najvažnejših v tem momentu.«²⁷ Odziv med ljubljanskimi strokovnjaki ni bil tak, kot so ga pričakovali. Zato je centralni komite KPS 11. junija 1944 znova, tokrat še ostreje, pisal: »Ponovno poudarjamo, da rabimo čim več strokovnega kadra. Če ne gre drugače jih je treba mobilizirati in to z vso resnostjo. Če bi bili zunaj, bi bili sigurno mobilizirani, v nasprotnem slučaju bi bili smatrani za dezertarje. Vsi, ki bi lahko prišli pa nočejo se morajo zavedati in jim vi stvar tako razložite.«²⁸ Proti koncu meseca junija 1944 so se stvari samo še stopnjevale. Na seji centralnega komiteja KPS dne 25. junija 1944 je Kidrič znova predlagal: »Pobrati vse, kar ima ime, da gre z nami, pusti dom, ne jih prepustiti, ker kolebljivci bodo prišli pod vpliv! Važno, da dobimo iz Ljubljane! Ljubljana danes igra oportunistično vlogo.«²⁹ Kako v naglici razrešiti težave z oportunistom, ki so se vlekli ves čas od začetkov mobilizacije? Kidrič, znan kot mož naglih odločitev, se je

²⁵ AS I, fond VOS II-3, a. e. 824-827. Pismo centralnega komiteja KPS dne 12. aprila 1944 Miri Svetini.

²⁶ Izvori XVII/11. Pismo Borisa Kidriča in Franca Leskoška dne 12. aprila 1944 Edvardu Kardelju.

²⁷ AS I, fond VOS II-3, a. e. 837-839. Pismo centralnega komiteja KPS dne 16. maja 1944 Miri Svetini.

²⁸ AS I, fond VOS II-3, a. e. 841-843. Pismo centralnega komiteja KPS dne 11. junija 1944 Miri Svetini.

²⁹ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 25. junija 1944.

domislil prav nenavadnega. Predlagal je, naj Angleži bombardirajo vojaške objekte v Ljubljani. Dotlej je namreč od vrhovnega štaba NOVJ veljala prepoved bombardiranja Ljubljane. Ker se Ivan Maček s predlogom ni strinjal, se je Kidrič omejil »samo« na kolodvor. Pojasnil je, da bi tako dobili nekaj tisoč ljudi. Bombardiranju Ljubljane je nasprotoval tudi Boris Kraigher. V pogovoru z angleškim podpolkovnikom Petrom N. M. Moorom je izvedel, da Angleži ne morejo zagotoviti, da bodo zadeli le načrtovane objekte. Po drugi strani pa je dvomil, da je KPS v mestu tako močna, da bi mogla obrniti učinke bombardiranja sebi v prid, prej bi jih, po njegovem prepričanju, Nemci in protirevolucionarni tabor.³⁰ To, milo rečeno nenavadno razpravo je presekala Kardelj, ki je v pismu centralnemu komiteju KPS dne 29. julija 1944 zapisal: »GŠ Slovenije je predlagal bombardiranje Ljubljane. Ne razumem, kakšne potrebe vas silijo k temu, v čigavo korist bi bilo to bombardiranje. Ni dvoma, da bi bilo v Ljubljani na tisoče mrtvih naših ljudi, a sovražnik gotovo ne bi utrpel izgub. Vsa stvar bi politično silovito škodovala nam. Imamo o tem izkustva iz vse Jugoslavije. Dajte bombardirati take točke, kjer je bombardiranje neobhodno potrebno iz vojaških razlogov, a to čim manj. Imejte pred očmi, da zavezniška letala bombardirajo na poseben način, tako da pokrivajo celo ploskev. Kako bi to v Ljubljani izgledalo, si lahko predstavljate. Bila bi skrajna lahkomišljenost in neodgovornost pred svojim narodom, če ne bi imeli pred očmi vseh momentov. To velja ne samo za Ljubljano, ampak tudi za vse druge točke, ako nimajo posebnega vojaškega pomena za nas ali zaveznike. Ne dajte se zapeljati od takih političnih momentov, kakor je n. pr. *„da bodo videli belogardisti!“*«³¹ Ob tem pa tudi Kardelj ni pozabil omeniti, da je potrebno »energično« spraviti ljudi iz Ljubljane in drugih mest. Poimensko je navedel dr. Antona Pesnika³² (Otona Župančiča) in naročil: »Če je bolan, naložite ga na avion in odpeljite v Italijo. Lahko nam bo mnogo ko-

³⁰ Prav tam.

³¹ Izvori XVIII/69. Pismo Edvarda Kardelja dne 29. julija 1944 centralnemu komiteju KPS.

³² Župančič se je z vzdevkom Dr. Anton Pesnik podpisoval v partizanskih glasilih, kjer je objavil pesmi kot so Veš, poet, svoj dolg, V brezglasje, Tja bomo naši pot itd.

ristil.«³³ Župančič ni kazal navdušenja za odhod na osvobodjeno ozemlje in ga je nekajkrat z različnimi izgovori odklonil. Kljub temu so si v partizanskem vodstvu močno prizadevali, da ga spravijo »ven«. Stvar je šla celo tako daleč, da je Kardelj 1. oktobra 1944 J. B. Titu poslal posebno br-zojavko v Craiovo. V njej ga je zaprosil, naj izposluje zamenjavo Župančiča za nemškega generalmajorja Karla von Dewitza. Tega so zajele enote V. korpusa NOVJ v bojih za Banja Luko septembra 1944. Tito se je s tem predlogom strinjal in 6. oktobra 1944 ukazal vrhovnemu štabu NOVJ, naj izpelje zamenjavo.³⁴ Vendar se to ni zgodilo. Že 8. septembra 1944 je Mira Svetina poročala: *»Oni za katerega smo pripravili poseben kanal, ker bi se odpeljal z letalom, pa najbrž ne bo šel. Ne da ne bi bil za to, niti da bi bil premalo zdrav, rad bi šel, pa enostavno ne upa. Tu je poleg seveda žena. Pot je vsa urejena, šlo bi gladko. On pa se boji komplikacij in pravi, da bi šel edino z Nemci in domobranci. Mi bomo poskusili še enkrat vse in tudi to, da ga bomo na ta način ohranili.«*³⁵ Toda tudi nekaj dni kasneje se ni prav nič spremenilo. Svetinova je zopet poročala 19. septembra 1944: *»Tudi Pesnik bi šel takoj, če mu oskrbimo nemško ali domobrantsko spremstvo.«*³⁶ Iz pričujočega odlomka je tudi razvidno, kako je Kardelj prišel do zamisli o zamenjavi tedaj edinega še živečega predstavnika slovenske moderne z nemškim generalom.³⁷

Župančičev primer nam odslikava izjemno željo Osvobodilne fronte poleti 1944, da bi pritegnila čim več javnih delavcev na osvobodjeno ozemlje. Ob istem času pa je znova oživel vprašanje politične »sredine«. Odnos do »sredine« se od časa pred kapitulacijo Italije načeloma ni spremenil. Centralni komite KPS je že 15. januarja 1944

³³ Izvori XVIII/69.

³⁴ Prav tam, op. 280.

³⁵ AS I, fond CK KPS, f. 23, a. e. 3901. Pismo Mire Svetine dne 8. septembra 1944 centralnemu komiteju KPS.

³⁶ AS I, fond VOS II-3, a. e. 1121-1129. Pismo Mire Svetine dne 19. septembra 1944 centralnemu komiteju KPS.

³⁷ V Izvori XVIII/69, op. 280, je namreč napačno zabeleženo, da je bil Župančič v nemškem zaporu, iz česar bi lahko skleпали, da je zaradi tega Kardelj predlagal zamenjavo z nemškim generalom.

pisal v Ljubljano, s katero vse od oktobra 1943 ni imel zveze, naj znova skušajo pridobiti »sredino«, seveda brez kompromisov.³⁸ Enako je veljalo tudi za vidnejše in pomembne javne delavce. Tudi te so ocenjevali kot zelo pomembne in bi jih bilo v »perspektivi«, kot so pravili komunisti, koristno pritegniti medse.³⁹ Vendar so oboji v središče zanimanja prišli šele po podpisu Viškega sporazuma med J. B. Titom in Šubašićem,⁴⁰ še zlasti zato, ker tedaj vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja ni izključevalo možnosti izkrcanja zahodnih zaveznikov v Istri. Tega si seveda ni želelo. Vendar se je bilo tudi nanj, čeprav je bila po Kidričevih besedah to najslabša perspektiva, treba pripraviti. Slovenski komunisti so se bali, da bi morebitni prodor zavezniške vojske skozi Ljubljanska vrata spodbudil obnovitev predvojnih političnih struktur. Pred angleško zvijačnostjo je, po pričevanju Milovana Đilasa, bojda jugoslovanske komuniste osebno svaril tudi Stalin.⁴¹ Jugoslovanskih komunistov ni bilo treba posebej opozarjati na to, saj je bil idejno-revolucionarni vidik najpomembnejši razlog za ambivalentno, predvsem pa izjemno nezaupljivo stališče do Angležev, ki smo mu priča ves čas vojne.⁴² Tako tudi ne zvenita presenetljivo odlomka iz Šnuderlovega dnevnika: »*Svetelek polemizira s svojo hčerko in zetom in pravi, da oni govorijo, kakor da bi bili Rusi v vojni z Angleži. Res je, sovraštvo do Angležev*

³⁸ AS I, fond VOS II-3, a. e. 815-818. Pismo centralnega komiteja KPS dne 15. januarja 1944 Miri Svetini.

³⁹ AS I, fond VOS II-3, a. e. 837-839. Pismo centralnega komiteja KPS dne 16. maja 1944 Miri Svetini.

⁴⁰ Podrobneje o sporazumu glej Dragovan Šepić, Vlada Ivana Šubašića. Globus, Zagreb 1983.

⁴¹ Dušan Biber, Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB. Borec 1991, št. 1-3, str. 103. Stalin naj bi 4. junija 1944 Đilasu dejal, da ni zaupati Britancem, zlasti ne Churchillu, ki ti je, če mu ne gledaš pod prste, sposoben ukrasti kopejko iz žepa (odslej Biber, Zavezniške in sovjetske misije).

⁴² O prilagajanju partizanske strategije značilnostim druge svetovne vojne in protifašistični koaliciji glej Codeša, Prispevek III, str. 596-599, in isti, Slovenski upor, str. 69-85. O odnosu slovenskih komunistov do zahodnih zaveznikov govori tudi knjiga Jože Vidic, Angleški obveščevalci vohuni ali junaki. Mladinska knjiga, Ljubljana 1989.

je značilno za naše komuniste, Lubej piše v dnevnik, kakor da je v vojni z Anglijo. Kaj bo, kaj bo, če se Brdavs ne ukroti!« (4. november 1943.) V drugem, z dne 22. novembra 1944, pa se je spraševal: »Čudno je, kako sovražstvo gojijo naši ljudje do Angležev, skoraj bi rekel še bolj kakor proti Nemčiji, pa to vsi komunisti.« Tak odnos do zahodnih zaveznikov se je moral zaradi različnih mednarodnih razmer spreminjati in se jim prilagajati, tako da ni bil vedno enako močno podarjen.⁴³ »Žrtev« teh sprememb, do katerih je ponavadi prišlo zelo naglo in nenadoma, je postal tudi Vlado Kozak. Za tovrstne podrobnosti nepogrešljivi kronist Šnuderl si je 24. februarja 1944 zabeležil v dnevnik: »Opoldne smo se smejali, ker je bil Kmečki list zaplenjen radi opombe proti Angležem. Urednik Kozak se je jezil, češ pred mesecem, ko je šel list v tisk, še ni bilo te tendence.«⁴⁴ Navkljub vsemu pred sodki niso bili tolikšni, da se ne bi med zaveznikoma v protihitlerjevski koaliciji razvilo tudi obojestransko koristno sodelovanje. Prihod zavezniških vojaških misij (spomladi 1943 je prišel v Slovenijo major William Jones),⁴⁵ zavezniška pomoč v orožju in sanitetnem materialu, na drugi strani pa – zlasti v letu 1944 – rušenje komunikacij, pomoč pri prodiranju zahodnih obveščevalnih služb v tretji rajh in reševanje sestreljenih zavezniških le-

⁴³ Primerjaj s številnimi navedbami podkrepljeno razpravo Dušana Bibra, Komunistična partija Jugoslavije in njeni pogledi na Anglijo 1939–1943. Prispevki 1983, št. 1–2, str. 121–138, ter zlasti Biber, Zavezniške in sovjetske misije, pri čemer velja opozoriti tudi na »predzgodovino« objave razprave na straneh 73–75. Nasploh se je pri nas Biber največ ukvarjal s tematiko odnosov med osvobodilnim gibanjem in Angleži. Navedem naj le zbirko virov Dušan Biber, Tito–Churchill. Strogo tajno. Globus, Zagreb 1981. O drugih njegovih prispevkih glej bibliografijo v Prispevkih 1989, št. 1, str. 30–40.

⁴⁴ Neposredni povod za prepoved je bila Titova okrožnica 30. januarja 1944 (Izвори XV/37), kjer je bilo rečeno: »Trebalo strogo izbjegavati sektaški odnos prema Engleskoj i Americi koji se pojavljuje u našoj štampi i shvatiti ozbiljno činjenicu da mi stvaramo novu državu, čijem se položaju raznim ispadima mogu naneti ozbiljne teškoće.« Tako stališče je prevladalo zaradi mednarodnih okoliščin potem, ko sta si v začetku leta 1944 začela dopisovati Churchill in Tito.

⁴⁵ Glej William Jones, Dvanajst mesecev s Titovimi partizani. Borec, Ljubljana 1962.

talcev,⁴⁶ so bile najvidnejši znaki skupnih naporov za zmago nad silami osi.

Poleti 1944 pa je zaradi bojazni pred izkrcanjem znova prevladalo nezaupljivo stališče do Angležev. Zato je J. B. Tito v sporočilu, poslanem 9. avgusta 1944 iz Italije s pogovorov z Winstonom Churchillom in maršalom Haroldom Alexandrom, ko se je izkazalo, da zavezniškega izkrcanja v Istri ne bo, zapisal: »Na Kardeljevo veliko veselje pitanje Slovenije i Istre ispalo je onako kako on to sam želi.«⁴⁷ Vendar so v Sloveniji izvedeli, »da onega obiska verjetno ne bo«, šele v začetku septembra 1944.⁴⁸ Dotlej pa so, npr. na seji Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) dne 27. in 29. avgusta 1944, še vedno obravnavali ukrepe ob možnem zavezniškem izkrcanju.⁴⁹ Kardelj je v pismu dne 29. julija 1944 opozarjal centralni komitee KPS: »V zunanje političnem pogledu imamo posla z veliki težkočami. Na delu so neke sile, ki hočejo preprečiti zmago narodno osvobodilne stvari naših narodov. (...) Zlasti je tu v nevarnosti teritorij Primorja in Istre, katerega zavezniki ne priznavajo za naš teritorij in kjer bodo brez dvoma poskušali dati položaju oblike po svoji volji. Morate paziti, da ne bi primorsko prebivalstvo napačno razumelo pojem osvoboditve. (...) Izdelajte si načrt za slučaj zavezniške invazije v vaše kraje, da ne boste iznenadeni. (...) Ne dajajte anglo-ameriški misiji takšno politično vlogo. Ni več potrebno in koristno, da oni nastopajo po vseh mogočih zborovanjih in mitingih. Smatram, da je nujno potrebno, da se čim prej preselite iz mesta, kjer ste sedaj, na novo mesto, popolnoma zakonspirirano in kamor ne bodo imeli dostopa ljudje, ki nimajo posla pri vas, to se pravi tudi ne zavezniške misije.«⁵⁰ Med »zaščitne« ukrepe pred izkrcanjem zaveznikov

⁴⁶ Glej npr. brošuro Allied Airmen and Prisoners of War rescued by Slovene Partisans. Ljubljana 1946.

⁴⁷ Izvori XIX/13. Pismo J. B. Tita dne 9. avgusta 1944 iz Caserte Aleksandru Rankoviču (Marku) in Edvardu Kardelju (Bevcu).

⁴⁸ AS I, fond CK KPS, f. 61, a. e. 388. Pismo Edvarda Kardelja dne 9. septembra 1944 Mihi Marinku.

⁴⁹ AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 448/I/1. Zapisnik seje SNOS-a dne 27. in 29. avgusta 1944.

⁵⁰ Izvori XVIII/69. Pismo Edvarda Kardelja dne 29. julija 1944 centralnemu komiteju KPS.

lahko verjetno štejeemo tudi znano sklenitev premirja z Nemci na Primorskem avgusta 1944, podreditev vseh enot, tudi italijanskih garibaldinskih, pod poveljstvo IX. korpusa NOVJ, ustanovitev komande mesta Trst itd. Kako pa je vse to vplivalo na odnos OF do »sredine« in znanih javnih delavcev?

KPS ob možnem izkrcaju zahodnih zaveznikov niti niso toliko skrbeli domobranci in z njimi bolj ali manj očitno povezane politične skupine, za katere so menili, da jih je preveč bremenilo sodelovanje z nemškim okupatorjem, temveč predvsem nekompromitirani politiki, na katere bi se lahko oprli zahodni zavezniki pri vzpostavljanju oblasti. To pa so bili predvsem »sredinci« in druge znane in ugledne osebnosti. Tako je na seji centralnega komiteja KPS 15. maja 1944 Boris Kidrič obrazložil, da obstaja nevarnost ob umiku partizanske vojske iz Slovenije (ob morebitnem izkrcaju zaveznikov!), ko bi tu ostali vsi pod vplivom »bele garde«. Če pa bi jih lahko pritegnili na osvobojeno ozemlje, bi se umaknili skupaj.⁵¹ Po drugi strani je partizansko vodstvo skrbelo, da bi se po Viškem sporazumu okoli Šubašiča začela zbirati »sredina«. Tako je Kidrič na seji centralnega komiteja KPS dne 10. julija 1944 strnjeno pojasnil stališče KPS do »sredine«. Dejal je: *»Sredine' v OF kot take biti ne more. OF je gibanje, kjer tega ne more biti, ker pod part.(ijo) to ni možno. Kjer to je, ni bilo naše delo pravilno. Čim to = regres v našem gibanju, ker OF nazaj na koalicijo OF!«*⁵² Predvsem pa je bilo pomembno, da »sredina« ne bi dobila samostojnih vojaških enot. Kidrič je na seji centralnega komiteja KPS dne 25. junija 1944 jasno dejal: *»Sredina ne sme dobiti orožene sile!!«*⁵³

Pri tem so slovenski komunisti ubrali preizkušeni in preverjeni način »razbijanja sredine« z diferenciacijo.

⁵¹ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 15. maja 1944.

⁵² AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 10. julija 1944.

⁵³ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 25. junija 1944.

Tako je centralni komite KPS konec junija 1944 naročal ljubljanskemu vodstvu: »Bega in sredino je treba razkrajati. To je danes zelo važno, tako, da bodo prišli k nam, ali pa da se bodo morali tako kompromitirati z Nemci, da ne bodo mogli predstavljati nobene opore kakšne koli reakcije, ki bi se lahko event. pojavila. (...) Vse vidne ljudi kot Župančiča itd., sredince, ki so sedaj v tem trenutku nevarni, pošljite ven.«⁵⁴ Zato so z osvobojenega ozemlja sporočali ljubljanski organizaciji, naj stopi v stik z vsemi »sredinci«.⁵⁵ V pismu z dne 18. julija 1944 so naročali: »Za Ljubljano velja še posebej v tem momentu vreči vse sile na to, da na podlagi sporazuma (op. avtorja – Viški sporazum) in na podlagi splošne situacije pritegnemo res vse, kar se v OF pritegniti da. Pristopite takoj k navezovanju stikov z grupami ali posamezniki, da jih pritegnete v OF. Pri tem vas opozarjamo na to, da ne bomo pristajali na nikake ‚dogovore‘, ki bi dopuščali kateri koli grupi kake prednosti ali pa katerih bi OF predstavljala le eno politično grupo. Naše stališče je: OF je vsenarodna organizacija in sodelovanje z njo je možno le v okviru OF. Posebno pozornost posvetite ljudem okoli Gosarja in Šolarja. Treba jim je jasno postaviti ali z nami v NOV in OF ali pa z okupatorjem. Ne smete pa jim pustiti možnosti časa, da bi lahko formirali sredino na ta ali oni način. Tudi ne smete dopustiti, da bi lahko ostajali dalj časa izven OF in NOV nerazkrinkani. (...) Poročajte nam kako je odjeknil sporazum v raznih krogih. Razvijte močno politično obveščevalno. Posebno je važno, da ne ostane neopažen in nezajet nihče, ki je ostal v tej borbi nacionalno še neoporečen. (...) Vajnejše in vidnejše ljudi pošljite ven. Vplivajte nanje na vse mogoče načine.«⁵⁶

Na podlagi teh navodil so stekla pogajanja z nekaterimi »sredinci«. O njih je Mira Svetina 9. avgusta 1944 poročala: »Takoj po sporazumu smo pripravili teren za intenzivnejše delo med raznimi vidnejšimi in vajnejšimi ljudmi, katere

⁵⁴ AS I, fond VOS II-3, a. e. 844-845. Pismo centralnega komiteja KPS dne 27. junija 1944 Miri Svetini.

⁵⁵ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 13. julija 1944.

⁵⁶ AS I, fond VOS II-3, a. e. 847-848. Pismo centralnega komiteja KPS dne 18. julija 1944 Miri Svetini.

moramo pritegniti. Tako bom vaša navodila sedaj lahko hitro izpolnili. Popolnoma je urejeno z Dinkom Pucem. Njega bom v bodoče imenoval g. Lesjaka. Z njim smo govorili že jeseni, vendar takrat so bile še velike težave, sedaj se z vsem zelo strinja, vse razume, na vse pristane. Pravi tako: Sedaj vem, kateri ljudje za vse to prevzemajo odgovornost. Poznam jih in sem miren. Lani je bilo to še premalo znano itd. Pristal je na povezanost s svojimi strokovnimi tovariši (op. avtorja – mišljeni so pravniki), se redno sestaja, dobiva literaturo in dela. Seveda na svoj način. Vsi njegovi ljudje so tudi povezani s fronto in se bo v teh dneh še trdneje izvedlo. Sicer jih pa nima veliko. Drugi, s katerim smo ponovno govorili in mu tudi izročili pismo, ki ga je pisal tov. N. s terena je Supančič. Njega bom v bodoče imenoval Križa. Prvič se je še izvijal, da ne bo šel na teren, čeprav je bil pripravljen popolnoma podrediti se. Šel ne bi, ker misli, da bo tu pri svojem delu, Slovencem mnogo več koristil, ker je mnogo ‚pripravljenega‘ za ‚reševanje‘ naših ljudi ob razsulu: zveze, radio, Dunaj itd. Mi smo sedaj postavili zelo ostro, da je treba, da gre, ker je vse to ‚pripravljeno‘ je zelo problematično in ker se zunaj vse to ustvarja na mnogo bolj solidni in brezkompromisni osnovi. Odgovor dobim v nekaj dneh. Finžgar je zelo lepo razpoložen. Navdušen, popolnoma spremenjen. O tem smo obveščeni iz privatnega razgovora, ki smo ga najprej organizirali. Danes pop.(oldne) bo razgovor z našim delegatom. Tu sploh ne gre več za golo povezanost, temveč za aktivizacijo spričo spremembe, ki je nastala pri njem. Njemu bomo v prihodnje rekli g. Gorenc. – Imel je baje tudi dva zelo ostra nastopa s svojim šefom (op. avtorja – škof Rožman). Zgraža se nad bega zločini itd. Samo preko tega lahko pridemo vsaj enkrat, v razgovor z Gosarjem. On bo v bodoče Gorenčev prijatelj. Do Šolarja ne vem za enkrat nič konkretnega. V skupini Verčon (op. avtorja – Mlada JNS) itd. je besno napadanje, zagrizenost, eni imajo navodila za to, da gredo naprej svojo pot. Rahlo oklevanje čutimo samo pri ing. Rusu in tudi pri Nagodetu. Rusa smatrajo lastni za frontaša. To si bomo ogledali še natančneje. Korošci, tov. profesorja dobrovolca (op. avtorja – Josip Jeras, zastopnik slovenskih dobrovoljcev iz I. svetovne vojne, ki so bili kot plenumska skupina vključeni v OF že leta 1941) so v redu povezani. (...) Enako intenzivno de-

lamo s kulturniki, čeprav so jih ogromno zaprli, z doktorji, tudi vidnejšimi, ki pa seveda radi starosti ne bodo šli nikamor, čeprav so skoro bolj pogumni od mlajših, tudi s finančniki, po obnovljenih zvezah.«⁵⁷ V avgustu 1944 je OF je le še stopnjevala politiko na stežaj odprtih vrat in skušala pritegniti čim širši krog ljudi. Tako je centralni komite KPS 22. avgusta 1944 pisal v Ljubljano, verjetno na pobudo zastopnikov katoličanov v OF, ki od dolomitske izjave niso več delovali kot politična skupina in so nekateri izmed njih že vstopili v partijske vrste (npr. Marijan Breclj, Janez Stanovnik in še kdo), a so jih po potrebi še vedno uporabljali kot posebno skupino v OF, da: »Skušajte na vsak način pripraviti profesorja Franceta Koblarja na to, da bi prišel ven. Reci, da ga vabi IO in posebej še Kocbek, Zemljak in Breclj. Če je potrebno pišemo še osebno pismo. Njegov prihod bi bil iz političnega ozira jako na mestu, prav tako bi ga pa tudi vključili v naše prosvetno delo.«⁵⁸

Vsa prizadevanja OF, da bi pritegnili znane izobražence, zlasti med tistimi, ki so jih šteli med »sredince« niso bila pretirano uspešna, bolje je bilo s tistimi, ki so že bili povezani po strokah (pravniki, zdravniki). A ljubljanska organizacija še ni odnehala. 30. avgusta 1944 je Mira Svetina poročala na osvobojeno ozemlje: »Trudimo se tudi glede raznih vidnejših posameznikov. Kakor sem že poročal je z dr. Dinkom Pucem popolnoma v redu. (...) Seveda je s takim starim gospodom težavno, vendar je dovolj voljan in poskuša marsikaj doumeti, čeprav nočem trditi, da je njegova zvitost kaj popustila. Začel je delati v svoji stanovski organizaciji, mislim, da ne bo naredil preveč. V naši kampaniji bomo imeli priliko dokončno spoznati ‚njegove pristaše‘. Odmev dogodkov je bil prav v vrstah njegovih stanovskih tovarišev zelo ugoden. So aktivni in so se našim povabilom večina takoj odzvali in pridejo, vsaj nekateri, ker moramo računati še s tem, da bo v zadnjem trenutku še kdo obupal. Razgovor z Gorenjcem se je vršil, vendar je možakarju godilo in se je poskušal postavljati na neko

⁵⁷ AS I, fond VOS II-3, a. e. 1087-1091. Poročilo Mire Svetine dne 9. avgusta 1944 centralnemu komiteju KPS.

⁵⁸ AS I, fond VOS II-3, a. e. 854. Pismo centralnega komiteja KPS dne 22. avgusta 1944 Miri Svetini.

vzvvišeno stališče. Hotel je pustiti se prositi. Ne vem, morda je to zakrivil delegat, a imamo še pot do njega in vem, da bo spričo poslednjega poziva IO OF vidno mehkejši. Razgovor bo te dni ponoven, če že ni bil. Vendar vselej, čeprav bi on rad drugače, govorimo z njim kot s svojim človekom. Za nadaljnje razgovore mu bomo še pripravili razen materijal, ker prvi razgovor je bil prav za prav samo obnovitev oficijelnih stikov po daljšem premoru, ko tega nismo zmogli. Do skupine Gorenjčevi prijatelji (op. avtorja – Gosarjev krog) še nismo prišli. Tov.(ariši) te dni delajo na tem. Kolikor pa smo informirani, je prvemu resnično spodrsnilo in se je zvezal s sebi najbližjimi in postal aktiven. Koliko bo sposoben oz. hotel razumeti nas, je vprašanje. Mi bomo naredili vse, da bodo stvari dokončno jasne.«⁵⁹ Šele čez teden dni so prišli v stik s Šolarjevo skupino.⁶⁰ Šolar in Gosar sta se izkazala za trd pogajalski oreh in sta dejansko imela svoje načrte.⁶¹ Svetinova je še 19. septembra 1944 zapisala: »Zadeva Šolar ni jasna. Gorenjč trdi, da je z njim vse v redu in enako z mnogimi stanovskimi tovariši. Svojih znancev, za katere mu je znano, da so frontaši, se izogiba in pravi, da on nikakor ni bil za komunizem, kar je zlasti danes očitno izbegovanje. Mislim, da tudi v Ljubljani delamo tako, da kdor hoče, lahko spozna, da ne gre za komunizem. Delamo naprej.«⁶²

Pogajanjem s »sredinci« in uglednimi posamezniki ter živahnim prizadevanjem ljubljanske organizacije je naredil konec centralni komite KPS. Ta je razgovore, tako kot jih je poleti 1944 spodbudil, septembra 1944 sklenil enostransko prekiniti. Pri tem je imel odločilno besedo Kardelj, ki se je vrnil v Slovenijo in novo »linijo« predstavil na seji centralnega komiteja KPS 20. septembra 1944.⁶³ Bistvene poudarke

⁵⁹ AS I, fond CK KPS, f. 23, a. e. 3850. Poročilo Mire Svetine dne 30. avgusta 1944 centralnemu komiteju KPS.

⁶⁰ AS I, fond VOS II-3, a. e. 1113-1120. Pismo Mire Svetine dne 8. septembra 1944 centralnemu komiteju KPS.

⁶¹ Simšič, Gosar, str. 52-53.

⁶² AS I, fond VOS II-3, a. e. 1121-1129. Pismo Mire Svetine dne 19. septembra 1944 centralnemu komiteju KPS. Glej tudi Izvori XX/14 (Priloga 1).

⁶³ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 19. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 20. septembra 1944.

je vsebovalo pismo, ki ga je centralni komite 22. septembra 1944 naslovil na Miro Svetino. V njem so zapisali: »*Ta Titov govor v zvezi s poslednjim pozivom za 15. september pa vsebuje še tudi obenem svarilo pred novo nevarnostjo, ki se ne bo pojavila več samo od zunaj ampak se bo skušala vgnezditi v naših vrstah in od znotraj razbijati našo enotnost. Zaradi tega je termin 15. september izredno važen tako glede političnih ljudi, kakor glede obo-roženih formacij, ki se borijo proti NOV. Po 15. septembru so vrata v OF zaprta vsem tistim, ki so iz svojih špekulantskih in političnih razlogov ostali zunaj in skušali iz tega kovati svoj politični kapital. Danes ne vodimo z nikomer več, ki stoji izven OF političnih razgovorov. Tem ljudem je odprta edina pot, pot popolne kapitulacije, priznanja svojih napak, sprejetja kazni, ki jim jo bo narod določil. Ne morejo se zgovarjati z nevednostjo zavednosti. Vedeli so vse, imeli so priliko, mi smo jim dali neprestano možnost. Toda iz svojih egoističnih in zločinskih nagibov so do zadnjega špekulirali in danes je prepozno. 15. september mora dejansko pomeniti odločen prelom glede našega odnosa do vseh tistih, ki še ostajajo zunaj. Zato morate tudi vi izpremeniti z dosedanjim načinom dela, ne brigajte se več za to, da bi pridobili razne G.(osarje), Š.(olarje), F.(inžgarje) itd. mi bomo te in njim slične tudi javno napadli. Čas je, da tudi vi napadete vse sredince in vse špekulantske grupacije.*«⁶⁴

Odnos do »sredincev« in drugih uglednih javnih delavcev se je tako nenadoma obrnil ob spoznanju, da zavezniškega izkrcaja v Istri ne bo. Največja nevarnost za gibanje, ki se je v mednarodnih okvirih vse bolj utrjevalo položaj, poslej niso bile več skupine zunaj njega, temveč tisti, ki bi si skušali pridobiti položaj znotraj OF in od tod poskušali delovati proti KPS.⁶⁵

IV.

Temeljni razlogi za pridobivanje izobražencev in njihovo pritegovanje na osvobojeno ozemlje so bili torej

⁶⁴ AS I, fond VOS II-3, a. e. 866-867. Pismo centralnega komiteja KPS dne 22. septembra 1944 Miri Svetini.

⁶⁵ O tem glej Kardeljevo uvodno besedo na omenjeni seji centralnega komiteja KPS dne 20. septembra 1944.

politični. Strokovni so bili sicer tudi pomembni, zlasti na primer pri zdravnikih, a so vedno ostajali v senci prvih. To ni veljalo le za »sredince« in nekatere druge vidne posameznike, ki jih je bilo treba šele pridobiti, temveč tudi za Fronti naklonjene izobražence. Odnos KPS do slovenskih izobražencev se je vsekakor najbolj razkril ob začetkih državljanske vojne, ko jih je začela OF rabiti in pozivati, naj se ji pridružijo. S to pobudo je predvsem hotela preprečiti nasprotniku, da bi pritegnil večino izobražencev na svojo stran, oziroma zadržati tiste, ki so že bili naklonjeni Fronti. Hkrati pa so jih na osvobojenem ozemlju lahko nadzorovali in naredili za politično neškodljive. Tudi do strokovno usposobljenih ljudi različnih usmeritev je bila KPS nezaupljiva. To je kmalu po svojem prihodu na osvobojeno ozemlje spoznal Makso Šnuderl in si zapisal v dnevnik: *»Kar nas ni partijcev, vsi čutimo dolžnost sodelovati zaradi nacionalne osvoboditve slovenskega naroda, ker je pot skupna. Peter (op. avtorja – Boris Kidrič) istočasno dela tudi za svoje politične cilje in v tem pogledu ima svoj centralni komite in dela strogo konspirativno tudi proti nam, tako da ni pravega zaupanja do nas. Potrebni so naša imena in pomoč. Kako se bo pozneje razvijalo partijsko živoljenje, ne vem, dvomim, da bi uspelo vse druge pojave strank zadušiti in da bi zunanji svet pristal na boljševisko rešitev tega tako važnega dela Evrope. Vsekakor pa je Tito tudi komunistični vodja Partije kakor sploh vsi, ki so na kakem pomembnejšem mestu.«*⁶⁶

Med slovenskimi komunisti je vse bolj prevladoval idejno povzročeni zadržani odnos do izobražencev, ki se je kazal že pri začetnem organiziranju OF. Odziv prebivalstva na poziv k uporabi proti okupatorju pobudnikov ni presenetil le z množino, še manj so bili pripravljeni na to, kateri sloji prebivalstva se bodo odzvali. Takega odmeva med izobraženci se slovenski komunisti niso nadejali, še zlasti zato

⁶⁶ AS I, Dnevnik dr. Maksa Šnuderla. Zapis z dne 22. septembra 1943. Podobno ugotovitev lahko zasledimo tudi v zapisu z dne 1. oktobra 1943: *»Centralni komite je skupaj in vodi vso stvar. Mi smo bolj medvedi, ki nas vodijo po svetu. Vso delo in iniciativo ima KP, ki pa tudi ne pusti nikogar zraven.«* Toda hkrati je tudi zapisal: *»Prav, saj so sposobni in to vsak dan dokazujejo.«*

ne, ker jih sploh niso posebej pozivali, saj niso računali, da bi se lahko množično priključevali gibanju. Po njihovih idejnih predpostavkah bi se morali prvi in najštevilneje pridružiti gibanju predvsem delavci in drugi socialno zapostavljeni sloji, zlasti revnejši kmetje.⁶⁷ Tako zveni pravzaprav kot nekakšno opravičilo ugotovitev Borisa Kraigherja v poročilu centralnemu komiteju KPJ sredi decembra 1942, da je Partija rastle relativno hitreje v malomeščanskih krogih (med te so šteli zlasti izobražence!) kot med delavci, saj je hitro dodal, da tako odstopanje od idejnih vzorcev nikakor ni rezultat napačne partijske politike.⁶⁸ Zaradi te »anomalije« v socialni sestavi privržencev OF slovenski komunisti sprva niso pretirano poudarjali vloge izobražencev v svojih vrstah. Zapostavljanje vloge izobražencev v gibanju zaradi idejnih razlogov in posredno negativno stališče do njih je bilo torej čutiti od samega začetka. Enako velja tudi za delovanje slovenskih komunistov ob nacističnem izganjanju s Štajerske, za kar jih protirevolucionarni pisci v nekaterih tedanjih ilegalnih poročilih oziroma povojnih razpravah obtožujejo celo sodelovanja z Nemci,⁶⁹ ali pa vsaj privoščljivosti in zadovoljstva.⁷⁰ Težko je soditi ob tako majhnem številu zanesljivih virov, vendar obtožbe, zlasti druga, verjetno le niso povsem neutemeljene. Pomenljive so na primer Beblerjeve besede na seji centralnega komiteja

⁶⁷ O socialni sestavi osvobodilnega gibanja in pripravljenosti za odpor glej zanimivo razmišljanje Edvarda Kocbeka, Listina. Dnevniški zapiski od 3. maja 1943 do 2. decembra 1943. Slovenska matica, Ljubljana 1967, str. 49 (odslej Kocbek, Listina).

⁶⁸ Jesen 1942/209. Poročilo organizacijskega sekretarja centralnega komiteja KPS Borisa Kraigherja okoli 14. decembra 1942 centralnemu komiteju KPJ.

⁶⁹ Glej Janez Martinc (Tine Debeljak), Zgodovinske osnove narodno-osvobodilne borbe v Sloveniji. Koledar svobodne Slovenije 1951, str. 120.

⁷⁰ Glej na primer AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7/1. Poročilo Sadovi laži in nasilja OF, kjer je bilo med drugim zapisano: »*To navdušenje je pri nas vodilo komuniste na nemške veselice ob prihodu nemške vojske in v odobravanje aretacij duhovščine, učiteljstva, zdravnikov in advokatov. Ob tej priliki je neki komunist v Kamniku, ki je bil kasneje od Nemcev ustreljen, izjavil: 'Kaj jih zapirajo in pestvajo? Postrelijo naj jih!', ko pa so po 20. maju začeli zapirati tudi komuniste, so ti naenkrat opazili krivice in nasilje, ki jih preje ,ni bilo' in pričeli zabavljati.*«

KPS 10. oktobra 1944, ko je po vrnitvi iz Štajerske poročal: »Na Štaj.(erskem) ni več tistih soc.(ialnih) slojev (op. avtorja – znano pa je, kdo je bil v največjem številu izgnan!), ki bi lahko bili nosilci – le nekaj tipov (celjski advokat Ogrizek). Na Madž.(arskem) (op. avtorja – misli Prekmurje!) (je) slabše, ker tam ni bilo takega izseljevanja kot na Štaj.(erskem)! Tam bi bila možna večja osnova za bega!«⁷¹ Tako mnenje ni bilo osamljeno in tudi ne omejeno le na severovzhodni konec Slovenije. Komunisti so podobno sodili tudi ob aretacijah in internacijah primorskih izobražencev. Tako je Milica Kacin-Wohinz v razpravi Razmere na Primorskem pred napadom na Jugoslavijo zapisala: »Kako je odsotnost političnih in kulturnih delavcev ter mobiliziranih mož vplivala na razvoj OF, ki se je 1941. razširila iz Slovenije na Primorsko? Nek predvojni primorski komunist mi je rekel, da so bili oni veseli aretacij, ker bi sicer OF imela težave.«⁷²

Zadržani odnos slovenskih komunistov do izobražencev se je najbolj pokazal šele spomladi in poleti 1944. Povezan je bil z začetki vzpostavljanja državno-upravnega aparata oziroma, kot se je tedaj temu reklo, »pri graditvi slovenske državnosti«. Ta se je začela pospešeno razvijati po črnomaljskem zasedanju SNOS februarja 1944. Dotlej so bila, tudi še na kočevskem zboru odposlancev slovenskega naroda oktobra 1943, v ospredju bolj politična in kajpada vojaška vprašanja.⁷³ Delovala je tudi upravna komisija, ki pa je pomenila le začasno rešitev in je po nemški ofenzivi zamrla. Nastajajoči upravni aparat je zato šele spomladi 1944 začel bolj množično povpraševati po strokovno usposobljenemu kadru. Vprašanje, kakšna merila naj prevladajo – strokovna usposobljenost ali idejna neoporečnost in zvestoba KPS – je postalo tako pomembno, da se je znašlo tudi na dnevnem redu seje centralnega komiteja KPS 21. aprila 1944. Razpravo o vprašanju funkcij je odprl Kidrič. Opozoril je na dvoje nevarnosti: karierizem in enako gledanje na vlogo funkcij, kot je bilo v stari Jugoslaviji. Posebej je izpostavil vprašanje starih partizanov, ki so šli v boj iz socialnih

⁷¹ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 19. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 10. oktobra 1944.

⁷² Slovenski upor, str. 33–34 (odslej Kacin-Wohinz, Slovenski upor).

⁷³ Mikuž, Pregled IV, str. 111–112.

pobud in pomenijo »naše« jedro, zdaj pa se počutijo zagrenjene, zato jih je treba dvigniti na položaje. Nato je nastopil proti »strokovnjakarstvu« v odsekih. Že sama raba izraza je imela izrazito slabšalen prizvok, podkrepil ga je s trditvijo, da »strokovnjakarstvo« duši ljudsko samoiniciativo. Tem Kidričevim pogledom je pritegnil Moša Pijade, ki je bil tedaj v Sloveniji in se je seje udeležil kot gost. Dejal je: *»Treba (je) z ene strani pritegniti vse part.(ijske) funkcionarje v državni aparat. A imajo preveč funkcij in se izgubljajo; moramo pritegovati strokovnjake, a to zopet nevarnost, da zaidejo in nas ovirajo; prenašajo svoj vpliv tudi na naše ljudi. Partija ima lahko velik ugled, a brez organizacije ne gre! Znano iz zgodovine, npr. 1920!, ko je preko noči partija izgubila mase. Moramo čvrsto držati kontrolo nad vsemi! Točno, kar (je rekel) Peter (op. avtorja – Boris Kidrič) o starih partizanih! Oni morajo postati jedro!«*⁷⁴ Opozorilo s podobnimi stališči je slovenskemu centralnemu komiteju sredi poletja 1944, torej v času najširše akcije za mobilizacijo strokovnjakov iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje, poslal z Visa tudi Kardelj. Naročal je: *»Pri graditvi oblasti nikarte ustvarjati velikega aparata, ker se bo sicer razvil tak birokratizem, da ga ne boste mogli odstraniti. Tudi strokovnjakom ne dajte preveč besede, kajti oni bodo najbolj grešili, če jih ne boste imeli pod kontrolo. Bolje je v aparat pritegovati ljudi iz mas, ki bodo svoj posel vzeli kot patriotsko dolžnost, a ne kot uradniški posel. Ne mislim sicer reči s tem, da je treba strokovnjake potiskati stran, pač pa samo opozoriti na nevarnost, da ne bi dobili vodstva v roke od ljudstva izolirani strokovnjaki.«*⁷⁵ Zato so izobražence na osvobojenem ozemlju sicer udobno namestili in »zaposlili« z zbiranjem gradiva in s pisanjem različnih elaboratov, od katerih pa so bili po vojni le redki upoštevani, kaj šele uresničeni. Izjema so bili morda le Znanstveni inštitut, Komisija za upravo narodne imovine – KUNI in Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev – KUZOP. Če pa se je kdo že znašel na pomembnejšem položaju, so mu skušali preprečiti sleherni vpliv na

⁷⁴ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 12. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 21. aprila 1944.

⁷⁵ Izvori XVIII/69. Pismo Edvarda Kardelja dne 29. julija 1944 centralnemu komiteju KPS.

načrtovanje povojne ureditve. Tako je Kardelj jeseni 1944 centralnemu komiteju KPS posebej naročil, naj Ladu Vavpetiču preperečijo, da bi pisal zakone.⁷⁶ Posebej ljudje z intelektualnimi poklici – pravniki, novinarji, profesorji in učitelji – so bili za KPS proti koncu vojne vedno bolj nadležni in celo nevarni, ker so bili osebno in največkrat tudi idejno že izoblikovani. Taki pa seveda niso povsem ustrezali merilom, ki jih je postavljala KPS. Ta se je že med vojno pri ustvarjanju bodoče družbe oprla predvsem na mlade, ki jim je bilo lažje predočiti in privzgojiti nove poglede. Zato jim je KPS dajala na področjih, ki so terjala izobrazbo za naštete poklice in so bila iz različnih razlogov idejno pomembna (šolstvo, sodstvo, tisk), prednost, čeprav po strokovni ravni seveda v kratkem času niso zmogli nadoknaditi zaostanka. Idejna pravovernost je tako imela nemalokrat prednost pred strokovno usposobljenostjo, skoraj edina izjema so bili le zdravniki. Iz te dileme, ki so jo komunisti razrešili v prid prevladi idejnih meril, se je najbolj jasno pokazalo njihovo izrazito nezaupljivo stališče do izobraženstva. Spričo tega so bile intelektualne zmožnosti precej manj izkoriščene, kot bi ob velikem številu izobražencev na osvobojenem ozemlju lahko bile.

Tudi vzdušje med partizani je bilo pogosto nenaklonjeno izobražencem. Tako si je Šnuderl v zapisu dne 16. januarja 1944 zabeležil: »Govoril s Kostjo (Avsec) in Zorko. Oba se zelo pritožujeta radi postopanja z inteligenco, ker preprosti partizani merijo vse izobražence. Kostja pravi, da je prišel tako nabit in poln idealizma, pa ga je vse prešlo. (...) Na splošno se govori, da so izobraženci zelo razočarani nad partizani.« 20. februarja 1944 pa si je v dnevnik zapisal: »S Petrom (op. avtorja – Kidrič) sem mnogo govoril in sem mu povedal slučaj Avsecovih, povedal, da se izobraženci zatirajo in da se zamenjuje pojem buržoazije s pojmom inteligence.«

Seveda pa bi bilo napačno misliti, da se je tedaj sprožila nekakšna gonja proti izobražencem. KPS je med vojno, v nasprotju z delom privrženecv protirevolucionarnega tabo-

⁷⁶ Izvori XX/55. Pismo Edvarda Kardelja dne 14. oktobra 1944 centralnemu komiteju KPS.

ra, same izobrazence le redko javno napadala. V partizanskem tisku skoraj ne zasledimo člankov z odkritimi protiintelektualnimi poudarki. Dejansko je šlo za obsežen proces uveljavljanja monopolne partijske oblasti, ki se je skrival pod znano in pogosto uporabljano oznako »strategije in taktike«. Že na začetku si je KPS zagotovila monopolni položaj v obveščevalni službi, ki se je sicer imenovala VOS OF, a so jo upravljali izključno partiji,⁷⁷ na vojaškem področju⁷⁸ in v propagandi. Čeprav je imela KPS od ustanovitve OF pobudo in prevlado tudi v političnih vprašanjih, si je formalno zagotovila monopolni položaj na političnem področju z Dolomitsko izjavo. Potem ko si je KPS popolnoma podredila osvobodilno gibanje, ni imela nobenega posluha za to, da bi ob vzpostavljanju državno-upravnega aparata komurkoli dopustila vpliv v njem. Tudi tu si je zagotovila monopolni položaj.⁷⁹

Pri zagotavljanju vodilne vloge KPS, kar ji je spričo obstoja protifašistične koalicije v mednarodnih okvirih, boja proti okupatorju in hkratne državljanske vojne na domačih tleh dajalo svojstven pečat izvirnosti, so začela vse bolj odkrito prevladovati idejna merila. Pri tem je treba poudariti, da prevlade razredne logike v politiki KPS ne gre enačiti s tisto iz prve polovice leta 1942.⁸⁰ V letu 1944 imamo opraviti z gibanjem, ki je bilo notranje krepko in poleg tega priznано tudi kot vojaški soborec v zavezniški koaliciji, zato navzven deluje drugače kot dve leti poprej, brez poudarjanja revolu-

⁷⁷ Glej DLRS I/151. Poročilo Edvarda Kardelja dne 29. marca 1942 J. B. Titu, v katerem piše: »Predvsem je ‚Varnostna obveščevalna služba OF‘. Dejansko je ves aparat sestavljen iz članov partije in tega naši ne dajo iz rok, niti ne dovolijo kontrole.«

⁷⁸ Tone Ferenc, Pismo Edvarda Kardelja iz Srbije 17. oktobra 1941. Prispevki 1971/72, št. 1–2, str. 364. Odlomek iz pisma se glasi: »Ponovno poudarjam to, kar smo vedno poudarjali kot načelo za prihodnost: vodstvo partizanskih čet mora ostati brezpogojno v naših rokah. V tem pogledu bodite kar najbolj oprezni in nepopustljivi nasproti zaveznikom.«

⁷⁹ O tej problematiki glej Jera Vodušek-Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1992 (odslej Vodušek, *Prevzem oblasti*).

⁸⁰ O tem glej Godeša, *Z narodno spravo*, str. 592–596, in isti, *Slovenski upor*, str. 69–85.

cionarnih prvin. Treba je bilo le še zagotoviti vodilno vlogo KPS na vseh področjih ali – kot je dejal Edvard Kardelj: »V svojem delu pa moramo predvsem paziti, da obdržimo komandne pozicije, ki nam bodo služile kot odskočna deska v nadaljnjem razvoju.«⁸¹ Na kratko povedano, KPS (KPJ) si je v zapletenem in marsikdaj protislovnem okviru mednarodnih in domačih okoliščin že zagotovila položaj, ki ji je v razmerah splošnega protifašističnega boja že med vojno dajal možnost za povojni prevzem oblasti iz rok predvojnih političnih struktur, ne da bi se jim bilo treba z njimi po vojni zaplesti v nov vojaški spopad.⁸² To je v referatu ob proslavi tretje obletnice OF potrdil tudi Kidrič z besedami: »Enotnosti in tesni povezanosti vseh političnih skupin, ki tvorijo OF se je v teku triletno narodnoosvobodilne borbe posrečilo omogočiti, da so prišle na oblast resnično demokratične sile in da je odstranjena nevarnost državljanske vojne po izgonu okupatorja.«⁸³ Nenadomestljivi teoretik Kardelj je ta uspeh pospremil s ugotovitvijo: »Pri tem se nam odpira možnost, da nastopimo pot postopnih reform, ne pa pot nove oborožene vstaje.«⁸⁴

Komunisti so skušali socialno sestavo pripadnikov gibanja čim bolj prikrojiti tisti, ki so jo predpisovali partijski učbeniki. Na začetku so, prepričani v pravilnost idejnih predpostavk, poskušali organizirati vstajo najprej v delavskih središčih in večjih krajih, kjer je obstajala industrija; ob spoznanju, da iz različnih razlogov niso imeli pričakovanega uspeha, so se pragmatično in idejno neobremenjeno naslonili na tiste, ki so bili pripravljeni sodelovati v boju. Med njimi je bil sorazmerno velik delež mladine in izobražencev iz Ljubljane, prvotnega žarišča OF. Od pomladi 1943 in še zlasti po kapitulaciji Italije, ko se je osvobodilno gibanje razvilo v Ljubljanski pokrajini in na Primorskem, kasneje tudi na Štajerskem in

⁸¹ Edvard Kardelj, Strategija in taktika osvobodilne borbe, str. 23 (odslej Kardelj, Strategija in taktika).

⁸² O postopnem prilagajanju medvojne taktike glej Bojan Godeša, Pomislek ob članku »NOV in revolucija«. Svobodna misel, 13. 11. 1992, št. 21, str. 26.

⁸³ AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF–SNOS, f. 432/I/2.

⁸⁴ Kardelj, Strategija in taktika, str. 21.

Gorenjskem, je prevladoval kmečki živelj. Vendar tedaj odhod v partizane že ni bil več zgolj vprašanje svobodne odločitve. Po kapitulaciji Italije je bila namreč uvedena splošna mobilizacija v partizansko vojsko. Leta 1944 so slovenski komunisti, v skladu z vedno bolj očitnimi idejnimi merili, skušali okrepiti delež delavcev. Ti naj bi postali jedro gibanja. Tako težnjo značilno izražajo besede v pismu poverjeništvu centralnega komiteja KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško 29. aprila 1944: »Zlasti važno pa je naše prodiranje v centre, zlasti med proletariat in upamo, da se bo naša Gubčeva vojska kmalu okrepila s čvrstim proletarskim jedrom.«⁸⁵ Vprašanje je sicer, koliko je bila ta politika dejansko uspešna. Ne glede na to je takšno premeščanje temeljev gibanja in njegovo prikrojjevanje po idejno narekovanih željah komunistov škodovalo izobražencem. Odnos KPS do njih se je prav po »sopotniško« slabšal premo sorazmerno z vedno močnejšim vnašanjem razrednih meril v partizansko gibanje. Ta so postala še bolj prepoznavna in odkrita v prvem povojnem obdobju, ko so z izganjanjem »malomeščanstva« in »nacionalizma« začeli ukinjati OF.⁸⁶

Načrtno uveljavljanje delavcev na račun drugih slojev na zunaj ni bilo toliko opazno. KPS je pazila, da so bili v različnih forumih, ki pa so imeli izrazito formalno vlogo (npr. zbor odposlancev v Kočevju, slovenska delegacija, ki je odšla na drugo zasedanje AVNOJ-a v Jajce...), enakomerno zastopani vsi sloji prebivalstva vseh nazor-skih opredelitev. To naj bi dokazovalo vsenarodno naravo gibanja. V resnici pa je taka politika KPS pomenila tudi določeno opuščanje izvirnih temeljev gibanja, na katerih je prišla do položajev, ki so ji omogočali prevzem oblasti in uresničitev zamisli o družbeni ureditvi. Pri vzpostavljanju upravnega aparata so postajali vse bolj očitni že izdelani idejni vzorci, ki so prevladovali v predvojnem komunističnem gibanju.

⁸⁵ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 533/II/4.

⁸⁶ Vodušek, Prevzem oblasti, str. 400–407.

Kljub vsem omenjenim dejstvom so številni slovenski izobraženci vendarle odšli na osvobojeno ozemlje. Le manjšina teh je bila že pred vojno sorodnih idejnih pogledov kot slovenski komunisti. Med izobraženci, ki so podpirali OF, so prevladovali tisti, ki pred vojno niso imeli stikov s komunisti in so komunizem večinoma celo odklanjali. OF so se pridružili šele med zasedbo. Ob tem je predvojni komunist Martin Mencej zapisal: *»Nekatere izmed nas je spremljal nekoliko čuden občutek ob spoznanju, da je prihajalo po kapitulaciji Italije leta 1943 na osvobojeno ozemlje množstvo dovčerajsnjih nacionalekstremistov in antikomunistov. Ko sem srečaval npr. juriste, inženirje, tehnike idr., ki sem jih poznal že iz časa tik pred vojno kot zagrizene antikomuniste, si nisem mogel predstavljati, kako naj bi se ti vključili v vrste borcev socialistične revolucije.»*⁸⁷ Ob tem se postavlja vprašanje, komu so pred vojno politično in nazorsko pripadali.

Edvard Kocbek si je po koncu vojne, ko je lahko z razdalje ocenil medvojno dogajanje, hkrati pa tudi že lahko občutil, da je postavljen na stranski tir in da razvoj ne gre v pričakovano smer, z nemalo grenkobe zapisal v dnevnik: *»Drugo tako dejstvo, ki je značilno, govori o naslonitvi komunizma na liberalno meščanstvo in svobodoumne kulturnike, ki so se jim po pravici zdeli veliko primernejši zavezniki od naprednih katoličanov, ker so veliko manj vezani po kakršnikoli absolutni resnici spoznanja, moralnega ali metafizičnega značaja.»*⁸⁸ Kljub občutku neupravičene zapostavljenosti, ki veje iz Kocbekovih besed in jim zato lahko pripišemo tudi kanček pristranosti, je v njegovih besedah vendarle precej resnice. To potrjuje tudi Kardeljevo pismo centralnemu komiteju KPS z dne 1. oktobra 1944, v katerem lahko preberemo: *»Kocbek se je vrnil iz Rima.»*⁸⁹ *Pri papežu ni bil. Precej naivno gleda na stvari tam, ker so ga vatikanski prelati zelo prijazno sprejeli. Hoteli so pa*

⁸⁷ Martin Mencej, Internacionalnost in nacionalnost v zavesti predvojnih in medvojnih partijskih aktivistov. Borec, 1990, št. 2, str. 228.

⁸⁸ Edvard Kocbek. Dnevnik 1946 II. Cankarjeva založba, Ljubljana 1991, str. 81. Zapis je z dne 17. avgusta 1946.

imeti uradno pismo od NKOJ-a za sprejem Kocbeka pri papežu. Kocbek je skoraj nasedel tem stvarim in ni razumel, da bi s tem Vatikan ničesar ne dal, mi bi pa politično izgubili. Tudi sicer ta njegov obisk v Rimu na njega ni pozitivno deloval. Postal je bolj krščanski, kakor je bil kdaj koli prej. Tam je prišel v zvezo z nekimi krščanskimi komunisti in zdaj mu je udarilo v glavo, da je njegova misija, namreč Kocbekova, da evropsko krščanstvo privede v sklad s komunizmom. Smatra, da se mora bolj aktivizirati, in ponovno postavlja vprašanje njihove skupine itd. Njegove ambicije te vrste so sicer zelo naivne, obenem pa lahko postanejo tudi nevarne. Jaz ga bom zadržal pri nas in ko pride v pravoslavni Beograd, bodo te njegove krščanske ambicije najbrže imele bolj malo možnosti za razvoj. Vi pa v Sloveniji odločno zavzemite kurs, o katerem smo govorili, ko sem bil pri vas. Pokazalo se je tudi tu, da naše stališče proti duhovnom ni prav nič preostro, ker se sploh skuša katoliška reakcija utrditi na naših pozicijah. Kakršna koli kolebanja v tem oziru ali popuščanje takim tendencam, kot jih razvija Kocbek, bi bilo v sedanjem položaju samo nevarno in bi privedlo do nove koncentracije reakcije. Zdi se mi potrebno še enkrat poudariti, da je potrebno zavzeti zelo oster kurs proti slovenski katoliški sredini in ji ne dati, da bi se konsolidirala. Ves mednarodni in notranji razvoj kaže na to, da bodo procesi šli svojo pot in da bo treba biti do skrajnosti buden. V zvezi s Kocbekovim slučajem vas opozarjam, da ne pustite nikomer v Rim od naših katoličanov, zlasti tudi ne Mikužu, ki je zadnjikrat izražal take želje. Kocbek vam je napisal obširno poročilo o svojem bivanju v Rimu in ga pokazal kot pozitivno dejstvo.⁹⁰ Objasnite vi tistim, ki se jih tiče, da je Kocbe-

⁸⁹ Poleti 1944 je odšel Kocbek v Rim, da se sestane z papežem in mu pojasni razmere v Sloveniji. V pismu dne 29. julija 1944 je Kardelj pisal centralnemu komiteju KPS o tem sledeče: »Kocbek je v Rimu z namenom obiskati papeža. Papež mu je že določil dan sprejema, toda Kocbek je zbolel (vnetje zglobov) in sedaj leži v neki kliniki v Rimu. Papež se zelo zanima za njega in mu bo te dni poslal baje na obisk dva prelata. Slov.(enski) BG (belogardisti) so baje v Vatikanu precej neprijetno gledani, ker jim očitajo, da so dajali Vatikanu lažna poročila. Bilo bi dobro, če bi se Mikuž v kaki obliki pritožil na Vatikan, če je to po njihovih ‚zakonih‘ mogoče.« (glej Izvori XVIII/69). To ni bil edini poizkus, da bi tudi katoličani v OF skušali Vatikan obvestiti o svojem videnju razmer v Sloveniji. Spomladi 1943 so namreč napisali posebno pismo, naslovljeno na papeža.

⁹⁰ AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 495/III. Poročilo Edvarda Kocbeka o obisku v Rimu z dne 27. septembra 1944.

kovo gledanje naivno in da je v resnici vatikanska reakcija še enkrat pokazala svoj obraz. Pozitivnega je v celi stvari samo toliko, da bomo mi lahko jutri Vatikanu in vsej katoliški hierarhiji pri nas, ko bo skušala utrditi svoje pozicije, rekli: prepozno, poslali smo vam Kocbeka, ko je bil še čas, zdaj pa je prepozno. Imel sem obširen razgovor z Rusom. Poleg vseh neumnosti in nesporazumov se mi vendarle zdi, da je Rus mnogo pozitivnejši od Kocbeka in da bo ostal zvest. Na to vas opominjam samo zaradi tega, kolikor boste morali eventualno v bodočnosti računati nanj.«⁹¹

Zaostritev stališča OF do Vatikana je bila, kot razodeva Kardeljevo pismo, povezana z oceno mednarodnih političnih razmer, ko je postalo jasno, da zavezniškega izkrcanja v Primorju ne bo. Odslej je glavna imperialistična nevarnost in možnost vpletanja tujih sil v notranje zadeve nastajajoče jugoslovanske federacije, po mnenju Kardelja, prežala predvsem iz Italije, kjer »se italijanski imperialisti ponujajo za anti-sovjetsko avantgardo in da na ta način računajo na podporo zapadnega sveta v vprašanju naših meja.«⁹² Med osrednje stebre italijanske »reakcije« so slovenski komunisti šteli predvsem sile, za katere so menili, da so pod posrednim in neposrednim vplivom Vatikana.⁹³ Če k temu dodamo še, da je Rim postal jeseni 1944 tudi središče slovenskih protirevolucionarnih sil, pretežno seveda katoliških (dr. Miha Krek, dr. Ivan Ahčin, Ivan Avsenek itd.), v tujini, je razumljiva izjemna pozornost do vsega, kar je bilo oziroma bi lahko bilo kakorkoli povezano s to »navezo« mednarodne in domače »reakcije«. Še posebej, ker po Kardeljevih besedah ni bilo nobenega dvoma, da bodo nekateri zahodni krogi podpirali italijanske imperialistične tendence.⁹⁴

Posledice so bile vidne tudi na notranjem političnem področju, predvsem v vnovični zaostritvi stališča do katoliške duhovščine, ki ga lahko razberemo v Kidričevem član-

⁹¹ Izvori XX/21. Pismo Edvarda Kardelja dne 1. oktobra 1944 centralnemu komiteju KPS.

⁹² Prav tam.

⁹³ AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 432/l. Zapisnik seje IOOF dne 13. oktobra 1944.

⁹⁴ Izvori XX/21. Pismo Kardelja dne 1. oktobra 1944 centralnemu komiteju KPS.

ku Tuleči derviši.⁹⁵ Do te zaostritve je partizansko gibanje v letu 1944 vse do jeseni vodilo zelo previdno politiko. Katoliško duhovščino je le redko neposredno napadalo, povsem pa so se skušali izogniti usmrtitvam duhovnikov, kar jim je večinoma tudi uspevalo. Tako je v letu 1944 oziroma v času do konca vojne, če izvzamemo cerkljanski primer in se osredotočimo na ljubljansko škofijo, bilo usmrčenih 5 duhovnikov (kaplan in domobranski kurat Alojzij Duhovnik – 4. oktobra 1944, Zalog pri Cerkljah na Gorenjskem; križevnik, župnik v Semiču Rajner Erklavc – 30. novembra 1944 nad vasjo Brezovo Rebno pri Semiču; kaplan v Hinjah Franc Kern – 21. aprila 1944; župnik v Loškem potoku Jožef Pravhar – 10. septembra 1944 v Črnomlju; Melhior Lilija, nadomeščal župnika v Škocjanu pri Turjaku – 15. november v Beli krajini).⁹⁶ To je bilo manj kot v obdobju pred kapitulacijo Italije. Načelno stališče do katoliške duhovščine pa je ostalo nespremenjeno.

Ost delovanja OF se je preusmerila proti drugim dejavnikom v protirevolucionarnem taboru. Razloge za to lahko iščemo na obeh straneh. Vloga katoliške duhovščine v protirevolucionarni dejavnosti se je z vzpostavitvijo pokrajinske uprave in domobranske vojske močno zmanjšala in tako ni več pomenila take neposredne grožnje partizanskem gibanju kot pred kapitulacijo Italije. Zatorej tudi OF ni več toliko nastopala proti njej. Po drugi strani pa razvoj dogodkov doma in po svetu in tudi izkušnje iz prejšnjih let niso dopuščale odkritega obračunavanja z duhovniki. Smernice za odnos do katoliške duhovščine sta začrtala najpomembnejša moža, ki sta se ukvarjala s politično usmeritvijo OF, Edvard Kardelj in Boris Kidrič. Načelno usmeritev je orisal Kardelj v članku Komunistična partija, vera in cerkev, ki je izšel spomladi 1944 v Ljudski pravici. Neposredno delovanje pa je predstavil Boris Kidrič v članku Narodna oblast in duhovščina, kjer je zagotavljal: »Niti enemu duhovniku dosedaj ni padel, niti mu v bodoče ne bo padel, niti en las z

⁹⁵ Boris Kidrič, Sabrana dela III. knjiga. Beograd 1985, str. 163–167 (odslej Kidrič, Sabrana dela).

⁹⁶ Kos, Stalinistična revolucija II, str. 259–263.

glave zato, ker bi bil duhovnik. Naša narodna vlada ne vrši nikakršne antiverske propagande, ne odbija duhovnike od narodnoosvobodilne borbe, temveč jim, nasprotno, omogoča pot do nje. V narodno osvobodilni borbi lahko vsak slovenski duhovnik, ki je predan svojemu narodu najde prav tako iskrene tovariše in prijatelje kot jih je našel dr. Metod Mikuž, kot jih je našel župnik Lampret, kot jih je na Hrvaškem našel monsinjor Rittig, kot jih je v Sloveniji in na Hrvaškem našla še vrsta drugih.«⁹⁷

Zato so pri predsedstvu SNOS ustanovili versko komisijo. Odlok o ustanovitvi je bil sprejet že v Črnomlju spomladi 1944, toda delovati je začela šele 16. septembra 1944.⁹⁸ Za njenega predsednika je bil postavljen Lojze Ude, člani pa so bili še Metod Mikuž, Jože Lampret, Stanko Cajnkar idr. Zanimivo je, da je bil delež krščanskih socialistov v komisiji zanemarljiv in tudi sicer pri delu komisije niso veliko sodelovali. Tako je Ude pisal Kocbeku: »Kakor veš, sem na željo Borisa Kidriča postal referent Verske komisije pri SNOS-u. Upam, da Ti je moj referat, ki sem ga imel na skupnem sestanku belokranjske duhovščine in aktivistov OF, že prišel pred oči. Rad bi zvedel za Tvojo sodbo. Ni prav, da me prav ljudje, ki v okviru OF nastopate v imenu slovenskih katoličanov, tako malo podpirate in da mi imate tako malo povedati. Včasih se sprašujem, kdo in kje da prav za prav ste in kaj boste. Prav v tistem območju, v katerem bi človek pričakoval vašega vpliva, je ta vpliv komaj čutiti. Če izzvamemo Mikuža, Lampreta in Cajnkarja, ki so pa duhovniki, mi je doslej uspelo zainteresirati za Versko komisijo le par krščansko socialističnih aktivistov. In končno bi že vendarle rad vedel, ali eksistira pri AVNOJ-u verska komisija ali ne in kako v Beogradu gledajo na verski problem, kako si zamišljajo ureditev razmerja države do cerkve. Jaz stojim sicer na stališču, da je prav ta problematika na Slovenskem zelo individualnega značaja in da jo moramo samostojno reševati, vendar je jasno, da me zanima gledanje te problematike iz beograjske in evropske perspektive. Res ne vem od koga v Beogradu bi mogel pričakovati, da me o vsem vestneje in-

⁹⁷ Kidrič, Sabrana dela III, str. 113–118.

⁹⁸ Jože Prinčič, Predsedstvo SNOS-a, prezidij SNOS-a, prezidij ustavodajne skupščine LRS 1944–1947. Serija državnih in samoupravnih organov in oblastev (zvezek 3). Publikacije Arhiva SR Slovenije – inventarji. Ljubljana 1982, str. 32.

formira, če ne od Tebe.»⁹⁹ Ali so jih pri tem onemogočali komunisti ali sami niso kazali želje po sodelovanju, je težko reči, vendar je iz Udetovega pisma Kocbeku z dne 17. februarja 1945 razvidno, da se med seboj ravno najbolje nista razumela. Pismo se namreč začne: »*Najini osebni odnosi so sicer motni. Ne morem pozabiti na Tvoje besede, ki si jih izgovoril, ko sva se prvič, odkar sem prišel na osvobojeno ozemlje, srečala v večji družbi Tvojih somišljenikov na Suhorju (Obrh) in ki so bile očitno namenjene predvsem meni: ‚Nihče ne bo prišel več na 20 (op. avtorja – mišljena je Baza 20, kjer je bilo zbrano vodstvo gibanja). Nikakih razgovorov, vsakdo naj se uveljavi s svojim delom!‘ kakor da sem prišel na osvobojeno ozemlje zaradi tega, da bi prišel v IO ali kakor da nisem tudi na vaše povabilo (po besedah Vlaste) prišel ven tudi zaradi iskrenega razgovora, ki ga pa dejansko še do danes ni bilo, čeprav mi je bil sestanek obljubljen. No, šel sem na delo preko tega. Ne spadam med tiste, ki bi jih žalitve in nerazumevanja mogla odorniti od tistega dela, ki ga imam za potrebno in nujno. Upam, da po svoje, z odkritostjo, za katero se po svojem prepričanju vedno trudim, prispevam v borbi za svobodo slovenskega naroda. Toliko Ti moram povedati, da tudi tega pisma ne bi napačno tolmačil.*»¹⁰⁰ Morda je bil to najpomembnejši razlog za zadržan odnos krščanskih socialistov do sodelovanja v verski komisiji.¹⁰¹ Prav mnogo se ni dalo narediti, saj je z delom začela ravno v času, ko se je odnos do duhovščine zopet zaostрил. Kljub temu je bilo do tega časa kar nekaj poskusov OF, da bi domači in tudi mednarodni javnosti pokazali neutemeljenost obtožb privrženecv protirevolucionarnega tabora o kršenju verskih svoboščin in preganjanju duhovnikov. Ta prizadevanja so postala aktualna spomladi 1944, zlasti pa po podpisu Viškega sporazuma. KPS se je na vso moč trudila dokazati, da nova oblast spoštuje vero in omogoča normalno versko življenje. Tako je bila v Beli krajini na ozemlju, ki so ga nadzorovali partizani, 22. julija 1944 sklicana duhovniška konferenca. Skupaj z

⁹⁹ AS, Osebna zbirka Lojzeta Udet, f. 19. Pismo Kocbeku 17. februarja 1945.

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Delovanje Verske komisije je opisal Lojze Ude v Slovenskem zborniku 1945, str. 219–234.

nekaj predhodnimi konferencami po posameznih okrožjih se je udeležilo okoli 20 duhovnikov. Vodil jo je prodekan iz Podzemlja Andrej Ilc, ki ga je škof Rožman imenoval za generalnega vikarja na osvobojenem ozemlju Bele krajine in mu tudi dal svoj pristanek, da se je kot vikar sme udeležiti. Na njej so sprejeli posebno izjavo, s katero so navzoči duhovniki potrdili, da nova oblast upošteva in spoštuje versko življenje.¹⁰² Vseh duhovniških konferenc, ki so imele namen urejati odnose med partizansko oblastjo in Cerkvijo, se je na osvobojenem ozemlju na različnih koncih Slovenije udeležilo okoli 70 duhovnikov.¹⁰³ Marija Vilfan je zatem zbrala pogovore z nekaterimi duhovniki (prodekanom Andrejem Ilcem, kaplanom Modestom Golio, Metodom Mikužem, župnikom Lojzetom Žabkarjem), dvema znanima predvojnima katoliškima javnima delavcema (Dušanom Sernecem in Francetom Bevkom) in Borisom Kidričem kot predstavnikom OF. Ti so avgusta 1944 izšli v posebni brošuri Slovenski duhovniki in politiki o Osvobodilni fronti in veri. V istem času je skupina duhovnikov, podpisani so bili Stanko Cajnkar, Jože Lampret, Ivan Povh in France Šmon, izdala obsežno Spomenico slovenskemu kleru! V njej so stanovske tovariše nagovarjali, naj se priključijo partizanski vojski.¹⁰⁴ V SNOS so bili vključeni trije duhovniki (Metod Mikuž, France Škerl in Jože Lampret). Nasprotna stran je za nekatere od njih domnevala, da so prikriti komunisti.¹⁰⁵ Najbolj so sumili Jožeta Lampreta, ki je bil skrivoma član KP od leta 1932.¹⁰⁶

¹⁰² Mikuž, Pregled IV, str. 143.

¹⁰³ AS II, Osebna zbirka Marijana Breclja, f. B. Poročilo Zadržanje oficijelne Katoliške cerkve in duhovščine na Slovenskem v času osvobodilne borbe.

¹⁰⁴ AS II, Osebna zbirka Marijana Breclja, f. B. Spomenica je bila napisana »nekje na Sp. Štajerskem 15.–29. avgusta 1944«. Drugi natis, ki so ga podpisali poleg omenjenih še Ivan Černetič, vikar, verski referent v IX. korpusu, član Verske komisije; Franc Petančič, verski referent v Vojvodini; Vilko Videčnik, vikar, član OO OF Bohor; N. Bratuša, duhovnik partizan in Metod Mikuž, je izšel 12. decembra 1944 (AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF–SNOS, f. 457/IV).

¹⁰⁵ Gibljivost komunistične propagande. Slovenec, 23. januar 1943, kjer je bilo zapisano: »Še bolj jasen primer gibljivosti komunistične taktike je primer z mariborskega bogoslovja. Komunistična stranka je pred leti poslala v mariborsko bogoslovje nekaj komunistov z nalogo, da se dajo posvetiti za duhovnike. Tako bi potem lažje pridobivali ljudi za komunizem. Stvar pa je prišla na dan. Nekaj jih je

O drugih dveh pa so imeli komunisti, kljub pogumni odločitvi in tudi povojnemu sodelovanju z novimi oblastmi, slabo mnenje, in to samo zato, ker sta bila duhovnika. Tako je Kardelj kmalu po vojni dr. Stanka Cajnkarja imenoval za »reakcionarja«. ¹⁰⁷ Kidrič pa je nekaj let kasneje Metoda Mikuža skupaj z Maksom Šnuderlom in Francem Svetkom označil za »ostanek reakcije«. ¹⁰⁸ Vsa prizadevanja OF med duhovščino, podobno kot že v času pred kapitulacijo Italije, niso naletela na širši odmev. Tihi privrženci OF med duhovniki, ti so bili v glavnem v Ljubljani, so se, po besedah Svetinove, kljub pritisku držali dokaj pogumno, vendar pa se aktivno v prid OF niso želeli izpostavljati. ¹⁰⁹

Če se vrnemo h Kocbekovemu zapisu o odnosu slovenskih komunistov do naprednih katoličanov in svobodomiselnih razumnikov, je treba povedati, da slovenski komunisti niso imeli o svobodomiselnstvu nič boljšega mnenja kot o katolicizmu. Oba so namreč načeloma odklanjali kot nezdržljiva s svojim nazorom, le da so ene nasprotnike, ki so bili tedaj še sopotniki, odstranili prej kot druge. Prvi so bili na vrsti napredni katoličani, zlasti zato, ker so bili organizacijsko povezani v posebni skupino znotraj OF, tako da je komuniste tudi po razpustitvi skupine z Dolomitsko izjavo ves čas obhajalo nelagodje pred možnimi poskusi njene obnovitve. ¹¹⁰ Izobraženci liberalnega porekla v OF niso bili povezani v posebno skupino in v glavnem tudi niso kazali pretiranih želja zanj, sicer pa je bil to tudi pogoj, da so jih komunisti sprejeli v OF. Prav tako je bilo pomembno, da katoliški izobraženci oziroma celotna katoliška skupina v letu

bilo izključenih, nekaj jih je izstopilo, dvema je kljub vsemu uspelo, da sta končala svoje študije, se dala posvetiti in nato delovala kot vneta komunistična pristaša.«

¹⁰⁶ Kardelj, Zbrana dela I/23 in AS I, Dnevnik dr. Maksa Šnuderla. Zapis z dne 20. decembra 1945.

¹⁰⁷ AS I, Dnevnik dr. Maksa Šnuderla. Zapis z dne 20. decembra 1945.

¹⁰⁸ Gabrič, Slovenska agitpropovska kulturna politika, str. 626.

¹⁰⁹ AS I, fond CK KPS, f. 23, a. e. 3881. Poročilo Mire Svetine dne 28. januarja 1944 centralnemu komiteju KPS.

¹¹⁰ Značilna je bila reakcija komunistov ob organiziranju posvetovanja katoliške skupine v OF jeseni 1943 v Sušicah, ki jo opisuje Kocbek v Listini, str. 355–358.

1944 niso bili več tako potrebni komunistom kot ob nastajanju OF in zlasti ob začetkih državljanske vojne («zlata jama«!). Mednarodni razvoj, pridobljeni položaji OF in na drugi strani tudi precejšnja obremenjenost katoliškega tabora s protikomunističnim bojem, v katerem se je del oprl na okupatorja, so omogočali slovenskim komunistom proti koncu vojne precej bolj nepopustljivo politiko do vseh drugih političnih subjektov, kot je bilo možno na Hrvaškem in zlasti v Srbiji. Tu so morali, predvsem zaradi mednarodnih pritiskov, pristati celo na obnovitev nekaterih predvojnih političnih strank.¹¹¹ Hkrati pa je KPS k nepopustljivosti gnal tudi strah pred neposrednimi stiki z zahodnimi zavezniki, ki so prodirali po Apeninskem polotoku. S tem se je za slovenske komuniste zmanjšal pomen katoliške skupine v OF.

Treba pa je omeniti, da je Kocbek pozabil na izobražence, ki so izvirali iz katoliškega nazora, a so medtem že vstopili v Komunistično partijo in ohranili oziroma dobili pomembne položaje. Morda pa Kocbek teh sploh ni več štel za katoliške izobražence. Resnici na ljubo moramo pristaviti, da je bilo malo katoliških izobražencev, ki bi se bili pripravljene aktivno priključiti OF. Zato velja Kocbekove ugotovitve razširiti na celotno in ne le na napredno katoliško opredeljeno slovensko razumništvo. Prvo se je v primerjavi s svobodomiselnimi izobraženci v krajih, kjer so bili postavljeni pred dilemo OF ali protirevolucionarni tabor, v razmeroma skromnem številu pridružilo OF.

S tem je bilo vzročno povezano temeljno vprašanje, ki je vplivalo na opredelitve, in sicer: kakšen je bil odnos izobražencev obeh tradicionalnih taborov na Slovenskem do fašizma in komunizma, dveh totalitarnih ideologij, ki sta usodno zaznamovali dvajseto stoletje. Le za redke izobražence obeh taborov bi lahko rekli, da so bili kateri posebej naklonjeni, pa vendar je obstajala neka vrednostna lestvica, ki je določala večji ali manjši odpor do njiju.

¹¹¹ Vojislav Koštunica-Kosta Čavoški, Stranački pluralizam ili monizam. Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949. Ker je knjiga izšla v omejenem številu, jo je ponatisnila v posebni izdaji Tribuna 1990.

Med svobodomiselnimi izobraženci se je med vojno lažje vzpostavil kot temeljni odnos boj proti okupatorju, ne glede na vodilno vlogo komunistov v njem, medtem ko je med mnogimi katoliško usmerjenimi izobraženci na prvem mestu prevladoval odpor proti komunistom.

Za katoliški tabor je bila stvar na načelni ravni jasna že izpred vojne – tako jim je zapovedovala tudi papeška okrožnica *Divini redemptoris* iz leta 1937: največjo nevarnost je pomenil komunizem, s katerim je katoličanom prepovedovala vsakršno sodelovanje. Tej opredelitvi pravzaprav ne bi bilo mnogo oporekati, če se ne bi slovenski narod med drugo svetovno vojno znašel v posebnih okoliščinah, ki jih je odločilno narekovala tuja zasedba. Ne glede na nove razmere je slovenski katoliški vrh, tako politični kot cerkveni, vztrajal pri predvojnih merilih,¹¹² še preden se je lahko počutil ogroženega od slovenskih komunistov, ker je bil protikomunizem pač njihov konstitutivni element, del njihove identitete. Ti so se mogli hitro vključiti v protikomunistični boj, toda ostajal je še del izobražencev iz katoliških vrst, ki je temu nasprotoval. Taki so bili deležni prepričevanja¹¹³ in od bojevitejših ljudi iz lastnih nazorskih vrst tudi hudih obtožb in žalitev. Obenem jih je vabila medse OF, a se ji večinoma vendarle niso želeli pridružiti. Povsem se zadržkov do komunistov in OF niso nikoli otresli, četudi so videli v okupatorju največje zlo. Tako z OF niso sodelovali aktivno, tudi če so nasprotovali delovanju proti njej. Značilna tovrstna primera sta bila dr. France Koblar in Fran Saleški Finžgar. Slednjega so komunisti ob ustanavljanju Fronte celo želeli imeti na mestu, ki ga je po Hribarjevem sa-

¹¹² O vprašanju razmerja Vatikana do komunizma in nacizma oziroma fašizma med drugo svetovno vojno ter razlik od pojmovanja v slovenskem katoliškem taboru glej Janko Pleterski, *Vatikan o svojem molku v letu 1941*. Senca ajdovskega gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi. Ljubljana 1993, str. 95–139.

¹¹³ Tako Koblar (*Moj obračun*, str. 171) opisuje, kako mu je, sicer brez poimenske navedbe, pisal Narte Velikonja in ga prepričeval o nujnosti, da se priključi protikomunističnemu boju. To pisanje je po vojni Nartejev sin Jože Velikonja objavil (*Narte Velikonja, Pismo prijatelju*. Koledar svobodne Slovenije 1956, str. 86–91), tedaj še ne vedoč, da je bilo namenjeno Koblarju.

momoru (bil je predsednik Društva prijateljev Sovjetske zveze) zasedel Josip Vidmar, a ga je trnovski župnik zavrnil.¹¹⁴ Koblar pa je pojasnil svojo držo z besedami: »Moja edina pot v teh letih trpljenja in strahu je bila – proti okupatorju. To pot sem hodil dosledno in nepremakljivo. Nisem hotel biti noben ‚sredinec‘, narobe, strastno sem pobijal vsako nerazpoloženje proti ‚gozdu‘ in vedel, da vsaka druga akcija slabi udarno silo odpora. Vendar sodim, da bi bilo za demokratično Jugoslavijo mogoče vse osvobodilne sile urediti res demokratično in ne diktatorsko – pretresel me je vsak obračun s posameznimi drugimi skupinami – ali bo kdo pravično in stvarno ta nasprotja pojasnil? (...) Prav zato svojega narodnega prepričanja nisem nikjer dal vpisati, kakor že poprej nikdar nisem svojega političnega prepričanja vpisoval pri stranki.«¹¹⁵ Podobno je tudi na Primorskem katoliška sredina imela pomisleke glede sodelovanja z OF, čeprav je zaradi dvajsetletnih izkušenj v fašizmu videla največjega nasprotnika. A o primorskih razmerah več v naslednjih poglavjih.

Od drugih vidnih osebnosti iz katoliškega tabora, ki niso pripadale krščanskim socialistom ali krogu revije *Dejanje*, so se le redki pridružili OF. Drugače se je na primer odločil Dušan Serneč, ki pa je imel zato verjetno bolj osebne razloge. Bil je namreč izločen iz vodstva SLS, v kateri je imel v dvajsetih letih pomembno vlogo, nekaj časa je bil celo ban, in to prav med kraljevo diktaturo. Po drugi strani je bila njegova hči, po poklicu zdravnica, že na začetku povezana z OF in mu je omogočila stik z organizacijo. Prvi sestanek z Alešem Beblerjem ni povsem uspel. Serneč se z njim ni želel dogovarjati, ker mu ni zaupal, češ da je Žid. Kasneje, ko se je pogovoril z Borisom Kidričem in Lovrom Kuharjem – Prežihovim Vorancem, je bil dogovor hitro sklenjen. Serneča so vključili v vrhovni plenum OF.¹¹⁶

Izjema je bil tudi Izidor Cankar. Pred zasedbo je bil v diplomatski službi. Vojno je dočakal kot jugoslovanski veleposlanik v Argentini. Ostal je v tujini, v Kanadi, kjer je bil v povezavi z različnimi politikami v begunstvu in končno je po-

¹¹⁴ Tine Debeljak, *Spomini ob F. S. Finžgarju II*. Meddobje 1964, št. 3–4, str. 174.

¹¹⁵ Koblar, *Moj obračun*, 187.

¹¹⁶ AS I, *Dnevnik dr. Maksa Šnuderla*. Zapis z dne 22. decembra 1943.

stal minister za prosveto, pošta in telegraf v Tito-Šubašičevi vladi. Razočaran nad svojimi predvojnimi političnimi tovariši in njihovo politiko v domovini je s tega položaja odstopil in ponudil svoje usluge partizanskemu gibanju.¹¹⁷ Za Franca Snoja pa ne bi mogli reči, da je odšel na osvobojeno ozemlje zato, ker bi spremenil svoje mnenje, čeprav je bil po prihodu primoran podati izjavo, da se je ves čas vojne motil, ko je nasprotoval partizanstvu. Tja se je odpravil predvsem zato, da bi pred koncem vojne obvestil vodstvo ljudske stranke, da tudi zahodni zavezniki obravnavajo domobrnce kot kolaboracioniste in naj temu primerno ukrepajo.¹¹⁸ Oba sta bila po vojni razočarana nad novimi oblastniki in sta se od njih distancirala.¹¹⁹ Snoj je bil celo zaprt.

Zato se je, če gledamo vojno obdobje kot celoto, pozornost osredotočila predvsem na Edvarda Kocbeka kot najmarkantnejšo osebo iz katoliškega tabora v OF in Metoda Mikuža, ki je kot duhovnik na strani OF prav tako pomenil izjemo. Oba sta kot katoličana s svojo opredelitvijo postala simbol, pa naj je bil ta vrednoten pozitivno ali negativno. Kasneje je tudi povojni komunistični režim preganjal Kocbeka. Nekoliko drugačen primer je bil tudi Metod Mikuž, ki pa je v sebi nosil breme razdvojenosti.

Pomembno je tudi bilo, da so se v nasprotju z večino katoliških in komunistično-levičarskih izobražencev liberalni obnašali najmanj idejno obremenjeno. Napredna stran je, ne da bi pri tem zanikala nesprejemljivost komunizma, v trenutnih razmerah v fašizmu oziroma nacizmu lažje prepoznala največjo nevarnost. To je v opredeljevanju med dvema prevladujočima izbira mnoge izobražence naprednega nazora bolj približalo OF kot pa predvsem protikomunistično usmerjenim skupinam v protirevolucionarnem taboru, ki so zlasti med italijansko zasedbo Ljubljanske

¹¹⁷ Kako je prišlo do preobrata v njegovi opredelitvi glej Izidor Cankar, Londonski dnevnik 1944–45. Državna založba Slovenije–Založba Lipa, Ljubljana 1985.

¹¹⁸ Debeljak, Zapiski ob robu, str. 99.

¹¹⁹ To je pri Cankarju vidno predvsem iz dnevniških zapiskov v atenskem obdobju, ki pa jih objavljeni dnevnik žal ne zajema (glej Tone Brulc, Arhiv Jugoslovanske narodne odbrane. Meddobje 1990, št. 1–2, str. 115–143).

pokrajine močno poudarjale katoliško in versko naravo boja. Vse to je dajalo protirevolucionarnemu taboru sprva zelo katoliški videz, zlasti ker v razumevanju boja kot spopada med katolištvom in komunizmom ni manjkalo bodic tudi na račun liberalizma.

Glede na izjemno raznolikost in mnogoplastnost opredelitev, ki še zdaleč niso bile le stvar političnih pogledov in tradicionalnih idejnih nazorov, temveč tudi (ali predvsem) konkretnih okoliščin in osebnih izkušenj, lahko pa tudi le plod naključja, je tako vrednotenje dokaj nehvaležno početje. Po drugi strani lahko vodi k pretiranemu sploševanju, ki zanemarja mnoge odtenke in, v celoti gledano, zamegljuje diferencirano podobo. Zato terja takšna obravnava precejšnjo previdnost. Pa vendar nam primeri, ki imajo vsak svoj razlog in pojasnilo, pričajo o določeni logiki opredeljevanja, če jih obravnavamo kot celoto. Zlasti to velja za Ljubljansko pokrajino.

Teza o komunizmu kot otroku liberalizma ni nova, kot tudi ne mnoge druge, ki so se pojavile že med vojno, a jih danes nevedni skušajo predstavljati kot izvirne. Omenjeno tezo, ki je seveda katoliškega porekla, je posebej rad uporabljal že Anton Mahnič in tudi v besednjaku mnogih kasnejših političnih somišljenikov se je pogosto pojavljala. Iz nje se je razvilo tudi reklo: »očetje liberalci, sinovi komunisti«. Generacijsko razsežnost medvojnega spopada so zaznali tudi bistri opazovalci v tujini. Tako je Dušan Biber v razpravi *Okupacija in razkosanje Slovenije – Londonski odmevi 1941–42* zapisal: »Prof. Laffan je pregledno strnil vse informacije o komunistih v Jugoslaviji, s katerimi je v 1942. letu razpolagal Foreign Office. Zapisal je tudi: *„V Sloveniji se je močna katoliška organizacija dolgo soočala z opozicijo iz majhnih liberalnih strank, ki danes ničesar več ne pomenijo. Sinovi liberalnih očetov in nekateri katoliški mladeniči so se, kot vse kaže, uprli nazorom svojih staršev in so postali komunisti.*«¹²⁰ Gotovo najbolj znamenit primer sta bila Kidriča, oče, dr. France, znani literarni zgodovinar, in sin Boris, za Kardeljem najpomembnejši slovenski

¹²⁰ Slovenski upor, str. 196.

komunist. Podobnih primerov je bilo še več (npr. Šnuderl, Puc, Vrhunec itd.). Pomembnega sorodnika liberalnih pogledov je imel tudi Aleš Bebler, v partijskih vrstah pomemben mož s slovesom španskega borca. Svoje mnenje o dr. Ivanu Prijatelju, velikem slovenskem kulturnem zgodovinarju, je pojasnil: »Bil je moj stric, veste, in v nekem pogledu moj duhovni oče. Zavestno ni bil skrajnež, vendar je bil v precejšnji zvezi s tem, da sem postal komunist. Njegovo delo je vplivalo na mojo generacijo...«¹²¹ In to tako zelo, da so se, kot sem omenil že v predhodnih poglavjih, slovenski komunisti oprli predvsem na slovensko napredno tradicijo in iz nje črpali svojo vez s preteklostjo. Posredno se je naslonitev na napredno-liberalno tradicijo odražala tudi v dejstvu, da v dejavnosti OF, v nasprotju s katoliškim taborom, ni bilo čutiti nikakršnega odklonilnega stališča oziroma sploh niso omenjali prostoziidarstva. Masonerija je bila na Slovenskem sicer šibka, a kolikor je je bilo, je bila domena ljudi liberalnih nazorov. Le v pismu papežu Piju XII., ki pa so ga napisali katoličani v OF, sem našel odlomke, ki prikazujejo prostoziidarje v negativni luči.¹²² Prevzemanje nekaterih vidikov iz liberalne tradicije se je kazalo tudi še po vojni. Tako je bil na primer ob Slodnjakovi aferi eden glavnih očitkov, da v svoji slovstveni zgodovini polemizira in celo napada nekatere pozitivne postavke naše literarne zgodovine. Avtor tega mnenja Dušan Pirjevec je navedel, da Slodnjak napada Kidriča, Prijatelja, Ramovša in se vrača h Grafenauerju, Žigonu in drugim.¹²³ V prid tezi o prehanju liberalizma v komunizem bi lahko konec koncev sodil tudi današnji razvoj, ki ima deloma tudi prvine

¹²¹ Louis Adamič, Orel in korenine. DZS, Ljubljana 1970, str. 88.

¹²² AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 442/MI. Sanctissime pater Pius XII, april 1943. Podpisani Edvard Kocbek, Tone Fajfar in Metod Mikuž. Odlomek se glasi: »Ne siamo spinti soprattutto noi, cattolici, a scoprire questi fatti al mondo intero e a Voi, Santo padre, di palesare la verita circa la lotta fraticida condotta attualmente in Slovenia da ex-politici clericali, da potentati di finanze aiutati da massoni.«

¹²³ AS I, fond CK ZKS III, f. 68. Informacije Organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKS, št. 41, 11. februar 1959. Na dokument me je opozoril Aleš Gabrič, za kar se mu iskreno zahvaljujem.

obratnega procesa.¹²⁴ Ta pa je zopet postal predmet negativnega vrednotenja od katoliško usmerjenih piscev.¹²⁵

Kljub temu da v nekaterih omenjenih vidikih teza ni zanemarljiva, pa je seveda povsem jasno, da je po svojem bistvu enostranska in je ni moč shematsko prenašati na razmere. Že na ravni faktografije ima precejšnje pomanjkljivosti, saj se na primer mnogi izobraženci liberalnega porekla niso vključili v OF. Njena glavna problematičnost pa je vrednotenje razvoja, ki ga obravnava z izhodišča zgodovinske zakonitosti in nujnosti. Za primer naj navedem le zapis, ki je izšel ob Tomčevi smrti. V njem je pisec pohvalil pokojnikovo izjemno daljnovidnost, ko je med prvimi, že v začetku tridesetih let, začel opozarjati na nevarnost komunizma, ki sedaj, spomladi 1942, ogroža katoliška življenja.¹²⁶ Vemo pa, da je bil nagli razvoj OF tako nepričakovan, da je presenetil celo komuniste same, zato je tako deterministično gledanje na zgodovino kot gibanje po neki premočrtni poti povsem neumestno. S tako oceno so lahko bili še posebej zadovoljni komunisti, saj je pomenila kompliment njihovemu delovanju. Da je tak pogled na moč podoben vulgariziranemu marksističnemu gledanju na zgodovinski razvoj, pa je verjetno tako in tako odveč pripominjati.

Pomembnejše kot idejni vidik prehajanja liberalizma v komunizem je najbrž dejstvo, da se je z OF naenkrat pojavil resen tekmeč katoliškemu taboru, ki je stopil na mesto

¹²⁴ Na primer stališča nasprotnikov uvedbe verouka v šole, ki se zavzemajo za »nevtralno« šolo, kar je značilen pojem iz predvojnega »kulturnega boja« (primerjaj z doktorsko disertacijo Ervina Dolenca, *Kulturni boj 1918–1929 na Filozofski fakulteti v Ljubljani*, 1992).

¹²⁵ Glej na primer Alojz Rebula, *Dober dan, lahkoživi liberalizem*. Družina, št. 41, 24. november 1993, in *Uprimo se liberalizmu in nihilizmu*, Družina, št. 31, 14. avgust 1994.

¹²⁶ Prof. Ernest Tomec – umrl. Slovenec, 28. april 1942, kjer je bilo zapisano: »Kakor je nekdanj Mahnič v dobi prodirajočega svobodomiselstva dvignil svoj glas ter ločil katoličane od svobodomiselnega kroga, tako je zdaj profesor Tomec zastavil svoje neutrudno delo in svojo silno logiko zato, da je opozarjal slovenske katoličane na nevarnost komunizma in drugih zmot, ki so bile s komunizmom v večji ali manjši sorodnosti ali pa so njegovo širjenje pospeševale. Mnogi tedaj njegovega prizadevanja niso razumeli. Danes, ko teče kri slovenskih mož in fantov pod krogliami komunistov, se njegove napovedi uresničujejo, njegovo delo in njegovo svarjenje dobiva svojo polno, tragično upravičenost.«

opešanega tradicionalnega nasprotnika. Od začetkov strankarskega življenja konec prejšnjega stoletja katoliški tabor namreč ni imel sposobnega nasprotnika in je suvereno obvladoval slovensko družbo. Ne glede na to, da popolne bipolarnosti med vojno v Sloveniji nikoli ni bilo, vsekakor drži, da je bila stvarna moč zbrana na eni strani v OF in s tem dejansko v rokah KPS, na drugi strani pa so v sicer raznorodnem protirevolucionarnem taboru imele največjo težo katoliško usmerjene politične sile. Svobodomiselno in katoliško izobraženstvo v času, ki je nenehno terjalo opredeljevanje, tako nista imela enakega izhodišča. Katoliškim izobražencem je že lahko pomenilo določeno napotilo za opredelitev, medtem ko so se tisti iz naprednih vrst zares znašli nekje »vmes«, saj so bile politične skupine, ki so izhajale iz svobodomiselnega nazorskega kroga, prešibke, da bi mogle odločilneje poseči v medvojno politično dogajanje na Slovenskem. To ni pomenilo, da so bile nepomembne. Njihova dejavnost na nekaterih področjih, ki so zahtevala izjemno osebno sposobnost in specifično znanje (npr. obveščevalna služba, priprava različnih elaboratov in študij), je bila zgledno organizirana. V tem pogledu so ljudje iz liberalnih skupin prekašali tako OF kot tudi katoliški tabor. Bistveno pa so zaostajali v številčni moči, kar je bilo ključno, saj je prvo polovico dvajsetega stoletja in tudi dogajanje med drugo svetovno vojno pri nas zaznamoval predvsem boj za množice. Po njem se je merila uspešnost.

Nekateri, na primer Šnuderl in Vavpetič, so ob odhodu na osvobojeno ozemlje celo upali, da bodo s svojo navzočnostjo preprečili ali vsaj omejili samovoljo komunistov v osvobodilni organizaciji.¹²⁷ Podobno je razmišljal tudi sin dr. Ivana Tavčarja, Igor, po poklicu zdravnik, ki je leta 1943 odšel v partizane. V razgovoru z Ljubom Sircem v Črnomlju je omenil, da bi bile razmere boljše, če bi se osvobodilnemu gibanju pridružilo več nekomunistov.¹²⁸ Temu poskusu »spametovanja« lahko pripišemo tudi kanček naivnosti, tako kot pri dr. Borisu Furlanu, če sodimo po Grolovem medvojnem

¹²⁷ AS I, Dnevnik dr. Maksa Šnuderla. Zapis z dne 28. marca 1944.

¹²⁸ Sirc, Med Hitlerjem in Titom, str. 193.

dnevniku. Ta si je po pogovoru ob kosilu s Furlanom 15. novembra 1943 zapisal: »Po njemu (op. avtorja – mišljen je Furlan), u Sloveniji stvar je rešena preimučstvom partizana, za koje on ne misli da su vođeni od komunista, i navodi mi Vidmara, koga ja poznajem, kao dokaz za to. Ja neću da s njime polemishem, a znam uverenja Vidmarova. Furlan vidi slovenačko pitanje rešeno. (...) Smatram ga za poštenog i iskrenog, i ne znam šta da mislim... Pravi li se da veruje da taj pokret neće sovjetsku republiku, ili zbilja veruje?«¹²⁹ Morda pa je bilo nekoliko drugače z nekaterimi liberalnimi izobraženci, ki so se OF priključili po Viškem sporazumu. Te so slovenski komunisti sumili, da se skušajo »infiltrirati«, da bi prišli do položajev v gibanju. Po domnevah komunistov naj bi za njimi stali Angleži. Koliko je bila ta bojazen upravičena, je zaenkrat težko povsem natančno reči. Dejansko so se taka razmišljanja v nekaterih krogih zares pojavljala, a so prevladala mnenja boljših poznavalcev razmer. Njihove ugotovitve so bile precej bolj stvarne: da namreč to ni najbolj primeren način za onemogočanje komunistov, ki kljub relativni maloštevilnosti dejansko trdno držijo v rokah vse niti osvobodilnega gibanja.¹³⁰ Vsekakor pa bo bolj držalo, da so komunisti v svojem sumničanju spregledali, da je z viškim sporazumom odpadel zadržek legitimistične narave. Ta je bil sicer formalen, a kljub temu ključen za mnoge izobražence liberalnega porekla, da so se pridružili OF.

Zanimivo je, da so poleti 1944 OF in nekateri liberalni izobraženci našli skupno točko tudi tam, kjer so si bili na začetku najbolj vsaksebi – v vprašanju jugoslovanstva. Med-

¹²⁹ Milan Grol, Londonski dnevnik 1941–1945. Beograd 1990, str. 480. Podoben razgovor sta imela tudi 31. decembra 1943.

¹³⁰ A MNZ, Zbirka inž. Janka Mačkovška, a. e. 761–762. Tako je bilo v brzojavki, ki jo je Mačkovšek prejel 7. avgusta 1943, zapisano: »Nujno prosim poročiti po donosilcu tega lista, kakšen odmev imel padec fašizma in kako gledati na političen razvoj v Sloveniji OF ter SZ stop kaj nameravajo ljudje za slučaj prihoda Nemcev v Ljubljano in kako bi eventualni beg večjega števila ljudi v gozdove vplival na orientacijo OF.« Mačkovšek je odgovoril naslednji dan: »(...) V naslednjem pomeni x partizani so franjevci x Of je linija x komunisti so šiškarji. (...) Morebitni priliv novih beguncev k franjvcem ne bo spremenil političnega značaja linije xx v njej sicer že zdaj predstavljajo šiškarji manjšino, vendar jo kot totalitarci obvladujejo.«

tem ko so se proti koncu leta 1941 razhajanja med slovenskimi komunisti in Mlado JNS usodno poglobila tudi zaradi tega, ker komunisti niso hoteli izrecno pristati na jugoslovanski državni okvir,¹³¹ se je v dveh letih marsikaj spremenilo in celo obrnilo na glavo. Vse bolj je prevladovalo poudarjanje jugoslovanstva, omenjanje slovenstva je, po mnenju slovenskih komunistov, razodevalo zatohli provincializem, v rabo je spet prišla označba »samoslovenstva«, znana iz predvojnega liberalnega tiska. Značilen primer je bil Engelbert Gangl, sokolski starosta, pred vojno vnet zagovornik integralnega jugoslovanstva. Jeseni 1942 je Gangl v Metliki skušal ustanoviti organizacijo, ki bi bila protiutež OF; ta ga je razočarala, češ da deluje protislovensko in protijugoslovansko. Hkrati pa tudi ni želel imeti nobenega opravka z »belo gardo«.¹³² Po kapitulaciji Italije je bilo že drugače. Tako je januarja 1944 posodil iz svoje bogate knjižnice precej knjig za znanstveni inštitut.¹³³ Najbolj navdušen pa je bil nad »novim jugoslovanstvom«, ki ga je poleti 1944 zagovarjalo slovensko partijsko vodstvo. V razgovoru z Viktorjem Smolejem je povedal, da mu je bil posebej všeč članek Borisa Kidriča Več jugoslovanstva, objavljen v 16. številki Slovenskega poročevalca.¹³⁴ Kako daleč so šli tedaj slovenski komunisti v poudarjanju jugoslovanstva, nam pove podatek, da so na seji IO OF 8. julija 1944 celo sprejeli odlok o podelitvi pokojnine tistim zaslužnim borcem za Jugoslavijo, ki niso imeli sredstev za preživljanje.¹³⁵ Temu odloku bi po svoje lahko

¹³¹ Glavni vzrok spora med slovenskimi komunisti in OJNS je bil glede vprašanja državnega okvira in ne morda glede notranje državne ureditve. S tem ko je OJNS stopila spomladi 1942 v Slovensko zavezo, je tudi pristala na njen program, ki je v drugi točki predvidel federativno ureditev države.

¹³² A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 1746. Poročilo iz Metlike.

¹³³ Lojze Ude, Partizanski znanstveni inštitut. Prispevki Borisa Kidriča k slovenski kulturi. Šesti sklic Plenuma kulturnih delavcev Osvobodilne fronte 1979, str. 29 (odslej Ude, Partizanski znanstveni inštitut).

¹³⁴ Stari politiki in javni delavci o Osvobodilni fronti, o jugoslovanskem osvobodilnem gibanju in o Titu. Razgovori z dr. Brecljem, ing. Dušanom Sernecem, Engelbertom Ganglom in dr. Nikom Zupaničem. Zapisal Viktor Smolej. Izdalo uredništvo Slovenskega poročevalca.

¹³⁵ AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 432/I. Zapisnik seje IOOF z dne 8. julija 1944.

rekli kar »*lex Niko Zupanič*«, saj je bil sprejet izključno zaradi njega. Tudi Makso Šnuderl je bil zadovoljen, ko komunisti niso več tako pogosto omenjali samoodločbe naroda.

Ob tem se postavlja vprašanje, kako so se na takšno politiko odzvali tisti, ki so se OF priključili in začeli sodelovati s komunisti prav zaradi njihovega zagovarjanja slovenske samoodločbe. Med njimi so bili vsi predstavniki temeljnih skupin. Iz protislovnega položaja so se slovenski komunisti rešili tako, da je J. B. Tito ob sprejemu slovenske delegacije na drugem zasedanju AVNOJ-a 1. decembra 1943 zagotovil, da gre le za začasne ukrepe, ki so nujno potrebni zaradi mednarodne javnosti.¹³⁶ Izgovor pa ni prišel na misel Titu samemu, ampak mu ga je svetoval Kardelj,¹³⁷ ki je vedel, kako občutljivi so zavezniki v OF pri vprašanju samoodločbe slovenskega naroda. To je lahko izkusil v sporu z Arso Jovanovičem konec leta 1942.¹³⁸ Položaj je bil izrazito protisloven. V OF so se nenkrat znašli tako predvojni privrženci integralnega jugoslovanstva kot odločni zagovorniki slovenske samobitnosti in pravice slovenskega naroda do samoodločbe, ne

¹³⁶ AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 432/I. Sestanek slovenske delegacije s tovarišem Titom dne 1. XII. 1943. Odlomek o tem govori: »*Tov. Tito: Povdarja velik pomen edinstva slovenskega naroda sedaj in v bodoče in izjavlja, da ne sme in ne more imeti slovensko ljudstvo nobene bojazni glede ravnopravnosti in samostojnosti slovenskega naroda. Mere, ki morda sedaj izgledajo centralistične so le nujnost za uspešno borbo in potrebne, da pred zunanjim svetom predvsem pred zavezniki dokažemo skupno voljo jugoslovanskih narodov do osvoboditev in da iz političnih razlogov nastopamo kot enota.*«

¹³⁷ Kardelj, Zbrana dela VI/79 (tipkopis). Pismo dne 16. januarja 1943 J. B. Titu, kjer je zapisal: »*Na koncu še to: Kolikor boš sam kdaj pa kdaj ujel kaj časa, se pogovori malo z njima (op. avtorja – misli na Kocbeka in Rusa, ki sta imela namen oditi v Bihač, a kasneje nista šla), da bi zlasti iz Tvojih ust videla, da se nimata ničesar bati glede samoodločbe slovenskega naroda in ne glede religije. To pa sta zanju poglobitni vprašanji (za Rusa kajpada samo prvo, ker je sicer srdit sovražnik cerkve in Vatikana). Na Tebe največ dasta, in če jima boš Ti kaj rekel, bosta to vzela najresneje. Z njima je namreč tako: zaupata Partiji, kar se njenega stališča tiče, vendar se nekoliko bojita čeprav po oblikah povampirjene Jugoslavije. Zato jima poudarjaj, da najtesnejše sodelovanje med narodi nikakor ne pomeni okrnitve nacionalnih pravic slovenskega naroda.*«

¹³⁸ Več o tem glej Bojan Godeša, Priskepek III, str. 604–606.

da bi se pri tem kdorkoli od njih čutil prikrajšanega v svojih pogledih na narodno vprašanje.

Razlogov za opredeljevanje torej ne moremo iskati le v idejnih vidikih, v ugotavljanju preteklih korenin. Medvojni razvoj je s svojo radikalnostjo namreč deloma »popačil« in nepredvideno premaknil predvojni tok dogodkov, saj so na odločitve posameznikov lahko precej vplivale tudi konkretne medvojne okoliščine, kjer omenjene politične prvine niso bile vedno pomembne. Marsikdaj so bili odločilni povsem osebni razlogi. Tako se je dogajalo, da so se na različnih straneh nehote znašli ljudje podobnih pogledov, včasih tudi znanci ali celo prijatelji. Razmerje med osebno izkušnjo in trenutnimi razmerami, ideologijo in tradicijo je dalo rezultanto odločitev.

VI.

O težavnosti številčnega vrednotenja v času do zloma Italije sem že pisal. Po njem se je slika nekoliko zbistrila, čeprav slej ko prej drži, da popolne podobe o številu in poklicni sestavi izobražencev ni mogoče v celoti obnoviti. Nekateri poklici, sloji ali ustanove so bolj obdelani od drugih, včasih celo s seznamami, ki pa seveda, kar poudarja večina sestavljalcev, niso popolni (npr. zdravniki,¹³⁹ zobozdravniki,¹⁴⁰ veterinarji,¹⁴¹ kulturni delavci,¹⁴² pravniki,¹⁴³ novi-

¹³⁹ Gradivo o slovenski partizanski saniteti. Zbrali in uredili prim. dr. Pavla Jerina-Lah in prim. dr. Božena Grosman. Sekcija za partizansko zdravstvo Slovenskega zdravniškega društva, Ljubljana 1979 (odslej Gradivo o slovenski partizanski saniteti).

¹⁴⁰ Velimir Vulikić, Zobozdravstvena služba v NOB na Slovenskem. Knjižnica NOV in POS 47, Ljubljana 1985.

¹⁴¹ Milan Dolenc, Veterinarska služba v NOB na Slovenskem. Knjižnica NOV in POS 43, Ljubljana 1975.

¹⁴² Smolej, Slostvo v letih vojne, in Franček Bohanec, Literarno omizje. Mladika, Ljubljana 1990, vsebuje na straneh 240 do 243 seznam kulturnih delavcev OF, ki so ga sestavili Franček Bohanec, Emil Cesar in Stanko Janež (odslej Literarno omizje).

¹⁴³ Makso Šnuderl, Slovenski odvetniki v NOV. Pravnik 1968 in Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi. Izdala Zveza društev pravnikov Slovenije. Založil ČZ Uradni list SRS, Ljubljana 1985 (odslej Slovenski pravniki).

narji¹⁴⁴ itd.). Najbolj so pomanjkljivi podatki za tehniško usmerjeno izobraženstvo.

K boljši preglednosti v tem času je pripomogla tudi politika obeh sprtih taborov, ki se je po znanem reflu »kdor ni z nami, je proti nam« prizadevala za jasno opredeljevanje. Razvilo se je pravo tekmovanje, katera stran bo lahko prikazala več privrženecv, zaradi česar so se morali posamezniki javno opredeljevati s pravimi imeni.¹⁴⁵ Na strani OF so lahko to storili seveda le tisti, ki so odšli na osvobodjeno ozemlje.

Sprememba je postala očitna že kmalu po vzpostavitvi Rupnikove pokrajinske uprave, ob podpisovanju »božične« protikomunistične poslanice. Vodstvo osvobodilnega gibanja se je odzvalo z organiziranjem zborovanj kulturnih delavcev, pravnikov, z ustanovitvijo Slovenskega narodnega gledališča na osvobojenem ozemlju. To je bil tudi edini primer, da je OF ustanovila vzporedno organizacijo ustanovi nacionalnega pomena. Ob ustanovitvi Znanstvenega inštituta so izrecno zapisali, da ne nadomešča nobene od ustanov nacionalnega pomena, temveč ima povsem praktične naloge, ki izvirajo iz zahtev borbe in priprav na povojno graditev.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Šmicberger, Partizanska sedma sila.

¹⁴⁵ Glej članek Dežuje na tempelj. Slovenski dom, 10. junija 1944. V članku piše: »Ko so se po 8. septembru 1943, osvobodilci' čutili zmagovalce, so pustili vse ovire na, konspirativnost' in so se vsi vprek hoteli ovekovečati s pravimi imeni po raznih listinah, odlokih, razglasih itd. Tedaj smo izvedeli za Sernece, Breclje, Šnuderle, Štantete, Marušiče in dolgo vrsto drugih rdečih tičev iz, sredine' in iz OR (op. avtorja – »oprezne riti«, žaljiva oznaka za neodločne oziroma tiste, ki so se izogibali opredelitvi za domobrance, a tudi niso bili posebej izpostavljeni v korist OF, bolj so čakali konca vojne ter tega, kdo bo zmagal)., Oblast' se je začela podpisovati. Tedaj se je tudi razkrinkalo, kdo vodi OF, kdo sedi v njenem plenumu, kdo v zboru, 'ljudskih odposlancev', kdo v, Znanstvenem inštitutu', kdo v rdečem teatru, kdo v, vladi' itd. Zmagovalna pijanost jih je držala ravno prav dolgo, da so se razodeli vsi do zadnjega, in sicer tako uradno, da tega ne bodo mogli nikoli več preklicati.«

¹⁴⁶ Izvori XV/13. Poročilo Borisa Kidriča dne 12. januarja 1944 Edvardu Kardelju, kjer piše: »Skupaj so spravili v Ljubljani tudi nekaj manifestov proti komunizmu (op. avtorja – mišljena je »božična« protikomunistična spomenica), ki so ga podpisali razni tipi a la Milan Vidmar, Bajič, Gosar, Rektor itd., očevidno pa tudi nekateri naši simpatizerji pod pritiskom. Kot protiutež

Pravzaprav je bila protikomunistična spomenica le spobuda, da so kulturniški kongres pripravili na hitro in zato tudi nekoliko manj domišljeno, kot če bi imeli organizatorji (Josip Vidmar, Makso Šnuderl) na voljo več časa. Zamisel zanj je bila sprejeta že na osvobojenem ozemlju v Kočevju na seji vrhovnega plenuma OF dne 21. septembra 1943.¹⁴⁷ Na njej so namreč sklenili, da bodo zboru odposlanec sledili še kongresi kulturnih delavcev, pravnikov, inženirjev, zdravnikov, oficirjev in dobrovoljcev iz prve svetovne vojne. Njihov pomen naj bi bil bolj manifestativne narave in naj bi dokazal pripadnost teh poklicev osvobodilnem gibanju. Zaradi nemške ofenzive so kulturniški kongres preložili na poznejši čas – šele na seji IOOF 29. decembra 1943 so sklenili, da ga skličejo. Sklicatelji so bili Josip Vidmar, France Bevk, Edvard Kocbek, Matej Bor, Filip Kumbatovič, Božidar Jakac, Rado Simoniti, Jože Jerman, Fran Zwitter, Jože Jurančič, Makso Šnuderl in Nikolaj Pirnat.¹⁴⁸ V Semiču je bil 4. in 5. januarja 1944 prvi kongres slovenskih kulturnih delavcev (namesto tretjega plenuma kulturnih delavcev OF). Na njem so sprejeli poseben manifest in resolucijo. Temeljna referata sta imela Josip Vidmar (Kultura in narodnoosvobodilna vojna) in Božidar Jakac (Snov,

bo z naše plati poslužil kulturniški kongres, ki je glede imena zelo lepo izpadel, glede na AVNOJ tudi, glede vsebine same kulture pa hudičevo mizerno, kar seveda ne dokazuje ničesar drugega, kakor, da bo morala Partija tudi o tem problemu resno spregovoriti in predvsem začeti delati. Najbolj konfuzni so se pokazali prav partijski kulturniki. Smo že ukrenili, kar je potrebno, da razčistimo pojme in utremo pot temu, kar lahko slovenska kultura črpa kot kultura iz sedanje veličastne narodnoosvobodilne borbe in hkrati kulturno posreduje širokim ljudskim množicam. Kot nadaljnjo protiutež Rupnikovi demagogiji s protikomunističnimi resolucijami in „uglednimi“ podpisi smo javno osnovali dvoje institucij Slovensko narodno gledališče za osvobojeno in po vojski kontrolirano ozemlje, v katerem so zajeti vsi številni gledališki igralci, dirigenti itd., ki so zunaj, ki pa so sicer disciplinsko vključeni v vojsko (grupe v vojski) in pa Znanstveni institut pri Izvršnem odboru, ki ima nalogo zbirati znanstveni material glede mej, ekonomije, vseh potrebnih ukrepov pri obnovi po osvoboditvi itd.«

¹⁴⁷ AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 432/I. Zapisnik seje vrhovnega plenuma OF dne 21. septembra 1943.

¹⁴⁸ AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 453/II/2. I. kongres kulturnih delavcev na osvobojenem ozemlju, 4. I. 1944 (Program).

ki jo daje osvobodilni boj umetniku). Tokrat nas seveda ne zanimajo vsebinski poudarki, temveč predvsem število udeležencev. Po ohranjenem seznamu je bilo na kongresu 67 oseb,¹⁴⁹ med njimi 37 kulturnih delavcev. Seznam omenja naslednje: 1. Josip Vidmar, dramaturg Slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani (vrstni red in oznaka kot tudi vse nadaljnje so prevzete po seznamu!); 2. Bor Matej, profesor in pesnik; 3. Kajuh (Karel Destovnik), akademik in pesnik; 4. Inž. arh. Filip Kumbatovič, univerzitetni asistent in pisatelj; 5. Ignac Koprivec, profesor in pisatelj; 6. Dr. Bogomir Magajna, zdravnik in pisatelj; 7. Brejc Jože, akademik in pesnik; 8. Udovič Jože, akademik in pesnik; 9. Dr. Šnuderl Makso, odvetnik in pisatelj; 10. Jakac Božidar, akademski slikar; 12. Vidmar Nande, akademski slikar; 13. Vidmar Stane, akademski slikar; 14. Klemenčič Dore, akademski slikar; 15. Pahor Karol, učitelj in glasbenik; 16. Stritar-Šturm Bogdana, članica ljubljanske Opere; 17. Stritar Nada, članica ljubljanske Opere; 18. Pavlin Marta, plesalka; 19. Starec Ema, članica ljubljanske Drame; 20. Simčič Vladoša, članica ljubljanske Drame; 21. Tiran Jože, član ljubljanske Drame; 22. Jerman Janez, član ljubljanske Drame; 23. Gale Jože, član ljubljanske Drame; 24. Zwitter Fran, univerzitetni profesor in kulturni zgodovinar; 25. Ude Lojze, odvetnik in publicist; 26. Zemljak Joško, profesor in publicist; 27. Jurančič Jože, učitelj in publicist; 28. Vodusek Božo, odvetnik in pesnik; 29. Pirnik Maks, komponist in zborovodja; 30. Potokar Lojze, član ljubljanske Drame; 31. Simoniti Rado, dirigent ljubljanske Opere in skladatelj; 32. Pirnat Niko, akademski slikar; 33. Borko France, žurnalist in pisatelj; 34. Klopčič Mile, profesor in pisatelj; 35. Seliškar Tone, meščanski šolski učitelj in pesnik; 36. Bevk France, predsednik Narodnoosvobodilnega sveta Primorske in pisatelj; 37. Mihelič France, akademski slikar.¹⁵⁰ Iz neznanih vzrokov na seznamu ni

¹⁴⁹ AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 453/II/2. Na seznamu 67 oseb, prisotnih na kongresu, so tudi Pepca Kardelj, Zdenka Kidrič, Franc Rozman, major W. M. Jones, poročnik G. Vuchinich itd., ki so bili seveda udeleženi kot gostje.

¹⁵⁰ AS II, Partizanski arhiv, fond IOOF-SNOS, f. 453/II/2. Seznam kulturnih delavcev udeležencev kongresa.

zabeležen Edvard Kocbek, eden od sklicateljev kongresa, ki je zbral tako rekoč vse kulturne delavce z osvobojenega ozemlja.¹⁵¹

Mnogi, ki so se znašli v italijanski internaciji, so se po prihodu zahodnih zaveznikov prijavi v partizansko bazo v Bariju. Med njimi sta bila brata Juš in Ferdo Kozak, ki je zaprosil tudi za sprejem v KPS. Tu se je znašel tudi Dolfe Vogeljik.¹⁵² Od pomembnejših in znanih ljudi so v tujini prišli v stik z osvobodilnim gibanjem tudi Ciril Kosmač, pravnik Ferdinand Majaron, dr. Vinko Vrhunec, bivši direktor Trboveljske premogokopne družbe, univerzitetni profesor Boris Furlan idr.¹⁵³

Udeležbo kulturnih delavcev v OF je zaznal tudi protirevolucionarno usmerjeni ljubljanski tisk, ki jim je posvečal razmeroma veliko prostora v svojih člankih. Pisci člankov so bili dokaj natančno seznanjeni z razmerami na osvobojenem ozemlju. Med mnogimi članki, denimo Delež kulturnegaboljševizma,¹⁵⁴ Nekaj o tem, kako so slovensko gledališče vprezali v rdeči voz,¹⁵⁵ Kultura in kulturniki – njihov položaj, pomen in naloge v gozdu,¹⁵⁶ je najbolj sistematičen Zvodnik bila je knjiga in nje pisec s podnaslovom Imena literatov, ki so pri nas javno pripravljali pot komunistični revoluciji v času, ko je bil komunizem z zakonom prepovedan.¹⁵⁷ Članek je razdeljen na več podpoglavij; eno od njih, Komunisti na literarnem področju, našteva »pristine kulturne boljševike«, med katere prišteva Prežihovega Voranca, Miška Kranjca, Ludvika Mrzela, Cirila Kosmača, Ferda Kozaka, Mirana Jarca, Toneta Seliškarja, Ivana Albrechta, Vinka Košaka, Iva

¹⁵¹ Da jih ni bilo prav mnogo, ki bi bili med partizani, a se iz morebitnih različnih razlogov kongresa niso mogli udeležiti, kaže tudi Šnuderlov zapis z dne 1. oktobra 1943, kjer pravi: »Mile Klopčič je sprožil idejo, da bi se izdajala revija, ker je že okoli 30 književnikov zunaj.«

¹⁵² Izvori XVII/66. Pismo Edvarda Kardelja dne 5. maja 1944 centralnemu komiteju KPS.

¹⁵³ Prav tam.

¹⁵⁴ Slovenski dom, 30. november 1943.

¹⁵⁵ Slovenski dom, 15. januar 1944.

¹⁵⁶ Slovenski dom, 29. januar 1944.

¹⁵⁷ Slovenec, 26. oktober 1944.

Grahorja, Mileta Klopčiča, Mateja Bora-Vladimirja Pavšiča, Ivana Roba, Maksa Šnuderla, Filipa Kalana-Kumbatoviča, Anteja Novaka, Ivana Potrča, Antona Ingoliča, Iva Brnčiča, Antona Ocvirka, Josipa Vidmarja, Vita Kraigherja, Frana Zwittera in Ferda Godino. V drugo vrsto so spadali »literati, ki sami sprva morda niso bili komunisti, pa so pomagali širjenju kulturnega boljševizma s svojim molkom ali celo vidnimi simpatijami«. Mednje so šteli Edvarda Kocbeka, Ceneta Kranjca, Ceneta Logarja, Viktorja Smoleja, Jožeta Udoviča, Jožeta Brejca, Jožeta Zemljaka, Toneta Fajfarja in Franceta Bevka. Delitev v članku je seveda netočna, posebej v prvi skupini so mnogi, ki vanjo po opredelitvi ne sodijo. Ločnico so očitno potegnili med kulturnimi delavci, ki so izhajali iz katoliškega nazora in drugimi. Katoliškim ustvarjalcem v OF niso mogli neposredno očitati podpore kulturnemu boljševizmu pred vojno, kot so storili z vsemi svobodomislenskimi, ki naj bi prav s tem odločilno prispevali k občemu razcvetu boljševizma.¹⁵⁸ Na koncu članek našteva še dramske igralce, ki so bili v partizanih (Ivan Jerman, Jože Tiran, Vladoša Simčičeva, Ema Starčeva, sestre Nada in Bogdana Stritarjeva, Sintič, Franci Šturm, v partizanih od poletja 1943, od jeseni 1943 dalje pa še Samec, Simončič, Marijan Kristančič, France Presetnik, Jože Gale, Lojze Potokar, Gorjan in Stane Česnik), glasbenike (Makso Pirnik, Karel Pahor, Marijan Kozina, Drago Korošec, Oskar Klančnik, Dragotin Cvetko) ter slikarje (Božidar Jakac, Franc Mihelič, Niko Pirnat). Vsekakor dovolj obsežen in natančen pregled kulturnih delavcev v partizanih.

Junija 1944 je OF dala pobudo za ustanovitev Slovenskega umetniškega kluba (SUK). Ustanovni občni zbor je bil 3. oktobra 1944 v Semiču, kraju, ki je deset mesecev prej gostil tudi udeležence prvega kulturniškega kongresa. Ker je potek in vsebino tega zbora že natančno obdelal Aleš Gabrič,¹⁵⁹ se posvetimo predvsem primer-

¹⁵⁸ Glej članek Josip Vidmar, »velik svobodoumnik«, pokleka pred komunistično partijo. Slovenski dom, 16. julij 1943.

¹⁵⁹ Slovenski umetniški klub. Zgodovinski časopis 1989, št. 1, str. 97–106.

javi števila udeležencev zbora z januarskim kongresom. Na občnem zboru je bilo 32 umetnikov, od teh 7 književnikov, 6 likovnih in 8 glasbenih umetnikov, 3 arhitekti in 8 članov Slovenskega narodnega gledališča na osvobojenem ozemlju.¹⁶⁰ Vsi na zbor vabljeni niso prišli, ker so bili nekateri zaradi različnih razlogov zadržani. S spiska povabljenih bom navedel le tiste, ki jih na prvem kongresu ni bilo in jih še nisem omenil: Ciril Kosmač, Jože Kranjc, Cvetko Zagorski, Milena Mohoričeva in Stanko Cajnkar, slikar Ive Šubic, arhitekti inž. Lojze Rojec, inž. Branko Simšič, inž. Saša Sedlar, inž. Marjan Tepina, inž. Elko Kocjan in inž. Edo Mihevc, glasbeniki Bojan Adamič, Karlo Rupel, Anton Lavrin, Ciril Cvetko, Pavle Šivic ter gledališčnici Vanda Ziherl in Vida Levstik.¹⁶¹

Zanimiv je tudi Ziherlov članek Slovenski kulturni delavci v narodnoosvobodilnem boju; izšel je tik po uradnem koncu svetovne vojne, 12. maja 1945, v Murski Soboti, ki jo je že dva meseca poprej osvobodila Rdeča armada.¹⁶² Članek z imeni sicer ni tako izčrpen kot prej omenjeni, vendar daje tudi nekatere vrednostne sodbe. Častno mesto med kulturnimi delavci v OF je po Ziherlovem pisanju pripadlo Josipu Vidmarju in Edvardu Kocbeku, za popularnega in najplodovitejšega pisatelja je proglasil Franceta Bevka, Vitomil Zupan je bil avtor najboljše novele iz partizanskega življenja, Dinga, omenja tudi slavnega slovenskega violinista Karla Rupla itd.

Seznam kulturnih delavcev OF, vendar le njegov literarni del, so zbrali Franček Bohanec, Emil Cesar in Stanko Janež ter pri tem dodali, da še ni dokončen.¹⁶³ Seznam je zelo dolg in našteva skoraj 240 imen. Merila pri opredelitvi kulturnega delavca so bila zelo velikodušna in je med njimi tudi mnogo manj ali malo poznanih piscev, nekateri so začeli pisati šele po vojni. Po drugi strani je verjetno nekoliko preohlapna opredelitev, da so bili so-

¹⁶⁰ Isto, str. 98.

¹⁶¹ AS I, fond CK KPS, f. 47, a. e. 14061.

¹⁶² Novi čas (glasilo OF za Štajersko in Prekmurje), Murska Sobota, 12. maja 1945. Leto I., št. 19.

¹⁶³ Literarno omizje, str. 240–243.

delavci OF vsi tisti kulturniki, ki so bili partizani, aktivisti, zaporniki, interniranci, izseljenci ali drugi rodoljubi, kot se glasi podnaslov seznama. Med partizani in aktivisti ne bi smelo biti večjih zadržkov, razen redkih izjem (npr. uvrstitev Finžgarja), precej drugače pa je pri zapornikih, internirancih in izseljencih. Med njimi je bilo namreč tudi precej privrženecv protirevolucionarnega tabora. Najbolj znan je gotovo France Balantič, ki pa ga seznam ne navaja.

Od partizanskih ustanov bi omenil le Znanstveni inštitut, ki ga je vodil profesor zgodovine na ljubljanski Filozofski fakulteti dr. Fran Zwitter. Ta sprva sicer ni bil deležen posebnega zaupanja slovenskih komunistov, vsekakor pa si ga je pridobil s svojim ravnanjem med nemško ofenzivo jeseni 1943. Kidrič ga je v pismu Kardelju 12. januarja 1944 opisal: »Za direktorja Znanstvenega inštituta pri IO smo postavili univ. prof. Zwittra, ki se je v ofenzivi zelo dobro pokazal – prenašal ranjence itd. – in je sedaj sploh na liniji.«¹⁶⁴ Za člane kolegija Znanstvenega inštituta so bili imenovani dr. inž. Fran Avčin, dr. Darko Černej, Stane Krašovec, Vladimir Krivic, dr. Cene Logar, dr. Pavle Lunaček, dr. inž. Dušan Sernec, prof. Joško Zemljak in Lojze Ude. Za namestnika direktorja je bil postavljen Boris Ziherl.¹⁶⁵ Za dopisne člane so bili izbrani Jože Lampret, dr. Stanko Peterin, dr. Lado Vavpetič, inž. Svetko Lapajne, inž. Josip Gruden, inž. Ivan Klemenčič, inž. Dušan Lasič, Lojze Dular, dr. Drago Cvetko, Josip Rus, Marjan Ahčin, dr. Bogdan Brecelj, Tone Ravnikar, Andrej Župančič, Fran Novak in Rudolf Obračunč. Za sodelavce pa še Jože Udovič, Cene Kranjc in Bogomir Gerlanc.¹⁶⁶ Kasneje so se mu pridružili še drugi – dr. Lavo Čermelj, Luka Sienčnik, Gino Marovič itd.

Ugotovitev Metoda Mikuža: »Od vseh inteligenčnih poklicev se je v Sloveniji najbolj častno izkazal zdravniški kader!«,¹⁶⁷ se zdi povsem umestna. Tudi Makso Šnuderl je bil podob-

¹⁶⁴ Izvori XV/13.

¹⁶⁵ France Škerl, Znanstveni inštitut. Zgodovinski časopis 1965–1966 (Zwitterjev zbornik), str. 34.

¹⁶⁶ Isto, str. 38.

¹⁶⁷ Isto, str. 150.

nega mnenja.¹⁶⁸ Konec koncev to potrjujejo tudi nekateri članki v ljubljanskem časopisju, ki imajo sicer primerno odklonilno stališče in zato tudi slog pisanja (npr. naslovi Zdravnikov naših »imenitna« dela s podnaslovom Dolga vrsta zdravniških imen in njihovih sramotnih dejanj v seznamu krvnikov slovenskega naroda;¹⁶⁹ Še eni slovenski krvniki – rdeči zdravniki¹⁷⁰ itd.), a vendar spričujejo veliko udeležbo zdravnikov v partizanskih enotah.

Vse to dokazujejo resnično impresivne številke. Pri tem naj poudarim, da so se po zaslugi prim. dr. Pavle Jerine-Lah in prim. dr. Božene Grosmanove zdravniki po vojni tudi potrudili in nadvse natančno zbrali podatke o partizanskih zdravnikih. Zbrane številke pričajo, da sta odšla v partizane v letu 1941 dva zdravnika (in še trije izgnanci v Srbiji), leta 1942 21 zdravnikov, v letu 1943 do kapitulacije Italije 18 in po njej 45, skupaj 63, v letu 1944 se je pridružilo partizanom 55 in leta 1945 še 3 zdravniki. Za 49 zdravnikov, ki so tudi bili v partizanski vojski, pa sestavljavki nista zmogli ugotoviti, kdaj so prišli. V partizane je torej šlo 196 slovenskih zdravnikov od 766, kolikor jih je bilo pred vojno v Sloveniji včlanjenih v zdravniško zbornico.¹⁷¹

Omenjeno Gradivo ne vsebuje le seznamov partizanskih zdravnikov, temveč našteva slovenske zdravnike – udeležence balkanskih vojn, jugoslovanske dobrovoljce iz prve svetovne vojne, Maistrove borce za severno mejo in aprilske prostovoljce iz leta 1941, pa tudi domobranske zdravnike, 28 po številu, kar sicer za preglede te vrste ni značilno. Od raznovrstnih podatkov je zanimiva zlasti analiza starostne sestave partizanskih zdravnikov, ker nekoliko

¹⁶⁸ AS I, Dnevnik dr. Maksa Šnuderla. Zapis z dne 27. februarja 1944: »Bral sem 2. štev. part. zdravniškega vestnika. Izvrsten je, kar imeniten. Da, naši zdravniki so se res postavili, menda ga ni stanu v našem gibanju, ki bi toliko dal, toliko koristil!« Ob teh pohvalah velja dodati, da je bil pisec, kolikor je iz celotnega dnevnika razvidno, zelo kritičen opazovalec vsega, kar se je okoli njega dogajalo, in pohval ni zapisal prav pogosto, tako da ima njegov kompliment zdravnikom še toliko večjo težo.

¹⁶⁹ Slovenski dom, 24. december 1943.

¹⁷⁰ Slovenski dom, 7. oktober 1944.

¹⁷¹ Gradivo o slovenski partizanski saniteti, str. 11.

odstopa od pričakovane. O tem pišeta avtorici sledeče: »Od zdravnikov, rojenih od leta 1871 do vključno 1900, torej ob napadu okupatorjev na Jugoslavijo leta 1941 starih najmanj 41 in več let (do 70 let!) jih je bilo v partizanih 41 (21%); rojenih od 1901 do vključno 1910 jih je bilo 70 (36%); rojenih po letu 1910 do vključno 1919 pa je bilo 72 partizanov (37%). Za 13 (6%) rojstno leto ni znano. Ob začetku vojne leta 1941 starih nad 31 let je bilo torej okrog 120 zdravnikov (60,8%), to je nad tri petine vseh slovenskih partizanskih zdravnikov. Z 31 leti je bil že vsak zdravnik zaposlen in ne več med najmlajšimi. Torej ne le mladina (kakor se to često poudarja), tudi stari in starejši so se častno odzvali. Velik del le-teh je bil takrat že materialno dobro preskrbljen, z različnimi službami in privatno prakso, s premoženjem in družino. Z odhodom v partizane so odšli v negotovost in niso stavili v nevarnost samo svojega življenja, ampak obstoj vse družine, zaslužek in imetje pa so izgubili. Večina jih vsaj takrat ni bila članov KP, da bi se po tej liniji eventualno čutili obvezane odzvati se. Šli so prostovoljno in iz prepričanja! Tudi Židov, za katere je bil odhod v partizane često rešitev, med Slovenci ni.«¹⁷²

Ob tem lahko rečemo, da so vzrok takemu številu zdravnikov v partizanih, tudi nekatere značilnosti, ki so lastne le zdravniškemu poklicu. Gotovo je že zdravniška etika, ki jo ob študiju medicine posebej izpostavljajo, močno vplivala, da so se mnogi odločili pomagati ranjenim borcem. Poleg tega tudi komunisti zdravnikov – zato, ker so jih potrebovali in še bolj zaradi njihovega idejno neproblematičnega delovanja – niso omejevali v njihovi dejavnosti.

Tretja večja stanovska skupina izobražencev, ki se je množično pridružila partizanskemu gibanju, so bili pravniki. Medtem ko so morali kulturni delavci svoj kongres preložiti na začetek leta 1944, je pravnikom uspelo 10. in 11. oktobra 1943 pripravili v Beli krajini (prvi del v Metliki in drugi v Suhorju) zborovanje, ki je imelo enak namen: pokazati pripadnost pravniškega stanu osvobodilnemu gibanju, pa tudi uveljaviti nov (revolucionaren) pogled na pravo. Organizacijo zborovanja so zaupali dr. Maksu Šnuderlu in dr. Ladu Vavpetiču. Na kongresu

¹⁷² Isto, str.45.

je imelo referate sedem pravnikov (dr. Lado Vavpetič, Lojze Ude, dr. Darko Černej, dr. Makso Šnuderl, Josip Rus, Zoran Polič in dr. Vito Kraigher). Udeležilo se ga je 85 pravnikov od 120, kolikor jih je tisti čas bilo v osvobodilnem gibanju. 35 jih iz različnih razlogov ni moglo priti.¹⁷³

Zborovanje ni ostalo skrito ljubljanskemu časopisju. To ga je pospremlilo s primerno naslovljenimi članki: »Pravniki«, *salonski komunisti se gredo »pravniški kongres«*, ipd.¹⁷⁴ Nasploh je bil ljubljanski tisk zelo gorak do pravnikov, ki so se pridružili osvobodilnemu gibanju. *Dozdaj rablji, odslej »sodniki« krvavečega slovenskega naroda!*¹⁷⁵ in podobni naslovi niso bili redki. Objavljali so, kar je na tem mestu pomembno, tudi sezname pravnikov, ki so jih dobili v zaplenjenem gradivu partizanske vojske. Eden takih v članku Rdeči sodniki – rdeči krvniki navaja 44 pravnikov, ki so bili na področju VII. korpusa NOVJ.¹⁷⁶ Vendar pokrajinska uprava ni ostajala le pri besedah. Poskrbela je tudi, da so nekatere partizanske odvetnike izključili iz stanovskih zbornic. Spomladi 1944 so bili tako iz advokatske zbornice izključeni dr. Marijan Brecelj, dr. Darko Černej, Jernej Stante, dr. Makso Šnuderl, dr. Ivan Vasič, dr. Lado Vavpetič, dr. Boris Puc, dr. Joža Vilfan, dr. Heliodor Modic, dr. Lojze Čampa in dr. Igo Gruden. Skupno število (11) ob velikem številu pravnikov na osvobojenem ozemlju niti ni tako veliko.¹⁷⁷

Po vojni je bilo zbranih precej podatkov o udeležbi pravnikov v osvobodilni borbi. O delu pravnikov je ob dvajsetletnici ustanovitve pravosodnih ustanov (leta 1964) izšla posebna številka revije Pravniki (glasilo za pravno teorijo in prakso). Za naše gledanje pa je pomenljiv prispevek, ki ga je v isti reviji leta 1968 napisal dr. Makso Šnuderl in nosi naslov Slovenski odvetniki v NOV. V njem je zajel 39 odvetnikov.

¹⁷³ Teodor Tominšek, Prvi zbor slovenskih pravnikov. Slovenski pravniki, str. 24–25.

¹⁷⁴ Slovenski narod, 29. november 1943.

¹⁷⁵ Slovenski dom, 27. oktober 1943.

¹⁷⁶ Slovenski dom, 30. september 1944.

¹⁷⁷ Izključitev nekaterih komunistov iz advokatske zbornice. Slovenec, 12. marec 1944.

Najbolj izčrpen pa je zbornik Slovenski pravniki v narodno-osvobodilni borbi, ki vsebuje poimenski seznam velike večine pravnikov. Tudi ta, podobno kot tisti za kulturne delavce, zajema širši okvir kot pa je pripadnost OF. Pravnike deli na naslednje kategorije: partizani (286), aktivisti OF (314), sodelavci OF (175), interniranci (150), zaporniki (117), izgnanci (50), na prisilnem delu (10) in vojni ujetniki (23). Pisci pri tem posebej opozarjajo, da številke ne gre seštevati, saj lahko ena oseba statistično spada v več kategorij. Seznam obsega okoli 650 pravnikov oziroma študentov prava in jih deli v naslednje poklice: odvetniki (113), odvetniški pripravniki (47), notarji (8), notarski pripravniki (21), sodniki (71), sodniki pripravniki (40), uradniki (120), nezaposleni diplomirani pravniki (25), pravniki z neugotovljenim poklicem (67) in študenti prava (160). Čeprav je seznam zavidljivo obsežen, pa odbor, ki je zbiral podatke, skromno pripominja, da naloge v celoti ni izpolnil in da ni mogel zbrati vseh podatkov. Glede na obsežnost opravljenega dela in časovno odmaknjenost (podatke so začeli zbirati leta 1976!) je skromnost gotovo odvečna. Večja škoda je, da se niso, podobno kot pri seznamu zdravnikov, lotili zbiranja podatkov o vseh, tudi protirevolucionarno usmerjenih pravnikih. S tem bi dobili možnost primerjave, ki bi bolj stvarno govorila o pomembnosti prispevka pravnikov v osvobodilnem gibanju, izognili pa bi se tudi dvomljivim interpretacijam. Tako je, denimo, kot žrtev okupatorjevega nasilja naveden tudi dr. Otmar Pirkmajer, liberalni politik, ki ga ne moremo šteti med privržence OF. Na drugi strani pa je iz nerazumljivih (ali pa tudi razumljivih, saj je bil po vojni na t. i. Nagodetovem procesu obsojen na 20 let zopora!)¹⁷⁸ razlogov izpuščen univerzitetni profesor dr. Boris Furlan; ta je kmalu, še v tujini (iz Ljubljane je odšel že marca 1941!), izražal naklonjenost za partizansko gibanje. V tujini je vodil akcije za njegovo popularizacijo, tako da ga je Slovenski dom označil »*sedanji Titov londonski kričač*«,¹⁷⁹ in se mu proti koncu, ko se je vrnil v domovino,

¹⁷⁸ O tem glej podrobneje Sirc, Med Hitlerjem in Titom.

¹⁷⁹ Boj vseučiliške mladine proti komunizmu. Slovenski dom, 23. september 1944.

tudi pridružil in bil od februarja 1945 do konca vojne na Bazi 20.¹⁸⁰

Izjemno pomembno vlogo in tudi delež med slovenskimi izobraženci v OF so imeli prosvetni delavci. O partizanskih šolstvu in učiteljih na tem mestu ne razpravljamo, ker sta to njihovo delovanje že monografsko obdelala Slavica Pavlič in Viktor Smolej.¹⁸¹ Po zbranih podatkih je bilo med aktivisti OF nad 1000 učiteljev in 269 profesorjev. V vojaških enotah je delovalo nad 300 učiteljev in nad 100 profesorjev.¹⁸² Čeprav številka že sama po sebi pove veliko, številnost udeležbe najboljše pokaže primerjava s celotnim številom prosvetnih delavcev pred vojno. Teh je bilo v šolskem letu 1939/40 v Dravski banovini 6783 (všteti so prav vsi, tudi visokošolski profesorji, bogoslovna učilišča itd.),¹⁸³ pri čemer je treba upoštevati, da je bilo izgnanih 979 učiteljev in 92 profesorjev.¹⁸⁴

Za vrednotenje pomembnosti prispevka slovenskih izobražencev so poleg (nepopolnih) številčnih podatkov pomembne tudi primerjave z nasprotno stranjo, o čemer bomo govorili v nadaljevanju, in predvsem primerjava z deležem izobražencev v drugih državah. Natančnih primerjalnih analiz, ki bi upoštevale kar največ elementov, zaenkrat še nimamo.

¹⁸⁰ Slovenski pravniki, str.179–196.

¹⁸¹ Partizansko šolstvo na Slovenskem. Založba Borec, Ljubljana 1981.

¹⁸² Šolstvo na slovenskem ozemlju v obdobju 1941 do 1945. Ljubljana 1971, str. 34.

¹⁸³ Isto, str. 24.

¹⁸⁴ Isto, str. 34.

*Protirevolucionarni tabor
v času delovanja
Rupnikove pokrajinske uprave
in njegov odnos do slovenskega
izobraženstva v Ljubljanski pokrajini*

I.

Po kapitulaciji Italije je protirevolucionarni tabor dobil v roke pokrajinsko upravo v Ljubljanski pokrajini in ustanovljeno je bilo slovensko domobranstvo, s katerim si je tudi vojaško opomogel po hudih vojaških udarcih (Turjak in Grčarice). Položaj protirevolucionarnih sil se je najbolj okreplil v Ljubljanski pokrajini, vendar so njegovi privrženci kmalu zatem začeli razpredati mrežo na Primorskem in spomladi 1944 tudi na Gorenjskem. Ti dosežki so bili mogoči predvsem s privolitvijo nemških zasedbenih oblasti. Protirevolucionarni tabor pa se ni le okreplil, temveč je doživel nekatere notranje spremembe, tako glede razporeditve politične moči kot tudi glede politične usmeritve.

II.

Ko je pokrajinska uprava prevzela večino organizacijskih, upravnih, idejnih in političnih nalog v protikomunističnem boju, se je močno zmanjšala vloga katoliške duhovščine. Škof Rožman je sicer še naprej veljal za glavno moralno avtoriteto, zato tudi ni bilo naključje, da so se nacistični oblastniki obrnili nanj za nasvet, kdo bi bil najprimernejši za voditelja pokrajinske uprave. Vendar se je tudi z načelnimi in javnimi obsodbami komunizma oglašil le še dvakrat: v pastirskem pismu 30. novembra 1943 je znova poudaril, da je komunizem najnevarnejši sovražnik krščanskih narodov in v pridigi na Miklavževo nedeljo (12. decembra 1943), ko je še zadnjič javno nasto-

pil proti komunizmu.¹ O njegovem nadaljnem javnem delovanju piše njegov življenjepisec Jakob Kolarič: »V Ljubljanskem škofijskem listu v letu 1944 več ne govori o komunizmu. V tem letu kliče vernike samo še k molitvi.«² Precej prahu je v povojnih polemikah dvigovala škofova maša pred prisego domobrancev na bežigranskem štadijonu 20. aprila 1944 (ob drugi prisegi, 15. januarja 1945, ga ni bilo), vendar je bolj kot njegova maša vprašljiva sama prisega.³ Ta pa se škofa neposredno ni dotikala. Škof Rožman je med prvimi, s psevdonomimom J. Andrejc, podpisal Narodno izjavo z dne 29. oktobra 1944.⁴ Navzoč je bil tudi na sestanku 28. aprila 1945 med Rupnikom in predstavniki Narodnega odbora za Slovenijo, kjer so mu očitali, da se je tudi politično udeleževal.⁵ Skušal je tudi posredovati pri gladih sporov med različnimi strujami v katoliškem taboru. Vendar lahko rečemo, da se je vse skozi držal bolj v ozadju. Izpostavil se je le v pismu papežu Piju XII. 20. novembra 1944, v katerem ga je naprosil, naj posreduje pri vodilnih zahodnih osebnostih, da zavezniška vojska zasede slovensko ozemlje in »naj v vsej deželi vzpostavijo svoj začasni režim pravičnosti in miru brez slehernega sodelovanja teroristične komunistične partizanske, Osvobodilne fronte.«⁶ Včasih je tudi poskusil prepričati najbolj gorečim bogoslovcem, da bi odšli k domobrancem in prijeli za orožje. Po kanonskem pravu je to nam-

¹ Kolarič, Rožman III, str. 236–243.

² Isto, str. 243.

³ O razlogih zanjo obstaja glede na čas nastanka zelo tehtna razprava Janeza Peršiča, Domobranska prisega dne 20. aprila 1944. Prispevki 1973, št. 1–2, str. 211–227. V emigraciji je o tej tematiki izšlo več razprav, med katerimi je zelo zanimiva Božidar Fink, Slovensko domobranstvo in njegova prisega. Vestnik 1984, št. 1. Vprašanje prisega pa je z različnih izhodišč osvetlil Boris Mlakar, Domobranska prisega. 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev (zbornik). Izdala Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1994, str. 114–120.

⁴ Pavle Rant, Krščanska demokracija in Slovenci (Svobodni pogledi na slovensko preteklost, sedanjost in prihodnost 5), Buenos Aires 1984, str. 39 (odslej Rant, Krščanska demokracija in Slovenci).

⁵ Metod Mikuž, Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB. Ljubljana v ilegali IV, str. 327–328.

⁶ Dokumenti iz arhiva dr. Kreka. Koledar svobodne Slovenije 1970, str. 90–91.

reč pomenilo, da so morali izstopiti iz semenišča. Pri tem ni bil najbolj uspešen.⁷

V novih razmerah je imela katoliška duhovščina kot celota manj izpostavljeno vlogo. Poglavitna skrb vojaških kuratov pod vodstvom docenta moralke dr. Ignacija Lenčka, vrhovnega domobranskega kurata, je bila predvsem moralna vzgoja vojakov.⁸ Še naprej pa je bila duhovščina zelo dejavna na propagandnem področju. Načelstvo vojaških kuratov je izdajalo različne brošure, na primer *Izoblikujmo nov tip slovenskega vojaka, 200?*, *Kaj mora vedeti vsak Slovenec o OF*, *Bodi tudi v vojski kristjan* itd.⁹ Najodmevnejša akcija katoliške duhovščine v času delovanja Rupnikove pokrajinske uprave je bil sklic duhovniške konference. Ta je trajala štiri dni, od 12. do 16. junija 1944. Na njej so sprejeli posebno resolucijo, v kateri so nastopili proti komunizmu in obsodili »izdajalsko početje« Metoda Mikuža, Franca Šmona in Avgusta Černetiča.¹⁰ Kljub prizadevanju, da bi zborovanje pokazalo popolno enotnost v pogledih duhovščine, se je kasneje izkazalo, da duhovniške vrste le niso bile tako enotne, kot bi na podlagi sprejete resolucije lahko sklepali.¹¹

Poleg pokrajinske uprave so tudi nemške zasedbene oblasti preprečevale, da bi postala katoliška duhovščina glavna okupatorjeva opora. Znano je, kako je nemški okupator ravnal s slovensko duhovščino na Štajerskem in Gorenjskem; v Ljubljanski pokrajini sicer ni imel takšnih namer, vendar je bil nacizem, v primerjavi s fašističnim režimom, tudi načeloma nenaklonjen katoliški veri. To so odražala tudi načela protikomunističnega boja, ki je izgubil

⁷ Glej Vladimir Kozina, *Komunizem kot ga jaz poznam* (Dokumenti I.), Buenos Aires 1972, str. 8–10, ki omenja, kako so se marca 1944 vsi bogoslovci (5. letnik) razen Vladimirja Kozine, kljub nasprotovanju škofa Rožmana, odločili, da odidejo k domobrancem. Pri tem so bili »uporniki grobi proti škofu«.

⁸ Kos, *Stalinistična revolucija II*, str. 73.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Protikomunistično zborovanje slovenske duhovščine. Slovenec, 17. junij 1944.

¹¹ N. M., *Omnes unum? Nova pot* (Glasilo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LRS) 1955, št. 7–9, str. 255–265 (odslej N. M., *Omnes unum?*).

pretežno verske poudarke, čeprav se jim zaradi sestave slovenskih protikomunističnih sil ni dalo povsem izogniti. V ospredje so prišle propagandne značilnosti, podobne nacistični ideologiji Nove Evrope.¹²

Glavno breme protikomunističnega boja je tako prevzela Rupnikova pokrajinska uprava in slovensko domobranstvo. Rupnikov položaj je zanimivo opisal dekan Matija Škerbec, po političnem prepričanju sicer šušteršičjanec in privrženec habsburške monarhije; še na omenjeni protikomunistični konferenci duhovščine (12.–16. junija 1944), je zagovarjal mnenje, da je vsega tedanjega zla kriv propad monarhije, ki je bila katoliška.¹³ Zapisal je: »General Leon Rupnik je prevzel pod nemško okupacijo to težko, nehvaležno in nevarno vlogo, da je sodeloval z okupatorjem in sprejel od njega pokrajinsko vlado v ljubljanski pokrajini. Nič ni čudno, če je morda general Rupnik ob polomu Jugoslavije, Francije in drugih držav smatral, da bo Nemčija vojaško zmagala in zato je mislil, da je treba računati s temi razmerami in rešiti, kar se more rešiti! Na vsak način moramo tudi njemu priznati, da je imel tudi dobre namene pomagati slovenskemu narodu v teh strašnih razmerah! Zgodovina bo morala priznati, da je v ljubljanski pokrajini v marsičem olajšal težko breme okupacije. Bil je odličen general, toda nikak politik – in to je bilo za njega usodno. Starejši in resnejši politiki vseh demokratičnih strank v Ljubljani niso hoteli ničesar storiti, kar bi se moglo smatrati kot kolaboracija z okupatorjem. Nihče ni hotel prevzeti kake odgovornosti, nihče se ni odzval njegovemu

¹² Zanimivo je, da v prvih pozivih za vstop v domobranske enote ne zasledimo verskih poudarkov. Glej članek Koga vabi slovensko domobranstvo v svoje vrste, Slovenski dom, 29. september 1943.

¹³ N. M., Omnes unum?, str. 257–258. Anonimni pisec poroča o Škerbčevem nastopu sledeče: »Na drugi strani pa je dekan Škerbec oblatil škofa Jegliča, J. E. Kreka in dr. A. Korošca. Kritika Jegliča: ‚Nemorala Jegliča je v tem, da je leta 1918 z vsem srcem privolil v zlom katoliške Avstrije in delal za ustanovitev Jugoslavije. Nesrečno leto 1918, ko je Jeglič potegnil za seboj vso slovensko kat. duhovščino. Kot škof se je udeležil socialističnega zborovanja in nam tako otežkočil borbo proti brezboštvu. Kam smo prišli! Sami smo krivi, če je danes tako! Ni zastonj Jeglič tako tožil zadnja leta svojega življenja v Stični!‘ Kritika Korošca: ‚Kako je mogel kot kat. duhovnik biti v vladi v Beogradu, kjer se je blatila naša kat. vera! Njegova največja napaka je v tem, da se je vezal na Jugoslavijo. Šušteršič je bil luč, Korošec njegova senca. Šušteršiču ne seže niti do kolen, pa četudi lestev pristavi!.«

vabilu k sodelovanju.«¹⁴ Tako je nastala praznina, ki so jo izrabili tisti, ki so v tem videli možnost za hitro uveljavitev. Škerbec nadaljuje: »Kaj radi bi bili pomagali generalu Rupniku z nasveti, ker pa nihče izmed resnejših političnih osebnosti ni hotel ne sodelovati in ne prevzeti kake odgovornosti, se je obdal z mladimi ljudmi, s študenti, z mladimi inteligenti in politično nezrelimi ljudmi. Ti so bili Rupnikovi politični svetovalci... In tej njegovi okolici je nadela naša javnost ime ‚Kindergarten‘... V ta krog so posebno spadali nekateri uradniki in sodelavci Slovenskega doma, ki je veljal nekako kot stražarsko glasilo.«¹⁵

Okoli Rupnika se je v pokrajinski upravi tako zbral krog mlajših in povečini še neuveljavljenih osebnosti. Ta si je izoblikoval tudi posebno ideologijo, ki je predvidevala, da bo domobranstvo jedro novega nacionalnega gibanja.¹⁶ Zanj je bilo značilno, da je gradila na protistrankarstvu in temu primerno zahtevala obračun s starimi politiki ter se zavzemala za »nacionalno revolucijo« po zgledu Pétainovega režima.¹⁷ Tudi spogledovanje z »voditeljstvom« (firerstvom) ni izostalo,¹⁸ vendar so ga morali na zahtevo predstavnikov nacističnega režima opustiti, češ da je firer le eden.

Zelo posrečeno jih je označil Tine Debeljak, ko je zapisal: »Resnično pa je tudi, da so relativno mnogo žrtev prinesle nove skupine mladine, prav tiste, ki jim je že prof. Ehrlich določil iti preko ‚izčrpane predvojne politične miselnosti‘ in stopiti ‚v brezpogojno službo slovenske oblasti‘ (Slovenska pot, 6). Če hočemo pisati zgodovino, pa čeprav samo obris teh let, ne moremo mimo nje, dasi se zavedam kočljivosti omembe, toda tudi pomembnosti njene vloge. Ta skupina je imela odločnost idealnega protikomunističnega borca in se je tudi žrtvovala, z mnogo članov, imela

¹⁴ Matija Škerbec, Spomini in reminiscence na katoliško gibanje med Slovenci zadnjih 35 let. Izdano okoli leta 1948 v ciklostirani obliki, str. 50–51 (odslej Škerbec, Spomini).

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Boris Mlakar, General Rupnik in slovensko domobranstvo. Zgodovinski časopis 1981, št. 3, str. 293 (odslej Mlakar, General Rupnik).

¹⁷ Glej npr. članek Janka Jazbeca-Jankoviča, Nacionalna revolucija. Slovensko domobranstvo, št. 8, 16. november 1944.

¹⁸ Mlakar, General Rupnik, str. 293.

svoj cilj o novem upravljanju naroda, strokovno se je pripravljala na prevzemanje vodstva, imela zaslombo pri najvidnejših predvojnih katoliških politikih, ki so v njej gledali svoje naslednike. Toda verjetno zaradi njih mladosti še ne – neposredne, temveč tiste, ki naj šele začno svoja ‚vajeniška leta‘ javnega delavca po demokratični metodi od spodaj navzgor, začeni pri delu v vaških strankarskih odborih, kar bi naj jih pripeljalo postopoma po delu in sposobnosti k ‚mojstrstvu‘ do najvišjih položajev... Vojna je prehitela ta ‚učna leta‘ in v vojnih časih je mladina dozorela hitreje kot ‚bi smela‘. Kot prezgodaj zrela je bila nepočakana, hotela – dobro dvajsetletna – brezobzirno preskočiti generacijo trideset in štiridesetletnikov, ki je deloma že imela demokratično legitimacijo izpred vojne... Bila je to revolucionarna mladina na protirevolucijski strani, ki je zamudno dobo za legitimnost hotela nadomestiti z zavzetjem postojank na podlagi – tveganja, boja in žrtev. To daje gotovo svoje pravico. Toda tudi sistem, ki temelji načelno na zgodovinsko-pravni legitimnosti, na volilni demokratičnosti od spodaj iz ljudstva, ni mogel sprejeti enakovrednega partnerja to novo, nepočakano mladost, sicer polno požrtvovalnosti, toda tudi ‚frakcionaštva‘ v stranki pa neskrte želje po čimprejšnji oblasti. Nastopala je vidno oddvojeno kot samostojna skupina, ki je ne veže ne strankarska ne sicer podrejena poslušnost. Ta mladina je že v akademskih letih šla svoja pota, ustanovila svoje starešinstvo... bila proti predhodni ‚križarski‘ generaciji, kulturni, a filokomunistični, izrazito politična, in ekstremno protikomunistična... predvsem se je tudi skušala gospodarsko osamosvojiti... Tako je tudi zdaj samostojno dala povelje na Turjaku in se ni pokorila vojaškim poveljnikom. Ta se ni sestavljala samo iz akademske mladine določene skupine, ampak so se ob njej zbirali tudi drugi ambiciozni ljudje starejših let, ki so ob njej hoteli priti do uveljavitve. Ti so se zbirali ob nosilcih oblasti in se postavljali v nasprotje s predstavniki legitimistov v javni upravi, ki so se umikali spričo njih prevelike naslonitve na okupatorjevo oblast, še bolj v ilegalno delavnost. Iz tega vzdušja je nastajalo vidno nasprotje med predvojnimi zastopniki političnih strank in med mladino, ki je iskala še med okupacijo bazo za novo politično organizacijo naroda, in jo tudi našla v – domobranstvu.«¹⁹ Edina pomembnejša stvar, ki je pri tem Debe-

¹⁹ Debeljak, Zapiski ob robu, str. 107–108.

ljak ni načel, je vprašanje odgovornosti tistih, ki so s svojo vzgojo tudi nekoliko prispevali k »nehvaležnosti« mladine.

Tako so prevladovali v vodstvu pokrajinske uprave zlasti izrazito protikomunistično usmerjeni mlajši izobraženci. Med njimi so bili predvsem stražarji in glavačevci, torej tisti iz katoliških vrst, ki so že imeli politične izkušnje v protikomunističnem boju. Po drugi strani pa so se znašli v okolici Rupnika tudi politično dotlej povsem neznani ljudje. Tak je bil Stanko Kociper, sicer pisec in dobitnik nagrade za roman Goričanec, ki pa je bil, ko se je pojavil v politični vlogi, tako neznan, da tudi »vsevedni« VOS sprva sploh ni vedel, za koga gre, in so ga v začetku celo zamenjevali s soimenjakom, krščanskim socialistom.²⁰ Vzrok hitrega vzpona na političnem prizorišču so bile tudi »sorodstvene« zveze z generalom Rupnikom. Po smrti moža kapetana Dejana Suvajdžića, konec septembra 1943²¹ se je ponesrečil z motorjem, se je namreč Rupnikova hči Ksenija zagledala v postavnega in ženskim očem dopadljivega mladeniča, s katerim se je poročila 11. februarja 1945. To sicer ni pomenilo, da Kociper, kot mnogi znani Slovenci prleškega rodu, ni imel političnega talenta, predvsem pa izjemno bistrega uma,²² vendar pa bi kljub temu v drugačnih okoliščinah le stežka tako hitro prišel na pomembno mesto.

Med politične »neznance« na slovenskem političnem prizorišču lahko štejemo tudi maloštevilno skupino slovenskih ljoticévcév (Ljenko Urbančič,²³ Izidor Cergol, Boris

²⁰ ASI, fond VOS II-3, a. e. 874-875. Nedatirano poročilo, verjetno z začetka leta 1944. V njem je bilo zapisano: »Zadeva Kociper. Sta dva Stanka Kocipra. Eden je jurist, bivši stražar, organizator JRZ, danes gotovo sumljiva oseba, avtor neke knjige, ki je lani jeseni izšla in je dobila neko nagrado.«

²¹ †Domobranec stotnik Suvajdžić Dejan. Slovenski dom, 23. 9. 1943.

²² Glej Pogovor s Stankom Kociprom. Zbornik Dom in svet 1992, str. 47-64. Tudi ob prihodu v domovino »Bog – narod – domovina« (Slovenec, 7. avgust 1993), potem »Govoril sem iz srca za srce...« (Večer, 28. avgust 1993) in v anketi Kaj se je zgodilo s slovensko zgodovino? s prispevkom Rupnik v Razgledih, 15. april 1994, str. 12 in 17.

²³ Zelo zanimivi so Urbančičevi spomini o tem, kako se je med prvimi pridružil domobranstvu. Glej Ljenko Urbančič, Srečanja, portreti, dejanja. Založba M&M, Ljubljana 1991. Zlasti velja gornja ugotovitev za spis Kdo so bogovi, kdo volovi? (str. 106-109).

Smerdu...). Za njihov nastop na slovenskem političnem prizorišču je bil zlasti pomemben prihod Izidorja Cergola, starešine slovenskega mladinskega Zbora, iz Beograda poleti 1944. Vzroki za njihov vzpon so bili nekoliko drugačni od naštetih. Bili so verjetno edina slovenska politična skupina, ki je bila tudi idejno blizu nacionalsocializmu in se je po njem tudi zgledovala. Uveljavili so se zlasti po čistkah in zamenjavah v pokrajinski upravi poleti 1944. Drugače kakor katoliški, odločno protikomunistični krog Rupnikovih privržencev, ki pa niso verjeli v končni nemški uspeh, so bili ljotičevci prepričani v zmago nacistov in njihov »novi evropski red«. Tako je v poročilu VOS 30. junija 1944 informator Vane – v resnici Marica Malahovsky, Rupnikova osebna tajnica in zatorej izjemno dobro seznanjena z razmerami v njegovi bližini – zapisal(a): *»Prav tako so med njimi samimi trenja, posebno otipljivo pa med dr. Pušem, dr. Kociprom Stankotom in Jeločnik Nikolajem na eni strani, ki zahtevajo, da Slovenci ostanemo le Slovenci ter izigravamo Nemce, kolikor je mogoče ter sodelujemo z njimi samo toliko, kolikor je za koristi slov. naroda nujno potrebno. Na drugi strani Cergol, Ljenko Urbančič, Smerdu Boris, ki zavzemajo vedno bolj trdne pozicije ter imajo večji vpliv na gen. Rupnika (posebno Cergol) in ki so odločno za popolno sodelovanje z Nemci, v katerih vidijo edino možnost obstanka in bodočega življenja slov. naroda.«*²⁴ Iz teh krogov je menda tudi prišla pobuda za ustanovitev slovenske nacionalsocialistične stranke, do katere pa ni prišlo.²⁵

²⁴ AS I, fond VOS II-3, a. e. 1498-1503.

²⁵ Slovenes and their liberty struggle during the occupation time. Napisali Mirko Bitenc, Marko Kranjc, Miloš Stare in Andrej Križman. Izdal Narodni odbor za Slovenijo 1945 (odslej Slovenes and their liberty struggle). Njen delni slovenski prevod je v AS II, fond KUZOP, f. 923/II/7 (navedbe strani se nanašajo na prevod!). Brošura je bila v angleščini napisana zato, da seznanijo zahodne države z videnjem medvojnih razmer v Sloveniji z vidika protirevolucionarnih sil ter da opozori na njihov prispevek v boju proti okupatorju. Takih prispevkov je bilo še več. Med drugim so bile v angleščino prevedene tudi Črne bukve (glej AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond Pokrajinska uprava, f. 119 in AS I, fond VOS II-3, a. e. 1486-1497), a nato iz neznanega razloga niso bile natisnjene.

III.

Omenjene skupine so prišle v spor s strankarskimi voditelji, ki se je z bližajočim koncem vojne vse bolj poglobljajal. Voditelji tradicionalnih strank so ob vzpostavljanju pokrajinske uprave razumeli Rupnikovo sodelovanje z nacisti kot njegovo žrtvovanje. Kasneje, ko bi opravil svojo nalogo in se pravočasno umaknil, so mu bili pripravljene za to tudi priznati zasluge.²⁶ Vendar ni šlo vse tako, kot so si želeli v strankarskih vodstvih. To se je jasno pokazalo dokaj pozno, šele jeseni 1944. Rupnik, predvsem na prigovarjanje mlajših sodelovalcev, ni pristal na prenos domobranske vojske pod okrilje Narodnega odbora za Slovenijo, ki so ga sestavljale predvojne stranke, temveč je vztrajal pri začrtani poti. S tem so preprečili poskus, da bi domobranska vojska prišla pod nadzor Narodnega odbora za Slovenijo in se preoblikovala v slovensko narodno vojsko ter se tako odvrnila od nemškega skrbništva.²⁷ Tine Debeljak je to dejstvo pospremil z besedami: »Kakor je videti, se je od jeseni 1944 pojavljal v slovenski protikomunistični skupnosti razkol v gledanju na konec.«²⁸

V protirevolucionarnem taboru sta se tako izkristalizirali dve skupini. Nasprotni pol krogu politikov, zbranih okoli Rupnika, so v protirevolucionarnem taboru predstavljale predvsem tradicionalne predvojne stranke, ki so se od omenjene skupine razlikovale po svojem »anglofilstvu«. Te stranke pa seveda notranje niso bile homogene. V JNS sta se po Kramerjevi smrti borili za prevlado dve struji, prav tako so v SLS potekale razprave in zakulisni boji za vodstvo v stranki še v aprilu 1945. Še manj pa so bili seveda enotni nazorski tabori kot celote. Tako je na liberalni strani po kapitulaciji Italije Napredna delovna skupnost zamrla. V katoliškem taboru pa se tudi

²⁶ Tine Debeljak, Zapiski ob robu, str. 108.

²⁷ Podrobneje o tem glej Boris Mlakar, Slovenska protirevolucija s posebnim ozirom na konec vojne. Prispevki 1990, št. 1–2, str. 107–119 (odslej Mlakar, Slovenska protirevolucija).

²⁸ Debeljak, Zapiski ob robu, str. 102.

niso zmogli zediniti glede enotne politike, tako da sta propadla poskusa povezave v Katoliški blok in Slovensko ljudsko skupnost.

Spor z Rupnikovo okolico je pred voditelje predvojnih strank tako postavil nov, nepričakovan problem, ki je še bolj zapletel njihov položaj. Že dotlej niso mogli razrešiti temeljnih perečih vprašanj, ki so se pojavljala od začetkov državljanske vojne: z neuspešnim prehodom najštevilnejšega dela protirevolucionarnih vojaških enot (najprej vaških straž, zdaj domobranskih enot) v ilegalo in malo uspešno vojaško organiziranje samostojnega protiokupatorskega upora. Tudi upanje v možnost pomiritve z OF jeseni 1944 med nekaterimi (npr. Andrej Gosar, Jakob Šolar, Bogdan Ferlinc, Ivan Pucelj, Otmar Pirkmajer...) ²⁹ še ni zamrlo, čeprav se je zdela pomiritev v primerjavi s prejšnjimi poskusi še manj verjetna, saj je OF 15. septembra 1944 celo javno zaprla vrata drugim skupinam za vstop v organizacijo. Po drugi strani pa je tudi glavni nasprotnik, OF, že pridobil pomemben položaj na mednarodni ravni; izpričali so ga sklepi teheranske konference in nato predvsem Viški sporazum. Po kapitulaciji Italije se je vloga Slovenske zaveze zmanjšala, poleti 1944 pa je postalo očitno, da to ni več organizacija, ki bi ustrezala tedanjim potrebam. Zato so jeseni 1944 sklenili ustanoviti Narodni odbor za Slovenijo, ki naj bi ponovno združil sile protirevolucionarnega tabora. V odboru so bili zastopani predstavniki ljudske in liberalne stranke v razmerju 7:6. Obenem so oblikovali svoj program, izražen v »narodni izjavi« 29. oktobra 1944. ³⁰ Izjava se je od prejšnjih programov (na primer od Londonskih točk in programa Slovenske zaveze) bistveno razlikovala v tem, da si je vrhovno oblast zadržal kar Narodni odbor, medtem ko so jo prej prepuščali begunski vladi v Londonu. Razlog za tako »revolucionarno« dejanje, kot ga duhovito opisuje Boris Mlakar, je bil seveda sporazum Tito-Šubašić. ³¹ Položaj je bil nadvse

²⁹ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 467.

³⁰ Miloš Stare, Narodni odbor za Slovenijo. Namen naše narodne politike (Svobodni pogledi na slovensko preteklost, sedanost in prihodnost 3). Buenos Aires 1980 (odslej Stare, Narodni odbor za Slovenijo).

³¹ Mlakar, Slovenska protirevolucija, str. 112–113.

protisloven. KPS oziroma KPJ si je kot zagovornica revolucionarnih teženj na vse kriplje prizadevala dati prevzemu oblasti čimbolj legitimen in legalen videz zaradi mednarodnih okoliščin, ki jih je narekovala protihitlerjevska koalicija.³² Na drugi strani pa je protirevolucionarna stran, združena v Narodnem odboru, zastopnica legalnih oblik in nasploh legitimizma, v »narodni izjavi« v bistvu zagovarjala revolucionarne poglede. Ob tem so se med strogimi privrženci legitimizma, kot je bil na primer inženir Bogdan Ferlinc, pojavljali tudi naslednji pomisleki: *»Obstoj NO pomeni torpedovanje Jugoslavije. Belgrajska vlada je zakonita vlada in predstavnica Jugoslavije. Kralj jo je imenoval in odobril. Četudi bi bil prisiljen, storil je. Iz tega dejstva slede za vsakega Jugoslavana dolžnosti, da slede belgrajski vladi.«*³³ Vse te »nenavadnosti« so bile povezane z mednarodnimi vidiki, kjer pa slovenske razmere niso bile obravnavane kot samostojen problem, temveč le kot del v reševanju celotnega jugoslovanskega vprašanja. Ali bo po vojni zmagala in prevladala OF ali protirevolucionarni tabor, ni bilo prvenstveno odvisno od razmer v Sloveniji.³⁴ Tako se je pokazala vsa protislovnost položaja, v katerem so se znašle predvojne stranke. Čim bolj se

³² Tako je, gledano z mednarodnopravnega vidika, Jugoslavija vseskozi obstajala kot subjekt (seveda v zavezniškem svetu!). V tem pogledu prihod komunistov na oblast formalno gledano ni bil izpeljan na revolucionaren način. Uveljavljanje partizanskega gibanja v mednarodnem pogledu je po teheranski konferenci, ko je bilo priznано kot soborec, potekalo prek dveh sporazumov med Titom in Šubašićem ter se je izrazilo v ustanovitvi začasne vlade Demokratične federativne Jugoslavije 7. marca 1945, ko je njenega predsednika Josipa Broza Tita imenoval kraljevi namestniški svet. Ta posebnost v razvoju seveda ni pomenila zanikanja notranjih revolucionarnih sprememb, ki so nato bistveno zaznamovale povojni razvoj.

³³ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 823.

³⁴ To pa ne pomeni zanikanja prispevka slovenskega osvobodilnega gibanja v boju proti okupatorju, temveč le, da so zlasti Britanci razmere v Jugoslaviji presojali predvsem glede na odnos med Mihajlovičevimi privrženci in Titovim partizanskim gibanjem. Odločitev za podporo slednjemu so Britanci sprejeli v prvi vrsti zaradi vojaških razlogov – ocenili so, da Titovi partizani nudijo največji odpor okupatorjem – manj pomembno pri tem je bilo sodelovanje četnikov z okupatorji. Poleg tega je bilo za britansko odločitev pomembno mnenje, da so le komunisti sposobni znova združiti jugoslovansko državo in prekiniti državljansko vojno.

je vojna približevala koncu, tem bolj so se te morale omejevat na reševanje lastne kože, čeprav ne bi mogli reči, da se je s porazi osnih sil trdnost protirevolucionarnega tabora omajala.³⁵ Tako je Tine Debeljak po vojni resignirano zapisal: »Čimbolj so naši domobranci čistili Slovenijo partizanov, bolj so oni bili gotovi zmage, kajti čas in zunanja politika vseh zaveznikov je delala zanje.«³⁶

Kljub omenjenemu razvoju dogodkov jeseni 1944 pa je bila večina privržencev protirevolucije še naprej optimistična.³⁷ Skladno s takim prepričanjem se je Narodni odbor že jeseni 1944 začel pripravljati na prevzem oblasti v Sloveniji ob koncu vojne in nazadnje celo sklical prvo sejo slovenskega parlamenta 3. maja 1945.³⁸ Že jeseni 1944 so začeli pripravljati temeljne in celo izvedbene akte in elaborate o povojni ureditvi. K temu so pritegnili tudi nekatere strokovnjake. Dr. Leonida Pitamica, univerzitetnega profesorja s pravne fakultete in avtorja knjige *Država*³⁹ – od tod psevdo-

³⁵ Glej npr. Thomas M. Barker, *Socialni revolucionarji in tajni agenti. Koruški slovenski partizani in britanska tajna služba*. Mladinska knjiga, Ljubljana 1991, str. 196, kjer je zapisano kot Dodatek D (poročilo o Sloveniji – poročilo podpolkovnika Petra N. M. Moora z dne 14. februarja 1945) tudi naslednje: »Vsaj med osebjem ‚pokretnih‘ (mobilnih) bataljonov, kjer so sami prostovoljci, je morala veliko boljša kot med partizani. Razlogi so slaba hrana pri partizanih, popuščanje partizanske iniciative in visoke izvežbanosti belogardistov v protipartizanskem boju, pridobljena pri Nemcih, vključno z uporabo močnih smučarskih patrol. ‚Pokretni‘ bataljoni so si nespodbitno pridobili prednost pred partizani v velikih predelih gozdnate pokrajine, ki so veljala prej za partizanska oporišča. Amnestija 15. januarja ni prinesla niti enega dezerterja in slovenski partizani priznavajo, da je bela garda trd oreh, če ni celo hujša od ustašev. Čete bele garde so uporno branile Ribnico in Kočevje in so sposobne za drzne ofenzivne akcije, kar kaže omenjeni vdor v Črnomelj v novembru.« (odslej Barker, *Socialni revolucionarji*).

³⁶ Tine Debeljak, *Prvi slovenski parlament v Ljubljani 3. maja 1945*. Zbornik svobodne Slovenije 1965, str. 280 (odslej Debeljak, *Prvi slovenski parlament*).

³⁷ Mlakar, *Slovenska protirevolucija*, str. 112.

³⁸ Podrobneje glej Debeljak, *Prvi slovenski parlament*, str. 280–286.

³⁹ Založila Družba sv. Mohorja v Celju 1927. O Pitamicu glej tudi poseben blok v *Novi reviji*, št. 96–99, str. 843–871, ter tudi prispevek Mira Cerarja jr, K Pitamicevem pravu in revoluciji, ter ponatis Pitamičevega nastopnega predavanja *Pravo in revolucija*. Časopis za kritiko znanosti, 1990, št. 132–133, str. 13–40.

nim Državnik – so celo hoteli imeti za predsednika. Tako je Šmajd zabeležil: »Z 311 (op. avtorja – Mirko Bitenc) *sva bila pri Državniku in mu pokazala besedilo N. od 22. 10. Pregledali smo ga od odstavka do odstavka in jo predabatirali. Ničesar ni izrazil proti njej. Rekel je le, da zaenkrat še ne gre zraven, ker ni zavarovana in zajamčena tajnost, da pa nanj lahko vedno računamo, ko se razmere nekoliko spremene.*«⁴⁰ Morda je bil tudi to razlog za njegove težave s povojnimi oblastni, ko so ga skupaj s Karlom Oštirjem, Alešem Ušeničnikom, Francem Vebrom in Rihardom Zupančičem izključili iz (S)AZU.⁴¹ Za nasvet glede grba pa so se obrnili na Josipa Plečnika in na tedanjega ravnatelja Narodnega muzeja Josipa Mala, tudi nadaljevalca popularne Grudnove Zgodovine slovenskega naroda, ki je bila pred časom ponatisnjena.⁴²

Tak optimizem v ugoden razplet dogodkov ob koncu vojne je utemeljevalo upanje v zavezniško pomoč. Tudi tu smo priča določenemu protislovju. V nasprotju s predstavniki tradicionalnih predvojnih strank lahko med komunisti prav tedaj znova zaznamo zelo zadržan, če ne celo sovražen odnos do angleške politike. Če je tedaj beseda »Angleži« med komunisti imela neprijeten zven, je imela na nasprotni strani, med predstavniki strank, združenih v Narodnem odboru, magičen pomen, ki je navidez razreševal vse težave. Te pa so se v nasprotju z njihovimi pričakovanji razvijale vse manj njim v prid. Očitno so bili iskreno prepričani, da so z medvojnimi odločitvami ravnali prav in v prid zavezniških sil. Taka dejavnost je v resnici obstajala, a zaenkrat vemo razmeroma malo o njej.

Po zaslugi spominov Vladimirja Vauhnika z naslovom Nevidna fronta še največ vemo o obveščevalnem delovanju. Pod šifro BBZ (Berliner Börsen Zeitung) je razpredel široko obveščevalno mrežo, katere tipalke so segale vse do Berlina, Dunaja, Beograda in Zagreba. O

⁴⁰ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 823.

⁴¹ Alenka Puhar, Pet neoseb išče avtorja. Delo, 27. januar 1989, in ista, Znameniti možje sredi vojne in v dveh obdobjih kulturnega molka (6 nadaljevanj). Delo, 1. marec 1989 – 5. april 1989.

⁴² A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 1328.

njegovem delovanju je moč zaslediti precej protislovne ocene,⁴³ ki pa bodo verjetno kmalu bolj natančno pojasnjene.⁴⁴ Sicer pa je Vauhnikovo obveščevalno delo bilo večinoma usmerjeno v zbiranje vojaških in strateških podatkov za zahodne zaveznike, čeprav je bilo vmes tudi nekaj političnih poročil. Vauhnik je v spominih navedel statistiko organizacije BBZ. Zapisal je: *»Poslanih je bilo čez 70 obsežnih poročil s podatki za vsa področja sovražnikovega delovanja, 1250 vprašanj in problemov je bilo rešenih v telegramskega stilu, okoli 900 obvestil je bilo posvečenih čisto vojnim zadevam, kakor so na primer: znaki za čas in prostor sovražnikovih ofenziv itd., podatki o pregrupiranju, premikanju in moči sovražnikovih čet, tehnični podatki o novem orožju, o tovarnah, o prometnih problemih, o težkočah v vojni industriji, o posledicah bombardiranj, o razpoloženju v Nemčiji in na zasedenem ozemlju. Tudi poročila politične narave so bila vmes. Seveda so bila poročila, ki so se tikala našega ozemlja, obširnejša. Koliko je to poročanje bilo točno in resnično? Ugotovil sem, da je bilo 65% vseh vesti resničnih ali vsaj zelo verjetnih. 25% je bilo takih, da se je iz njih lahko zaključilo, da se more to in to zgoditi, ali pa so bili podatki presplošni, da bi se brez pomoči nadaljnjih virov ali dopolnitev mogli praktično uporabiti. Končno je bilo 10% vesti, ki so bile brez podlage, podtaknjene ali produkt domišljije, pretiravanja, sovraštva ali predsodkov. Ne sme se pozabiti, da je naša centrala imela na razpolago na tisoče obvestil, poročil, skic in informacij. Vse to smo morali pregledati; dve tretjini sta bili neuporabljivi. Ta mala statistika se nanaša na delo čisto strokovnega štaba v BBZ, med tem ko je AA. (op. avtorja – Ante Anič) še posebej sestavljal številna poročila, ki so se nanašala na tehnično torišče in na politični položaj na Balkanu. Posebno bogato je bilo tudi gradivo Joja*

⁴³ Tako je v domovini izšel le prvi del (do okupacije Jugoslavije) spominov (Nevidna fronta. ČGP Delo, Ljubljana 1972) s predgovorom Dušana Bibra in spremno besedo Maksa Šnuderla. Slednji je v njej podvomil v popolno verodostojnost medvojnega dela spominov, češ da so jih pre naredili izdajatelji. Celotne spomine je izdala Svobodna Slovenija v Buenos Airesu leta 1965 (odslej Vauhnik, Nevidna fronta).

⁴⁴ Ivo Jevnikar namreč pripravlja na podlagi švicarskega arhiva posebno študijo o Vauhnikovem delovanju.

(op. avtorja – Josip Golec) v Trstu, ki se je nanašalo na primorsko območje. Redek svetovni časopis je lahko nudil tako mnogotera poročila kot mi z našimi periodičnimi poročili, študijami, predlogi in opazovanji. In vendar je bilo to naše, na prvi pogled velikansko delo, samo kapljica v veliki sod, kamor se je stekala nepregledna množina obveščevalnega materiala z vsega sveta.«⁴⁵

Druga pomembna obveščevalna mreža, ki je delovala tudi za zaveznike, pa je bila tista, ki jo je vodil inž. Janko Mačkovšek, s psevdonimom Lah, član vodstva JNS in ožjega odbora Slovenske zaveze. Ta je bila doslej precej manj znana v širši javnosti, vendar je z objavo Mačkovškovega dosjeja, ki ga hrani Arhiv MNZ, odstrta tudi ta tančica.⁴⁶ Drugače kakor Vauhnikova je zbirala predvsem politične in situacijske podatke o razmerah v Sloveniji in na področju celotne Jugoslavije in jih nato na različne načine pošiljala v tujino. Najpomembnejša redna zveza je bil v Bernu predvojni jugoslovanski diplomat pri Društvu narodov Vladimir Miselj, s psevdonimom Bled. Celotna mreža je bila zelo dobro organizirana in je segala v vse javne, politične in vojaške ustanove pod okupatorjevim nadzorom, pa tudi v vrste partizanske vojske in OF. Slovela je kot najučinkovitejša, bile pa so seveda tudi še druge, na primer tista s katoliškim predznakom, čeprav zaradi razširjenosti in narave delovanja pri teh organizacijah težko govorimo o strankarski pripadnosti, saj so imele sodelavce najrazličnejših političnih in tudi strokovnih usmeritev.

Seveda pa podtalno delovanje protirevolucionarnega tabora ni bilo omejeno le na zbiranje obveščevalnih podatkov. Poleg omenjenih priprav na povojno življenje, zbiranja gradiva za mirovne konference, je bilo zelo razvito tudi propagandno delovanje, tiskanje podtalnega časopisja in letakov. Ilegalne vojaške organizacije, Slovenska, Sokolska in Narodna legija, so bile ustanovljene

⁴⁵ Vauhnik, Nevidna fronta, str. 406–407.

⁴⁶ Jera Vodušek-Starič, »Dosje« Mačkovšek. Viri 1994, Izdalo Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994.

kmalu po okupaciji. Ta široko razpredena podtalna dejavnost pa se ni zmogla razviti v oboroženi odpor proti okupatorju. Ostalo je le pri poskusih.⁴⁷ Edina izjema je bilo gibanje štajerskih četnikov pod vodstvom Jožeta Melaherja-Zmagoslava.⁴⁸

Nemški okupatorji so zaradi protiokupatorske dejavnosti mnoge privrženice protirevolucije tudi aretirali. Tako je gestapo aprila 1944 začel pošiljati nezaželene v koncentracijsko taborišče Dachau. Zaradi tega so na seji širšega odbora SLS 10. aprila 1944 omejili ožji odbor SLS le na tri člane.⁴⁹ Kljub temu pa se aretacijam ni dalo povsem izogniti. Tako so junija 1944 Nemci prijeli več pripadnikov Narodne legije in jugoslovanske vojske v domovini, npr. polkovnika Andreja Glušiča in majorja Vujoševiča.⁵⁰ Poleti 1944 so bili aretirani tudi Janko Mačkovšek, Ivan Pucelj, Dinko Puc, Oton Fettich in Drago Supančič; poslali so jih v Dachau, kjer so nekateri tudi umrli (Mačkovšek, Puc, Pucelj). V Ljubljani je postalo tako »vroče«, da se je Vauhnik prek Trsta umaknil v Švico, kamor ga je poklical skrivnostni Ante Anič, ki je v spominih naveden le kot AA.⁵¹ Za glavnega agenta v Trstu, Joja (Golec), pa je bilo že prepozno. Gestapo ga je aretiral tik pred nameravanim umikom v Švico.⁵² Konec oktobra 1944 so prijeli Jakoba Šolarja in Andreja Gosarja.⁵³ Nov val so pomenile obsežne t. i. decembrske aretacije.⁵⁴ Novembra in decembra 1944 in januarja 1945 so bili med aretiranimi večinoma pripadniki Slovenske, Sokolske in Narodne legije. Nemci naj bi aretirali oko-

⁴⁷ O tem glej na primer videnje Ivana Korošca, Prva nacionalna ilegala: Štajerski bataljon. Ljubljana 1993.

⁴⁸ Jože Melaher, Četniki na Štajerskem. Zbornik svobodne Slovenije 1965, str. 245–260 (odslej Melaher, Četniki na Štajerskem).

⁴⁹ Mikuž, Pregled IV, str. 242.

⁵⁰ Slovenes and their liberty struggle, str. 24.

⁵¹ Vauhnik, Nevidna fronta, str. 386–396.

⁵² Isto, str. 411–415.

⁵³ Simšič, Gosar, str. 53–54.

⁵⁴ Martin Žekar, Pričevanje I. Zbornik svobodne Slovenije 1962, str. 53–69 (odslej Žekar, Pričevanje); Vinko Lipovec, V dachauskem taborišču. Zbornik svobodne Slovenije 1973–1975, str. 106–114 (odslej Lipovec, V dachauskem taborišču).

li 150 ljudi – med njimi so bili Milan Finec, šef obveščevalne službe, Ivo Kermavner, poveljnik Slovenske legije za Ljubljano, Henrik Goričan, duhovnik in vojaški kaplan jugoslovanske vojske, major Ladislav Bevc, Štefan Kuhar, Boris Grad, major Ladislav Križ, profesor Vinko Lipovec, p. Klavdij Okorn, p. Beno Korbič, p. Engelhard Štucin, Anton Skubic, Edvard Antosiewicz, Bert Ilovar, Otmar Pirkmajer, Stane Leskovec, Stane Pirc, Stane Bitenc, Vinko Mehle, Albin Bezek, Ivo Marinčič, Stanko Dimnik, Janko Köstl, Mirko Božič, Ernest Peterlin, Milan Bano, Srečko Kristan, Jože Marinko, Jakob Jan, Vinko Hameršek, Štefan Rus, Julij Savelli, Martin Žekar, Silvo Breskvar, Josip Vider, župnik Alojzij Žitko, Jože Andolšek, Nande Babnik idr.⁵⁵

Tako množične aretacije so že takrat zastavljale vprašanje, kako je do njih prišlo. Da je šlo za izdajo, ni dvomil nihče. Več pa je bilo različnih domnev, kdo naj bi izdajal. Največkrat je sum padel na ljudi iz Rupnikove okolice.⁵⁶ Tako nekajkrat omenjajo Glavača in njegove privrženice,⁵⁷ pa tudi »zboraš« naj bi opozarjali nemške skrbnike, da so v ilegalnih enotah večinoma sodelavci »Intelligence Service«,⁵⁸ medtem ko Martin Žekar meni, da so jih ovajali predvsem komunisti.⁵⁹ Podobno razmišlja tudi Janez Grum.⁶⁰ Ob zagrebških aretacijah je Vauhnik zapisal, da je bil padec obveščevalne službe tudi v interesu partizanskega gibanja.⁶¹ Po aretaciji Joja Golca v Trstu pa je nedoločno dejal: »Kakor smo dognali, je bilo po sredi izdajstvo, kakršnih smo to nesrečno vojno več doživeli. Rodil ga je fanatizem, ki je nosil Kajново znamenje.«⁶²

⁵⁵ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 1789–1790; Slovenes and their liberty struggle, str. 24–25; Žekar, Pričevanja I, str. 53–54.

⁵⁶ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 1790.

⁵⁷ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 524, a. e. 2870–2871; Lipovec, V dachauskem taborišču, str. 110–111.

⁵⁸ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 2886–2887.

⁵⁹ Žekar, Pričevanje I, str. 53.

⁶⁰ Janez Grum, Nekaj o stikih demokratičnega protikomunističnega tabora z zahodnimi zavezniki. Zaveza, št. 9, str. 63.

⁶¹ Vauhnik, Nevidna fronta, str. 374–375.

⁶² Isto, str. 413.

Za vse je bilo značilno, da so bili aretirani zaradi podtalnega protiokupatorskega delovanja v korist zahodnih zaveznikov, zato so po vojni njihovi privrženci zapisali: »Aretacije, zapiranja, deportacije in umori pričajo v zadostni meri o resničnem in korektnem delu imenovanih organizacij, njih članov in sodelavcev. To delo ni bilo in ni moglo biti v službi okupatorja in klevetanje kolaboracionizma je brez vsake osnove.«⁶³

IV.

Pokrajinska uprava je v odnosu do slovenskega izobraženstva izhajala iz prepričanja, da je bila dotedanja politika protirevolucionarnih sil do izobražencev in nasploh do prebivalstva Ljubljane neuspešna. Ljudje v pokrajinski upravi so ocenjevali, da (pre)malo izobražencev odkrito sodeluje v protikomunističnem boju in da je prebivalstvo Ljubljane kot celota bolj naklonjeno OF kot pa domobrancem. Da bi tako stanje spremenili in prikrili, so v pokrajinski upravi sklenili ukrepati.

Najprej so seveda v protikomunistični boj vpregli svoje privržence med izobraženci, ki se dotlej zaradi različnih ovir vanj še niso mogli dejavno vključiti. Teh tudi ni bilo tako malo. Tako se je general Rupnik ob slovesu starega leta 1943 zahvalil tudi tem, in sicer je dejal: »Četrtrič – svojim dolžnostim vdanim in ljudstvu zvestim uradnikom, duhovnikom, zdravnikom, šolnikom, inženirjem in drugim državnim, javnim in zasebnim uslužbencem, prav tako pa pripadnikom svobodnih poklicev, ki se od lažnive propagande niso dajali zapeljevati, temveč so z dostojno večino slovenskega ljudstva vzdržali pred sleparskimi obljubami sovražnikov ter so vztrajali ob težkih grožnjah in kljub terorju rdečega podzemlja. Posebno pa še novinarjem, ki s svojo odločno in jasno besedo dajejo boju proti komunizmu duhovno oporo.«⁶⁴

Vendar teh ni bilo dovolj, zato so se pri pridobivanju izobražencev lotevali tudi drugačnih prijemov. Njihove bistvene značilnosti nazorno odražajo »zelo zaupni«

⁶³ Slovenes and their liberty struggle, str. 25.

⁶⁴ Beseda našega Prezidenta, Ljubljana 1944, str. 18.

Novi predlogi za antikomunistično propagando. Ti sicer niso bili datirani, a je mogoče sklepati, da so nastali proti koncu leta 1943. V njih lahko med drugim preberemo: »Za danes je treba omeniti, da eksistirajo pri nas še zelo efektni elementi, ki za propagando niso bili izrabljeni. Ljubljanska publika na splošno misli, da je antikomunistična borba samo delo nekaterih zainteresiranih oseb. Prav zaradi tega nastopajo pri predavanjih, raznih prireditvah in publicistično vedno iste osebe, ves drugi intelektualni svet Slovenije se pa drži ob strani, zato se ga mora smatrati če že ne za direktnega pripadnika komunistične ideje, pa vsaj kot njenega simpatizerja. In že samo to poslednje zadostuje, da bornirana publika misli, da je komunizem na zmagovitem pohodu ter bo zavladal celemu svetu. Naloga propagande je, da to neumno naziranje pobije povsod in z vsemi sredstvi, ki so ji na razpolago. Pri tem prav gotovo vodstvo propagande ne more biti rahločutno in obzirno, ker borba, ki se sedaj bije pri nas, tega ne dovoljuje. Ta argument nas opravičuje, da v antikomunistično borbo pritegnemo tudi one ljudi, ki stojijo ob strani ne glede na to ali iz strahu ali grdega oportunitizma. Kdor ni šel v gozd in je ostal v Ljubljani, kjer dobro in varno živi, ta mora sodelovati v antikomunističnem boju, pa mu bilo to prav ali ne. Z ozirom na to naj se čim prej ukrene sledeče:

1) Povabi naj se v pisarno vse upodablajoče umetnike z individualnimi poimenskimi povabili. Najbolje je po tri in tri, s katerimi se potem razgovarja posamično. Tem umetnikom se pojasni grozečo katastrofo, ki grozi slovenski kulturi, če bi zmagal komunizem. Iz stavljenih vprašanj se mora vsakega pritirati tako daleč, da bo sam priznal pogubnost boljševizma. Nato se mu naroči naj upodobi 3–4 osnutke (za plakat, ilustracijo ali podobno) na podlagi dosedanjih zločinov, ki so jih zagrešili komunisti v Sloveniji. Da ne bo izbegavanj je potrebno, da se vsakemu posebej kar dajo na razpolago teme n. pr.: Slikar M. Gaspari je znan po svojih narodopisnih delih, torej on dobi teme: Slovenija joka (slika ženske v narodni noši stoji pred dolgo vrsto grobov in joka), Božič nekdanj in sedaj (slika: božični večer družina spokojno sedi okoli mize, druga slika: hiša požgana družina zavita v cujne tava po snegu. ...) V tem smislu bi bilo treba izdelati teme za vse povabljenе umetnike. Obljubilo

se jim bo, da bodo dobili honorarje i. s. za popolnoma odobrene osnutke celo nagrade, za take, ki ne bojo za tisk pa tkzv. tolažilne honorarje. (...) Termin za izdelavo osnutkov naj bi se določil na 3 tedne. Ko bi bili zbrani vsi osnutki, bi se jih lepo kaširalo ter bi se priredilo razstave po izložbenih oknih po celem mestu. (...) Razume se, da bi se morali udeležiti te akcije tudi kiparji. Ti naj bi izdelali svoje osnutke v gipsu ali samo ilovici. Tudi tem bi se dale potrebne teme, katerih je na pretek n. pr. Jelendol, Grčarice, Mozelj, Brat – brata ubija, itd.

II) Sočasno bi se iz materiala, ki bi ga naredili umetniki delale priprave za božično številko revije UMETNOST, ki jo izdaja slikar Maleš. V tej številki bi prišli odtisnjeni najboljši osnutki umetnikov pod naslovom: Naša umetnost proti nekulturi. (...)

III) Prav tako kot upodablajoče umetnike bi se pozvalo tudi literate, vse brez razlike. Njihova dolžnost bi bila, da napišejo romane, povesti, novele, pesmi, črtice v smislu obsodbe komunistične podivjanosti. Tudi tem bi se položile na jezik teme. (...)

IV) Ko bi bil ves material zbran bi se ga lepo redigiralo in bi se za novo leto izdala posebna knjiga, ki bi vsebovale najboljše umet. in literarne prispevke. Knjiga bi morala biti okusno opremljena ter bi morala nositi naslov, ki ne bi bil preveč upadljiv kot propaganda. Za to knjigo bi se nabiralo naročnike že naprej po točno izdelanem seznamu ljudi. Cena knjige naj bi bila 20–30 lir. Čisti izkupiček naj bi se porabil za podporo bednim beguncem in sirotam komunističnih žrtev.

V) V propagandi igrajo važno vlogo tudi izjave gospodarstvenikov in obrtnikov. Teh dosedaj nismo čitali, ker večina teh ljudi iz grdega strahopetstva in špekulacije previdno molči. Zato je treba te ljudi prisiliti, da bodo stopili na plan. V to svrho naj se povabi n. pr. dr. Mohoriča kot gospodarskega strokovnjaka, da napiše primeren članek na podlagi dispozicije, ki se mu da kot osnova. Dispozicija mora biti zelo spretno sestavljena tako, da se gospodje ne bodo mogli izmikati in igrati dvoлично igro. V poštev za to pridejo dalje: dr. F. Windischer, ki bo gotovo vedel kaj zanimivega povedati, saj je bil 25 let član upravnih svetov marsikatere industrije v Sloveniji. Dalje: dr. Milan Dular, biv. ravnatelj velesejma, dr. Pless tajnik trg.

obrt. zbornice, I. Bonač, industrijalec, M. Sever veletrgovec s semeni, Tomo Knez finančnik, dr. Slokar ravnatelj Zadr. gospodar. banke, Čeč, dr. Rudolf Marn načel. trgov. oddelka v p. itd.

VI) Najbolj grdo poglavje tvorijo naše ženske. Če zasledujemo naš protikomunistični boj bomo opazili, da se tega ženske sploh ne udeležujejo ali pa kvečjemu v nevidnih podrejenih vlogah.⁶⁵ To je treba energično poseči vmes ter brezobzirno seči v to gadje gnezdo. (...) Do danes ni izdala nobena legalna niti ilegalna organizacija kakega letaka, ki bi poklicala naše ženstvo k redu. Nihče do danes ni opozoril slov. ženstvo na to, da je ono pravzaprav povzročilo narodu večjo sramoto in škodo kot moški. (...) Prav tako je treba poklicati na razgovor ženske. Tudi tem je treba pokazati, da jim ni dovoljeno vse kot si one mislijo. Tudi one morajo hočeš nočeš prispevati v protikomunističnem boju. V poštev pridejo najbolj znane feministke a la M. Govekarjeva, M. Gromova, Lj. Prennerjeva, K. Špurova, I. Jontes, M. Slavčeva, M. Kramer-Pucova itd. itd. Dolžnost teh je na da na podlagi tem napišejo članke, črtice, misli, ki bodo z ženskega stališča žigosale komunizem.«⁶⁶

Iz nekoliko daljše, a nazorne navedbe lahko razberemo, da je bila pozornost usmerjene predvsem na dotlej v državljanskem spopadu neopredeljene, t. i. sredinske izobražence. Tudi tu je, podobno kot pri slovenskih komunistih, prevladovalo mišljenje »kdor ni z nami, je proti nam«, po katerem so bili za nastale razmere odgovorni vsi tisti, ki se niso aktivno pridružili protikomunistični borbi. Tako lahko v članku Revolucija ali izdaja sredinskih razumnikov, objavljenem na prvi strani Slovenskega doma 19. februarja 1944, preberemo: »Odpovedala je prav ona razumniška sredina, ki bi bila morala z močjo svojih moralnih in duhovnih sil sprejeti in odbiti udarec, namenjen narodu; ki bi bila morala zagrizence in zanešnjake premagati s silo svojega čuta za stvarnost in zločince onemogočiti. S svojo

⁶⁵ To vprašanje pri nas zaenkrat še ni bilo strokovno obdelano. Primerjalno zanimiva pa je razprava Yesyahu A. Jelinek, On the condition of women in wartime Slovakia and Croatia. Labyrinth of nationalism complexities of diplomacy. Slavica Publishers, Columbus, Ohio 1992, str. 190–214.

⁶⁶ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond Pokrajinska uprava, f. 115/II.

nemoralnostjo, veličnostjo in neznanjem pa je omogočila, da je narod brez potrebe zabredel v morje krvi in trpljenja.»

Pokrajinska uprava si je drugače kakor OF, ki je vsaj že od jeseni 1942 brez pretiranih idejnih predsodkov načrtno vabila neopredeljene v svoje vrste, izbrala tudi drugačen način prepričevanja. Slovenski komunisti so imeli ves čas vojne v Ljubljani, kjer je bila večina slovenskih izobražencev, razmeroma majhno možnost, da jih prisilijo k sodelovanju. Obljubljali so sicer vse mogoče, vendar je večina ljudi sodelovala po prostovoljni odločitvi. Pokrajinska uprava pa je, nasprotno, imela možnost, da se pri zagotavljanju množične podpore izobražencev opre tudi na represivni in idejni aparat. To dejstvo je pomembno, čeprav ne izključno, vplivalo na politiko pokrajinske uprave do slovenskih izobražencev. Ta si je predvsem čim hitreje prizadevala pridobiti čim več izobražencev, obenem pa, dokler se to ne bi zgodilo, prikriti, da mnogo izobražencev aktivno ne podpira protikomunistične borbe. Pri tem se je pokrajinska uprava zatekala, vsaj kratkoročno, predvsem k prisilnim metodam, preračunanim na zunanji vtis, medtem ko se je dolgoročno ta način prepletal tudi z drugimi, bolj načrtnimi oblikami pridobivanja (protikomunistična predavanja, tisk, radijski govori, različne manifestacije in zborovanja, gmotne ugodnosti...). Med prve lahko štejemo zlasti podpisovanje na protikomunistični spomenici in Zbornik Zimske pomoči 1944. Tudi odnos pokrajinske uprave do predstavnikov kulturnih in znanstvenih ustanov nacionalnega pomena je kazal mnoge prvine prisile, saj so jih silili k javnemu opredeljevanju za protikomunistični boj.

Podpisovanje spomenice je bilo značilen uspešen primer, kako javnosti v okolju (predvsem Ljubljana) in med sloji (predvsem izobraženci), ki so veljali za podpornike OF, dokazati svojo moč in vpliv tudi z ustrahovanjem in pritiskom. Akcija (še) ni toliko poskušala aktivirati izobražence za protikomunistični boj, zadostovalo je zgolj deklarativno izjasnjevanje. Z njim naj bi predvsem zanikali prepričanje, da je večina izobražencev za

OF, in si zagotovili njihovo lojalnost. Glede učinka pa spomenica sama po sebi ni še prav nič pomnožila izobraženskih vrst v protirevolucionarnemu taboru.

Naslednji korak so bila navodila, ki pa so že terjala aktivno podporo v protikomunističnem boju. Tako je bilo na ljubljanskem radiu več predavanj o pomenu Zimske pomoči. Naslednji dan so bila objavljena tudi v Jutru. Zvrstili so se predsednik Zimske pomoči Narte Velikonja,⁶⁷ rektor univerze Milko Kos,⁶⁸ ravnatelj državnega muzeja Josip Mal,⁶⁹ predsednik Narodne galerije dr. Fran Windischer,⁷⁰ pisatelj dr. Ivan Pregelj,⁷¹ predsednik Novinarskega društva Ruda Jurčec,⁷² dr. Tine Debeljak,⁷³ rektor Glasbene akademije Julij Betetto,⁷⁴ Božidar Borko,⁷⁵ predsednik Prosvetne zveze dr. Fran Lukman,⁷⁶ direktor Drame Ciril Debevec⁷⁷ in predsednik SAZU dr. inž. Milan Vidmar.⁷⁸ Vsi so pritrjevali nujnosti akcije Zimska pomoč in pri tem poudarjali njeno humano naravo. Nekateri so ošvrknili komunizem kot krivca za to, da je taka pomoč sploh potrebna. Večina je tudi poudarjala, da je ljudstvo upravičeno braniti se pred zločini komunistov. Pri tem je torej šlo za posredno strinjanje s politiko pokrajinske uprave in z domobranstvom. Sicer pa so bili v govorih dokaj zadržani, tako tisti, za katere je bilo znano, da so bili podporniki protikomunistične borbe (Narte Velikonja, Ruda Jurčec in Tine Debeljak), kot seveda dru-

⁶⁷ Zimska pomoč v polnem razvoju (Zanimiv razgovor s predsednikom ZP g. Nartom Velikonjo). Jutro, 27. februar 1944.

⁶⁸ Beseda naše univerze. Jutro, 3. marec 1944. Tudi članek Rektor dr. Milko Kos za Zimsko pomoč, Slovenec, 3. marec 1944.

⁶⁹ Zapoved narodnega čuta za samoohranitev. Jutro, 4. marec 1944.

⁷⁰ Vera v bodočnost in življensko silo naroda. Jutro, 5. marec 1944.

⁷¹ Bodimo usmiljeni! Jutro, 7. marec 1944.

⁷² Časopisje in Zimska pomoč. Jutro, 8. marec 1944.

⁷³ Ustvarjajoče kulturno delo. Jutro, 9. marec 1944.

⁷⁴ Smotri glasbene vzgoje. Jutro, 10. marec 1944.

⁷⁵ Beseda o umetnosti. Jutro, 10. marec 1944.

⁷⁶ Izpoved vere v duhovne vrednote. Jutro, 11. marec 1944.

⁷⁷ Pamet in srce. Jutro, 11. marec 1944.

⁷⁸ Začnimo novo življenje. Jutro, 14. marec 1944.

gi, primorani nastopiti na tak način zaradi svojih javnih položajev.

Podobno akcijo je izpeljal Ljenko Urbančič, ki je v Jutru v rubriki Pri oblikovalcih naše kulture objavil pogovore z Ivanom Pregljem,⁷⁹ Vladimirjem Bartolom,⁸⁰ Stankom Kociprom,⁸¹ Nartejem Velikonjo,⁸² Ivanom Mrakom,⁸³ Vladimirjem Levstikom,⁸⁴ Jožetom Krivcem,⁸⁵ Zorkom Simčičem,⁸⁶ Rikom Debenjakom,⁸⁷ Ivanom Matičičem,⁸⁸ Srečkom Koporcem⁸⁹ in Ferdom Veselom.⁹⁰

Tudi tu je prevladovalo pritrjevanje domobranstvu kot upravičeni samoobrambi pred komunisti, toda pri večini je bilo čutiti, da so jim bile, v skladu s propagandnimi navodili, besede položene na jezik.⁹¹ Edini, ki je nastopil zares odločno, je bil Stanko Kociper. Najbolj značilni poudarki iz pogovora z Urbančičem so bili: »*Povej mi, ali kaj pišeš? Seveda mislim pri tem na čisto literaturo, vprašam čez čas. Po osmem septembru nič, pripravljam le izdajo novel, ki sem jih napisal in deloma tudi objavil že prej. Sedaj ni čas pisanja. Ustvarjati moramo pogoje za kasnejše delo, sicer bo konec naše literature, ker bo konec tudi slovenskega naroda. In pri tem morajo sodelovati vsi. Izmikanje, Nisem za*

⁷⁹ Pri Ivanu Preglju. Jutro, 25. marec 1944.

⁸⁰ Pri Vladimirju Bartolu. Jutro, 30. marec 1944.

⁸¹ Pri Stanku Kocipru. Jutro, 7. april 1944.

⁸² Pri Narteju Velikonji. Jutro, 13. april 1944.

⁸³ Pri Ivanu Mraku. Jutro, 16. april 1944.

⁸⁴ Pri Vladimirju Levstiku. Jutro, 20. april 1944.

⁸⁵ Pri Jožetu Krivcu. Jutro, 23. april 1944.

⁸⁶ Pri Zorku Simčiču. Jutro, 27. april 1944.

⁸⁷ Pri Riku Debenjaku. Jutro, 30. april 1944.

⁸⁸ Pri Ivanu Matičiču. Jutro, 7. maj 1944.

⁸⁹ Pri Srečku Koporcju. Jutro, 25. maj 1944.

⁹⁰ Pri Ferdu Veselu. Jutro, 7. september 1944.

⁹¹ Zelo podobno kot Urbančičevi intervjuji je zastavljena brošura Marije Vilfanove Slovenski duhovniki in politiki o Osvobodilni fronti in veri, nastala poleti 1944 na osvobojenem ozemlju Bele krajine. Zlasti pri pogovorih z duhovniki je vidno, da jim je Vilfanova dobesedno polagala v usta priznanje, da partizanska oblast spoštuje vero in dovoljuje verske obrede. Tudi slogovni način intervjujev močno spominja na Urbančičevega. Morda ni šlo le za naključje, saj je možno, da se je Vilfanova zgledovala prav po njem.

politiko', ni na mestu, zakaj izgovarjanje na politiko ne drži, ker ne gre za običajne strankarske spore, temveč za narod. Moja želja je, da bi vsi naši kulturni delavci povedali jasno, odločno in brezkompromisno besedo, to je da bi obsodili protislovenski boljševizem. (...) Stanko Kociper, pisatelj naših vinogradov, je v svoji nebesno sinji uniformi domobranskega častnika najboljši zgled, kakšen mora biti literat – kadar ga potrebuje domovina: treba je odložiti pero in prijeti za puško.«⁹² Toda med kulturnimi delavci, privrženci protikomunističnega boja, je bil Kociper s svojimi nazori izjema. Tudi sicer se je pokazalo, da tak postopek ni najbolj primeren, posebej še, ker je posredno pomenil pritrjevanje tolikokrat ožigosanemu »kulturnemu molku«. Zato je med njimi bolj prevladovalo prepričanje, da je tudi knjiga lahko orožje v protikomunističnem boju. Najznačilnejši primer tovrstnega razmišljanja je Zbornik Zimske pomoči 1944.⁹³ Pri izdaji zbornika so ubrali drugačno pot kot v naštetih pogovorih s pisatelji. Vodstvo Zimske pomoči je namreč povabilo k sodelovanju slovenske kulturnike z utemeljitvijo, da gre za veliko dobrodelno in socialno podporno akcijo. Piscem, velika večina se je vabilu odzvala, je uredništvo, ki so ga sestavljali Narte Velikonja, Božidar Borko, Tine Debeljak in Zorko Simčič, povsem prepustilo odločitev, kaj in o čem bodo pisali.

Tako v 610 strani debelem zborniku najdemo prispevke okoli 110 kulturnikov najrazličnejših usmeritev. Med njimi je bilo 22 univerzitetnih profesorjev (dr. Stojan Bajič, dr. Janez Janžekovič, dr. Jakob Kelemina, dr. Viktor Korošec, dr. Milko Kos, dr. Franc Lukman, dr. Anton Melik, dr. Vojeslav Mole, dr. Vladimir Murko, dr. Rajko Nahtigal, dr. Alojzij Odar, dr. Karel Ozvald, dr. Ivan Rakovec, dr. Marij Rebek, dr. Maks Samec, dr. Andrej Snoj, dr. France Stele, dr. Henrik Steska, dr. Anton Trstenjak, dr. Josip Turk, dr. Aleš Ušeničnik in dr. inž. Milan Vidmar). Poleg njih so prispevali članke za zbornik skoraj vsi predstavniki kulturnih in znanstvenih ustanov nacionalnega pomena. Ciril De-

⁹² Pri Stanku Kocipru. Jutro, 7. april 1944.

⁹³ Zbornik Zimske pomoči 1944, Ljubljana 1944.

bevec, ravnatelj Drame, dr. France Koblar, predsednik Društva slovenskih književnikov, dr. Milko Kos, rektor univerze, dr. Rajko Ložar, ravnatelj Etnografskega muzeja, dr. Josip Mal, ravnatelj Narodnega muzeja, France Marolt, ravnatelj Folklornega instituta pri Glasbeni matici, Vilko Ukmar, ravnatelj Opere, dr. inž. Milan Vidmar, predsednik SAZU, in Oton Župančič, upravnik Narodnega gledališča. V večini prispevkov skoraj ne zasledimo aktualnih protikomunističnih poudarkov, pač pa je uredništvo z uvodno besedo dalo celotnemu zborniku tudi politični pomen. Zapisalo je: *»Številna udeležba slovenskih književnikov in znanstvenikov pri tej reprezentativni knjigi Zimske pomoči je prepričevalen dokaz, da skuša vodilna plast našega izobraženstva ohraniti svojo kulturno zmogljivost v vseh okoliščinah, ki jih zgodovina odmerja našemu narodu. (...) Tako predstavljajo konstruktivno usmerjeni kulturni delavci s svojimi stvaritvami in raziskovanji duha svojega naroda, njegov pomen in njegovo pravico do življenja. V tem smislu je pričujoči Zbornik očiten dokument pozitivnega, od agitatoričnih gesel za kulturni molk navdušujočih se ljudi neskajljene razmerja naših pisateljev in znanstvenikov do slovenske kulture in njenih potreb v letih zgodovinskih prelomov. Tudi v tem, ne le v tehtni vsebini, je smisel in pomen našega Zbornika.«*⁹⁴ Protikomunistična stran je zbornik torej spretno izrabila tudi v politično korist, ker ga je v celoti predstavila kot nasprotovanje kulturnemu molku, ki ga je zapovedala OF. Sodelovanje v zborniku je tudi dejansko pomenilo kršitev kulturnega molka, saj je po kapitulaciji Italije OF močno zaostri la merila in prepovedala vsako javno kulturno delovanje mimo okvira osvobodilnega gibanja. To je zaradi zahtev pokrajinske uprave, da kulturni delavci sodelujejo v protikomunističnem boju, bilo deloma tudi razumljivo. Dejstvo pa je, da so sedaj to prepoved s pridom izkoriščali prav v protirevolucionarnem taboru.⁹⁵ Različne kulturne prireditve so predstavljali v javnosti hkrati tudi kot politične, čeprav so imele le umetniški značaj. Tako se je kulturni odsek informacijskega oddelka januarja 1945 obr-

⁹⁴ Isto, str. 5–6.

⁹⁵ Podrobneje glej Gabrič, Kulturni molk, str. 394–395.

nil na šefa pokrajinske uprave Rupnika s prošnjo za podelitev literarnih nagrad pokrajinske uprave najboljšim umetniškimi delom v preteklem letu. Predlog so utemeljevali z naslednjimi razlogi: »*Delo slovenskih literatov je bilo v preteklem letu kljub zahtevam po kulturnem molku s hribov izredno plovito in tudi kvalitetno. Zato zaslužijo umetniki, ki se na partizanske zahteve niso ozirali, vse priznanje. V zadnjem času se krik po kulturnem molku spet močnejše oglašča, nekateri kulturni delavci dobivajo celo grozilna pisma. Da se da opora in podpora kulturnim ustvarjalcem, Vas vljudno prosimo, gospod prezident, da podelite omenjene literarne nagrade.*«⁹⁶ Morda je tu izjema le večer, posvečen Balantiču, ki je kot padli pesnik borec postal simbol protikomunističnega boja. Ustanovljena je bila celo Balantičeva literarna nagrada, namenjena mladim pesnikom,⁹⁷ vendar ni bila nikoli podeljena, ker je njeno podelitev prehitel konec vojne.⁹⁸

Če se vrnem k zborniku, je treba omeniti Smolejevo oceno, da so »s političnim pritiskom in neposrednimi grožnjami (...) belogardisti prisilili k sodelovanju pri Zborniku Zimske pomoči poleg svojih tudi sredinske in tiste, ki so v celoti sodelovali z osvobodilnim gibanjem. Belogardistični pritisk je bil leta 1944 tako močan, da bi bila odklonitev sodelovanja mogla za avtorja pomeniti zapor in nacistično taborišče, enako pa tudi preganjanje za njihove najbližje.«⁹⁹ Nato navaja, da pobudniki Zbornika Zimske pomoči niso mogli šteti med svoje Otona Župančiča, Frana Saleškega Finžgarja, dr. Milka Kosa, dr. Antona Trstenjaka, obeh Vodnikov, Ilke Vaštetove, dr. Franceta Koblarja, dr. Antona Melika, dr. Rajka Nahtigala, Jana Plestenjaka, Emilijana Cevca in še nekaterih.¹⁰⁰ Bolj kot zanimivost naj navedem, da sta imela hkrati v Zborniku Zimske pomoči in v njegovem »tekmecu«, Slovenskem zborniku 1945, »časť« objaviti le

⁹⁶ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 3789.

⁹⁷ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond Pokrajinska uprava, f. 1/I. Sklepi komisije za podelitev literarne nagrade pokrajinske uprave za leto 1944.

⁹⁸ Tine Debeljak, Nekajkrat z Balantičem. Spomini ob 20 letnici njegove smrti. Koledar svobodne Slovenije 1963, str. 193.

⁹⁹ Smolej, Slovstvo v letih vojne, str. 339.

¹⁰⁰ Isto, str. 340–341.

dva, Oton Župančič in Dušan Ludvik. Sicer pa je v različnih publikacijah na obeh straneh objavljalo še več drugih (npr. Severin Šali).¹⁰¹ Na splošno se vendarle zdi, da so grožnje in pritiski v primeru Zbornika Zimske pomoči le deloma vplivali na sodelovanje, pa še to bolj v posredni obliki. Po pričevanju Tineta Debeljaka, ki se mi zdi povsem verjetno, naj bi na njegovo prošnjo pristala na sodelovanje tako Finžgar kot Župančič, čeprav se je slednji v začetku branil, da nima nič primernega, kasneje pa je prinesel tri pesmi, ki so bile tudi objavljene.¹⁰² V članku Kulturni molk, objavljenem v Slovincu,¹⁰³ na katerega se Smolej sklicuje, sta bila Finžgar in Župančič sicer res predstavljena kot pomembni avtoriteti, posebej na kulturnem področju, in tako izpostavljena kot najbolj poklicana, da se zavzameta za izključitev predsednika izvršnega odbora OF Josipa Vidmarja iz Društva slovenskih književnikov, vendar je članek izšel šele jeseni 1944, torej za zbornikom, ki je bil izdan poleti 1944. Oba sta tudi imela dovoljenje z osvobojenega ozemlja za objavo v zborniku. O tem piše Niko Košir v Srečanjih s sodobniki: *»Nekateri gorečnejši in svetohlinci so takrat zagnali vik in krik, eden od mlajših pesnikov se je celo podvizal in šel starega pesnika tožiti Kidriču (Borisu!), a je tam naletel na sprejem, na kakršnega bi zmeraj in povsod morali naleteti vsi prevneti branilci 'čistosti raznih ver' in poniglavi ovaduški. Kidrič je omenjenega pravičnika pošteno nadrl, in to mu dela čast. Župančič je sodeloval pri Zborniku s soglasjem Kidriča in vodstva OF, saj so se zavedali, koliko bolni pesnik po nepotrebnem tvega, če prošnjo, ki je bila v tistih okoliščinah prej zahteva, odbije.«*¹⁰⁴ Tako tudi izvemo, zakaj se je Župančič sprva izogibal sodelovanju v zborniku.

Nekoliko drugače je bilo s tistimi, ki so bili na vodilnih položajih kulturnih ali znanstvenih ustanov nacionalnega pomena (AZU, univeza, Narodni muzej, Narodna galerija, Glasbena matica...). Nanje so, menim,

¹⁰¹ Isto, str. 345.

¹⁰² Debeljak, Spomini ob F. S. Finžgarju, str. 175–176.

¹⁰³ Kulturni molk. Slovenec, 20. november 1944.

¹⁰⁴ Str. 48.

pritisicali posredno in jih niso izrecno silili k sodelovanju pri zborniku z grožnjami, tako da je bila njihova odločitev verjetno »prostovoljna«. Prostovoljnost postavljam v narekovaje zato, ker so že ob vzpostavitvi pokrajinske uprave nanje tako pritisicali, da so kasneje morali sodelovati z njo. Zagotavljanje lojalnosti teh ustanov je namreč bil eden prvih ukrepov pokrajinske uprave. Koliko je pri tem zares uporabljala grožnje in pritiske, koliko pa je bilo med predstavniki znanstvenih in kulturnih ustanov tudi oportunitizma, morda tudi iz prepričanja, da tem ustanovam bolj koristijo zgledni odnosi z vsakokratnimi oblastmi, je težko reči; drži pa, da je bilo tako gledanje dokaj razširjeno. V tem pogledu se mi zdi zelo značilna izjava, ki jo je v svojem življenjepisu navedel prof. dr. Rajko Nahtigal, ki se je sicer štel za simpatizerja OF: *»Med vojno, ki mi je prizadejala marsikaj bridkega, sem čuval inštitut, ki so ga okupatorji nekolikokrat hoteli zasesti, in delal.«*¹⁰⁵

V času 29-mesečne italijanske zasedbe so bile znanstvene in kulturne ustanove sicer lojalne do okupacijskih oblasti, vendar so se njihovi vodilni predstavniki vztrajno izogibali opredeljevanju za eno ali drugo sprto stran. Svojo držo so utemeljevali s tem, da so njihove ustanove nadstrankarske in se jih dnevna politika ne tiče. S tako nevtralno politično držo so nameravali predstavniki teh ustanov nadaljevati tudi po kapitulaciji Italije. Toda to se ni skladalo z načrti pokrajinske uprave. Njeni predstavniki so že takoj nastopili zelo napadalno, z metodo posrednega pritiska. Neposredno obtoževanje ustanov so prepustili, podobno kot pri »čiščenju« po šolah in ustanovah, akademski in dijaški mladini. Tako je bilo v članku Protikomunistični plaz na ljubljanskih šolah (Dijaki že delajo svoje – drugi glejte), ki je izšel v Slovenecu 2. decembra 1943, zapisano: *»Že večkrat je slovenska javnost odločno pozvala kulturne in stanovske zbornice, da počistijo svoje članstvo in svoje odbore vseh zločinskih ljudi.*

¹⁰⁵ Arhivsko-muzejska služba Univerze v Ljubljani (AMSJU), mapa dr. Nahtigal Rajko – osebne zadeve.

Kljub temu, da je za mnoge dokazano, da so se udeleževali krvavih komunističnih procesov na Dolenjskem, so še vedno člani slovenskih kulturnih in znanstvenih ustanov. Čisto drugače kot okostenela ljubljanska kulturna družina je pa stvar vzela slovenska mladina, zavedno slovensko dijaštvo.« Podobne besede je bilo slišati tudi nekaj dni pred tem, 15. novembra 1943, na protikomunističnem zborovanju v unionski dvorani. Tam je imel glavno besedo akademik Vladimir Menard, ki je dejal: »Danes sem ponosen, da zastopam slovensko univerzo. Nerodno mi je le, da so za ta posel izbrali mene, ki sem bil pred kratkim še bruc. Včasih je bila navada, da je o tako važnih zadevah predstavljal univerzo rektor. (Ogorčeni medklici: ‚Kje je rektor? Zakaj ne zastopa univerze na tem zborovanju? Kje so drugi naši predstavniki? Kje pa je še naša advokatska zbornica? Kje so zastopniki naše zdravniške, trgovske, industrijske zbornice? – Kje društvo slovenskih književnikov?‘).«¹⁰⁶ Sodelovanje so si pokrajinske oblasti zagotovile pred podpisovanjem protikomunistične izjave, saj so bili na njej zbrani podpisi vseh predstavnikov pomembnejših kulturnih in znanstvenih ustanov ter društev in organizacij.

Lep primer obveznega sodelovanja na prireditvah spričuje priprava sporeda ob izkopu žrtev v Mozlju. V organizacijskem delu je bila predvidena tudi komisija za izkop, ki so jo organizatorji sestavili po naslednjem vrstnem redu: zastopnik g. prezidenta, škof, švicarski konzulat v Trstu (dopisnik Baebler Longumar), hrvatski konzulat, nemški konzulat, španski konzulat, belgijski konzulat, mednarodni Rdeči križ (Maštrovíč, Trst), dr. Milan Vidmar (Akademija; osebno), rektor univerze (dr. Milko Kos; osebno), predsedniki zbornic – advokatske (dr. Janko Žirovnik), notarske (dr. Andrej Kuhar), zdravniške (Valentin Meršol), predsednik apelacijskega sodišča (dr. Vladimir Golia), predsednik okrožnega sodišča Rudnik, državno tožilstvo, slovenski Rdeči križ, higienski zavod (dr. Ivo Pirc), srbska pravoslavna občina,

¹⁰⁶ Svojo prisego bomo izpolnili! Besede akademika Vladimirja Menarda. Slovenec, 16. november 1943.

šefi časopisov (Stanko Virant, Ruda Jurčec, Mirko Javornik, Kern) in komanda slovenskega domobranstva (Franc Krener, Ernest Peterlin).¹⁰⁷

Kako je potekalo »prepričevanje« za sodelovanje s pokrajinsko upravo, je opisal za Akademijo njen tedanji predsednik prof. dr. inž. Milan Vidmar v svojih spominih.¹⁰⁸ Rezultat tega pritiska je bil, da se je od tedaj naprej pojavljal na vseh uradnih prireditvah kot zastopnik SAZU. »Slovenska« je postala Akademija namreč šele (oziroma iz današnjega zornega kota »že«!) med Rupnikovo pokrajinsko upravo; uspelo ji je – sicer le do konca vojne, ker so bili vsi medvojni zakoni po njej neveljavni – tisto, kar so si mnogi zaman želeli in tudi prizadevali v Kraljevini Jugoslaviji.¹⁰⁹ Vidmar v svojih spominih sicer omenja spor z generalom Rupnikom in svojo možato držo pri tem,¹¹⁰ vendar ostaja dejstvo, da se je poslej udeleževal vseh prireditev, na katere ga je vabila pokrajinska uprava. Res pa je, da se je Vidmar, če se je le mogel, izogibal obveznostim in je nerad dajal izjave, ki bi jih lahko tako ali drugače razumeli kot politično podporo pokrajinski upravi. Tako je v pogovoru, ki ga je imel z njim Tine Debeljak, govoril le o strokovnih vprašanjih in seveda šahu, nič pa o politiki.¹¹¹ Tudi SAZU se torej ni zmogla povsem izogniti vpletanju v protikomunistično borbo. Novinarji v ljubljanskem tisku so posebej poudarjali njen pomen pri tem, čeprav se je njen predsednik te vloge branil. Pri dokazovanju vpetosti Akademije v protikomunistični boj so zopet izrabili, podobno kot pri Zborniku Zimske pomoči 1944, kulturni molk. Redno dejavnost članov SAZU so preprosto predstavili kot njihov prispe-

¹⁰⁷ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond Pokrajinska uprava, f. 1/1. Izkop žrtev v Mozlju (spored).

¹⁰⁸ Vidmar, Spomini II, str. 215–218.

¹⁰⁹ Preimenovanje AZU v Ljubljani. Slovenec, 17. november 1943. Odredba z dne 10. novembra 1943 je bila objavljena v Službenem listu št. 248–277 iz 1943.

¹¹⁰ Vidmar, Spomini II, str. 223–227.

¹¹¹ Obisk pri profesorju dr. Milanu Vidmarju. Slovenec, 6. september 1944. Deloma je bil intervju objavljen tudi v Jutru (7. september 1944) v članku Pogovor s prof. dr. inž. Milanom Vidmarjem.

vek v boju proti kulturnemu molku.¹¹² Pri tem je zanimivo, da v času delovanja Rupnikove pokrajinske uprave – kljub različnim objavam akademikov – ni izšel Letopis SAZU, kot leta 1943 pod italijansko zasedbo. Sicer pa je bilo tudi po vojni treba čakati dve leti (1947) do drugega Letopisa, tokrat spet brez pridevnika »slovenska«, AZU 1943–1947.

Podobno so se v pokrajinski upravi lotili tudi univerze. Ta je bila najprej nekaj časa z odlokom šefa pokrajinske uprave celo zaprta. Sprva je bilo mišljeno, da predavanje ne bo vse do konca vojne. V članku Slovenska univerza in ‚zlata sredina‘ je bilo tako moč prebrati tudi naslednje: *»Zdaj je čas boja, trdega neizprosnega boja proti satanskemu sovražniku, ki se je vgnездil v naši zemlji, boja do njegovega popolnega iztrebljenja. Temu cilju se morajo podrediti danes vsi drugi cilji. (...) Dokler pa traja boj pa naj si zlata sredina zapomni: nihče, prav nihče ne bo mirno in udobno študiral in polagal izpite v varnem zavetju za hrbti tistih, ki se trdo borijo na bojišču, po dobljeni zmagi pa prišel usposobljen in z diplomom v roki po službo, medtem ko bi tisti, ki so možnosti te službe izvojevali, tisti, ki so v tem boju žrtvovali svoj študij in svoj čas ter tvegali svoje življenje, ostali praznih rok. Prazno je vaše upanje, vi, Ljubljancani iz zlate sredine, da se vam bo morda le posrečilo prejadrtati do konca tako, kot vam je to uspelo doslej. Ob taki nesreči, kot je zadela naš narod, ne bo nihče več stal s prekrižanimi rokami ob strani, ampak bo moral krepko prijeti za delo tudi vsak izmed vas. Toda na vas samih in samo na vas je, ali boste spoznali svojo dolžnost in stopili prostovoljno in iskreno v vrste borcev proti komunističnim zločincem ali pa boste rajši celo svoje življenje nosili pečat prisilnega delavca in vzeli nase sramotno zavest, da vas je moral narod v svoji smrtni stiski, vas, svoje sinove, prisiliti, da ste mu šli na pomoč.«*¹¹³ Vendar se ti načrti niso uresničili, saj so se kmalu zatem vrata univerze znova odprla. Vodstvo univerze pa je tedaj tudi že začelo sodelovati s pokrajinskimi

¹¹² Slovenska Akademija znanosti in umetnosti v sedanji vojni. Slovenec, 16. november 1944.

¹¹³ Slovenec, 10. november 1943.

oblastmi. Kljub člankom, ki so razglašali: Slovensko vseučilišče je domobransko,¹¹⁴ je bila univerza ves čas trn v peti ljudem iz Rupnikove okolice. Njihov odnos do univerze zanimivo ponazarja članek Boj slovenske vseučiliške mladine proti komunizmu.¹¹⁵ Že podnaslov Krivda našega izobraženstva in naše univerze za današnje stanje v domovini, ki ga je cenzura, verjetno prav zaradi napada na univerzo kot celoto, prečrtala, je povedal marsikaj. Članek je navajal, kako je pred vojno »komunistično-framasonska klika na univerzi navidezno zmagovala«, posebej sta bila izpostavljena kot njena glavna predstavnika prof. dr. France Kidrič in prof. dr. Boris Furlan, ki da sta se uštela in univerza je postala domobranska. Do takega sklepa so lahko prišli le po »čiščenjih«, ki so jih predhodno opravili med akademiki na univerzi, pa tudi profesorje so zapirali, nadzorovali in ocenjevali po politični opredelitvi. O tem priča dokument z naslednjo vsebino: *»Univerza je v glavnem očiščena, seveda so, le deloma zaprti, zelo veliko pa jih je v hribih. Glavni organizatorji in sodelavci OF na univerzi so tile: dr. Kidrič France (bil je odveden v internacijo, nato prepeljan na Gorenjsko in se nahaja sedaj menda na Golniku. Baje se svobodno giblje, ker ga ščiti dr. Košir, t. j. nemški berater za univ. zadeve v Ljubljani, ki je bil Kidričev učenec. Vsekakor je Kidrič tudi na Gor. izredno nevaran, ker ima tam priliko vzdrževati višje zveze za OF, zagrešil pa je v Ljubljani toliko, da bi moral biti za svoje kom. delo prvi ustreljen med krivci). Dr. Ocvirk Anton, Kidričev eksponent, organizator OF med ‚razumniki‘. Sedaj se nahaja v policijskih zaporih. Dr. Zwitter Fran, aktiven komunist, predavatelj in razširjevalec kom. naukov pri zgodovinski stolici. Nahaja se na terenu. Dr. Peterlin Anton, organizator OF, poslan kazensko v Nemčijo. Dr. Petre Franc, najonetejši organizator OF med mladimi. Je zaprt. Dr. Melik Anton in dr. Ilešič Svetozar, naklonjena OF. Dr. Seliškar Albin, tih in naklonjen OF. Dr. Leben Stanko, zadnji čas od okupacije dalje skrit in prilagodljiv, prej vnet levičarski pisatelj, ki se dejansko do danes ni*

¹¹⁴ Slovenec, 25. december 1943.

¹¹⁵ Slovenski dom, 23. september 1944.

spremenil. Urbančič Boris, lektor. Zelo zagrizen partijec. Je na terenu. Dr. Vogelnik Adolf, partijec, Titov eksponent v Londonu. Dr. Cunder Milan, višji funkcionar pri partizanih, od nekdaj zagrizen komunist. Baje so ga neki Nemci rešili iz Begunj in dela zdaj nekje v Nemčiji. Kobe Valentina, simpatizerka in pobornica OF. Inž. Strojnik Romeo, OF. Koželj Venčeslav ing. in dr., simpatizer OF. Ing. dr. Kral Alojz, simpatizer OF. Ing. Duhovnik Jože, priv. doc. na tehniki OF.«¹¹⁶

Nasploh pa se v teh časih univerzi ni najbolje godilo. Po odredbi šefa pokrajinske uprave so bila predavanja ustavljena, izpiti, rigorozi in promocije pa so potekali še naprej. Tudi inštituti, laboratoriji, seminarji in biblioteke so še naprej opravljali svoje delo, vendar iz različnih razlogov (hladni prostori, zasedba prostorov od vojaških organizacij, pomanjkanje docentov, asistentov, študentov in drugega osebja itd.) v močno omejenem obsegu.¹¹⁷ Julija 1944 je prešla univerza izpod nadzorstva šefa pokrajinske uprave neposredno pod nadzorstvo vrhovnega komisarja v Trstu. Ta ga je izvajal prek svojega posebnega pooblaščenca v Ljubljani.¹¹⁸ Univerza se je tako izognila zaprtju.

Manj sreče pa je imela druga častitljiva ustanova, Slovenska matica. Čas italijanske zasedbe Ljubljanske pokrajine je nekako preživetarila. Sestanke so imeli do 15. junija 1942, ko jih je njen predsednik dr. Dragotin Lončar zaradi bolezni prenehal sklicevati. Kasneje, avgusta 1945, je bolezen tudi navedel kot razlog za odstop z mesta predsednika Slovenske matice. Vendar je do kapitulacije Italije še naprej izhajala Melikova Slovenija. To naj bi bilo za Matico usodno, saj so nemške zasedbene oblasti zahtevale prepoved njenega delovanja, češ da je ta publikacija nacionalistična. Leon Rupnik je moral zato leta 1944 podpisati dekret o začasni ustavitvi dela Matice. Določili so ji prisilnega upravitelja in zaplenili del književnih izdaj

¹¹⁶ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond Pokrajinska uprava, f. 106/III.

¹¹⁷ AMSIU, Zapisnik redne seje univerzitetnega sveta 11. oktobra 1945.

¹¹⁸ Prav tam.

(Melikovo Slovenijo, Grudnovno Dvanajsto uro in Kreftovo Veliko puntarijo).¹¹⁹

Poskus ustanovitve Slovenske kulturne zbornice jeseni 1944 je bil zadnji primer, ko se je pokrajinska uprava posebej ukvarjala z izobraženci, predvsem s kulturnimi delavci. Pokrajinska uprava je najprej skušala sestaviti popis vseh kulturnih delavcev, ki bi prišli v poštev za članstvo. Težko je reči, ali so si oblasti res predvsem prizadevale dobiti nadzor nad kulturnimi delavci (kot se je širil med njimi glas) ali pa so hotele samo uresničiti zamisel o stanovsko urejeni družbi.¹²⁰ Najverjetneje pa je šlo za oboje.

Vodstvu pokrajinske uprave, zbranemu okoli Rupnika, je bilo seveda jasno, da zgolj z uporabo represivnega aparata in s pritiski dolgoročno ne more pridobiti širše podpore med izobraženci. Predvsem so se zavedali, da je taka podpora lahko le deklarativna in temu primerno kratkega diha. Zato so se že kmalu zatekli k idejno-propagandnim sredstvom in načrtnemu dolgoročnemu pridobivanju izobražencev.

Osrednjo vlogo na tem področju so zaupali propagandnemu oddelku pri Informativnem uradu pokrajinske uprave, ki je bil ustanovljen v drugi polovici oktobra 1943. Kot vodja mu je bil dodeljen dr. Ludvik Puš, referenti pa so postali Stanko Kociper, Slavko Krek, Jože Marn, Anton Štukelj, Ljenko Urbančič, Ivo Vadnjal in Stanko Šušteršič. Konec novembra 1943 se je oddelek osamosvojil in postal samostojni propagandni odsek pokrajinske uprave.¹²¹ Ta je šel še skozi nekaj reorganizacij, ki pa jih na tem mestu ne bom podrobno opisoval, bistveno je bilo, da je zavzemal vse pomembnejše mesto v pokrajinski upravi in se je tudi kadrovsko krepil.

¹¹⁹ France Bernik, *Sto let kulturnega poslanstva*. Slovenska matica 1864–1964, Ljubljana 1964, str. 30.

¹²⁰ K popisu kulturnih delavcev. Slovenec, 3. december 1944.

¹²¹ AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond Pokrajinska uprava, f. 115/I. Poročilo o delu propagandnega odseka pokrajinske uprave od začetka do 30. aprila 1944.

Glavna naloga propagandnega odseka sicer ni bila delovanje med izobraženci; pozornost naj bi bila namenjena zlasti kmečkemu prebivalstvu. Dr. Ludvik Puš je bil imenovan za vodjo tudi zato, ker je bil strokovnjak za vprašanja kmečke psihologije in je doktoriral s tezo Kmečka duša. Kljub temu so se ukvarjali tudi z izobraženci. Poročilo o delu odseka s konca aprila 1944 o tem piše: »Referat za propagando med izobraženstvom (op. avtorja – referent Martin Duh) je s svojim delom pričel dejansko šele v začetku decembra preteklega leta, ko so bili posamezni referati propagandnega odseka dokončno razdeljeni. Najvažnejše vprašanje je seveda bilo, kako izvesti protikomunistično akcijo med izobraženstvom, da bo rodila največji uspeh. Po vzoru propagandne akcije po šolah in med delavstvom smo se tudi tu odločili za obvezna predavanja. Izobraženstvo smo razdelili v dve veliki skupini: šolnike zase in uradništvo vseh vrst, državno, samoupravno in zasebno zase. (...) Za učitelje in profesorje so predavanja obvezna, vodi se kontrola nad udeležbo, vendar pa je vse to izvedeno tako, da na zunaj ne izgleda prisilno in se učiteljstvo in profesorji predavanj udeležujejo in zanimajo. To smo dosegli s tem, da smo za snov predavanj izbrali vprašanja, ki današnjega izobraženca najbolj zanimajo, namreč obravnavanje vrednot, ki jim je OF s svojo premeteno načrtno propagando vzela njih mesto v lestvici vrednot, ob kateri je slovenski narod stoletja trdno stal. Predavanja niso toliko propagandna, ker ta beseda odbija, ampak so znanstvena. Predavatelji, univerzitetni profesorji in drugi priznani strokovnjaki znanstveno dokazujejo zgrešenost komunističnih nazorov in obenem kažejo pot nazaj k tistim virom, iz katerih je slovenski narod tisoč let in več črpal moč, da je na tem izpostavljenem področju Evrope zgradil in ohranil svojo slovensko narodnost in svojo slovensko kulturo. (...) Srednješolski profesorji se udeležujejo predavanj vsakih 14 dni. Ker jih je preko 700, so razdeljeni v 4 skupine (...) Skupno je bilo dozdam za profesorje 26 predavanj.«¹²² Predavatelji pri propagandi za šolnike so bili naslednji: Jože Marn, urednik Slovenca, dr. Jože Basaj, ravnatelj Zadrुžne zveze, Vinko Beličič,

¹²² Prav tam.

profesor in pisatelj, Ivanka Prijatelj, Franc Terseglav, urednik Slovenca v pokoju, dr. Ivo Česnik, odvetnik, dr. Josip Demšar, ravnatelj uršulinskega učiteljskega doma, dr. Vinčo Brumen, profesor, dr. Jože Lovrenčič, profesor in pisatelj, dr. Tine Debeljak, kulturni urednik Slovenca, in univerzitetni profesorji dr. France Veber, dr. France Grivec, dr. Aleksander Bilimovič, dr. Leonid Pitamic, dr. Evgen Spektorski, dr. Alojzij Odar, dr. Albin Ogrin, dr. Karel Ozvald, dr. France Stele in Aleksander Maklecov.¹²³ Zelo reprezentativno izbrani predavatelji torej. Udeležba na predavanjih naj bi bila vedno nad 90%,¹²⁴ vprašanje pa je, koliko je vplivala na poslušalce oziroma koliko so jih na tak način uspeli pridobiti na svojo stran, kar je tudi nemogoče ugotoviti.

V.

V politiki pokrajinske uprave je pri pridobivanju izobražencev bolj kot prepričevanje prevladovala uporaba represivnih sredstev in bolj kot dejansko pritegovanje težnja po zunanjem vtisu o veliki podpori izobražencev v protikomunističnem boju. Pri tem je imel pomembno vlogo tudi tisk s prispevki o izobraženstvu. Koliko je prispeval s svojim pisanjem k številnejši udeležbi izobražencev v protikomunističnem boju, je težko reči, a to na tem mestu tudi ni najbolj pomembno, bolj je za razpravo zanimiva razčlemba člankov. Iz njih moremo razbrati stališča nekaterih privržencev protirevolucionarnega tabora do izobražencev. Čeprav je že prikazani način pridobivanja izobražencev, ki ga je uporabljala pokrajinska uprava, nakazoval negativen odnos do izobražencev, je s protiintelektualnimi poudarki v številnih člankih prednjačilo ljubljansko časopisje. Vprašati se moram, od kod tako izrazita protiintelektualna drža v delu protirevolucionarnega tabora.

¹²³ Prav tam.

¹²⁴ Glej AS II, Protirevolucionarni arhiv, fond Pokrajinska uprava, f. 3/l. Poročilo o delu referata za propagando med umskim delavstvom v mesecu avgustu 1944.

Vzrokov je bilo več in njihovo prepletanje je dalo celovito podobo odnosa do izobražencev. Najbolj neposreden razlog je bil, da so se številni izobraženci pridružili partizanskemu gibanju. To je privržence protirevolucionarnega tabora zelo motilo. Tako je podpolkovnik Franc Krener, poveljnik organizacijskega štaba slovenskega domobranstva, predlagal tudi naslednje: »*Slovenskemu domobranstvu se je doslej prijavilo relativno zelo malo Ljubljčanov, saj je znano, da je velik del ljubljanskega prebivalstva, predvsem inteligence, naklonjen komunistom in partizanom. Ti ljudje popolnoma brezskrbno in neovirano širijo propagando za komuniste in partizane in zasmehujejo vse odločbe in naredbe, ki jih izdaja nemška oblast ali Slovensko domobranstvo, ker vidijo, da se proti njim ne nastopa v tolikšni meri, kot so sprva sami predvidevali. Da bi ustavili delovanje teh ljudi, predlagamo: (...) Edino pravilno in edino pravično bi bilo k tem delom pritegniti ljubljanske komuniste in simpatizerje partizanov, ne glede na njihov stan. Zato predlagamo, da bi od takih elementov sestavili delovne oddelke, ki bi pod stražo in kontrolo Slovenskih domobrancev delali na izgradnji uničenih objektov.*«¹²⁵ Predlog sicer ni bil uresničen, je pa bilo gnev zato toliko bolj čutiti v različnih člankih. Tako je France Žužek v govoru na protikomunističnem zborovanju v Borovnici maja 1944 dejal, da je drugi glavni krivec za nastale razmere sprijeno izobraženstvo, prva in glavna je bila ideja aziatsko-židovskega komunizma.¹²⁶ Jutro je v članku Glavni nosilec »revolucije« 25. maja 1944 zapisalo, da je bilo brezposleno razumništvo glavni nosilec revolucije v meščanskih krogih. O krivdi izobražencev je bilo še več člankov, najdlje je v ugotavljanju njihove odgovornosti šel Maks Jan, ki je v govoru na zborovanju pri Devici Mariji v Polju povedal: »*Pri nas ne gre za proletarsko revolucijo, to je revolucija pokvarjene inteligence proti pridnim sinovom slovenskega naroda.*«¹²⁷

¹²⁵ Iz okupatorjevih in domobranskih dokumentov. Ljubljana v ilegali IV, str. 230–231. Krenerjev predlog z dne 23. novembra 1943.

¹²⁶ Veliko protikomunistično zborovanje v Borovnici. Slovenec, 16. maj 1944.

¹²⁷ Protikomunistično zborovanje pri Devici Mariji v Polju. Slovenec, 8. avgust 1944.

Najprej je treba poudariti, da so bile te ostre besede, naperjene proti izobražencem, izrečene v pretežno kmečkem in deloma tudi delavskem okolju. To vsekakor ni bilo naključje. Pokrajinska uprava je bila namreč izrazito protikapitalistično usmerjena in je zagovarjala in tudi uvajala stanovsko ureditev z mnogimi elementi socialne enakosti. Temelj takšne stanovske družbe naj bi bil kmečki človek. Tudi protikomunistični boj je pokrajinska uprava hotela opreti predvsem na kmeta. Tako stališče je odražal tudi del knjižnih izdaj, ki je pretežno povzdigovalo kmečko življenje. Pri tem je bila močno poudarjena razlika med pripravljenostjo podeželja in Ljubljane, da se vključita v boj proti komunizmu. Ta razlika seveda ni bila tako shematična in poenostavljena, kot jo je želela prikazati protikomunistična propaganda, zlasti zunaj Ljubljanske pokrajine ne. Težko bi celo rekli, da je sploh obstajala, saj si različni podatki marsikdaj nasprotujejo. Tako lahko na primer iz Bele knjige razberemo, od kod so bili po vojni pobiti domobranci. Iz Ljubljane in okolice jih je bilo le 57, iz samega mesta pa celo samo 32.¹²⁸ Če to številko primerjamo npr. z občino Velike Lašče, z 225 pobitimi,¹²⁹ se zdijo trditve protirevolucionarnega tabora točne. Toda analiza, ki jo je na treh vzorcih opravil Boris Mlakar, nam kaže drugačno podobo. Zapisal je: *»Kot prvi primer smo vzeli 1000 prvih prijav v Slovensko domobransko legijo v Ljubljani do 1. oktobra 1943. Ohranjeni seznam sicer ni popoln, a vrzeli, ki so v njem, zagotovo niso nastale z namenom nekoga, da bi prikril, recimo sestavo teh prostovoljcev. Pri teh je v velikem odstotku šlo za bivše vaške stražarje ali vnete pristaše protirevolucije v Ljubljani. Med temi prostovoljci je bilo torej 26% delavcev, 25% dijakov, 24% študentov, manj kot 12% uradnikov, 10% zasebnikov obrtnikov in trgovcev, 2% bivših častnikov ter 1,5% pravnikov. Med njimi je bil le en kmet! Takšen rezultat seveda postavlja pod vprašaj našo oceno, da je bilo med temi tudi precej vaških stražarjev. Drugi vzorec predstavljajo prijavljeni domobranci januarja in februarja 1944 v Novem me-*

¹²⁸ Bela knjiga slovenskega protikomunističnega upora 1941–1945. Izdala in založila ZDSPB Tabor – zgodovinski odsek, str. 360–362 (odslej Bela knjiga).

¹²⁹ Isto, str. 230–237.

stu, seznam teh je bil poslan maja v Ljubljano. Tu seveda prevladujejo pripadniki bivše Rupnikove skupine, a poleg so tudi že novi prostovoljci ali mobiliziranci s podeželja. Zato njihova sestava ne zbuja začudenja, kmečkega življa, posestnikov in njihovih sinov, je 52%, sledijo delavci s 15%, trgovci in obrtniki s 14%, bivši orožniki, častniki in podčastniki s 7% ter kmečki proletariat s 6% itd. Kot tretji vzorec smo vzeli moštvo treh čet, ki so bile v Ljubljani konec leta 1944 ali v začetku 1945. Iz ustreznega seznama je razvidno, da so bili ti domobranci po krajevni pripadnosti tako iz Ljubljane kot tudi z Dolenjske in Notranjske in bi ga lahko šteli za reprezentativnega. Toda rezultati so presenetljivi, iz njega sicer res sledi, da je bilo med njimi največ kmetov in kmečkih sinov, namreč 26%, toda 25% je bilo delavcev in raznih pomočnikov, 25% pa še obrtnikov in delavcev s poklici, kar je videti nerazumno visok odstotek; 9% je bilo dijakov in študentov, 4% orožnikov in vojakov, 3% uradnikov, 0,5% duhovnikov itd. Iz teh pregledov je vsekakor razvidno, da je pretirana trditev, da je bilo v Slovenskem domobranstvu kar 90% kmetov, kmečkih sinov in proletarcev.«¹³⁰

To kaže, da bi bile za povsem natančno podobo socialne sestave domobranske vojske potrebne še dodatne natančne raziskave. A zdaj nas seveda zanima idejna plat tega stereotipa, ki se je odražal v protikomunistični propagandi v izrazito črno-beli podobi. Na eni strani pošten, delaven, tradiciji zavezan kmet, ki je steber slovenstva, na drugi pa dekadentno, moralno pokvarjeno in po gmotnih dobrinah hlastajoče meščansko izobraženstvo, ki so ga še najraje ponižali z oznako, da gre le za polizobražence, protislovenske izrodke. Tako lahko v članku Dve Ljubljani beremo: »Ti najožji pripadniki mednarodnega boljševizma so se nabrali iz najtemnejših plasti ljubljanskega prebivalstva: bogati delomrzneži, finančni sleparji, kulturni sladostrastneži, pohajkujoči literati, ki so se izkoreninili in odtujili lastnemu narodu (...) V krog te Ljubljane spadajo potem tudi vsi tisti, ki niso sicer včlanjeni v najožje vrste komunizma, a so vendar njegovi miselni pristaši, če že ne zaradi drugega, pa zaradi sovraštva, ki ga goje do slovenske tradicije. To

¹³⁰ Boris Mlakar, Slovenski domobranci – prostovoljci ali mobiliziranci. Borec 1994, št. 1–2–3, str. 125–126 (odslej Mlakar, Slovenski domobranci).

so predvsem razni kulturni delavci in intelektualci, ki so pozabili na svoj narod.«¹³¹ Članki z vsebino *Bilanca o našem razumništvu* je torej žalostna. Razumništvo ni le zgolj mrknilo, marveč je zdrknilo z naravne poti v dekadenco,¹³² niso bili nobena redkost.¹³³ Neznačajnost slovenskega izobraženstva so enačili s komunističnim hlepenjem in iz tega izvajali sklepe: »Tudi je razumljivo, da se pripadnik višje inteligenčne plasti odloči ter gre med komunistične vrste prav iz istih razlogov. Ves tako imenovani slovenski kulturni boljševizem izhaja ne morda iz kakih idealnih korenin, temveč ga žene v to smer gon po materialnem uživanju.«¹³⁴ Domnevno pomanjkanje idealizma naj bi vodilo v razmere, ki so jih opisali tudi takole: »Današnji materializem je tako ustvaril polinteligentni meščan, materializem polinteligentnega meščanstva pa je rodil sedanjo krizo in iz nje izvirajoči kaos.« Značilen je naslov članka, ki je izšel v Jutru dne 16. julija 1944: *Tragika bolnega meščanstva*. Odnos med mestom in podeželjem je bil zelo priljubljena tematika v tisku. Tako je na protikomunističnem zborovanju v unionski dvorani novembra 1943 govoril v imenu slovenskega izobraženstva profesor Jože Felicijan in dejal: »Kdo je to storil? Komunisti! Kdo je krivec tega gorja? Pokvarjena gospoda! Borba, ki jo bijemo že dve leti, je v bistvu borba slovenskega kmeta proti pokvarjeni gospodi. Iz žuljev slovenskega kmeta so si ljubljanski trgovci in advokati gradili palače, sedaj pa so poslali ljubljanske propalnice, delomrzneže, falirane študente, promenadne tipe in prostitutke požigat kmečke domove in morit slovenske kmete. Po Dolenjskem more kmete, požigajo vasi in pravijo, da se bore za nov družabni red, kjer bi bili tatovi žandarji, morilci sodniki, požigalci ministri za zgradbe in prešuštniki pa za uk in bogočastje. (...) Proti tej pokvarjeni gospodi bojuje danes slovenski kmet smrtni boj, v obrambo vere, za rešitev golega življenja, za ohranitev domov.«¹³⁵ S tem vprašanjem se je najbolj poglobljeno ukvarjal članek *Vzrok*

¹³¹ Slovenec, 17. november 1943.

¹³² Dekadenca razumništva. Slovenec, 1. februar 1944.

¹³³ Glej članek *Znak moralne in kulturne dekadence*. Jutro, 30. oktober 1943.

¹³⁴ Gibalo komunizma. Slovenec, 2. maj 1943.

¹³⁵ Govornik slovenskega izobraženstva. Slovenski narod, 15. november 1943.

naše tragedije, v katerem lahko preberemo: »Dva faktorja moramo pri svoji analizi vzeti v pretres: naše podeželje in naše meščanstvo. Pretežno agrarni značaj našega podeželja ima za posledico tudi posebno agrarno mentaliteto človeka, katere najznačilnejši znak je duhovna preproščina. (...) Vse to so skušali komunisti spretno zlorabljeni, ko je zlom Jugoslavije v aprilu 1941. zanesel tudi med kmečko prebivalstvo negotovost in zmedo. (...) Sprva je kmečko ljudstvo kazalo svojo odklonilno stališče le s tem, da je stalo ob strani, kmalu pa se je iz spoznanja nesreče, kakršno prinaša komunistična akcija, iz pasivnega rodil aktivni odpor. Naš kmečki človek je možato potegnil vse konsekvence, prijel za puško ter postal neizprosni borec proti komunizmu. Duhovni ravni našega podeželja stoji nasproti popolnoma različni prerezu našega meščanskega sloja. Tam, kjer bi človek pričakoval več razuma, več dozorelosti in kritičnosti do življenja, ga je našel v resnici še manj. Neki namišljeni intelektualizem je bil premalo razumski in preveč čustveno zapeljan, da bi mogli govoriti o ustaljenosti tega sloja. Naše meščanstvo, sloj, ki je komaj izgubil stik z zemljo in si še ni ustvaril svoje posebne meščanske ideologije in mentalitete in ki se ni zavedal svojega duhovnega poslanstva, je bil takorekoč dan za dnem sredi iskanja samega sebe in svojih življenjskih oblik, podvržen najrazličnejšim avtoritetam, ki so bile zaposlene z živčnim iskanjem izhoda iz splošne duhovne in materialne stiske. Sedanja vojna je zanj prišla prezgodaj. Našla je mlado meščanstvo sredi vrvenja in kipenja in mu prav zaradi tega, da si ni imelo nobenih predpostavk revolucionarnosti, odvzela možnost, da se ustali in najde samo sebe. Čolnič, ki ga je brez miru premetavalo razburkano morje filozofskih in političnih nazorov ter sistemov, od katerih je vsak upal receptirati neko normalizacijo in urejenost, se je potopil. Naše meščanstvo je izgubilo igro s časom, ker še ni bilo sposobno ločiti dobro od slabega.«¹³⁶ Zelo zanimiva analiza, ki ji ne moremo odrekati poglobljenosti, glede na to, da je nastala v času, ko se je vse to še dogajalo. Predvsem pa je članek vsaj poskušal kolikor toliko racionalno razložiti vlogo izobražencev, brez vnaprejšnjega etiketiranja in sramotenja, čeprav pisec negativno ocenjuje njihovo vlogo. Toda taki

¹³⁶ Vzrok naše tragedije. Jutro, 8. april 1945.

prispevki so bili redki, prevladovali so izrazito idejni članki, polni nestrpnosti in stereotipnih podob.

Po njihovi logiki naj bi bilo pravo narodno čuteče izobraženstvo le tisto, ki je zagovarjalo protikomunistični boj. Največkrat so samo na tej podlagi delali razliko med izobraženci, sicer pa so v glavnem govorili kar o izobraženstvu na sploh. V tem lahko prepoznamo že znano idejno vrednotenje izobraženstva, ki ima korenine pri Luki Jeranu in Antonu Mahničū. V članku Notranji odpad tako lahko preberemo: *»Od kod se nabira ta kader v skrajnem materializmu tonečih plasti? Ali ga ni moglo prekvasiti krščanstvo, saj vendar živi sredi krščanskega občestva in je takorekoč še vedno njegov sestavni del? Tako se sprašujejo mnogi, ki še niso spoznali, da gre danes ne morda za posamične zablude v vrstah razumništva, temveč za masoven notranji odpad od krščanstva in sploh od duhovnosti. Krščanstvo je tem razumniškim plastem znano le toliko, v kolikor ga morajo poznati, da ga potem laže napadajo in rušijo. Drugače so se mu notranje docela odpovedali in od njega odpadli. Morda še ta in oni nosi na sebi kak viden znak pripadnosti h krščanski skupnosti, a to je zgolj viden znak, ki je v klasnem nasprotju z notranjo usmerjenostjo. V resnici pa je ves ta inteligenčni kader zaklet sovražnik krščanstva in še zlasti katolicizma, notranje popolnoma prežet z negativizmom in rušilno gorečnostjo.«*¹³⁷ Ta sodba je zadevala predvsem krščanske socialistične izobražence, sicer pa so v glavnem napadali napredno svobodoumno usmerjeno izobraženstvo, predvsem njihovo domnevno škodljivo zavzemanje za neidejno kulturo. V članku Nevtralna kultura beremo: *»Bili so ljudje, ki so tako govorili samo zato, da bi prikrivali svoje težnje po laizaciji in boljševizaciji kulture.«*¹³⁸ V članku Pravo vrednotenje kulture pa je bilo jasno zapisano, kakšna je lahko kultura: *»resnična kultura mora biti krščansko usmerjena in samo krščansko usmerjena kultura je resnična kultura.«*¹³⁹ S tem je bilo negativno ovrednoteno ne le nekatoliško, pač pa tudi

¹³⁷ Slovenec, 23. junij 1943.

¹³⁸ Slovenec, 24. september 1944.

¹³⁹ Slovenec, 21. september 1944.

del katoliškega izobraženstva (krščansko socialistični krog!).

Omenjenega odnosa do izobražencev ne smemo poplošiti na celotni in precej raznoliki protirevolucionarni tabor. Tudi intenzivnost odnosa ni bila pri vseh skupinah enaka. Najbolj je bil značilen za tiste skupine, ki so se zbrale okoli Rupnikove pokrajinske uprave in so po kapitulaciji Italije prednjačile v protikomunističnem boju. Poleg tega je tako stališče do izobraženstva imelo tudi povsem prozaične razloge: podpihovati vnemo za protikomunistični boj med kmečkim prebivalstvom. Na drugi strani pa je tako pretirano napadanje v tisku pomenilo tudi pritisk na ljubljanske izobražence, naj se aktivno vključijo v protikomunistični boj. Toda slovensko izobraženstvo kot stan ni bilo negativno ovrednoteno le v izjavah ali zapisih, namenjenih širši javnosti, temveč tudi v zaupnih poročilih, ki so romala na tuje, političnim predstavnikom v begunstvu. Teh poročil pa večinoma niso pisali mladi skrajneži, zbrani v pokrajinski upravi, ampak predvsem starejši predvojni strankarski veljaki. Ti so pogosteje izhajali iz katoliškega nazorskega kroga. Naj navedem le nekaj najbolj povednih opazk na račun izobražencev. Tako je bilo v poročilu z dne 22. januarja 1943 zapisano: *»Drugo je zmešnjava nad zmešnjavo, kjer provači tako imenovana inteligenca, ki je svoj narod izdajala, kolikor daleč gre nazaj naša zgodovina. Kmetje na Dolenjskem pravijo: prišli bomo nad Ljubljano, izselili tistega malo, kar je dobrega, potem pa vse požgali in z zemljo zravnali. To ne bi bila tako slaba rešitev.«*¹⁴⁰ Drugo pa pravi: *»Njihova glavna postaja je v Ljubljani, ki je že čisto zasmrajena s takozvano slovensko inteligenco, ki tudi tokrat izdaja svoj narod, kakor ga je še v vseh pomembnejših momentih slovenske zgodovine.«*¹⁴¹

Ljudje katoliških nazorov so bili glavnina protirevolucionarnih sil. Njihovi nazori so, poleg vsega naštetega, izražali tudi tradicionalno zgodovinsko osnovano neza-

¹⁴⁰ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 8. Pismo iz Ljubljane dne 22. januarja 1943.

¹⁴¹ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. K notranjemu strankarskemu položaju v Sloveniji.

upanje prevladujočega (katoliškega) dela protirevolucije do izobraženstva, ki je često nihalo med dvema skrajnostima: manjvrednostnim kompleksom pred njim in podarjanjem njegove nesposobnosti.

VI.

Število izobražencev, ki so se pridružili protikomunističnemu taboru, je še precej bolj nejasno kot tistih, ki so se OF. Za to je več vzrokov. Prvi je gotovo ta, da so bili poražena stran in si niso mogli privoščiti takega preštevanja privrženecv kot zmagovalci. Ti pa so le redko poskrbeli za objektivno podobo medvojnih opredelitev posameznih izobražencev. Podatek, ki v Gradivu o partizanski saniteti omenja na domobranski strani 28 zdravnikov, je izjema, pa še tu se zdi, da vseh privrženecv protirevolucije niti niso zajeli. Različne akcije pokrajinske uprave (npr. podpisovanje protikomunistične izjave, sodelovanje v Zborniku Zimske pomoči 1944 itd.) prav tako ne morejo biti najbolj zanesljivo izhodišče za ugotavljanje števila podpornikov protirevolucionarne akcije.

O številu podpornikov protirevolucije med izobraženci še najbolj verodostojno in prepričljivo priča troje: Slovenska izjava s konca leta 1943, ki so jo sestavili Mirko Javornik, Ruda Jurčec in Ciril Žebot, izjava Narodnega odbora iz jeseni 1944 in beg izobražencev v tujino. Vendar imamo tudi tu precej težav in vrsto pomanjkljivosti. Najmanj si lahko pomagamo s Slovensko izjavo, ki jo je prevzel za svojo Slovenski ljudski blok.¹⁴² Ta naj bi združeval vse katoliške skupine, torej smemo sklepati, da je bila med okoli 200 podpisanimi večina iz katoliškega tabora. Precej širše je bila zastavljena izjava Narodnega odbora, ki jo je podpisalo okoli 300 osebnosti iz predvojnega političnega in nasploh javnega življenja.¹⁴³ Deloma je bil spisek objavljen v Zborniku svobodne Slovenije 1965, v celoti pa ga prvič navaja Pavle Rant v

¹⁴² Kos, Stalinistična revolucija II, str. 160.

¹⁴³ Stare, Narodni odbor za Slovenijo.

brošuri Krščanska demokracija in Slovenci.¹⁴⁴ Vendar ima izjava bistveno pomanjkljivost: iz varnostnih razlogov so se nanjo vsi podpisali s psevdonimi, ki večinoma še niso dešifrirani. Na prvi strani so bili podpisani J. Andrejč = Gregorij Rožman, Lovro Kmet = Bogumil Remec, Janez Pesnica = Pavel Pestotnik in Gmajnar France = Celestin Jelenc.¹⁴⁵ Imena vseh podpisnikov je najbrž poznal le dr. Miloš Stare. Njihovih pravih imen ni nikoli izdal, verjetno zaradi tega, ker je marsikateri podpisnik ostal v domovini.¹⁴⁶ Tako bo ostalo najverjetneje za vselej prikrito, kdo so bili. Znano pa je, da je do 20. decembra 1944 Narodno izjavo podpisalo 109 oseb s katoliške strani in 19 oseb z liberalne.¹⁴⁷ Iz liberalnih vrst so med prvimi podpisali Marjan Zajc, Rudolf Žitnik, Ladislav Bevc, vrhniški farmacevt Hočevar, Anton Hafner iz Škofje Loke, Slavo Kušer iz Zagorja, Miroslav Urbas iz Ljubljane, mariborski urar Metod Bureš, Nikolič iz Slovenj Gradca, zdravnik iz Metlike Omahen, Kalterer iz Rogaške Slatine, Jože Ivanc iz Sodražice, kranjski tovarnar Ivan Sirc, Miloš Vauhnik iz Maribora in Etbin Bežek iz Ljubljane.¹⁴⁸ Tako so od prvih podpisnikov na liberalni strani ostala neznan le tri imena. Socialna sestava prvih podpisnikov iz katoliškega tabora pa je bila naslednja: 25 kmetov, 4 obrtniki, 2 trgovca, 3 delavci, 18 zasebnih nameščencev, 4 univerzitetni profesorji, 13 srednješolskih profesorjev, 9 državnih uradnikov, 10 samoupravnih uradnikov, 15 duhovnikov, 4 odvetniki in 2 zdravnika.¹⁴⁹

Še najbolj zanesljivo sklepanje omogoča število tistih, ki so po koncu vojne odšli v tujino.¹⁵⁰ Največja po-

¹⁴⁴ Rant, *Krščanska demokracija in Slovenci*, str. 39–43.

¹⁴⁵ Prav tam.

¹⁴⁶ Rant, *Krščanska demokracija in Slovenci*, str. 39.

¹⁴⁷ Mlakar, *Slovenska protirevolucija*, str. 113.

¹⁴⁸ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 1251.

¹⁴⁹ A MNZ, Zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 1252.

¹⁵⁰ Umik civilnih beguncev je bil doslej bolj v ozadju zanimanja, saj ga je zasenčil domobranski problem, obremenjen z njihovim povojnim po-
bojem. V zadnjem času je o tem manj znanem vprašanju strnjeno pisal Robert Jernejčič, *Poti slovenskih povojnih beguncev v tujino*. Slovenec, 8. april 1993 do 20. april 1993 (8 nadaljevanj).

manjkljivost tega merila je, da vsi privrženci protirevolucionarnega tabora niso emigrirali, kar konec koncev potrjuje prav omenjena Staretova previdnost pri razkrievanju psevdonimov. Ubežnike lahko seveda dokaj zanesljivo štejemo med protikomuniste, čeprav je verjetno kdo odšel tudi zaradi splošnega vzdušja tik pred prihodom jugoslovanske vojske v Ljubljano.

Podobo lahko deloma dopolnimo tudi z izsledki KUZOP-a, ki naštevajo domnevne vojne zločince, čeprav gre večinoma za privržence protirevolucije.

Podatki o izobražencih, ki so zapustili Slovenijo ob koncu vojne, se sicer razlikujejo, najpogosteje omenjajo okoli 500 izobražencev in 260 duhovnikov.¹⁵¹ Število velja dopolniti s tistimi izobraženci, ki so bili po koncu vojne vrnjeni in pobiti. Bela knjiga navaja naslednje kurate: Ivana Hrovata, Franca Freliha, Borisa Kerča, Antona Klobovesa, Franca Kunstlja, Jakoba Mavca, Antona Poldo, Franca Pezdirja, Ivana Remškarja, Matijo Šinka, Jožeta Šolarja, Stanka Trčka, Viktorja Zormana in Franceta Zormana.¹⁵²

Zdi se, da jih je bilo med njimi daleč največ iz katoliškega nazorskega tabora. Poklicno in stanovsko so prevladovali duhovniki in juristi.¹⁵³ Kljub tej približni oceni lahko rečemo, da je imela protirevolucija med izobraženstvom kar številne pristaše. Ti so po vojni z vztrajnim zatrevanjem o maloštevilnosti izobražencev v protikomunističnem boju pomagali oblastem v domovini zabrisati spomin na dejstva in ustvariti napačno predstavo. Vendar se ta v zadnjem času spreminja, tako da je Janez Juhant podlistek v Slovincu, ki govori o odhodu v emigracijo, celo naslovil Slovenska pamet čez Ljubelj.¹⁵⁴

¹⁵¹ Dokumenti Dr. Krekove delavnosti v emigraciji. Zbornik svobodne Slovenije 1973–1975, str. 219.

¹⁵² Bela knjiga, str. 211–212.

¹⁵³ Avgust Horvat, Slovenska bit ob srebrni reki pod južnim križem. Dom in svet, Zbornik MCMLXXXIX, Maribor 1989, str. 202.

¹⁵⁴ Slovenec, 19. oktober 1991.

Nekaj sicer nepopolnih virov s poimenskimi podatki navaja imena kulturnih delavcev in novinarjev, srednješolskih in univerzitetnih profesorjev in zdravnikov.

O kulturnih delavcih na protirevolucionarni strani, po vojni večinoma zdomcih, je večkrat pisal dr. Tine Debeljak. Z literarnozgodovinskega vidika je pisal tudi dr. Jože Pogačnik v knjigi Slovensko zamejsko in zdomsko slovstvo, ki pa glede imen ni tako izčrpna.¹⁵⁵ V zadnjem času je področje raziskovanja povojne politične emigracije dobilo domovinsko pravico tudi v Sloveniji, tako da je izšlo precej prispevkov o tej problematiki, kot tudi o zamolčanih kulturnih ustvarjalcih.¹⁵⁶ Kljub vsemu pa menim, da ostaja temelj za številčno vrednotenje zaenkrat še vedno razprava dr. Tineta Debeljaka Trideset let zdomske emigracijske književnosti 1945–1975, ki mi bo poglobitni vir pri navajanju imen zdomskih kulturnih delavcev.¹⁵⁷ Debeljakovo razpravo sem izbral ne le zaradi obširnosti, temveč tudi zaradi zelo širokega razumevanja pojma kulturnega delavca, tako da so v njej zajeti tako rekoč vsi, »ki so znali dobro sukati pero«. V razpravi so se znašli leposlovci po vrstnem redu, ki je v glavnem sledil njihovi starosti (od najstarejše do najmlajše generacije): advokat dr. Ivo Česnik, dr. Anton Novačan, pesnik dr. prof. Joža Lovrenčič, Narte Velikonja, ki sicer ni šel v zdomstvo, ker je bil hrom in je bil po vojni obsojen na smrt,¹⁵⁸ Mirko

¹⁵⁵ Jože Pogačnik, Slovensko zamejsko in zdomsko slovstvo. Izdal Zaliv, Kosovelova zbirka (5), Trst 1972.

¹⁵⁶ Taras Kermauner, Slovenski čudež v Argentini (trilogija). Prva knjiga: Predstavitev SPE; druga knjiga: Krščanska tragedija; tretja knjiga: Srečanja in portreti. Izdala Slovenska kulturna akcija, Ljubljana 1992. Zora Tavčar – Helga Gluščič – Martin Jevnikar, Pod južnim križem. Antologija emigrantske proze 1945–1991. Mohorjeva družba v Celju, 1992. France Pibernik, Temni zaliv Franceta Balantiča. Slovenska knjiga, Ljubljana 1990. France Pibernik, Slovenski dunajski krog 1941–1945. Cankarjeva založba, Ljubljana 1991, in še nekatere druge.

¹⁵⁷ Tine Debeljak, Trideset let zdomske emigracijske književnosti 1945–1975. Zbornik svobodne Slovenije 1973–1975, str. 381–437 (odslej Debeljak, Trideset let).

¹⁵⁸ Tine Debeljak, Ob desetletnici smrti Narteja Velikonje. Koledar svobodne Slovenije 1955, str. 42–51. Glej tudi prispevke s strokovnega srečanja v Ajdovščini novembra 1991, posvečenega Narteju Velikonji, ki so bili objavljeni v Primorskih srečanjih 1992, št. 134–135, str. 405–426.

Kunčič, Jože Vombergar, Vinko Žitnik, dr. Tine Debeljak, Mirko Javornik, Vinko Beličič, dr. Jože Krivec, dr. Stanko Kociper, Zorko Simčič, Franc Kunstelj, Stanko Janežič, Karel Mauser, Zdravko Novak, dr. Metod Turnšek, Štefan Tonkli, Karel Truhlar, Jože Cukale, K. Rakovec, J. Borštinar, Stane Bračko, J. Kolenc, Milan Komar, S. Kovačič, Vladimir Kos, Adolf Škerjanec, Ivan Hribovšek, Nikolaj Jeločnik, Ljenko Urbančič, Vinko Zorman, Ludvik Potokar in Ivan Baloh. Tine Debeljak jih je ocenil v omenjeni razpravi: »*Tako bi begunski književniki l. 1945 predstavljali vse slovenske literarne rodove zadnjih 50 let: od Moderne, fin de siecla, od Baloha... do, recimo, Hribovška..., ki bi bil danes tudi med emigracijo, da ni bil vrnjen domov v smrt. In tako so bili vrnjeni v enako smrt še France Kunstelj, Zorman, Bračko, Kolenc, Borštinar, Lavrič..., ki so se pridružili tam v istem času ubitemu Narteju Velikonji in še eno leto prej zažganemu Balantiču.*«¹⁵⁹ Poleg leposlovcev uvršča Debeljak med kulturne delavce v zdomstvu tudi še duhovnike: škofa Gregorija Rožmana, dr. Alojzija Odarja, prelata dr. Matijo Slaviča, prof. dr. Josipa Turka, Franceta Dolinarja, dr. Ignacija Lenčka, dr. Janeza Kraljiča in dr. Rudolfa Hanželiča. Upoštevani so tudi Rajko Ložar, arheolog, umetnostni zgodovinar, etnolog, in dr. Marijan Marolt, umetnostni zgodovinar, ter etnografa Rado Lenček in dr. Metod Turnšek. Pisec našteva tudi vrsto publicistov in žurnalistov, med njimi so: Ruda Jurčec, Matej Poštovan, Joško Krošelj, Pavle Rant, Pavel Fajdiga, Jože Hafner, Ludvik Klakočar, Jože Kessler, Slavko Skaberne, Franc Zabret, France Kremžar, Jože Košiček, dr. Bojan Ribnikar, dr. Branislav Drnovšek, Andrej Uršič,¹⁶⁰ dr. Oton Ambrož, Rudolf Smersu, Andrej Križman in Miloš Stare. Nato omenja še literarnega zgodovinarja dr. Srečka Barago, šolnike Marka Bajuka, Ivana Prijatelja, Janeza Severja, Milka Jegliča, filozofa dr. Vinka Brumna, dr. Rudolfa Trofenika, dr. Mantuanija, mineraloginjo dr. Ludmilo Mantuanijevo, zdravnika dr. Valentina Meršola, slikarje Baro Remec, Boža Kramolca, Josipa Bera-

¹⁵⁹ Debeljak, *Trideset let*, str. 383–384.

¹⁶⁰ O njegovi skrivnostni povojni usodi glej Ivo Jevnikar, »Neznani Slavko« v zaporih Udbe. Novi podatki o usodi Andreja (Slavka) Uršiča. *Kolektor goriške Mohorjeve družbe* 1994, str. 83–89.

neka, kiparja Franceta Goršeta in Franceta Ahčina. Na koncu dodaja še tiste, ki že med vojno niso živeli v domovini in se po vojni niso želeli vrniti. To so bili Vladimir Vauhnik, dr. Vošnjak, sociolog dr. Ivan Ahčin, gospodarstvenik Ivan Avsenek, dr. Ciril Žebot, publicist Fran Erjavec, dr. Alojzij Kuhar, France Gabrovšek ter politiki dr. Jože Basaj, dr. Celestin Jelenc in dr. Miha Krek.¹⁶¹ Od slednjih velja omeniti tudi še dr. Antona Novačana, ki ga Debeljak v prikazu ne upošteva. Novačan je ob začetkih nemške zasedbe odšel v emigracijo, kjer je tudi preživel vojna leta, ki jih opisuje v svojih dnevniških zapiskih.¹⁶² Po vojni je živel v Trstu, vendar se ni želel vrniti, čeprav so ga k temu iz Ljubljane nago-varjali predvojni znanci (Igo Gruden, skladatelj Lucijan Marija Škerjanc, Vladimir Bartol itd.), temveč je celo napisal satirično pesnitev Rdeči panteon, v kateri je ožigosal ljubljanske kulturnike, ki so se z Otonom Župančičem na čelu udinjali novim oblastnikom.¹⁶³

Od zdravnikov, ki so se odločili za protirevolucionarni tabor, so v Gradivu o slovenski partizanski saniteti omenjeni tisti, ki so po vojni odšli v begunstvo: Lojze Baraga, Stane Grapar, Josip Herfort, Herman Avguštin, Maks Iglič, Ivan Janež, Vladimir Juvan, Ivan Kačar, Marija Kolar-Kačar, N. Kokalj, Ivo Klemenčič, Danilo Koch, Ivo Lavrič, Leopold Marinšek, Valentin Meršol, Zmago Mohorič, Gustav Omahen, Leopold Potokar, Anka Prijatelj, Franc Puc, Bernarda Kranjc-Rihar, Alfred Sentočnik, Hugo Velker, Cvetko Vuga in Franc Zorec. Devet od teh (Avguštin, Iglič, Janež, Juvan, Kokalj, Rihar-Kranjčeva, Vuga in Zorec) je bilo tudi na spisku vojnih zločincev, ki pa ga z današnjimi očmi seveda ne gre jemati dobesedno.¹⁶⁴ Od zdravnikov domobrancev je bil prva žrtev poročnik dr. Janez Vrtnik.¹⁶⁵

¹⁶¹ Debeljak, *Trideset let*, str. 383–384.

¹⁶² Anton Novačan, *Jeruzalem–Kairo (Spomini 1942–1945)*. Slovenska matica, Ljubljana 1986.

¹⁶³ Tine Debeljak, *Novačanov Rdeči panteon*. Meddobje 1955, št. 1–2–3, str. 51–56.

¹⁶⁴ *Gradivo o slovenski partizanski saniteti*, str. 48–49.

¹⁶⁵ *Zdravnik-domobranec padel za domovino*. Slovenec, 7. julij 1944.

Seznam seveda ni popoln, verjetno so se na njem znašli najbolj izpostavljeni. Zdravniki, ki so podpirali protirevolucijo, so drugače kakor partizanski zdravniki pač po kapitulaciji Italije lahko ostali na svojih delovnih mestih in se jim ni bilo treba posebej izpostavljati.

Pri univerzitetnih profesorjih lahko za merilo vzamemo začasno uredbo Narodne vlade Slovenije o univerzitetnih oblastvih in učnem osebju z dne 30. avgusta 1945. Po njej so bili z odlokom pred začetkom novega šolskega leta (1945/1946) upokojeni naslednji profesorji: dr. Henrik Steska, dr. Teodor Grudinski, dr. Karel Ozvald, dr. Fran Bradač, dr. Anton Skumovič, dr. France Veber, dr. Fran Eler, asistent p. Janez Žurga, dr. France Ušeničnik in dr. Aleš Ušeničnik.¹⁶⁶ Dr. Rihard Zupančič, dr. Josip Turk, dr. Alojzij Odar, dr. Ignacij Lenček, dr. Ludvik Čepon, dr. Alojzij Košmerlj, dr. Ludmila Mantuani, dr. Aleksander Bilimovič, dr. Stojan Bajič, dr. Ciril Žebot, dr. Matija Slavič in dr. Evgen Spektorski, tedaj že vsi v tujini, pa so bili z odlokom 10. avgusta 1945 odstavljani in odpuščeni iz službe.¹⁶⁷ Največ profesorjev, šest po številu, jih je odšlo v begunstvo s teološke fakultete.¹⁶⁸ Na razpolago, brez pravice do poučevanja, so bili postavljeni dr. Salvislav Jenčič, dr. Rudolf Trofenik in ing. Karel Marn. Pravico do dela v laboratoriju sta zadržala dr. Maks Samec in dr. Joža Glonar, a z dostavkom, da jima bo Narodna vlada Slovenije priskrbela službo drugje.¹⁶⁹ Dr. Karlo Lušicky pa je bil ponoči 13. maja 1945 aretiran, vendar je 29. junija 1945 zopet nastopil službo, toda ne za dolgo, saj je bil 6. novembra 1945 upokojen.¹⁷⁰ O tedanjem vzdušju na univerzi je Vojeslav Mole v spominih

¹⁶⁶ AMSIU, mapa Dr. Henrik Steska – osebne zadeve.

¹⁶⁷ AMSIU, Zapisnik redne seje univerzitetnega senata dne 7. septembra 1945.

¹⁶⁸ Marijan Smolik, Ljubljanska Teološka fakulteta za Slovence v begunstvu (1945–1959). Zbornik ob sedemdesetletnici Teološke fakultete v Ljubljani 1919–1989. Bogoslovni vestnik 1990, št. 1–2, str. 23.

¹⁶⁹ AMSIU, Zapisnik redne seje univerzitetnega senata 7. septembra 1945.

¹⁷⁰ Glej AMSIU – mape »osebne zadeve« vseh navedenih.

zapisal: »Kelemina aretiran – zakaj neki? Politično se ni nikoli udejstvoval, njegovi nazori pa so bili vedno tako ‚titovski‘, da mi je bila njegova aretacija popolnoma nerazumljiva. Šele po dolgem razmišljanju sem se spomnil, da je imel neko funkcijo v odboru – ali je bil celo predsednik – angleškega kluba v Ljubljani. Toda ali je to bila pregreha? in vendar je bilo tako, – in zato je Jaka presedel tri dolge tedne v luknji ob korenju, zelju in krompirju in ni bil ves ta čas niti enkrat zaslišan, – nato pa so ga brez vsega izpustili. Slabše je bilo z drugim aretirancem, filozofom Vebrom, ki pa je zaslužil, da so ga prestrašili, četudi je izviral njegov greh iz neverjetne filozofske naivnosti. Napisal je namreč članek za mladino o Hitlerju, a ko so ga izpustili, je bil še vedno tako naiven, da je šel k rektorju na univerzo in hotel najaviti svoja predavanja, češ saj so ga vendar izpustili. Bili pa so drugi primeri, veliko bolj zamotani in nerazumljivi. V ječo so morali nekateri ljudje, ki so denarno podpirali akcijo O. F. Druge je pred ječo obvarovalo taborišče v Dachau, kjer jih je doletela smrt, preden so se vrnili v domovino. Z drugimi besedami povedano, ponavljalo se je marsikaj tega, kar se je godilo ob revoluciji na Ruskem, na Poljskem itd., samo v manjšem obsegu. Trčila sta dva načelna različna svetova in ni bilo govora o kakem kompromisu.«¹⁷¹

KUZOP je zbral med srednješolskimi profesorji nasprotniki OF, naslednja imena: Anton Anžič, Janko Sever, Jože Jamnik, Ignacij Štrancar, Mihael Jenko, Ciril Arko, Božidar Bajuk, Ruža Šturm, Pavel Verbic, Karel Wolbang, Vladimir Žitko, Alojzij Geržinič, Edvard Mizerit, Janko Sedej, Marko Bajuk, Ivan Grum, dr. France Jaklič, Martin Jevnikar, dr. Ivan Vrečar, Vincenc Beličič, Frančiška Jauh, Rudolf Mušič, dr. Srečko Baraga, Pavel Kveder, Frančiška Opeka, Stanko Hafner, dr. Anton Sterle, Pavel Slapar, Fran Cimperšek, Josip Majcen, dr. Anton Kacin, Hinko Medič, Franc Erjavec, Milko Jeglič, Peter Horn, dr. Vinko Brumen, Jože Felicijan, Oton Muhr in Rudolf Wagner.¹⁷² V razpravi Slovensko begunsko šol-

¹⁷¹ Mole, Iz knjige spominov, str. 506–507.

¹⁷² AS, fond KUZOP, f. 8/105. Profesorji-domobranci, ki so pobegnili (seznam).

stvo lahko poleg naštetih opazimo še nekatere, tako v Slovenski begunski gimnaziji v Vetrinju Franceta Blatnika, Jožeta Brodnika, Kajetana Gantarja in Frana Kozi-
no.¹⁷³ V Italiji, kjer je bila njihova prva postaja Monigo, pa še Ivana Prijatelj, Franca Goršeta, Vilmo Kobal, Darinko Kociper, Antona Dolinarja, Albina Mozetiča, Antona Oreharja, Jožeta Padarja, inž. Draga Scharta, Jožeta Petelina, Antona Stoparja, Ivana Theuerschuha in Ivana Zakonjška.¹⁷⁴ Alojzij Geržinič omenja v knjigi *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Barage pri Zavezniški vojaški upravi*, da je na tržaških slovenskih srednjih šolah poučevalo 45 profesorjev. Od teh jih je bilo 27 iz Slovenije, med njimi 12 bivših domobrancev. Na goriških srednjih šolah je bilo 47 profesorjev: 21 iz osrednje Slovenije, od teh 11 bivših domobrancev.¹⁷⁵

To je le delna številčna podoba vsega izobraženstva, ki je stalo v državljanskem spopadu na protirevolucionarni strani. Najbolj težavno, v večini primerov celo nemogoče je odkriti tiste, ki so ostali doma in niso pretirano poudarjali svoje privrženosti protirevolucionarni akciji.

¹⁷³ Slovensko begunsko šolstvo. Koledar svobodne Slovenije 1952, str. 161–162.

¹⁷⁴ Isto, str. 181.

¹⁷⁵ Alojzij Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Barage pri ZVU*. Izdala Slovenska kulturna akcija v Buenos Airesu 1983, str. 60 (odslej Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem*).

Slovenski izobraženci na Primorskem med Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom

I.

Primorsko – pri tem imam v mislih tiste dele s Slovenci poseljenega ozemlja, ki so po prvi svetovni vojni pripadali Kraljevini Italiji – je ločitev od matice zaznamovala z mnogimi posebnostmi. Če ostanemo za trenutek pri primerjavah z drugimi slovenskimi pokrajinami, lahko rečemo, da je bil položaj Slovencev na Primorskem do kapitulacije Italije bolj podoben tistemu v pokrajinah, ki jih je zasedel nemški okupator (Štajerska in Gorenjska), kot položaju v Ljubljanski pokrajini, čeprav je bila slednja z aneksijo 3. maja 1941 priključena isti državi, Kraljevini Italiji. Vsem pokrajinam je bilo skupno, da Slovenci niso bili nikjer priznani kot politični sogovornik – še več, da je bila zanikana njihova samobitnost in so bili z represivnimi metodami državnega aparata izrinjeni iz javnega življenja.

V tem pogledu je kapitulacija Italije pomenila na Primorskem ključno prelomnico,¹ medtem ko se razmere v pokrajinah na nemškem zasedbenem ozemlju s tem sprva niso bistveno spremenile.² Zlom italijanske države je bistveno zaznamoval Primorce, ki so se rešili dvajsetletnih spon. Poleg tega je tudi nemška narodnostna politika v operacijskem območju Jadransko primorje po svoje priznavala Slovence na Primorskem kot politični dejavnik, ki sicer ni bil enakovreden tistemu v osrednji Sloveniji, a je v primerjavi s časom pred kapitulacijo Italije pomenil bistven napredek.

Položaj slovenskih izobražencev na Primorskem je bil že od priključitve tega ozemlja italijanski državi težaven.

¹ Obširneje glej Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*. Maribor 1967.

² Glej Tone Ferenc-Milan Ževart, *Nekaj značilnosti in posebnosti fašistične okupacije in narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem*. *Casopis za zgodovino in narodopisje* 1979, št. 1–2, str. 448–461.

Večina državnih uradnikov slovenskega rodu, med njimi skoraj vsi profesorji, je odšla že v prvem obdobju, v času delovanja parlamentarne demokracije v Kraljevini Italiji. Še težje so postale razmere pod fašističnim režimom. V nekaj letih so odšli, v glavnem v Jugoslavijo, mnogi primorski izobraženci. Z vstopom Italije v vojno so kot politično nezanesljive aretirali okoli 300 Primorcev,³ 240 so jih kaznovali z opominom, policijskim nadzorstvom ali internacijo.⁴ Med njimi so bili tudi mnogi primorski izobraženci. 60 najbolj izpostavljenih, razdelili so jih na tri skupine (26 komunistov, 12 »teroristov« in 22 izobražencev), so italijanske oblasti izročile posebnemu sodišču za zaščito države.⁵ Po razkrojanju jugoslovanske države in priključitvi osrednje Slovenije k italijanski državi so fašistične oblasti Primorcem v opomin organizirale t.i. drugi tržaški proces, ki je močno prizadel tudi slovensko primorsko izobraženstvo.

Tako je na Primorskem kapitulacijo Italije dočakalo le malo slovenskih izobražencev, posebej še, ker so nekatere (npr. večje število goriških izobražencev in dijakov) zaprli tudi na prelomu leta 1942/43.⁶

Nekaj jih je kljub vsemu ostalo. Že pred začetkom napada na Jugoslavijo je bil ustanovljen Narodni svet, v katerem so bili predstavniki katoliške in liberalne skupine; prva je imela po tradiciji pomembnejši vpliv na Goriškem, druga pa na Tržaškem.⁷ Svet ni imel posebno velike vloge, saj se nazorski skupini nista povezali v tesnejše sodelovanje, bolj naj bi bil argument proti vmešavanju ljubljanskega vodstva

³ Kacin-Wohinz, Slovenski upor, str. 33.

⁴ Strnjeno o tem vprašanju glej Milica Kacin-Wohinz, Slovenci v Italiji 1918–1941, v knjigi Tone Ferenc, Milica Kacin-Wohinz, Tone Zorn, Slovenici v zamejstvu. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974, str. 116. Nasploh se je Kacinova z vprašanji primorske medvojne zgodovine največ ukvarjala, njena zadnja knjiga nosi naslov Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935. Lipa, Koper 1990 (odslej Kacin, Prvi antifašizem v Evropi). Podrobneje glej njeno bibliografijo v Prispevkih 1989, št. 1, str. 86–99.

⁵ Prav tam.

⁶ Slavica Plahuta, Začetki OF na Goriškem. Slovenski upor, str. 142.

⁷ Glej Ivo Juvančič, Primorski Narodni svet – Goriška sredina in OF – NOB (Nekaj o zgodovini 1940–1943). Primorski dnevnik, 5.–27. avgust 1970 (odslej Juvančič, Primorski Narodni svet).

SLS v primorske zadeve.⁸ Precej pomembnejše je bilo, da so katoliški člani sveta postali t.i. goriška katoliška sredina, ki je edina uspela zadržati sredinsko držo in jo zato smemo imeti za edino pravo sredino na slovenskih tleh. Sestavljali so jo večinoma duhovniki, tedaj najštevilnejši in hkrati najpomembnejši izobraženski sloj med primorskimi Slovenci, nekaj laičnih izobražencev in nekaj izbranih mož na podeželju.⁹ Duhovniki so bili organizacijsko povezani tudi v Zboru svečnikov sv. Pavla. Sredinsko usmeritev je dokončno izoblikovala z izjavo 1. februarja 1943, kjer je poudarila, da bo z OF sicer vzdrževala stike, ne bo pa v njej sprejemala položajev in nalog. Izjava je bila obenem njen zadnji javni akt. Do kapitulacije Italije se je skupina razšla, ostali pa so posamezniki, ki so ostajali na sredinskih položajih.¹⁰

Takšna sredinska opredelitev je bila značilna za primorske razmere. Nezaupanje do komunistov je sicer obstajalo, zlasti pri katoliških izobražencih, vendar so se po drugi strani strinjali z njihovo protifašistično borbo. Na vsak način pa so odklanjali sodelovanje s fašističnimi oblastmi v boju proti komunizmu. Za boj proti »brezbožnemu komunizmu« naj bi se na Primorskem ogrevala le skupina okrog dr. Janka Kralja, ki je združevala manjši del starejših duhovnikov, a je tudi imela v lastnih vrstah opozicijo, ki je dvomila, ali bodo italijanske oblasti tudi v Primorju pripravljene podpreti takšno akcijo kot so jo v Ljubljanski pokrajini.¹¹ Kasneje, ko je domače prebivalstvo dobilo možnost, da se vključi v boj proti komunizmu, je v operacijskem območju Jadransko primorje postalo očitno, da pretežna večina Primorcev sploh ni bila za protirevolucijo. Poleg tega je tudi OF s svojim delovanjem na Primorskem dajala manj povodov za odkrito akcijo proti njej.

⁸ Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem (1943–1945)*. Založba Borec, Ljubljana 1982, str. 9 (odslej Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*).

⁹ Isto, str. 15.

¹⁰ Isto, str. 22.

¹¹ Isto, str. 35–36.

II.

Tako so se šele po kapitulaciji Italije na Primorskem odprle precej širše možnosti za delovanje obeh dotlej večinoma na Ljubljansko pokrajino omejenih nasprotnih taborov. Seveda pa sta si že pred tem obe strani prizadevali pridobiti vpliv na tem koncu. Protirevolucionarni tabor se je pred kapitulacijo Italije skušal uveljaviti na Primorskem predvsem prek aktivnih političnih in idejnih somišljenikov, s katerimi je imel stike že pred vojno. Značilen primer je Natlačenov poskus, da bi izposloval dr. Janku Kralju, ki je bil najbolj dojemljiv za protikomunistično delovanje,¹² mesto voditelja v primorski katoliški skupnosti.

OF, torej predvsem KPS, takih možnosti ni imela. Tudi KPI, kot možni idejni zaveznik, pred kapitulacijo Italije ni prišla v poštev, čeprav so se slovenski komunisti hoteli z njo povezati za skupno delovanje. KPI po izključno slovenskih predelih sploh ni bilo, v narodnostno mešanih mestih na obrobju slovenskega narodnega ozemlja (Trst, Gorica in Tržič) pa je bila organizacijsko izjemno šibka in nepripravljena na kakršnokoli pomembnejšo (oboroženo) akcijo. Tako so do zloma Italije iz osrednje Slovenije na Primorsko pošiljali svoje ljudi – večinoma Primorce po rodu – ki naj bi pripravili razmere za širše delovanje in navezali stike z domačim prebivalstvom.

Poudariti je treba, da je KPS pripisovala Primorski izjemno pomembno vlogo, ne le zato, ker so tam bivali Slovenci, temveč tudi zaradi njene geostrateške lege: stičišče Balkanskega in Apeninskega polotoka in srednje Evrope omogoča najlažji prehod iz obal Sredozemlja v osrčje Evrope. Primorska je tako bila po eni strani nevarna saj bi se tam utegnili izkrcati zahodni zavezniki, po drugi pa je bila izhodišče za širjenje komunističnega vpliva v notranjost Italije.¹³ Vse to je dajalo temu ozemlju pomen mednarodnih razsežnosti in KPS je delovanje tod mnogo bolj kot v drugih slovenskih pokrajinah povezovala z razvojem dogodkov na mednarodni ravni.

¹² AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7/III. Pismo iz Primorja konec decembra 1942, v katerem piše: »Menda bi le skupinica okrog dr. Kralja bila za ev. sodelovanje s faš. milico v proti kom. borbi.«

Tako je razumljiva naglica, s katero je KPS posegla na Primorsko še preden je za to sploh dobila odobritev od kominterne, ki je edina imela pravico odrediti področje delovanja posameznih nacionalnih KP. Do poletja 1942 je Primorska kot del Kraljevine Italije namreč spadala pod izključno pristojnost KPI. Kominternina je razmejila pristojnosti po narodnostnem, ne po ozemeljskem načelu.¹⁴ Vprašanje, kako uskladiti delovanje obeh partij – pereč problem je bil predvsem narodno mešani Trst – je tako ostalo še naprej odprto. Po kapitulaciji Italije sta se KPS in KPI v Trstu odkrito sprli glede tega, katera ima pravico delovati v mestu. Razhajanja med partijama so bila sicer večplastna. Najbolj odmeven je bil njun spor glede državne pripadnosti mesta: glas o njem je prišel vse do kominterne, natančneje do Georgija Dimitrova, saj je bila kominternina že pred tem razpuščena.¹⁵ V literaturi manj izpostavljen, po mojem mnenju pa poglavitni razlog za napetosti med partijama je bilo različno razumevanje boja, ki so ga slovenski komunisti poj-

¹³ DLRS II/47. Pismo Edvarda Kardelja dne 22. maja 1942 J. B. Titu. Odlomek, ki govori o tem, se glasi: »Nasproti Italiji se moramo torej pripravljati kot proti angleški imperialistični bazi, iz katere bodo Angleži nedvomno poskušali na silo in proti enotni volji naroda Jugoslavije spraviti k nam našo 'ljubljeni' londonsko vlado. Mislim, da je zaradi tega to ozemlje izredno važno, ne samo z gledišča slovenskih interesov, temveč jugoslovanskih in celo evropskih. Ne očitaj mi domišljavosti, toda sodim, da bodo naši partizani in naša vojska vnesli v Italijo tisto, kar je treba tja vnesti.«

¹⁴ DLRS III/11, op. 19. Depeša kominterne 3. avgusta 1942 centralnemu komiteju KPJ in KPS.

¹⁵ Glej Metod Mikuž, Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje. Zgodovinski časopis 1958/59, str. 16. Pri tem velja opozoriti le na to, da pisma kominterni za posredovanje v sporu med partijama ni poslal Umberto Massola-Quinto, kot piše Mikuž (enako tudi v Pregledu III, str. 285), temveč Luigi Longo. O tem glej Pierluigi Pallante, Il P.C.I. e la questione nazionale Friuli-Venezia Giulia 1941–1945, Videm 1980, str. 90–91. Kot zanimivost naj navedem, da je Longovo odločitev, da pošlje vprašanje Trsta v sodbo Dimitrovu, kritiziral Mauro Scoccimaro, češ da je to neprimerno, zlasti zato, ker se je obrnil na Dimitrova v času, ko je bila kominternina že razpuščena. Longo bi moral za nasvet o tej problematiki vprašati Ercolija (Palmira Togliattija), je menil Scoccimaro. O teh vprašanjih je pisal tudi Tone Ferenc, Nacionalno vprašanje v odnosih med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem (Prispevki 1982, št. 1–2, str. 201–211). O problematiki odnosov med KPS(J) in KPI zelo zanimivo piše tudi Bogdan C. Novak, Trst: Osvobodilna fronta (1941–1943), Slovenski upor, str. 281–296, čeprav se pri tem naslanja na relativno majhno število virov in literature. Slednja je precej obsežnejša v italijanskem jeziku, a je tu nima smisla naštevati, ker se neposredno ne dotika naše tematike.

movali tudi kot možnost revolucionarnega prevzema oblasti, medtem ko je bil po mnenju italijanskih poglaviten boj proti okupatorju. S tem je bila tesno povezana tudi stopnja boljševizacije obeh partij. V tem pogledu je bila KPS daleč pred KPI, ki so ji slovenski komunisti mnogokrat očitali socialdemokratsko naravo, kar je bila v tedanjih razmerah huda obtožba.¹⁶

KPS si je predvsem prizadevala pridobiti delavstvo, v katerem je videla glavno zaslombo gibanja na Primorskem.¹⁷ Ključno mesto v strategiji KPS na Primorskem je imel Trst s pretežno italijanskim življem, kar je še dodatno oteževalo njeno delovanje. Zaradi nesoglasij s KPI v Trstu si je morala KPS za uresničitev svojih ciljev sama, mnogokrat proti volji KPI, utrditi pozicije v mestu. Za to je skušala (dokaj uspešno) pritegniti tržaško delavstvo v protifašistični in osvobodilni boj. Najpomembnejša opora pri tem ji je bila organizacija Delavska enotnost, ki so jo sestavljali delavci obeh narodnosti.¹⁸ Vse od pomladi do pozne jeseni 1944 se je KPS posvečala predvsem reševanju teh problemov, druga vprašanja, ki jih sicer ni povsem zanemarila, so bila potisnjena bolj na obrobje in so le občasno prihajala v središče njenega zanimanja.

Sicer pa je KPS ravnala podobno kot protirevolucionarni tabor, ki je skušal prenesti metode delovanja s »Kranjske« na Primorsko. Tudi v njeni politiki je opaziti

¹⁶ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1825. Poročilo poverjenišva centralnega komiteja KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško dne 11. aprila 1944 centralnemu komiteju KPS. V njem piše: »Tretji izvor težav je oportunizem celotne italijanske Partije, ki se je v stališčih obeh delegatov zelo jasno zrcalil. Najbolje bo, da kar na tem mestu pokažemo osnovne značilnosti oziroma oblike oportunizma KPI. Celotna Partija dela vtis da je obtičala v svojem razvoju nekako v letih 1924 do 1926 in da nudi danes zanimivo sliko razvojne stopnje vseh sekcij KI v tistem času. Vse je na pol socialdemokratsko od stila dela do ideologije. Disciplina in požrtvovalnost članov je na za nas komaj predstavljivo niski stopnji. Vsaka količjak težja naloga je za članstvo pretežka. Lokalni in pokrajinski forumi uživajo precejšnjo avtonomijo in se je treba z njimi skoraj pogajati, da sprejmejo sklepe CK.«

¹⁷ Glej Jesen 1942/159. Pismo Edvarda Kardelja dne 20. novembra 1942 pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko.

¹⁸ Bojan Codeša, Odbori Delavske enotnosti v Trstu. Annales (Anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin) 1993, št. 3, str. 167–176.

precej nerazumevanja za posebnosti Primorske, vendar pa je bila njena splošna protifašistična usmeritev precej bližja občutju večine primorskega prebivalstva. Toda to nerazumevanje ni bilo le posledica nepoznavanja primorskih razmer, temveč je imelo globlje korenine v vrednotenju predvojnih primorskih političnih dejavnikov.

Že Ivo Juvančič je v obravnavi na posvetu ob 25-letnici OF¹⁹ in v omenjenem članku v Primorskem dnevniku opozoril na Kardelj-Speransovo oceno v prvi izdaji Razvoja slovenskega nacionalnega vprašanja iz leta 1939, ki v pretežno negativni luči prikazuje željo Primorcev po priključitvi k Jugoslaviji («neki iredentizem»). Speransove temeljne očitke na dogajanje med obema vojnama lahko strnemo v zamero, da se primorski Slovenci leta 1918 v političnem delovanju niso oprli na italijansko napredno gibanje,²⁰ temveč so »pogrevali« geslo o priključitvi Primorske k Jugoslaviji, ki je tedaj bila za komuniste versajska tvorba,²¹ in s tem podpirali nazadnjaške in centralistične sile.²² Slovenski komunisti so v primorskih predvojnih protifašistih videli v prvi vrsti zagovornike monarhistične predvojne Jugoslavije, ki so mnogokrat sodelovali z njenimi oblastmi ali so ji bili celo blizu (Ivan Marija Čok, Engelbert Besednjak). Med njimi je bilo poleg močne slovenske narodne zavesti, bolj kot v jugoslo-

¹⁹ Ivo Juvančič, *Obravnave. Prispevki* 1966, št. 1–2, str. 141.

²⁰ V dokazovanju tega je šel Kardelj celo tako daleč, da je trdil, da se je italijanska vojska ustavila na Vrhniki zaradi bojzani pred revolucionarnimi množicami v Italiji. Tako je bil, po Kardeljevem mnenju, rešitelj italijanski narod in ne major Mihailo Švabić (glej *Razvoj slovenskega nacionalnega vprašanja*, str. 212).

²¹ Ne gre pozabiti, da so komunisti dokončno pristali na jugoslovanski državni okvir šele jeseni 1942. Značilna je tudi poslovilna izjava Pinka Tomaziča, kjer kliče sovjetski Sloveniji.

²² Kardelj, *Razvoj slovenskega nacionalnega vprašanja*, str. 212–213. Tako stališče je tudi še po vojni zagovarjal, ko je že prišlo do določenega preoblikovanja pogledov na primorsko medvojno zgodovino, Dušan Kermavner v delu *Temeljni problemi primorske politične zgodovine* (zlasti v letih 1918–1921). Za tisk pripravil France Klopčič. Partizanska knjiga, Ljubljana 1977. V njem je polemiziral z delom Milice Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921. Obzorja in ZTT, Maribor-Trst* 1972, ki si je prislužilo očitke »nacionalističnega (meščanskega) gledanja na preteklost«.

vanskem delu Slovenije, poudarjeno jugoslovanstvo in celo slovanstvo. Dejstvo pa je bilo, da se Primorci niso oklepali Jugoslavije in posredno tudi tedanjega vladajočega režima zato, ker bi ga idejno podpirali, temveč ker so videli v Jugoslaviji, kakršnakoli je že bila, zaščitnika v boju za obstoj in upanje, da se nekoč rešijo fašističnih spon. Ivo Juvančič je tako dejal: »Hoteli smo biti Slovenci in Jugoslovani, pa nismo nikdar mislili na Jugoslavijo Karadjordjevičev.«²³

Na podlagi takega (ne)poznavanja primorskih razmer, ki je temeljilo na omenjenih predsodkih, so zavrnilo prošnjo za vstop v KPS Antonu Majniku, češ da je bil orjunaš, čeprav je bil dejansko tigrovec.²⁴ Zato ni presenetljivo, da je Aleš Bebler po prihodu na Primorsko ostro nastopil proti povzdigovanju predvojnih protifašistov (imenoval je Josipa Vilfana in Engelberta Besednjaka), v katerih je primorsko prebivalstvo videlo narodne junake. Tako je v nekem poročilu zapisal: »V njem je našeta cela vrsta žrtev italijanskega terorja na Primorskem, toda kot nalašč so to sami anglofilski individualni teroristi iz prejšnjih let ali slučajne žrtve dvomljivega političnega značaja. Komunista, ki jih je padlo v zadnjem letu že zelo veliko število, ni nobenega omenjenega, niti niso vsaj brez imena oseb omenjene žrtve Partije za osvobodilni boj. Po tej plati je ta letak čisto malomeščanski, nacionalističen.«²⁵ Podobno je govoril že na plenumu primorske OF v Lokah pri Kromberku 14. februarja 1943.²⁶

Priljubljenost predvojnih protifašističnih borcev med domačim prebivalstvom je bila tolikšna, da niti slovenski komunisti niso mogli povsem zanikati njihovega deleža v protifašističnem boju. Poleg tega so se tudi mnogi predvojni primorski protifašistični borci priključili osvobodilnemu gi-

²³ Ivo Juvančič, Razprave. Prispevki 1966, št. 1–2, str. 141. Kasneje je Juvančič o tem vprašanju napisal tudi razpravo Odnos primorskih Slovencev do Italije in stare Jugoslavije (fragmentarna razmišljanja). Srečanja 1969, št. 19, str. 40–50.

²⁴ DLRS IV/94. Poročilo poverjenišva centralnega komiteja KPS za Notranjsko dne 24. novembra 1942 centralnemu komiteju KPS.

²⁵ DLRS VII/57. Poročilo pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko dne 18. maja 1943 centralnemu komiteju KPS.

²⁶ Juvančič, Primorski Narodni svet. Primorski dnevnik, 11. avgust 1970 (št. 177).

banju. Zato se je morala KPS nekoliko prilagoditi. Glede na protifašistični značaj boja se je izkazalo, da neposredno zoperstavljanje in zanikanje pomena predvojnih protifašističnih borcev ne more biti koristno. To je prišlo najbolj do izraza spomladi 1944 po odkritem nastopu protirevolucije na Primorskem in vrnitvi nekaterih predvojnih primorskih voditeljev iz zaporov in internacije. Pojavila se je dvojna nevarnost. Po eni strani so se morali slovenski komunisti braniti obtožb, da so internacionalisti in podpirajo Italijane v Primorju, kar je pomenilo izredno nevarnost za OF, saj domače prebivalstvo po dvajsetletnem fašističnem jarmu ni kazalo pretiranega poslušanja za ločevanje med Italijani in fašisti, temveč so ta pojma največkrat kar enačili. Po drugi strani pa so se primorski voditelji navezovali na primorsko predvojno protifašistično tradicijo. Tako je spomladi 1944 začela tudi OF uporabljati imena predvojnega primorskega protifašizma kot svoje simbole. Značilen primer je bil preimenovanje Soške v Bazoviško brigado.²⁷ Nasploh so Bazovico pogosto uporabljali kot simbol.²⁸

Komunisti so očitno iskali kompromis in skušali uskladiti predvojni protifašizem z medvojnimi osvobodilnim gibanjem tako, da vodilna vloga KPS ne bi bila ogrožena. Tako so predvojno protifašistično gibanje na Primorskem razdelili na »plebejski« in »voditeljski« del. Slednji naj bi bil slab in nezaslužen. Vse pozitivne lastnosti naj bi prevzel »plebejski« del. Tako se je KPS deloma oprla tudi na pri-

²⁷ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1822. Pismo poverjeništvu CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško dne 2. marca 1944 CK KPS. V njem piše: »Plavi, h katerim se je nagnila tudi večina Goriške sredine, izdajajo literaturo s programom, ki je bil značilen za začetno dobo njihovega dela v Ljubljani, razpihujejo šovinizem, apelirajo na jugoslovanska in verska čustva, operirajo s socialno demagogijo in vodijo gonjo proti komunističnim importirancem kot narodnim izdajalcem in govorijo z avtoriteto starih naprednih borcev proti fašizmu ter navezujejo svojo propagando na tradicijo (Bazovica – zato tudi naš predlog, da se ena naših brigad preimenuje v Bazoviško brigado).« Tako je bila utemeljitev za preimenovanje Soške v Bazoviško brigado sledeča (glej Pismo poverjeništvu z dne 29. III. 1944 CK KPS, a. e. 1823: »Mi bi v zvezi s preimenovanjem izvedli široko propagando navezovanja naše borbe na tradicije Slov. proti fašizmu.«

²⁸ Glej članek Joža Vilfana, Bazovica – prelomnica v Primorski zgodovini. Partizanski dnevnik, 6. september 1944. Partizanski dnevnik 1944–1945, Nova Gorica-Koper-Ljubljana 1975.

morsko protifašistično tradicijo nekomunističnega (narodnjaškega) porekla, kar se je poznalo tudi v povojnih izdajah Kardeljevega Razvoja slovenskega narodnega vprašanja, ko je omenjena stališča iz prve izdaje nekoliko omilil.²⁹ Hkrati pa je partizanska propaganda spomladi 1944 začela močno poudarjati Janka Premrla-Vojka kot simbol odpora primorskega ljudstva. Dobil je tudi naziv narodnega heroja. Janko Premrl-Vojko je bil za slovenske komuniste kot padli partizan in obenem domačin primernejši, saj je nekoliko zasenčil slavo predvojnih protifašističnih borcev in na neki način pomenil tudi delno nadomestilo zanje. Drugi razlog za njegovo povzdigo je bil Vojkova nikoli do kraja pojasnjena smrt, spričo česar so se med ljudstvom razširile govorice, da so ga ubili komunisti.³⁰

Jeseni 1944 se je odnos do predvojnih primorskih protifašistov znova zaostрил. Tako je bil januarja 1945 v Beogradu zaprt tigrovec Albert Rejec. Življenje mu je rešil Ivan Regent, ko je izjavil, da je Rejec podpisnik sporazuma med KPI in Tigrom iz leta 1935.³¹ Po vojni pa se je nastrojenost, zlasti proti tigrovcem, še stopnjevala. Tako je Milica Kacin-Wohinz v svojem prispevku v zborniku Slovenski upor 1941 zapisala: *»Zakaj je bil izmed desetih na smrt obsojenih in ustreljenih predvojnih primorskih antifašistov samo Pinko Tomažič, edini komunist, proglašen za narodnega heroja? Odgovor na to vprašanje nam da zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS iz junija 1958, kjer je Tigr skrajno negativno ocenjen, zlasti njegovi voditelji, kot reakcionarji, šovinisti, orjunaši, zapadni špioni itd., zaradi česar ni mogel biti sprejet kot organizacija v Zvezo borcev, kar so zahtevali tigrovci. Njihov status borcev so rešili tako, da so spomenico 1941 dobili tisti tigrovci, ki so se takoj vključili v*

²⁹ Juvančič, Primorski Narodni svet. Primorski dnevnik, 8. avgust 1970 (št. 175) in 11. avgust 1970 (št. 177).

³⁰ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1823. Poročilo z dne 29. marca 1944 pravi: *»...predlagamo tudi imenovanje Vojka za narodnega heroja. Širi se propaganda, da bi bilo vse drugače, če bi bil Vojko še živ, da je on bil pravi nacion. borec in ne komunistični importirani Kranjci in smatramo, da bi oba ta ukrepa zelo tolkla plave, če ju bomo znali politično izkoristiti. Vojko je poleg vsega za Primorče legendarni junak in torej tako priznanje po poročilu štaba tudi zasluži.«*

³¹ Branko Marušič, O TIGR-u in tigrovcih po drugi svetovni vojni. Primorska srečanja 1991, št. 127, str. 948.

NOB, ki so ,bili aktivni in postali člani KPI', ne pa tudi oni, ki so ta čas sedeli v zaporih, konfinacijah in internacijah zaradi ,prezgodnjega' antifašizma.«³² Vrednotenje predvojne primorske preteklosti se je tako v mnogočem strnilo prav okoli vloge Tigra in tigrovcev v njej. To vprašanje je po osamosvojitvi Slovenije znova aktualno.³³ V zadnjem času, zlasti po proslavi ob odkritju spominske plošče ob 67. obletnici ustanovitve Tigra na Nanosu 4. septembra 1994, ki se je je udeležil tudi predsednik Republike Slovenije Milan Kučan, in ob ustanovitvi Društva za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske, se zdi, da se tudi tej organizaciji bolj priznava mesto v protifašističnem boju Primorcev in možnost za objektivnejšo presojo njene vloge.

Še vedno pa ostajajo nekatera pomembna vprašanja, ki so bila kljub polemikam nekoliko premalo izpostavljena, čeprav po teži presegajo problematiko Tigra: vprašanje razumevanja protifašizma pri slovenskih komunistih in obtožbe, da so bili tigrovci pravzaprav agenti tuje, angleške obveščevalne službe. Težko je natančno ugotoviti, kdo izmed tigrovcev je zares delal za angleške obveščevalce, vsekakor pa lahko z gotovostjo trdimo, da je organizacija nastala iz odpora proti italijanskemu zatiranju, torej iz notranjih pobud. Kako oceniti obveščevalsko dejavnost, s katero so se posamezniki res ukvarjali, je vprašanje zase.³⁴ Je bilo to zavestno delovanje zgolj za interese tuje države ali pa bi morda lahko njihovo početje ocenili kot prispevek k skupni zavezniški zmagi nad silami osi in torej tudi v korist primorskih Slovencev? Takšne obtožbe so še toliko bolj ne- navadne, ker je bila prav članom komunističnih strank, ki

³² Kacin-Wohinz, Slovenski upor, str. 34.

³³ Sprožil ga je Aleš Gabrič s člankom Molk o TIGR-u, Svobodna misel, 26. november 1993. Nanj sta se najprej odzvala Janko Pleterski, Slovensko zgodovinopisje o TIGR-u, in Dušan Biber, Kdo je bil v resnici prvi. Svobodna misel, 23. december 1993. Nato je odgovoril Gabrič, Molk o TIGR-u – drugič. Svobodna misel, 28. januar 1994. Sledilo je Odprto pismo Dušanu Bibru izpod peresa Milice Kacin-Wohinz in odmev Alojza Štradjota, Molk o TIGR-u – drugič, Svobodna misel, 25. februar 1994. Razprava je bila končana s prispevkoma Dušana Bibra, Komentar k odprtemu pismu, in Janka Pleterskega, Ponovno o zgodovinopisju in Tigru. Svobodna misel, 25. februar 1994.

³⁴ Biber, Zavezniške in sovjetske misije, str. 115–117.

so bile sekcije kominterne, prva dolžnost braniti interese Sovjetske zveze. Po takšnem gledanju, ki pa se mi zdi v tako poenostavljeni obliki neustrezno, bi lahko isto očitali komunistom. Nasploh pa so slovenski komunisti protifašizem idejno vse preveč tolmačili glede na trenutne interese. To je bilo morda najbolj vidno prav na Primorskem. Kljub temu, da primorskim izobražencem niso mogli očitali pomanjkanja protifašizma ali celo sodelovanja s fašističnimi oblastmi, saj so bili mnogi od njih celo preganjani in zaprti in so se lahko vrnili na Primorsko šele po kapitulaciji Italije – pa je nezaupanje do njih ostajalo.

Vrh vsega so v KPS sprejeli tudi marsikoga, ki je sicer ustrezal po socialnem poreklu, a je bil pred kapitulacijo Italije član fašistične stranke. To so jim očitali pravzaprav z vseh strani, tako slovenski sredinski izobraženci kot tudi predstavniki KPI. Seveda so jim tako ravnanje oponašali tudi nasprotniki.³⁵ Tudi sami aktivisti OF so se pritoževali in opozarjali na ta problem.³⁶ Dogajalo se je celo, da so morali nekatere take, ki so postali partijski funkcionarji, mobilizirati v vojsko, ker so bili zaradi prejšnjega članstva v fašistični stranki nepriljubljeni med prebivalstvom³⁷ ali pa prebivalstvo z njimi ni hotelo sodelovati.³⁸ Takih primerov vsekakor ne gre posploševati, čeprav povsem osamljeni tudi niso bili, saj obstaja celo navodilo, da naj bi naredili seznam vseh tistih članov KPS, ki so bili prej v fašistični stranki.³⁹ Po dosegljivih podatkih sicer ne moremo trditi, da je ta pojav značilen za delovanje KPS na Primorskem, primerjava z zadržanim odnosom do nekaterih predvoj-

³⁵ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 541/IV/3. Pismo Dragi in nepoznani mi tovariši, ki ga je poročnik Pribina naslovil 28. aprila 1944 na poveljstvo Briško-beneškega odreda. Pod psevdonimom Pribina se je skrival Radko Cotič, poveljnik 9. čete SNVZ v Kobaridu, ki je bil četniško usmerjen (glej Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 129).

³⁶ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 537/I/1. Janovo pismo 9. decembra 1943 Tomažu.

³⁷ AS I, fond CK KPS, f. 61. Zapisnik seje okrožnega komiteja KPS za srednjo Primorsko z dne 13. novembra 1944.

³⁸ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 615/III/4. Poročilo okrožnega odbora OF za Goriško dne 3. januarja 1944 pokrajinskemu odboru OF za Primorsko.

nih protifašistov, ki so spadali zaradi drugačnih idejnih usmeritev med nezanesljive, pa vendar kaže, da so kljub nesporno protifašistični usmeritvi KPS imeli tudi tu pomembno vlogo idejni in razredni vidiki. Vendar tudi ti ne morejo povsem pojasniti vseh protislovij, saj je KPS na primer nasprotovala tudi italijanskim komunistom (članom KPI), ki se ji niso hoteli podrediti. Že uvodoma sem opozoril na pomen in vlogo Primorske, kot so jo razumeli slovenski komunisti, in je predvsem vodila delovanje KPS. V ta čas sodi tudi odpoved sporazuma s severnoitalijanskim odporniškim gibanjem (CLNAI), ki prav tako odseva spremembe politične linije KPS. Bolj kot v katerikoli drugi slovenski pokrajini so se na Primorskem prepletali medvojni odnosi in že tudi razmerja, ki so se izkristalizirala šele po vojni. Zdi se, da so razmerja, značilna za hladno vojno na tem koščku slovenskega ozemlja, postajala vse bolj očitna vsaj že od poletja 1944 dalje. Da je bil tak, nekoliko »prezgoden« način razmišljanja med slovenskimi komunisti na neki način tudi utemeljen, je pokazal povojni razvoj, ko se je tržaško vprašanje prelevilo v eno kriznih žarišč hladne vojne.⁴⁰

³⁹ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 606. Okrožnica okrožnega komiteja KPS za Zapadno Primorsko z dne 27. oktobra 1944 (strogo zaupno), ki se glasi: »Sporočite nam čim prej imena vseh partijcev, ki so bili vpisani v PNF in kako so se kot taki obnašali. Isto in še bolj natančno nam poročajte o članih komiteta, ki so bili v fašistični organizaciji. Opozarjamo vas, da je okrožnica strogo zaupna in jo je treba po izvedbi uničiti.« To vprašanje, ki je aktualno vse od začetka dvajsetih let, bi zahtevalo podrobnejšo raziskavo. Največ pozornosti doslej mu je posvetila Milica Kacin-Wohinz (glej Prvi antifašizem v Evropi, str. 91–115).

⁴⁰ Seveda velja pri tem pripomniti, da tržaška kriza maja 1945 še ne pomeni začetka hladne vojne. Tudi nasploh je imelo tržaško vprašanje v povojni strategiji odnosov med zahodnimi silami in Sovjetsko zvezo precej manjšo težo, kot so si domišljali na krajevni ravni in si tej utvari primerno pripisovali posebno mesto v obrambi zahodne civilizacije na eni strani ter pri izvozu revolucije na drugi. Na to opozarja zlasti Giampaolo Valdevit, ki je preučeval gradivo v ameriških arhivih. Glej njegovo razpravo Med Balkanom in Sredozemljem, konteksti britanske in ameriške politike glede tržaškega problema (1944–1948). Zbornik Trst 1941–1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe. Lipa-ZTT, Koper 1988, in knjigo La questione di Trieste 1941–1954. Politica internazionale e contesto locale. Milano 1987.

Po tem nekoliko daljšem prikazu okoliščin delovanja KPS na Primorskem si pogledjmo odnos do primorskega izobraženstva in vloge, ki mu jo je pri tem pripisovalo vodstvo osvobodilnega gibanja.

V primorskih izobrazbenih, ki so sicer bili vsi navdušeni protifašisti, so komunisti videli sredinske ljudi. Čeprav so se zavedali drugačnosti primorskih razmer, so vztrajali pri istih »receptih« kot v Ljubljanski pokrajini.⁴¹ V sredini, najsi je bila ljubljanskega ali pa primorskega porekla, pa so videli nasprotnika, ki ga je treba onemogočiti. Način je bil znan – diferenciacija: del ljudi pridobiti, del spraviti na kolaborantske položaje, kar pa jim na Primorskem, kot že rečeno, ni nikoli v celoti uspelo.

III.

Politika OF je na Primorskem že pred kapitulacijo Italije žela večji uspeh kot pa dejavnost protirevolucionarne strani. Pomemben uspeh za ugled OF med primorskimi izobrazenci je bil pritegnitev Franceta Bevka in njegovega kroga privrženec ob kapitulaciji Italije. Bevka so kot znanega javnega delavca takoj vključili v Narodni svet za Primorsko Slovenijo, prav tako tudi krščanskega socialca Franca Vuka.⁴²

Nemška ofenziva je močno prizadela partizansko gibanje na Primorskem. Začetno navdušenje med prebivalstvom po zlomu Italije (prava ljudska vstaja!) se je nekoliko poglelo. Poleg tega je nemški okupator do domačega prebivalstva nastopil s prijazno politiko. Tako mu je uspelo, bolj kot s postavljanjem slovenskih županov, z aprovizacijo vnesti med prebivalstvo precej oportunitizma, proti katerega se je OF težko upirala. Tako je pokrajinski komite KPS za Primorsko 17. decembra 1943 poročal centralnemu komiteju KPS: »Pritisku oportunističnega dela ljudstva se je bilo po-

⁴¹ Glej Jesen 1942/159. Pismo Edvarda Kardelja dne 20. novembra 1942 pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko.

⁴² O dejavnosti sveta glej Tone Ferenc, Narodni svet za Primorsko Slovenijo in njegovo delo. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani, 1957. št. 1, str. 7–37, in isti, Ljudska oblast na Slovenskem II, str. 28–37.

nekod težko upirati, nekateri naši aktivisti so naravnost izgubljali glavo, ko je v času klanja prašičev nastopilo vprašanje soli.»⁴³

V takem položaju pokrajinskemu vodstvu ni ušlo obnašanje goriških sredinskih izobražencev. V istem poročilu je pokrajinski komite KPS nadaljeval: *»Zanimivo pri tem je, da je v tem našem spopadu z Nemci in plavo gardo – katoliška sredina ostala nevtralna. Na nemški manever ni nasedla. Večina duhovščine in njen vodja prof. Juvančič se celo zelo dobro drži in se nam znova približuje. (To še pred Teheranom in Titovo vlado.) Ker smo sami oslabljeni, smo tudi mi izrazili pripravljenost, da sodelujemo. Prišlo je do prvih razgovorov.»⁴⁴*

Čeprav naj goriška skupina ne bi več organizirano delovala, so jo slovenski komunisti še vedno imeli za tedaj najpomembnejši politični dejavnik na Primorskem. Dejansko pa je imel največjo težo moralni vpliv uglednih posameznikov, za katerimi ni bilo nobene širše organizacijske mreže. Trenutno ravnanje goriških sredincev bi lahko OF v danih razmerah koristilo, zato so pogajalcem naročili, naj bodo v stikih zelo širokogrudni. Pokrajinski odbor OF za Primorsko je pisal goriškemu okrožnemu odboru OF: *»Ako bi bil kateri izmed teh sredincev pripravljen na razgovarjanje, ga vprašajte, v kakšni obliki bi oni hoteli stopiti v boj proti okupatorju (proti ‚slovenskim‘ županom, proti ‚slovenskim‘ šolam v nemški službi itd.), četudi bi morda ne pristopili k Osvobodilni fronti.»⁴⁵*

K začetnemu previdnemu pristopu v pogajanjih s sredinci je tako pripomoglo več stvari. OF je upala, da ji bodo pomagali usmerjati domače prebivalstvo proti nemški zasedbeni politiki, poleg tega pa so bili goriški sredinci tedaj edini politični dejavnik na Primorskem. Primorski slovenski izobraženci, ki so se vračali iz zaporov, so prišli na Primorsko – večinoma v Trst – šele januarja 1944, nekateri pa tudi še kasneje. Ti so sestavljali skupino tržaških izobražencev, o kateri bomo govorili v nadaljevanju poglavja. Predvsem pa v

⁴³ AS I, fond CK KPS, f. 28, a. e. 2078.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 615/III/3. Pismo pokrajinskega odbora OF za Primorsko dne 17. decembra 1943 okrožnemu odboru OF za Gorico.

času prvih decembrskih stikov s sredino na Primorskem še ni bil toliko navzoč tretji dejavnik – protirevolucionarne sile.

Ko so se konec decembra 1943 in v začetku januarja 1944 pojavili v Gorici domobranci, se je odnos do sredine takoj zaostрил. Čeprav je bilo tedaj v mestu v resnici zelo malo pripadnikov Slovenskega narodnega varnostnega zbora (SNVZ), menda le okoli 30, je partizanska stran ocenjevala, da jih je mnogo več.⁴⁶ Prihod domobrancev naj bi omajal precej ljudi.⁴⁷ Vodstvo partizanskega gibanja je na podlagi poročil VOS menilo, da je »na Primorsko sploh vsa reakcija prenesla vso svojo delavnost«. ⁴⁸ S to oceno se je spremenilo tudi razmerje do sredincev.

Spremenjeno stališče razodeva pismo pokrajinskega odbora OF za Primorsko z dne 5. januarja 1944 okrožnemu odboru OF za Gorico, kjer stoji opozorilo: *»Pravilno morate razumeti direktivo o ponujani roki goriškim sredincem. To ne pomeni, da so sedaj varni pred našo kritiko. Nasprotno – voditelji morajo čutiti, da gre za zadnjo možnost sodelovanja. Nam torej ne gre za spravo, kakor se vi izražate. Ta bi rešila sredince v svobodno Slovenijo in jim omogočila, da zlorabijo svojo obnovljeno nedolžnost proti interesom slovenskega naroda. Morate pristopati k sredincem s konkretnimi ponudbami sodelovanja. Diferencirajte sredince, odtegnite zlasti od zakrknjenih voditeljev tiste poštene pristaše, ki jih še imajo. Primite jih za narodni davek, za drugo materialno podporo, za kako izjavo podpisano n. pr. Goriška duhovščina ali pa za začetek morda samo za interno izjavo, s katero bi se solidarizirali z OF. Ponavljamo pa, da nam ne gre za tistih nekaj ljudi, temveč zato, da najprej onemogočimo, da bi sredinci prišli pod vpliv domobranstva in da potem v nadaljnjem razvoju razbijemo sredino kot politični faktor, da jo razkrinkamo pred množicami. Ravno v razmerju do sredincev nam je lahko nevaren maneuver Nemcev, o katerem poročate. S tem, da se Nemci delajo, kakor da ne podpirajo domobrancev in da se za nič ne brigajo, hočejo dati domobrancem prestiž samostojne slovenske skupine, ki*

⁴⁶ Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 84–85.

⁴⁷ Mikuž, Pregled III, str. 327.

⁴⁸ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 615/III/4. Pismo pokrajinskega odbora OF za Primorsko dne 5. januarja 1944 okrožnemu odboru OF za Gorico.

vodi svojo politiko neodvisno od okupatorja. In to bi utrdilo sredin-
ce, katerih taktika je, da zvrčajo krivdo za bratomorno vojno
enako na reakcijo in nas.«⁴⁹

Zdaj bi lahko tudi protirevolucionarni tabor začel speljevati goriško sredino na svojo stran. Utemeljenost takih predvidevanj je nakazoval že zapis v časniku Slovenski dom v začetku decembra 1943, ki je ostro polemiziral z goriško sredino in njenim enakovrednim odnosom do komunizma in fašizma.⁵⁰ Prostora za sredino kot posebne neomadeževane skupine naj naenkrat ne bi bilo več. Zato jo je bilo treba na vsak način diferencirati, kajti drugače bi lahko postala »rezerva« za vse »reakcionarne« skupine.

Slovenski komunisti so imeli take namene že pred prihodom domobrancev v Gorico, vendar so jih nameravali izvajati postopoma. Pri tem so se nameravali zateči k nenavadni kombinatoriki. V vodstvu goriške OF so menili, da bodo goriško sredino najbolj zagotovo razbili, če pritegnejo dr. Iva Juvančiča, ki bi potegnil za seboj celo vrsto duhovnikov. K zbližanju naj bi ga po tem načrtu pripravil Anton Vuk, krščanski socialc iz Mirna, čigar brat France je bil član pokrajinskega odbora OF za Primorsko. Družina Vuk je bila tudi sicer na Primorskem in še zlasti na Goriškem zelo ugledna. Zato bi bilo treba tudi njen vpliv »zajeziti«. Komunisti so imeli o njej sledeče mnenje: »Razumljivo, da je cela družina, čeprav prizna OF, reakcionarno – malomeščansko nastrojena in tipično sovražna komunizmu.«⁵¹ Antona Vuka naj bi za posredovanje pomagal nagovoriti njegov sin Stanko. Ko bi bilo to uspešno opravljeno, bi osebno pri Juvančiču v pravem trenutku nastopil Joža Vilfan. Juvančičevo zbližanje z OF bi spravilo z osvobodilnim gibanjem tudi dva sredinca laika, profesorja Rada Bednaržika in inženirja Josipa Rustjo.⁵²

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ »Sredinstvo« v našem primorskem življenju, njegove posledice in njegova krivda. Slovenski dom, 4. december 1943.

⁵¹ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 537/I/1. Janovo pismo dne 9. decembra 1943 Tomažu.

⁵² Prav tam.

Načrt se ni posrečil. Vilfan je že v poročilu pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko dne 17. februarja 1944 ocenjeval, da »kar se tiče udeležbe katoliške ‚sredine‘, moramo v njej videti dokončno opustitev čisto sredinskih pozicij. Katoliška ‚sredina‘ je mnenja, da se je končno ponudila priložnost, da se vplete v politično dogajanje kot poseben faktor. Logika današnjega dogajanja pa je, da jo ta poskus takoj razkrinkava kot nasprotnika OF in zaveznika belo – plavih.« Nato je nadaljeval: »Mislim, da je prišel čas, da napravimo čiste račune. Moramo jih napasti z vso vehemenco. Razen tega moramo razgnati vse skupine oziroma, če se posreči, jo spremeniti v njeno nasprotje, v skupino OF.«⁵³

Vendar diferenciacije ni bilo – kljub temu da je na primer poročilo okrožnega odbora OF za Gorico 25. marca 1944 govorilo o tem, da se je sredina v mestu razdelila na dva dela: en del naj bi se priključil »belo-plavim«, drugi pa naj bi se vse bolj približeval OF.⁵⁴ Želja vodstva OF na Primorskem je ostala le želja. Da delitev goriške sredine ni uspela, priča tudi poročilo Razgovor z goriško inteligenco, iz časa po viškem sporazumu poleti 1944, ko so znova skušali pridobiti še neopredeljene goriške izobražence. V razgovoru so krščansko socialistično skupino (Rado Bednaržik, Josip Rustja in Virgilij Šček) omenjali kot še vedno neopredeljeno, vendar se vodstvo osvobodilnega gibanja ni bilo pripravljeno z njimi pogajati kot s skupino, »ker jih ni, to si gospodje le domišljajo, pač pa naj se kot posamezniki vključijo v gibanje ter podajo izjave, da priznavajo narodno osvobodilno gibanje utelešeno v OF kot edino pravo pot slovenskega ljudstva v teh zgodovinskih dneh«.⁵⁵

Zakaj je prišlo na Goriškem do takega razvoja, je najbolje ocenil Boris Mlakar v omenjeni monografiji Domo-
branstvo na Primorskem. Zapisal je: »Tako se je ob takšnem razvoju tudi goriška sredina vse bolj razkrajala, čeprav nikakor

⁵³ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 533/III/1. Pismo Joža Vilfana dne 17. februarja 1944 pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko.

⁵⁴ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 615/III/4. Poročilo okrožnega odbora OF za Gorico dne 25. marca 1944 pokrajinskemu komiteju OF za Primorsko.

⁵⁵ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 534/III/12. Razgovor z goriško inteligenco dne 29. junija 1944.

ne dokončno. To gre pripisati posebnemu položaju na Primorskem, kjer se popolna politična diferenciacija ni izvedla pravzaprav do konca. Nekateri posamezniki so tako še stali na srednji liniji, ki pa ni bila več smiselna in tudi nikomur koristna, saj ob odkritem nastopu domobrancev proti narodnoosvobodilnem gibanju res ni bilo več prostora za t. im. program ‚združevanja vseh narodnih sil v boju proti tujcu‘, ki naj bi po njihovem preprečil bratomorno vojno, pri čemer pa so narodove sile pomenile tudi že zdavnaj kompromitirane protirevolucionarne sile. Zato je med drugim voditelj sredine Engelbert Besednjak,⁵⁶ ki ga je Virgilij Šček obveščal o dogajanju na Primorskem, na Silvestrovo 1944 iz Beograda odkrito pozval preostale sredince, da se odločijo za narodnoosvobodilno gibanje in OF ter tako poskušajo preprečiti napredovanje domobranstva.«⁵⁷

IV.

Zanimanje za pritegnitev primorskih sredinskih izobražencev – mnogi so se po kapitulaciji Italije vrnili iz zaporov, internacije in konfinacije – se je močno povečalo spomladi 1944. Po nemški ofenzivi je navdušenje primorskega ljudstva nekoliko splahnelo, hkrati pa je tudi protirevolucionarni tabor, sicer z manjšo zamudo, dejavneje skušal pritegniti primorske izobražence na svojo stran. Najbolj znana žrtev ostrega boja za izobražence je postal Stanko Vuk, ki so ga skupaj z ženo ubili v še danes nepojasnjenih okoliščinah.⁵⁸ Znano je le, da je bil ubit od slovenske roke in da si je dopisoval z vodstvom OF (Jožem Vilfanom) za odhod v partizane.⁵⁹ Vuk tako ni dočakal Kocbekovega prihoda, ki

⁵⁶ Glej Pismo dr. Engelberta Besednjaka Virgiliju Ščeku 31. 12. 1944. Goriški letnik 1976, št. 3, str. 258–267.

⁵⁷ Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 146.

⁵⁸ O tem dogodku je napisal zelo lep roman, ki pa temelji na virih, Fulvio Tomizza, Mladoporočenca iz ulice Rossetti. Tragedija neke manjšine. ZTT, Trst 1987.

⁵⁹ AS I, fond CK KPS, f. 28, a. e. 3189. Pismo centralnega komiteja KPS dne 26. februarja 1944 oblastnemu komiteju KPS za Primorsko, kjer pošilja pismo za Stanka Vuka in naroča, naj mu ga prek goriškega okrožja izročijo. V poročilu z dne 9. marca 1944 (a. e. 3118) je oblastni komite odgovoril, da so pismo odposlali.

se ga je nadejal, kot tudi ni prejel pisem, ki so mu jih napisali Kocbek, Bevk in Breclj. Pisma je prevzel njegov prijatelj Joško Schiff,⁶⁰ ki so ga kasneje ubili partizani, češ da je izdajal.⁶¹

Spomladi 1944 se je osvobodilno gibanje na Primorskem znašlo v položaju, ki je imel kar nekaj podobnosti s tistim jeseni 1942 v Ljubljanski pokrajini. Razsežnosti sicer niso bile tolikšne, tudi razmere so bile v temelju precej drugačne, a podobne okoliščine so vendarle: po začetnih velikih uspehih trenutno upadanje partizanskega gibanja in na drugi strani odkrit nastop, začasno celo pobuda protirevolucije na Primorskem.

Tudi odgovor vodstva partizanskega gibanja na krizo je bil podoben tistemu iz jeseni 1942. Ob dogajanju spomladi 1944 je začelo partijsko vodstvo na Primorskem ukrepati. Prepovedalo je vse likvidacije in skušalo znova doseči večjo širino.⁶² Za ta čas značilna je bila graja na račun primorskega vodstva, ker je v pokrajinskem odboru OF predvidelo za predsednika Jožeta Srebrniča, predvojnega komunista. To naj bi bilo sektaštvo, zato je bil določen za predsednika France Bevk.⁶³

Za širjenje vpliva so potrebovali čim večje število uglednih ljudi. Po mnenju centralnega komiteja KPS bi bilo najprimerneje pridobiti kakega duhovnika.⁶⁴ Tako lahko preberemo v poročilu poverjenišva centralnega komiteja KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško z dne 2. marca 1944: »Podrobno smo pretresali možnost razširitve PO in sprejeli

⁶⁰ AS I, fond CK KPS, f. 104, a. e. 4906. Pismo Joška Schiffa dne 15. aprila 1944 Jožu Wilfanu.

⁶¹ Glej utemeljitev njegove usmrtnice v AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 615/11/2. Poročilo V. D. V. za Gorico dne 5. junija 1944 okrožnemu komiteju KPS za Gorico.

⁶² AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1825. Pismo poverjenišva centralnega komiteja KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško dne 11. aprila 1944 centralnemu komiteju KPS. Glej tudi AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 12. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 21. aprila 1944.

⁶³ Izvori XVIII/7. Poročilo centralnega komiteja KPS dne 6. junija 1944 centralnemu komiteju KPJ.

⁶⁴ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 12. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS z dne 21. aprila 1944.

sklep skušati pritegniti v ilegalnost nekaj vidnejših ljudi, s čimer bomo tolkli belo-plave, oz. pospešili diferenciacijo med sredino. Konkretne ljudi bomo javili, čim se nam jih posreči dobiti ven, oz. jih pripraviti do javnega nastopa. Mislili smo tako liberalne kroge in zlasti na duhovnike.«⁶⁵ Iz teh besed lahko razberemo, da so med primorskim izobraženstvom največjo pozornost posvečali liberalni sredini, ki je bila v Trstu, in pa duhovščini, prek katere so skušali pridobiti vpliv med goriškimi sredinci ali pa vsaj mednje zanesti nekoliko zmede.⁶⁶

Iz omenjenega se zdi, da so začasno opustili upanje na pridobitev goriške katoliške sredine in je bila pozornost usmerjena drugam. Zastopnike duhovščine, ki bi hoteli aktivno in javno sodelovati z OF, so morali začeti iskati med drugimi duhovniki. Tudi poročilo centralnega komiteja KPS z dne 6. junija 1944 centralnemu komiteju KPJ je mogoče razumeti tako, čeprav trditev, da se je goriška sredina združila s plavo gardo, ni bila povsem ustrezna.⁶⁷

V.

Najprej je treba omeniti, da je bila glede sprejemanja OF in pripravljenosti za sodelovanje velika razlika med primorsko duhovščino in tisto v Ljubljanski pokrajini. Vzrok so bile drugačne izkušnje, ki so izvirale iz različnih okoliščin, v katerih sta delovali. Po eni strani dvajsetletno fašistično zatiranje, ki ni prizaneslo niti slovenski duhovščini na Primorskem,⁶⁸ po drugi pa primorski duhovniki v glavnem, razen na Cerkljanskem, niso imeli takih

⁶⁵ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1822. Pismo poverjenišтва centralnega komiteja KPS za Primorsko, Corenjsko in Koroško dne 2. marca 1944 CK KPS.

⁶⁶ AS I, fond CK KPS, f. 108, a. e. 12823. Zabeležke Joža Vilfana, ki niso datirane, a je iz njihove vsebine moč razbrati, da so verjetno nastale v drugi polovici marca ali v začetku aprila 1944.

⁶⁷ Izvori XVIII/7.

⁶⁸ O problematiki slovenske duhovščine na Primorskem med obema vojnama glej različne prispevke Milice Kacin-Wohinz. Npr. v Prvi antifašizem v Evropi, str. 159–209; Nadškof Sedej v politiki italijanskih oblasti. Primorska srečanja 1986, št. 64/65/66, str. 331–338. Glej tudi Rudolf Klinec, Primorska duhovščina pod fašizmom. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1979. Ivo Juvančič, Dr. Frančišek B. Sedej in fašizem. Goriški letnik 1974, str. 98–112 itd.

izkušenj s partizani kot na primer duhovščina spomladi in poleti 1942 na Dolenjskem.

Tako je v Kratkem obrisu obnašanja primorske duhovščine do naše osvobodilne borbe zapisano: »Do poloma Italije je primorska slovenska duhovščina v glavnem bila sredinsko razpoločena. Belogardistični duhovniki, s tem mislimo duhovnike, ki so odkrito nastopali proti OF in ljudi odtegovali od organizacije, so bili zelo redki. (...) V času razmaha narodne vstaje, to je od poloma do prve nemške ofenzive, je bila, lahko rečemo, vsa duhovščina z nami. Pri nekaterih se je sicer opazala neka rezerva, ki pa jo je daleč odtehtalo aktivno sodelovanje mnogih drugih. Imeli smo primere, da so se prostovoljno prijavili za kurate v naši vojski, in med člani Narodno osvobodilnega Sveta za Primorsko Slovenijo je bil tudi en duhovnik. Duhovnik France Škrj iz Topolca pri Ilirski Bistrici je bil izvoljen za odposlanca na Kočevski zbor. (...) Po ofenzivi in s poizkusom domobranstva se delno slika spremeni. (...) Vendar je pojav odprte belogardistične duhovščine ostal omejen. Drugače duhovščina v mnogem sodeluje, zlasti na prosvetnem področju, na vsak način v mnogo širšem obsegu kakor pa pred polomom Italije.«⁶⁹

V času medvladja septembra 1943 je bil sklenjen tudi sporazum med črniškim dekanom Alojzijem Novakom in Jožem Vilfanom,⁷⁰ ki, kot ugotavlja Boris Mlakar, na izviren način določa razmerja med katoliško duhovščino in partizansko oblastjo.⁷¹ Da ne bi na duhovščino padla obtožba, da sodeluje s komunisti, je bilo v sporazumu zapisano, da vstopajo duhovniki v partizanski vojsko kot kurati in da so z oboroženo silo v stiku le zaradi duševnopastirskega dela, nimajo pa nobene povezave s KPS.

Od spomladi 1944 naprej pa OF ni več zadoščalo le sodelovanje duhovščine, temveč so potrebovali tudi njihovo javno podporo. To je pomenilo pritegniti kakega duhovnika in ga postaviti na vidno mesto v pokrajinskem odboru OF oziroma vsaj dobiti javno izjavo v prid osvobodilnega gi-

⁶⁹ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 584/II/2. Zapis je nastal leta 1945.

⁷⁰ Alojzij Novak, Črniška kronika. Goriška Mohorjeva družba, Katoliško tiskovno društvo in Inštitut za novejšo zgodovino, Gorica 1992, str. 119.

⁷¹ Isto, str. 301.

banja. Tudi v vojsko so skušali zvabiti čim več duhovnikov.⁷² Ta težnja se je še stopnjevala in je poleti 1944 doživela višek. Duhovnike so skušali pridobiti na različne načine. Začeli so prirejati okrožne duhovniške konference.⁷³ V vodstvu osvobodilnega gibanja so tudi ocenjevali, da se jim duhovščina goriške nadškofije s nadškofom Carlom Margottijem nekoliko približuje.⁷⁴ Do takega mnenja so verjetno prišli prek Edvarda Ferjančiča-Tarasa, duhovnika iz Kojskega, ki je iz pogovora z nadškofom razbral, da je ta vesel duhovnika v OF, in da bi bil tudi sam pripravljen sodelovati, a da je zaenkrat usoda Primorske še nejasna. Nadškof Margotti je tudi zagotovil Tarasu, da v posameznih likvidacijah duhovnikov vidi le politični obračun in ne boja proti veri. Nadškof je v pogovoru izrazil tudi željo, da bi šel vizitirat kraje, ki so pod nadzorstvom OF.⁷⁵ Toda v primorskem vodstvu so bili – zlasti Joža Vilfan, zadolžen za stike z duhovščino – kljub vsemu oprezni, ker je spomladi 1944 nadškof izdal pastirski list, v katerem je Primorce po Vilfanovem mnenju na rafiniran način odvajal od OF. Pokrajinski odbor OF do te izjave ni zavzel javnega stališča in ji s tem ni dal teže, ki bi jo lahko imela.⁷⁶ Vendar je osrednje vodstvo domnevalo, da med primorskim vodstvom še vse preveč prevladuje mnenje, da se duhovščina ne bo prelevila v nasprotnika, kakor se je drugod. Zato je bilo po mnenju centralnega komiteja KPS potrebno odločnejše novačenje, hkrati pa tudi ostrejši ukrepi proti tisti duhovščini, ki deluje proti OF.⁷⁷ Tudi na Primorskem je obstajalo načelno sumničenje do katoliške duhovščine. Tako si je Edvard Kocbek 16. septembra 1943 v dnevnik zapisal: »*Sestav Narodnoosvobodilnega sveta ni samo pomanjkljivo, temveč tudi nevarno eno-*

⁷² AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 25. junija 1944.

⁷³ AS I, fond CK KPS, f. 28, a. e. 4480. Poročilo oblastnega komiteja KPS za Primorsko dne 19. junija 1944 centralnemu komiteju KPS.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 10. julija 1944.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Prav tam.

stranski. Duhovniki, ki so vso fašistično dobo bili najtrdnejši stebri slovenstva na Primorskem, imajo enega samega zastopnika, prav toliko kot italijanska manjšina.»⁷⁸ Glavna naloga je torej bila razdeliti duhovščino. Konference z duhovniki je organiziral Joža Vilfan, predviden je bil tudi sestanek z nadškofom Margottijem, do katerega pa ni prišlo.⁷⁹

Pojavila se je še dodatna težava. Duhovniki, ki naj bi prevzeli položaje v odborih ali odšli v partizansko vojsko, bi morali v ilegalo, kar pa brez dovoljenja nadškofa ni bilo mogoče.

Ta problem se je najbolje pokazal pri duhovniku Edvardu Ferjančiču-Tarasu. Za OF je kazal simpatije že pred zlomom Italije, po zlomu je postal 12. novembra 1943 predsednik okrožnega odbora OF za Brda in Beneško Slovenijo.⁸⁰ Zapletlo se je pri predlogu za imenovanje v Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor (PNOO), kamor ga je predlagalo vodstvo gibanja⁸¹ (v PNOO so želeli imeti tudi Juvančiča). Vendar je moral Taras na zahtevo nadškofa Margottija ponujeno mesto odkloniti, ker mu je – kot vsej duhovščini nasploh – prepovedal politično delovanje. Tako je duhovniku namenjeno mesto v PNOO ostalo prazno.⁸²

V tržaško-koprski škofiji je bilo nekaj duhovnikov (Ivan Bidovec, Gabrijel Piščanec, Anton Piščanec, Franc Malalan), ki so bili pripravljeni sodelovati z osvobodilnim gibanjem. Po vojni so ob prihodu zavezniške komisije celo izdali posebno spomenico, v kateri so se zavzeli za priključitev spornih krajev k Jugoslaviji.⁸³

Ob tem se postavlja vprašanje, kakšno politiko do OF so imeli najvišji cerkveni dostojanstveniki na Primorskem.

⁷⁸ Kocbek, Listina, str. 291.

⁷⁹ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 11275. Poročilo Lidije Šentjunc dne 14. avgusta 1944.

⁸⁰ Mikuž, Pregled III, str. 181.

⁸¹ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1870. Pismo Mihe Marinka dne 12. septembra 1944 centralnemu komiteju.

⁸² Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem III, str. 325.

⁸³ Razgovori in članki. Primorska duhovščina za Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo. Gregorčičeva založba, Trst 1946. Glej tudi Nadja Maganja, Trieste 1945–1949. Nascità del movimento politico autonomo sloveno. Trst 1980, str. 92–95.

Primorski Slovenci so pripadali več škofijam. Največji pomen zanje sta imeli tržaška škofija in goriška nadškofija, delno pa tudi videmska. Vsi trije škofje, Carlo Margotti, Antonio Santin in Giuseppe Nogara, so bili italijanskega rodu. Italijanski škofje, ki so imeli sedeže škofij na operacijskem območju Jadransko primorje – poleg naštetih še reški škof Ugo Camozzo in puljski škof Raffaele Mario Radossi – so skušali delovati čimbolj usklajeno. Zlasti med tržaško škofijo in videmsko in goriško nadškofijo so bili proti koncu vojne odnosi vse tesnejši. Na srečanju najvišjih cerkvenih dostojanstvenikov iz omenjenih škofij v Trstu 14. marca 1944 so podali skupno izjavo, ki je zelo na splošno govorila o vojnih tegobah in kako naj jih verniki premagujejo.⁸⁴ Tako izrecno odklonilnega stališča do OF, kot ga je v Ljubljanski pokrajini kazal škof Rožman, vsaj javno niso izrazili. Jasno pa je, da so načeloma vsi imeli zadržke, vsaj zaradi vodilne vloge komunistov v gibanju. Odnos škofov Margottija in Santina do OF je ocenil Ivo Juvančič v razpravi Goriški nadškof Carlo Margotti in narodnoosvobodilni boj, kjer je zapisal: *»Margotti, čeprav bivši vatikanski diplomat, je bil daleč za Santinom, bolj spretnim politikom, ki je navezal celo stike z NOB (prek župnika Budina, vez pa je bil Janez Stanovnik), o tem so podatki v arhivih NOB. Vse to ga ni oviralo, obratno, celo krilo ga je in mu služilo, da je obveščal vladne kroge v Rimu in ne samo Vatikan; gre za obdobje po letu 1943. Hkrati je imel kar dobre stike s fašističnimi oblastniki v Trstu, kakor tudi z italijanskimi nacionalnimi antifašisti, ki so mu celo pripisovali vodilno vlogo, če smemo verjeti isterskemu pisatelju P. A. Gambiniju (Maggio a Trieste 1945), saj ga je ta primerjal s fevdalnimi škofi, ki so rožljali z ostrogami na svojih škornjih. Santin naj bi odločal, kaj sme in kaj ne sme početi vodilni tržaški CLN. Santinovi stiki z OF pa so ostali tajni. Najvažnejše pa je to, da se škof Santin ni javno izprsil proti NOB (kot ljubljanski Rožman), da bi mu mogel kaj očitati, v tem pa naj bi pogršil Margotti.«⁸⁵ Čeprav se je nadškof Margotti sestal tudi s polkovnikom Kokaljcem in mu podelil blago-*

⁸⁴ Antonio Santin, Trieste 1943–1945. Videm 1963, str. 38–39.

⁸⁵ Ivo Juvančič, Goriški nadškof Carlo Margotti in narodnoosvobodilni boj. Goriški letnik 1976, št. 3, str. 152.

slov,⁸⁶ je bil dokaj previden v odnosih do osvobodilnega gibanja, vendar ga neposredno dejansko ni nikoli obsodil. Toda po drugi strani je nadškof Margotti s posebnim ukazom preprečil duhovščini, da bi se politično udejevala.⁸⁷ Podobno prepoved je dal tudi videmski nadškof Giuseppe Nogara.⁸⁸

Celotna medvojna dejavnost škofov na področju Julijske krajine je bila seveda precej bolj kompleksna, kot se da razbrati iz Juvančičevih zapisov ali na primer iz Čermeljeve objave dokumentov.⁸⁹ Za dejavnost je bila značilna politika postopnega odmikanja od fašističnega režima in iskanje mesta v bodoči, tedaj še nejasno določeni družbi. To pa je pomenilo dokaj zahtevno opredeljevanje do mednacionalnih problemov, do osvobodilnih gibanj sosednjih narodov, italijanskih fašističnih oblasti in ne nazadnje tudi do nemškega okupatorja. Ob upoštevanju kompleksnosti razmer je sicer postajala vse bolj prepoznavna naklonjenost najvišjih cerkvenih dostojanstvenikov protifašistični usmeritvi, bila pa je v nacionalnem pogledu razločno italijansko opredeljena.⁹⁰ Takšna usmeritev je škodila predvsem slovenskih narodnim težnjam. Na podlagi izvirnih dokumentov je v zadnjem času italijansko zgodovinopisje⁹¹ ocenilo vse tri škofo oziroma nadškofe.⁹²

Odnosi med OF in primorsko duhovščino so se jeseni 1944 znova ohladili. Prvo zaostritev, povezano z vprašanjem pouka v šolah, je povzročilo Bevkovo odprto pismo slovenskim učiteljem 25. februarja 1944.⁹³ Vendar se to vprašanje in nasploh odnos do duhovščine tedaj ni razvil v spor večjih razsežnosti, saj je, kot že rečeno, spomladi 1944 v OF na Primorskem znova prevladala strpnejša politična

⁸⁶ Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, str. 145.

⁸⁷ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 619/III/4b. Prepis dopisa goriškega nadškofa Margottija z dne 30. oktobra 1944 duhovščini.

⁸⁸ Mikuž, *Pregled IV*, str. 336–337.

⁸⁹ Lavo Čermelj, *Il vescovo Antonio Santin e gli sloveni e croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria*. Ljubljana 1953.

⁹⁰ Glej npr. tudi oceno: Jože Pirjevec, *Tržaški voz*. ZTT, Trst 1985, str. 56.

⁹¹ Na to zlasti opozarja Boris M. Gombač, *Trst-Trieste. Dve imeni, ena identiteta*. Sprehod čez historiografijo o Trstu 1719–1980. Narodni muzej-Tržaška založba, Ljubljana-Trst 1993, str. 102–104.

usmeritev ne le do duhovščine, temveč do vseh tistih, ki niso odkrito podpirali protirevolucije. Odnosi z duhovščino so se začeli bolj zaostrovati jeseni 1944, vprašanje pa je, koliko je k temu prispevala omenjena Margottijeva poteza. Duhovnikom je bilo prepovedano sodelovanje in politična dejavnost z vsemi političnimi stranmi in ne le z OF, kar še ne bi smelo biti povod za nestrpnejšo politiko OF do duhovščine. Tako je Miha Marinko 26. oktobra 1944 poročal centralnemu komiteju KPS: *»Prihaja pa vse bolj očitno do izraza nova taktika in organizirana akcija slovenske duhovščine, ki jih moramo smatrati kot zarodek poskusa organiziranja neoklerikalne stranke, odnosno ustvarjanja določene frakcije s tako tendenco tudi v okrilju OF.«*⁹⁴ Čim bolj se je približeval konec vojne, tem ostrejši so bili toni v poročilih. Marca 1945 lahko preberemo: *»V zvezi z mobilizacijsko kampanjo bomo morali nujno naleteti na problem duhovnikov, ki se kažejo kot osnovna sila, ki organizirajo odpor proti nam, od nergaštva do organizacije odhajanja v postojanke.«*⁹⁵

Prav tako že omenjeni Kratki obris obnašanja primorske duhovščine do naše osvobodilne borbe poskuša vso krivdo za zaostritev s strani OF pripisati duhovščini: *»Sledi preokret nadškofa Margottija. (...) Na to pa je 4. oktobra 1944 izdal opozorilo, s katerim je uporabljajoč določila cerkvenega zakonika slovenskim duhovnikom dejansko prepovedal udeležbo pri narodni oblasti. Po izbiranju kanonskih določil je*

⁹² Luigi Tavano, L'arcivescovo C. Margotti e la chiesa goriziana di fronte alla guerra ed ai movimenti di liberazione (1940–1945). I cattolici isontini nel XX secolo (III). Il goriziano fra guerra, resistenza e ripresa democratica (1940–1947). Gorica 1987, str. 103–186; Elpidio Ellero, Mons. Giuseppe Nogarà, arcivescovo di Udine, durante il pontificato di Pio XII. Ipotesi storiografiche. Storia contemporanea in Friuli 1993, št. 24, str. 87–158; Paolo Blasina, Vescovo e clero nella diocesi di Trieste–Capodistria 1938–1943. Trieste in guerra. Gli anni 1938–1943. Uredila Annamaria Vinci. Trst 1992, in isti, Vescovo e clero nella diocesi di Trieste–Capodistria 1938–1945. Trst 1993.

⁹³ Pismo je objavila Lida Bezljaj-Krevel, Bevkovo odprto pismo učiteljstvu na Primorskem. Srečanja 1970, št. 25–26, str. 18–20. Glej tudi Slavica Plahuta, Duhovniki na Primorskem in NOB. Primorska srečanja 1990, št. 114, str. 863.

⁹⁴ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1851.

⁹⁵ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1887. Poročilo Vide Tomšič dne 11. marca 1945 centralnemu komiteju KPS.

jasno razvidno, da spada Margottijev ukrep v okvir splošne reakcionarne ofenzive proti Jugoslaviji, tej gre za tem, da opredeli naše gibanje kot delovanje skupine v državljanski vojni. Kakor nam je znano, je vsa duhovščina goriške nadškofije sledila pozivu nadškofa Margottija in odložila svoja mesta v NOO-ih. Istočasno smo odkrili, da so duhovniki začeli izdajati dvojezične Personal-ausweise, da izdajajo razne druge dokumente za uporabo pred nemškimi oblastmi, da posredujejo nadškofovo podporo pogorelcem in sploh nastopa kot organizator vaškega oportunitizma. Najbrž ni pretirana zaključna ocena, da je danes duhovščina pri nas tisti krog, v katerem reakcija v novi obleki išče svojih glavnih agentov.»⁹⁶

Tako ostrih ocen, ki jih je opazil tudi nasprotni tabor in jih skušal obrniti sebi v prid,⁹⁷ ni povzročila nobena bistvena sprememba v ravnanju primorskih duhovnikov, še toliko bolj, ker ta poročila govore o duhovščini kot celoti in sploh ne sodijo posameznih duhovnikov po njihovih dejanjih, kot je bilo značilno za čas pred jesenjo 1944. Gre pač za splošno spremembo v politiki OF, ki ni bila neposredno povezana z dogajanjem na Primorskem in še manj le s primorsko duhovščino. Novo usmeritev je utemeljil Kardelj z ugotovitvijo, da naj bi glavna zunanja nevarnost za celotno gibanje v prihodnje pretela iz Italije, o čemer sem že pisal v predhodnih poglavjih. S tem se je zaostрил odnos tudi do vseh še neopredeljenih skupin (vrata v OF so se 15. septembra 1944 zaprla!), med katere je spadala tudi primorska duhovščina.

VI.

Vidnejši predstavniki tržaške sredine so bili dr. Lavo Čermelj, dr. Josip Ferfolja, Frane Tončič, Angelo Kukanja, Slavoj Slavik in še nekateri drugi. Čeprav so imeli za seboj različne življenjske in politične poti, jim je bilo skupnih več stvari. Razen Čermelja, ki je bil fizik, so imeli vsi pravniško izobrazbo in odvetniški poklic. Obenem pa so

⁹⁶ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 584/II/2.

⁹⁷ Primorska duhovščina zoper komunizem. Slovenec, 22. april 1945.

se vsi ukvarjali s politiko že daljše obdobje, zaradi česar jih je fašistični režim preganjal. Zato so se tudi znašli v zaporih, internaciji ali konfinaciji in so se v Trst in s tem tudi v politiko vrnili šele po kapitulaciji Italije: večina januarja 1944, Kukanja pa šele maja 1944.⁹⁸ Komunisti so skupino ocenjevali kot nacionalistično, torej so jih šteli med liberalce, čeprav sta bila Čermelj in Ferfolja socialisti. Kot celoto pa so jo, kot se je za sredino pač spodobilo, ocenjevali v bistvu negativno.⁹⁹

Že prvi stiki so pokazali, da so tržaški sredinci pripravljeni sodelovati z OF in se vanjo vključiti. Kazalo je, da je zadeva za OF s tem opravljena. Okrožni komite KPS za Trst je 13. januarja 1944 poročal centralnemu komiteju KPS, da je v Trstu Ferfoljev Narodni svet kapituliral pred OF in se razpustil, v obnovljeni in razširjeni okrožni odbor OF za Trst pa sta bila sprejeta dva njegova člana.¹⁰⁰ Tudi Franc Segulin – Boro Kladivar, sekretar okrožnega komiteja KPS za Trst, je 10. marca 1944 sporočil pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko: »*Inteligenca, ki se zbira okrog bivših politikov je oportunistična in se zmika delu, sicer ni pričakovati iz njihove strani kakšne večje aktivnosti. Imeli smo en sestanek s predstavniki intelektualnih krogov na katerem je bil prisoten tov. Matevž (op. avtorja – Anton Velušček, tedaj pooblaščen za stike s sredino, kasneje ga je nadomestil Franc Kimovec in nato Joža Vilfan¹⁰¹). V glavnem se je obravnavalo njihov odnos do OF. V principu so se strinjali in se izjavili, da bodo po svojih močeh pomagali OF. Nujno je, da mi te kroge pritegnemo, ker če gredo v tabor reakcije nam lahko mnogo škodujejo. Pričakovati pa od njih kakšno večjo aktivnost ne moremo, ker se nočejo izpostavljati kakor oni pravijo.*«¹⁰²

Toda pokazalo se je, da so za vodstvo OF trši oreh, kot se je sprva zdelo. Z opredelitvijo tržaških izobražen-

⁹⁸ PSBL, 9. snopič – Križnič-Martelanc, str. 216.

⁹⁹ Na primer Branko Babič, Primorska ni klonila. Spomini na vojna leta. Lipa-ZTT, Koper 1982, str. 318–322.

¹⁰⁰ Mikuž, Pregled III, str. 292.

¹⁰¹ Glej AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS 10. julija 1944.

¹⁰² AS I, fond CK KPS, f. 30, a. e. 12852.

cev za OF pravzaprav ne bi smeli več pomeniti težav, saj poslej niso bili več sredina. Toda od načelnega pristanka tržaških izobražencev v začetku leta 1944 je minilo kar 10 mesecev, preden je lahko Lidija Šentjurg, ki je bila tedaj v Trstu, upravičeno sporočila centralnemu komiteju KPS, da je sredina razbita in diferenciacija izvedena.¹⁰³

Vedeti je treba, da so bili vsi izkušeni politiki, izobraženi in z bogatimi življenjskimi izkušnjami, saj so bili vsi stari prek 40 let, njihov starosta Ferfolja pa je bil rojen celo leta 1880, tako da se ga je oprijel vzdevek »Očka«. Poleg tega so imeli zveze tudi s svojimi predvojnimi ljubljanskimi somišljeniki iz vrst naprednega tabora, ki so med vojno nihali med sredinsko držo in naklonjenostjo Mihailoviću, deloma pa kazali celo določene simpatije za OF, predvsem iz prepričanja, da je potreben boj proti okupatorju. Omenjali so inženirja Jožeta Rusa, Andreja Uršiča in Branka Vrčona, torej privrženca OJNS.¹⁰⁴ Vodstvo slovenskih komunistov jih je sumilo, da vzdržujejo zveze tudi z Angleži.¹⁰⁵

Na drugi strani je bila za primorske partijske kadre značilna dokaj nizka stopnja političnih izkušenj že v primerjavi s »kranjskimi«¹⁰⁶ kadri, kaj šele s politiki starega kova. Zato so morali v Trst pošiljati tudi kadrovske okrepitve iz osrednje Slovenije, da bi bili kos zapletenim tržaškim razmeram. To je torej tudi bil eden od vzrokov za velik vpliv izobražencev v okrožnih forumih.

¹⁰³ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1851. Poročilo Lidije Šentjurg dne 26. oktobra 1944 centralnemu komiteju KPS.

¹⁰⁴ AS I, fond CK KPS, f. 104, a. e. 3918. Nekaj informacij iz Primorske (poročča Godnik), 23. januar 1944.

¹⁰⁵ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 21. avgusta 1944.

¹⁰⁶ AS I, fond CK KPS, f. 19, 1850. Pismo Lidije Šentjurg dne 1. oktobra 1944 centralnemu komiteju KPS, kjer poroča: »Naš kader: delaven, požrtvovalen, politično zelo slab, ker ni bil vzgajan. (...) Radi slabosti vodilnega kadra so se na eni strani tako povzpeli sredinci, na drugi so prepustili politiko Imru (op. avtorja – Ivko Pustišek), edinemu intelektualcu iz ljubljanskih sokolskih vrst, ki je mlad član P (ca 6 mesecev) (...) V vseh okrožnih institucijah je tako kot v OOOF najbolj značilno dejstvo, da ‚vodilni‘ ljudje niso člani P, in da P tu razen med proletariatom nikjer ne igra vodilne vloge. Položaj, kot recimo drugod I. 1941, da si ljudje o Partiji ne upajo govoriti.«

V neposrednih razgovorih tržaški okrožni funkcionarji marsikdaj niso mogli enakovredno nastopati proti izkušenejšim in tudi dobro obveščeniim sredincem, ki so imeli poleg tega o zastopnikih OF v Trstu precej slabo mnenje. Tak značilen primer se je zgodil sredi junija 1944 na sestanku predstavnikov okrožnega komiteja KPS in Ferfolje ter Tončiča. Ta dva sta presenečenim komunistom postregla z novico, da sta odstopila Boris Kidrič in Josip Vidmar (mišljeno je bilo Kidričevo priprtje!),¹⁰⁷ kar naj bi nanju zelo ugodno vplivalo. Poleg tega je Ferfolja mimogrede omenil, da Bebler »spada edino v vojsko, ker za politiko itak ni sposoben«, kar dobro odraža podcenjevalen odnos do političnih sposobnosti slovenskih komunistov.¹⁰⁸

Vse to samo po sebi niti ne bi bilo tako pomembno, če si ti ljudje znotraj OF, predvsem v širšem okrožnem odboru OF za Trst, ne bi zagotovili pomembnih položajev in delovali znotraj OF dokaj samostojno in tako v bistvu še naprej ohranjali skupinsko naravo. Tako so Lavu Čermelju ob odhodu na osvobojeno ozemlje celo dali spremno pismo, iz katerega je razvidno, da ga skupina pooblašča, naj se dogovarja z izvršnim odborom OF v njenem imenu.¹⁰⁹ Spremnno pismo obenem tudi kaže, da je šlo za pretežno tržaško skupino, čeprav sta med podpisniki tudi predstavnika iz Gorice in iz Istre; torej je

¹⁰⁷ Borisa Kidriča je doletel partijski suspenz in izolacija v zvezi s posojilom, ki si ga je Glavni štab Slovenije izposloval pri zahodnih zaveznikih, domnevno brez vednosti Vrhovnega štaba in Centralnega komiteja KPJ. V Izvori, XVIII je v opombi 153 razčlenjeno, kako je do tega prišlo, čeprav se da na podlagi dostopnih dokumentov sklepati, da je šlo za precej širše ozadje tega »nesporazuma« na relaciji CK KPJ in CK KPS ter tudi na osebni ravni med Kardeljem in Kidričem (o tem je zlasti zanimivo Kidričevo in Leskoškovo pismo dne 12. aprila 1944 Kardelju, Izvori XVII/11). O celotni problematiki glej Izvori XVII/66 (Pismo Kardelja dne 5. maja 1944 Leskošku), Izvori XVIII/9 (Leskoškovo pismo dne 9. junija 1944 Kardelju), Izvori XVIII/16 (Pismo Kidriča dne 12. junija 1944 Kardelju), Izvori XVIII/34 (Leskoškovo pismo konec junija 1944 Kardelju) in Izvori XVIII/69 (Kardeljevo pismo dne 29. julija 1944 centralnemu komiteju KPS).

¹⁰⁸ AS I, fond CK KPS, f. 115, a. e. 12859. Poročilo okrožnega komiteja KPS za Trst dne 19. junija 1944 pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko.

¹⁰⁹ Lavo Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom. Slovenska matica, Ljubljana 1972, str. 233–234.

skupina želela imeti vseprimorski pomen. Njihov položaj in delovanje bi še najbolj ocenili kot nekakšno sredino znotraj OF. Zanje v OF niso natančno vedeli, ali so njihovi ali pa se bodo odvrnili od njih. Za protiutež v primeru, če bi se od OF oddaljili (česar niso izključevali), so imeli že pripravljenega Zorka Jelinčiča.¹¹⁰

Tako je Lidija Šentjunc pisala Mihi Marinku: »Ves vic je spet v tem, da so gospodarski in finančni odsek pustili povsem očkovim ljudem in se pustijo zafrkavati od teh ljudi, ki n. pr. našemu sekretarju pošlje mesečno podporo 2000 lir (eno kosilo te stane 200–300 lir) in tudi mi bi morali za naše zahteve tam prosjčiti. (...) Naši so kot sem že javila, prepustili vse delo ‚znanstvenem krožku‘, kateremu je predsedoval Očka, vodil pa ga je Čič (tvoj ‚prijatelj‘) (op. avtorja – Frane Tončič), ne da bi imeli tam vsaj enega zanesljivega človeka. Ta krožek si je uzurpiral pravico, da je to ‚odsek za prevzem oblasti‘ pod patronatom predsednika OF, kar mi je očka jasno rekel in tožil, da je bilo na IOju vse poverjeno OOOF (t.j. ‚znanstvenem odseku‘!) in sedaj si triumvirat (Vlado, Matevž, Joža) lasti te pravice.«¹¹¹

Najznačilneje je ta položaj odrazila resolucija maja 1944, ki sta jo sestavila Čermelj in Ferfolja,¹¹² ter še bolj spomenica Naše sodelovanje z Italijani s posebnim ozirom na tržaško vprašanje z dne 12. julija 1944.¹¹³

Ob tem je na seji centralnega komiteja KPS sredi julija 1944 Joža Vilfan poročal: »Novo: V Trstu – tvorba v OF – sredinsko jedro – ti ljudje se priznavajo k OF, a resolucija (posebnost Primorcev, zahteva po zastopstvu). Tržaška organizacija njihov pomen podcenjevala. Mi mislimo, da je to pogrešno, ker bi lahko eventualno imeli vpliv na kmečke mase.«¹¹⁴

Z možnimi »perspektivami« (izkrcanje zahodnih veznikov v Istri!), o čemer sem pisal že v enem od

¹¹⁰ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 541/I/2a. Pismo Franceta Bevka dne 9. avgusta 1944 pokrajinskemu odboru OF za Primorsko.

¹¹¹ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1876. Pismo Lidije Šentjunc dne 6. oktobra 1944 Mihi Marinku.

¹¹² Mikuž, Pregled IV, str. 409.

¹¹³ AS I, fond CK KPS, f. 30, a. e. 12516.

¹¹⁴ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS z dne 10. julija 1944.

prejšnjih poglavij, je postala »nova tvorba« še posebej nevarna in jo je bilo potrebno na vsak način onemogočiti. Tako je Kidrič v nadaljevanju iste seje dejal: »Sredina: Podcenjevanje! Tem nevarnejše, ker je lahko za vso Slovenijo nevarno! Gnezdo ljubljanske sredine se razbilo, a primorska sredina ima dober del, ki nacionalno ni kompromitiran. Oni sposobni sestaviti gibanje, ki bo seglo iz Primorske v Slovenijo!«¹¹⁵

Ob tem je bilo jasno, da klasična oblika diferenciacije, ki je prišla v poštev v Ljubljani, tu nima velikih možnosti. Tako je Lidija Šentjunc pisala centralnemu komiteju KPS: »Smatram, da je osnovne važnosti vse te ljudi pritegniti in poslati čim preje k vam, ker bo edino pri vas mogoče to kanalizirati oz. krotiti, ker so kadri, ki imajo z njimi posla tu, preslabotni. Kompromitirali se pa ne bojo, ker je tudi njim jasen razvoj!«¹¹⁶

Najprej so v avgustu 1944 od tržaških izobražencev ostro zahtevali, naj se disciplinirajo, sicer jih bodo imeli za nasprotnike. Ti so na zahteve pristali, tako da so v tržaškem vodstvu menili, da je vprašanje t. i. politične skupine rešeno.¹¹⁷ Toda vsi sredinci tega niso razumeli dobesedno, tako da so jih sklenili diferencirati na podlagi povezav z mihailovičevci. Kardelj je na seji centralnega komiteja KPS 28. avgusta 1944 dejal: »Tržaška sredina, za nas najbolj pereča – ker ni nacionalno omadeževana – ni homogena – konglomerat: A) Čermelj itd. – zares zaskrbljeni za usodo Primorske – to izkoristiti B) Tončič i drugi – odkriti zveze z Miha!«¹¹⁸ Na podlagi tega so avgusta 1944 na osvobojeno ozemlje poklicali Lava Čermelja ter ga pritegnili v PNOO¹¹⁹ in nato oktobra 1944 še Josipa Ferfoljo.¹²⁰ Pri

¹¹⁵ Prav tam.

¹¹⁶ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1831. Poročilo Lidije Šentjunc dne 22. junija 1944 centralnemu komiteju KPS.

¹¹⁷ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 533/III/1. Pismo Franca Kimovca-Žige dne 15. avgust 1944 oblastnemu komiteju KPS za Primorsko.

¹¹⁸ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 15. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 28. avgusta 1944.

¹¹⁹ Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem III, str. 324.

¹²⁰ AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1900. Pismo centralnega komiteja KPS dne 28. oktobra 1944 Mihi Marinku.

tem je Lidija Šentjunc zahtevala, naj jim na osvobojenem ozemlju preprečijo vsakršno možnost navezovanja stikov s tistimi, ki so ostali v Trstu.¹²¹ Preostala voditelja sredine, Tončiča in Slavika, označena kot »nova sovražnika«,¹²² je jeseni 1944 v sklopu širših racij aretirala nemška policija. Tončiča najprej oktobra 1944, a je bil izpuščen, in nato še enkrat januarja 1945 pod obtožbo, da sodeluje z OF in CLNAI. Vrnil se je šele po koncu vojne.¹²³ Slavik pa je marca meseca 1945 umrl v Mauthausnu.¹²⁴ Šele z jesenskimi aretacijami je tržaška skupina izobražencev prenehala obstajati kot politični dejavnik.

Pri tem je zanimivo, kako so slovenski komunisti ocenjevali, na koga se lahko v Trstu naslonijo. Kardelj je na seji centralnega komiteja KPS 28. avgusta 1944 rekel: »V Trstu se ne moremo opreti ne na slovensko ne na italijansko inteligenco, na proletariat in buržoazijo, ki je zainteresirana ekonomsko.«¹²⁵ Pri tem se zdita vlogi delavstva in italijanske inteligence v Trstu nekako logični. Morda je tu na videl nekoliko presenetljivo le to, da KPI v Trstu ni omejena kot zaveznik, toda glede na vse zaplete, o katerih sem na kratko govoril tudi v uvodnem delu poglavja, je to razumljivo in je Kardelj to celo izrecno navedel v poročilu J. B. Titu.¹²⁶ Bolj nenavadno je, da so med zaveznike šteli tržaško buržoazijo, ki naj bi bila za Jugoslavijo zaradi ekonomskih interesov. Na osvobojeno ozemlje je prišel Gino Morovič in se kot strokovnjak za pomorska vprašanja vključil v delo Znanstvenega inštituta. Morda so do takega sklepa prišli na podlagi njegovih mnenj, vendar je zelo vprašljivo, koliko tržaških industrijcev je bilo navdušenih nad priključitvijo Trsta k Jugoslaviji. Res

¹²¹ AS I, fond CK KPS, f. 61, a. e. 11261. Pismo Lidije Šentjunc oktobra 1944 centralnemu komiteju KPS.

¹²² Prav tam.

¹²³ PSBL, 16. snopič, str. 26.

¹²⁴ PSBL, 14. snopič, str. 392.

¹²⁵ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 15. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 28. avgusta 1944.

¹²⁶ Izvori XX/12. Pismo Edvarda Kardelja dne 30. septembra 1944 J. B. Titu.

je, da so v času jugoslovanske uprave v Trstu pripravili srečanje predstavnikov tržaške industrije pri Borisu Kidriču, tedanjem predsedniku Narodne vlade Slovenije,¹²⁷ vendar bi lahko dejali, da so slovenski komunisti nekoliko precenjevali želje po prodaji tržaški izdelkov na jugoslovanskem tržišču in hotenje tržaških industrijcev po priključitvi k Jugoslaviji.

Ostaja nam še odgovor na vprašanje, zakaj med zaveznike niso več šteli slovenskih izobražencev, ki so bili seveda prav tako za priključitev Trsta k Jugoslaviji, marveč so jih celo obtoževali šovinizma (Boris Kidrič je dobesedno rekel: »Dati dejansko tržaškemu proletariatu vodilno mesto v osvobodilnem gibanju, ne pa malomeščanstvu.«¹²⁸). Komunisti so jih med »nove sovražnike« uvrstili zaradi latentne nevarnosti, da bi kot ljudje brez madeža sodelovanja z okupatorji ob morebitnem stiku z zahodnimi zavezniki okrog sebe zbrali celotno »reakcijo« v Sloveniji.

Dvojno protislovje torej. Tržaški izobraženci naj bi bili neomadeževani in zato nevarni, po drugi strani pa se je slovenskim komunistom zdelo vredno pritegniti italijanske industrijce, ki bi morali biti tako v nacionalnem kot tudi v razredno-idejnem pogledu pravzaprav njihovi pravi nasprotniki. To je le še dokaz več o izjemni prepletenosti različnih dejavnikov, ki so proti koncu vojne vplivali na odločitve KPS glede tržaškega vprašanja.

Glede pripravljenosti na sodelovanje z OF se je tržaško izobraženstvo nekoliko razlikovalo od dobršnega dela goriškega. Tržaški izobraženci niso imeli podobnih idejnih zadržkov do OF kot so jih izražali goriški izobraženci, ki so bili nazorsko pretežno katoliško usmerjeni. Toda te razlike so bile bolj formalne kot pa stvarne narave. Oba kroga izobražencev, čeprav nazorsko različna, sta si bila v odnosu do OF precej bolj podobna kot bi lahko sklepali po tej na videz bistveni razliki, saj pomisleki katoliških izobražencev niso bili tako močni in take

¹²⁷ Ennio Maserati, *L'occupazione jugoslava di Trieste* (maggio-giugno 1945). Videm 1966, str. 99.

¹²⁸ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 10. julija 1944.

vrste kot v Ljubljanski pokrajini. Obe skupini sta imeli več skupnih, lahko bi dejali primorskih značilnosti. Predvsem so bili med njimi redki, ki v fašizmu ne bi prepoznali največje nevarnosti za Slovence.

Namen in način pritegovanja primorskih izobražencev sta bila podobna tistima v Ljubljani oziroma v osrednji Sloveniji,¹²⁹ le da Primorci zaradi specifičnih razmer niso nikoli postali pravi nasprotniki partizanskega gibanja (npr. da bi se »spozabili« in zahtevali orožje za boj proti OF), četudi so imeli nekateri večje, drugi manjše pomisleke proti KPS in njeni politiki.

VII.

Zanimanje za Primorsko so privrženci protirevolucije kazali že od samega začetka vojne oziroma že prej: predstavniki predvojnih političnih strank, ki so tvorili jedro kasnejšega protirevolucionarnega tabora, so imeli stike z idejno sorodnimi skupinami na Primorskem že ves čas med obema vojnama. Okupacija je te stike, speljani so bili prek bolj ali manj tajnih kanalov, precej omejila.

Zlasti napredni tabor je bil skoraj povsem onemogočen. Na Primorskem so italijanske oblasti ljudi iz te skupine povečini zaprle, po zasedbi pa so jih tudi v Ljubljani onemogočile. Nato vse do začetka leta 1944, ko so poskušali navezati stike z tržaškimi izobraženci, pravzaprav niti niso imeli pravih možnosti za kakršenkoli vpliv na Primorskem. Ker pa so se tržaški izobraženci skoraj v celoti pridružili OF, so bile možnosti ljubljanskih liberalnih politikov močno omejene, čeprav tudi njih primorski izobraženci niso zavračali.

Nekoliko drugače je bilo s katoliškim taborom. Na Primorskem je kljub fašističnemu pritisku ostalo nekaj katoliških laičnih izobražencev in zlasti duhovščine. Vsi ti so še naprej vzdrževali stike in si dopisovali z nazorsko najbližji-

¹²⁹ Glej AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1876. Dopis Lidije Šentjurg dne 12. oktobra 1944 Mihi Marinku, kjer pravi: »Za njih velja ista ugotovitev kot za vse sredince, mase jih sovražijo, naše – italijanske.«

mi politiki v Ljubljanski pokrajini ter tudi obveščali begunsko vlado o razmerah na Primorskem. Glede na to, da je bila sredina, ki se je izoblikovala na Goriškem, še najbližje Gosar-Šolarjevemu krogu, vodstvo SLS seveda ni bilo zadovoljno in se je oprlo na Kraljevo skupino, da bi prevladalo med primorskimi katoliško usmerjenimi politiki. Možnosti za neposredno vmešavanje so bile majhne, znan je poskus Natlačenovega emisarja kaplana Joška Godine, ki je hotel prepričati Primorce o utemeljenosti vaških straž. Ker so sredinci te odklonili, je SLS pretrgala stike z njimi in stavila vse na Kraljevo skupino. Vsi ti poskusi so bili seveda podtalni in so potekali mimo italijanskih oblasti, ki so nerade videle kakršnokoli povezovanje med Slovenci, tudi protikomunistično usmerjenimi, z obeh strani rapalske meje. Uradno so smele protirevolucionarne sile na Primorsko samo pošiljati časopisje, pa še to v zelo omejenih količinah.¹³⁰

V tem pogledu se je po kapitulaciji Italije tudi za protirevolucionarni tabor marsikaj spremenilo. Na ozemlju Primorske je nastalo operacijsko območje Jadransko primorje, kjer je imel glavno besedo koroški gauleiter Friedrich Rainer. Čeprav je bilo ozemlje formalnoppravno še vedno del Kraljevine Italije, ni bilo več zadržkov glede delovanja protirevolucionarnega tabora tudi na Primorskem, posebej še, ker so novi oblastniki po svoje upoštevali dejansko narodno stanje. To pa še zdaleč ni bilo tako, kot so ga želeli predstaviti nekateri italijanski pisci, češ da favorizira Slovence na škodo Italijanom. Namen nove oblasti je bil odpraviti vse, kar bi oviralo glavno nalogo – organiziranje čim širše protikomunistične fronte. S tem se je ponudila možnost slovenski protirevoluciji, da razširi svoje delovanje iz Ljubljanske pokrajine tudi na Primorsko, kar ji je fašistični režim pred tem onemogočal.

Pri tem je, tako kot OF, tudi nasprotna stran morala upoštevati nekatere posebnosti primorskih razmer. Medtem ko je bila za množično razširitev delovanja OF pomembnejša protifašistična usmerjenost prebivalstva, ki se je

¹³⁰ Podrobneje o tem glej Boris Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 7–37.

po kapitulaciji Italije pokazala tudi v množični pripravljenosti za aktivno podporo in sodelovanje v oboroženem odporu, se protirevolucionarne sile niso mogle sklicevati zgolj na »čisti« protikomunizem, značilen za Ljubljansko pokrajino. Tudi tu so uporabljali običajna gesla (o komunistično-boljševistični nevarnosti, ogroženosti vere, o komunističnem nasilju...), vendar so slovenski komunisti na Primorskem dajali razmeroma malo povodov. Matija Tratnik je v razpravi *Temna zarja na Primorskem* naštel 27 žrtev komunistov na Primorskem.¹³¹ Take primere (npr. Cerčno), je protirevolucionarni tabor takoj vključil v propagandno akcijo proti OF¹³² – ne povsem brez učinka, ki pa je bil le kratkotrajen in krajevno omejen.¹³³ Zato pa je protirevolucionarni tabor izrabil možnost kulturnega in izobraževalnega delovanja v slovenskem jeziku, ki je bilo dotlej izrinjeno iz javnega življenja, in skušal s tem pridobiti Primorce na svojo stran.¹³⁴ Delovanje protirevolucionarnega tabora na Primorskem je bilo zato usmerjeno izrazito protitalijansko.

Vpliv na Primorskem je protirevolucionarni tabor najprej širil na vojaškem področju z ustanavljanjem primorskega domobranstva, ki je imelo uradni naziv Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ). Šele zatem si je skušal zagotoviti položaje tudi na upravno-političnem področju. Pri tem je bilo značilno, da se je oprl predvsem na »uvožene kranjske« kadre, ki so ustvarili jedro protirevolucionarne akcije na Pri-

¹³¹ Matija Tratnik, *Temna zarja na Primorskem*. Koledar svobodne Slovenije 1951, str. 142–151 (odslej Tratnik, *Temna zarja*). Od znanih oseb navaja pred kapitulacijo Italije kot žrtve partizanov Darinko Černe, Antona Rejca in Ivana Brica. Nekaj več je bilo žrtev po zlomu Italije: prof. dr. Ciril Šinigoj, dr. Emil Petrič, župniki Alojzij Obid, Anton Pisk, Lado Piščanec in Lado Sluga, Joško Schiff, Štefan Breščak, Izidor Ostan, Anica Černetova in Jože Šorli.

¹³² Glej članke: Vipavski župan dr. Petrič, žrtev komunistov. *Jutro*, 5. december 1943; Komunistična OF pobija zavedne Primorce. *Jutro*, 2. marec 1944; Pokolj 15 nedolžnih žrtev v Cerknem. *Slovenec*, 1. marec 1944 itd.

¹³³ Glej AS I, fond VOS II-3, a. e. 1153–1161. Pregled domače reakcije od 26. februarja do 4. marca 1944, kjer je zabeleženo. »Tu se je po umoru kaplanov Piščanca in Sluge stanje zelo spremenilo. Celo sredinci so divje razpoloženi proti partizanom.«

¹³⁴ Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, str. 114–116.

morskem. Ti so imeli tako pomembno vlogo pri širjenju vpliva protirevolucije na Primorskem, da je partizansko gibanje neusmiljeno obračunavalo z njimi.¹³⁵

Vojaška organizacija SNVZ in predvsem njen voditelj polkovnik Anton Kokalj sta imela ves čas osrednjo vlogo, ki je presegala zgolj vojaško plat delovanja protirevolucije na Primorskem. Protirevolucionarni tabor tu pač ni imel, kot v Ljubljanski pokrajini, v rokah upravno-politične oblasti. Prefekta v Gorici in Trstu sta bila Italijana (Marino Pace in Bruno Coceani). Tako je imela slovenska stran vpliv na upravno-politične zadeve le posredno. Za kaj več si je prizadeval predvsem Anton Kokalj, toda dosegli so le nastavitev nekaj slovenskih sodnikov (v Gorici, Postojni, Sežani in Senožečah)¹³⁶ in zdravnikov. Obstajali so sicer tudi nekakšni zametki ilegalne uprave (narodna sveta v Trstu in Gorici), kjer sta imela sprva glavno besedo dr. Janko Kralj, po njegovem odhodu v Rim¹³⁷ pa Lojze Vogrič, dr. Anton Kacin in Ivan Martelanc.¹³⁸ Večjo težo je protirevolucija lahko imela na podeželju, kjer je dobila pod svoj vpliv nekatere župane, te so postavljali Nemci. Pokrajinsko gledano je imela protirevolucija večji pomen v goriški pokrajini, kjer je bil prefekt Pace nekoliko bolj naklonjen Slovencem in je npr. prepustil tudi mesto enega od podprefektov Slovincu dr. Nikolaju Tonkliju, ki se sicer ni izpostavljal.

To pa ni bilo dovolj. Zato je kulturno in propagandno dejavnost pogosto nadomeščal SNVZ z različnimi odseki. Najpomembnejši je bil osrednji propagandni oddelek pri organizacijskem štabu SNVZ, ustanovljen aprila

¹³⁵ Glej Pismo centralnega komiteja KPS dne 26. decembra 1943 pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko. Kidrič, Zbrana dela II, str. 505–516. Kidrič je bilo na seji centralnega komiteja KPS dne 21. aprila 1944 povsem nedvoumen: »*Kar pride iz Ljubljane – pobiti!*« (AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 12).

¹³⁶ Tratnik, Temna zarja, str. 148.

¹³⁷ O njegovem bivanju in razlogih, zakaj je odšel v Rim, kjer je decembra 1944 tudi umrl, glej France Dolinar, Dr. Janko Kralj v Rimu 1943–1944. Meddobje 1967, št. 1–3, str. 1–11 (odslej Dolinar, Dr. Janko Kralj v Rimu). Članek je ponatisnjen v France Dolinar, Slovenska katoliška obzorja (Izbor esejev, razprav, člankov). Slovenska kulturna akcija, Buenos Aires 1990, str. 567–580.

¹³⁸ Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 118.

1944. Vodil ga je dr. Ignacij Kunstelj, stotnik in kurat. Oddelek je s svojim obsegom delovanja kmalu postal pretesen in sredi junija 1944 je Kokalj ustanovil kulturno-upravni odsek pri štabu SNVZ v Trstu. Odsek je imel referate za ljudsko prosveto (društva), šolstvo, za tisk, za civilno (politično) upravo, za informacijsko-intervencijsko upravo in socialno pomoč. Vodil ga je dr. Ivan Martelanc¹³⁹ (po vojni je umrl za posledicami ran, ki so mu jih prizadejali v atentatu tržaški komunisti).¹⁴⁰ Odsek je s svojim področjem delovanja zapolnjeval vrzeli v skromnih pristojnostih privržencev protirevolucionarnega tabora na upravno-političnem področju. Ta pomanjkljivost je bila posebej očitna na Tržaškem, kjer se je prefekt Coceani izmikal prošnjam polkovnika Kokalja glede kulturnih in narodnostnih zahtev. Kokalj je zahteval slovenske župane in občinske odbore, slovenski uradni jezik na okrajnih sodiščih, slovenske uradnike na prefekturi itd.¹⁴¹

Najpomembnejša je bila zahteva po uzakonitvi slovenskega šolstva. Tu so bili domobranci najvztrajnejši. Hoteli so doseči uzakonitev prek nemških oblasti. Prizadevali so si tudi pri prefektu Coceaniju. Niti opravičevanje zahtev s tem, da so pomembne za protikomunistični boj, ni prineslo zaželenih uspehov.¹⁴² Predvsem jim ni uspelo ustanoviti deželnega šolskega odbora, čeprav si je zanj močno prizadeval Alojzij Geržinič, referent za slovensko šolstvo.¹⁴³ Po drugi strani pa niso imeli dovolj učiteljskega kadra, ki bi bil pripravljen sodelovati, bodisi da učitelji zaradi pripadnosti OF niso hoteli poučevati v teh šolah, bodisi da so se bali povračilnih ukrepov osvobodilnega gibanja.

Precej drugače je bilo na Goriškem, kjer je bilo delo domobrancev na šolskem in prosvetnem področju us-

¹³⁹ Isto, str. 126.

¹⁴⁰ Matija Tratnik, Medvladje na Primorskem (od 1. maja 1945 do 15. septembra 1947). Koledar svobodne Slovenije 1952, str. 106–122.

¹⁴¹ Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 131.

¹⁴² Isto, str. 130–133.

¹⁴³ Alojzij Geržinič, Pouk v materinščini – da ali ne? (Delo za slovensko šolstvo na Tržaškem v zadnjih mesecih nemške okupacije). Založba Sij, Buenos Aires 1972.

pešnejše. Razlogov za to je bilo več. Goriški prefekt grof Marino Pace je kazal več razumevanja za težnje domobrancev na občerkulturnem področju. Bistveno pa je bilo, da se je predvsem v Gorici našlo dovolj izobraženstva iz sredinskih vrst, ki je bilo pripravljeno poprijeti za delo na tem področju.

Tako se je slovensko šolstvo na Goriškem precej razvilo. Ustanovljen je bil deželni šolski svet. Delovalo je okoli 40 šol, njihov nadzornik je bil dr. Vinko Brumen. Jeseni 1944 so v Gorici ustanovili celo gimnazijo: vodil jo je primorski rojak, ki pa je prišel iz Ljubljane, dr. Joža Lovrenčič.¹⁴⁴ Pomembno vlogo je imel tudi dr. Anton Kacin. Tudi v Tolminu je delovalo učiteljsiše, ki pa je bilo po besedah Borisa Mlakarja v resnici le nekajmesečni tečaj. Podobno je bilo tudi v Idriji, kjer je tečaj vodil dr. Srečko Baraga.¹⁴⁵

Oživelo je kulturno življenje. Najelitnejša kulturna prireditev je bila slovenska akademija 6. avgusta 1944 v Gorici, kjer so imeli glavno besedo dr. Anton Kacin, dr. Jože Lovrenčič in polkovnik Anton Kokalj. Kot gost iz Ljubljane je prisostvoval tudi dr. Tine Debeljak.¹⁴⁶ Sicer pa je bilo teh »narodnobuditeljskih« prireditev, kjer je ostajala domobranska propaganda bolj v ozadju, več po celotni Primorski. O tem so dokaj pogosto in obširno poročali tudi osrednji slovenski časniki.¹⁴⁷

Pojavili so se tudi časopisi.¹⁴⁸ Pomemben je bil zlasti Goriški list, ki je od 6. maja 1944 izhajal dvakrat tedensko, menda celo v nakladi 12000 izvodov.¹⁴⁹ Urejal ga je dr.

¹⁴⁴ Glej Lovrenčičev zbornik za pesnikovo stoletnico rojstva. Goriški letnik 1991, št. 18. Zlasti Boris Mlakar, Dr. Jože Lovrenčič in mimohod revolucije, str. 27–39.

¹⁴⁵ Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 134.

¹⁴⁶ Kulturne novice s Primorskega. Slovenski dom, 12. avgust 1944.

¹⁴⁷ Glej Kulturno delo na Primorskem. Jutro, 25. avgust 1944; Kulturne novice s Primorskega. Slovenski dom, 12. avgust 1944; Kulturna setev na Primorskem. Jutro, 20. september 1944 itd.

¹⁴⁸ O tisku v letu 1945 glej Branko Marušič, Goriški periodični tisk o NOB zadnje mesece vojne. Primorski čas pretekli. Lipa, Koper 1985, str. 228–236.

¹⁴⁹ Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 136–137.

Milan Komar, sin primorskih beguncev,¹⁵⁰ mladeč, ki je politično pripadal glavačevcem, sicer pa je doktoriral v Torinu s tezo *Pojem pravične vojske in njegov razvoj v nauku sholastikov 16. stoletja*.¹⁵¹

Izhajalo je tudi nekaj glasil domobranskih enot, večji pomen sta imela lista *Tolminski glas* in *Vipavec*.¹⁵² Tako je bilo kulturno delovanje protirevolucije na Primorskem, zlasti v Goriški pokrajini, dokaj živahno in so mu v svoji propagandi tudi pripisovali velik pomen. Tako je na primer konec avgusta 1944 konzorcij *Tolminski glas* v nakladi 1200 izvodov izdal v ciklostirani obliki tudi *Za slovensko domačijo, zbornik proze in pesmi »v času komunistične revolucije čtivo in poduk Tolmincem«*.

OF je, prav nasprotno, načrtno postavljala v ospredje zanimanja delovanje v Trstu in zanemarjala Gorico.¹⁵³ Tako sta imeli obe strani, seveda precej nenamerno, vsaka svoje področje, kamor sta usmerjali večino svojih sil in si zagotavljali vpliv.

Najbolj se je domobranski vpliv razširil v mestu Gorici in v večjih krajih, v glavnem ob železnici Postojna–Trst, na Pivki, v Vipavi in Ajdovščini. Znaten je bil tudi med malomeščani v trgih po Soški dolini od Gorice do Kobarida. Prav tako sta veljali za precej domobrancem naklonjeni področji Idrija in zgornja Vipavska dolina.¹⁵⁴

Glede sredinskih izobražencev iz Gorice in njihovega delovanja v korist protirevolucionarnega tabora je treba povedati, da so prevzeli razne funkcije tudi iz narodnega navdušenja in, kot piše najboljši poznavalec te problematike Boris Mlakar, s precejšnjo politično naivnostjo.¹⁵⁵ Med njimi

¹⁵⁰ O njegovi življenjski podobi glej Dr. Milan Komar. *Koledar svobodne Slovenije* 1965, str. 290.

¹⁵¹ Disertacija iz zgodovine mednarodnega prava in pravne filozofije. *Slovenec*, 23. marec 1944.

¹⁵² Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, str. 137.

¹⁵³ To so slovenski komunisti tudi sami poudarjali. Tako je Boris Kraigher v poročilu centralnemu komiteju KPS dne 22. marca 1945 pisal: »Gorica je naša, mislim najslabša točka.« (AS I, fond CK KPS, f. 28, a. e. 3158).

¹⁵⁴ Boris Mlakar, *Domobranska propaganda na Primorskem*. *Primorska srečanja* 1981, št. 29, str. 200–203.

¹⁵⁵ Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*, str. 129.

se je od znanih bivših sredincev najbolj vključil v delo inženir Rado Bednaržik. Zaradi tega je imel po vojni tudi težave, saj je bil zaprt. Pri Primorcih ni šlo toliko za zavestno protikomunistično delovanje in nasprotovanje OF kot med tistimi, ki so prav zato prišli iz Ljubljane, temveč bolj za prepričanje, da tako koristijo narodnim interesom, predvsem v boju z italijanstvom. Vendar je protirevolucionarna propaganda to skušala prikazati predvsem kot podporo svoji protikomunistični dejavnosti. Tako sta v Jutru izšla v marcu 1944 dva članka, prvi z naslovom Preokret na Goriškem¹⁵⁶ in drugi Primorska na novi poti, kjer je pisalo: »Najbolj razveseljiv pojav v vsem razvoju pa je čedalje samozavestnejše nastopanje domače inteligence, ki je komunistično igro za kulisami OF po večini že spregledala in uravnava odslej – v skladu s temi spoznanji tudi svoje delo. Sicer to ne velja že za vso inteligenco, vsekakor pa za njen najbolj trezni in zdravi del. To pa že pomeni preokret v dosedanjem zadržanju in obeta nove uspehe v organiziranju sistematičnega odpora proti komunistični strahovladi.«¹⁵⁷ Kolikor so bili v taboru protirevolucije zadovoljni z goriškimi izobraženci, pa čeprav le nad »najbolj treznim in zdravim delom«, toliko več zamer so imeli proti obnašanju tržaškega izobraženstva. V nasprotju z goriškimi naj bi v Trstu bili samo »kratkovidni in zapeljani razumniki ter dvoživkarski pridobitniki«,¹⁵⁸ ki so imeli v primerjavi s prvimi še eno »napako«, namreč, da so spoštovali kulturni molk.¹⁵⁹

Čeprav sta bila članka o goriškem izobraženstvu napisana s času primernim precejšnjim pretiravanjem, je tudi OF morala priznati, kot se je na seji centralnega komiteja KPS izrazil Dušan Kveder, da »bela garda ima danes že masovno bazo«.¹⁶⁰

Med primorskimi izobraženci je poleg nekaj goriških izobražencev, ki so se udeleževali skoraj izključno na kulturno-prosvetnem področju, največ opore protirevolucionarni akciji dajal del primorske duhovščine.

¹⁵⁶ Preokret na Goriškem. Jutro, 11. marec 1944.

¹⁵⁷ Primorska na novi poti. Jutro, 14. marec 1944.

¹⁵⁸ Komunistična gonja med tržaškimi Slovenci. Jutro, 30. februar 1944.

¹⁵⁹ Trst molči. Slovenec, 3. september 1944.

¹⁶⁰ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13. Zapisnik seje CK KPS 10. julija 1944.

Že navedeni Kratak obris obnašanja primorske duhovščine do naše osvobodilne borbe v času do zloma Italije podaja sledečo podobo o delovanju duhovnikov, nasprotnih osvobodilnemu gibanju: »Belogardistični duhovniki, s tem mislimo duhovnike, ki so odprto nastopali proti OF in ljudi odtegovali od organizacije, so bili zelo redki. Najbolj se je eksponiral goriški kanonik Brumat, ki je skupaj z odvetnikom dr. Jankom Kraljem in novinarjem Kemprlom predstavljal ekspoziuro pravega kranjskega belogardizma. Razen njega bi omenili samo še Stanka Žerjala, župnika v Kalu na Banjski planoti in župnika v Podmelcu.«¹⁶¹

Po kapitulaciji Italije je od omenjenih ostal najbolj dejaven Mirko Brumat, medtem ko sta se Kralj in župnik Stanko Žerjal umaknila, prvi v Rim, drugi v Gorico. Prvi naj bi šel tja pričakat zahodne zaveznike,¹⁶² medtem ko je drugi jasno povedal, da se ne počuti varnega v svojem župnišču.¹⁶³

Po kapitulaciji Italije se je kot glavni nasprotnik osvobodilnega gibanja med duhovščino, po ocenah vodstva OF, pokazala tolminska duhovščina.¹⁶⁴ Med tiste, ki so se odkrito postavili na stran domobrancev, navaja Boris Mlakar dekana v Tolminu in Postojni, kaplana v Idriji in Spodnji Idriji, del goriške duhovščine na čelu z monsinjorjem Mirkom Brumatom in nekaj duhovnikov v Vipavski dolini.¹⁶⁵ Vsi ti so bili iz goriške nadškofije. Poleg njih so bili v protikomunističnem boju na Primorskem aktivni tudi duhovniki v službi SNVZ (npr. Ignacij Kunstelj, Vladimir Komac, Stanko Ponter, Peter Roblek...), med njimi tudi nekaj salezijancev.¹⁶⁶

¹⁶¹ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 584/II/2.

¹⁶² Dolinar, Dr. Janko Kralj v Rimu, str. 1. O Kraljevem bivanju v Rimu je dobil dokaj negativne vtise tudi Dorče Sarđoč, ki jih je zabeležil v spominih Tigrova sled. Pričevanja o uporih primorskih ljudi pod fašizmom. ZTT-Lipa, Trst-Koper 1983, str. 228–231.

¹⁶³ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 538/I/7. Pismo župnika sv. Jurija v Kalu, Stanka Žerjala 11. kimovca 1943 okrožnemu odboru OF.

¹⁶⁴ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 584/II/2. Kratak obris obnašanja primorske duhovščine do naše osvobodilne borbe.

¹⁶⁵ Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 144.

¹⁶⁶ Prav tam.

Kljub temu se je odnos osvobodilnega gibanja do primorske duhovščine jeseni 1944 zaostрил in jo je gibanje odtlej prištevalo med »novo reakcijo«, kar pa je bila bolj posledica spremembe politike OF kot pa delovanja duhovščine. Zato vendarle lahko potegnemo črto pod njeno celotno medvojno držo z ugotovitvijo, zapisano v večkrat omenjenem Kratkem obrisu, da je pojav odprte belogardistične duhovščine ostal omejen.¹⁶⁷ Najprimernejšo označbo medvojnega položaja primorska duhovščine pa je strnjeno zapisal Branko Marušič z besedami: *»Koliko silnic usmerja ta čas in pred koliko odločitev postavlja tudi primorskega duhovnika, ki si želi osvoboditve, a je hkrati poln dvomov o ideoloških prvinah, ki vodijo osvobodilni boj na Slovenskem.«*¹⁶⁸

¹⁶⁷ AS II, Partizanski arhiv, fond Primorsko, f. 584/II/2.

¹⁶⁸ Branko Marušič, Ne samo, kar veleva mu stan. Primorska srečanja 1990, št. 114, str. 851.

Osvobodilna fronta, protirevolucija in slovensko izobraženstvo na Gorenjskem, Štajerskem, Koroškem in v Prekmurju

I.

Gornji naslov terja pojasnilo, zakaj sem se odločil prikazati odnos OF in protirevolucije do slovenskega izobraženstva v teh pokrajinah v enem poglavju. K temu so me vodile predvsem nekatere podobnosti, značilne za te pokrajine, posebej še glede položaja slovenskega izobraženstva. Nemška zasedbena politika, ki se je pomembno razlikovala od italijanske v Ljubljanski pokrajini, pa tudi od lastne na operacijskem območju Jadransko primorje, je bila tisti skupni dejavnik, ki je odločilno vplival na dogajanje v omenjenih pokrajinah (razen v Prekmurju) in jim dajal temeljni pečat. To seveda ne pomeni, da med posameznimi pokrajinami ni bilo razlik. Tako lahko dodam, da že pisanje o nemški zasedbeni politiki v teh pokrajinah ni povsem natančno, saj je del s Slovenci poseljene Koroške prek senžermenske meje, ki je bila del Republike Avstrije, že z anšlusom leta 1938 prišel v okvir nemškega rajha in formalno gledano ni spadal v zasedeno ozemlje, ki nikoli ni bilo formalnopravno priključeno k rajhu.¹ Vendar je zasedeno ozemlje nemški okupator v več pogledih dejansko vključil v nemško državo. Ena pomembnejših posledic nemške zasedbene politike je bila, da skozi pretežni del zasedbe delujeta na tem ozemlju le dva politična dejavnika (nemški okupator in OF) od treh, ki so krojili razmere v Ljubljanski pokrajini in na Primorskem po zlomu Italije. Protirevolucija si je znala zagotoviti pomembnejši vpliv le na Gorenjskem, in to od spomladi 1944 dalje. Pridobili so si ga lahko le s pri-

¹ Metod Mikuž, Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu. Zgodovinski časopis 1952–53, str. 733–767, in Tone Ferenc, Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu. Prispevki 1974, št. 1–2, str. 157–201.

voljenjem nemških zasedbenih oblasti, ki so gorenjskemu domobranstvu dopuščale še manj samostojnosti kot v Ljubljanski pokrajini. Ko so predstavniki protirevolucije skušali delovati podtalno, mimo vednosti okupatorja, je ostala njihova dejavnost v teh krajih omejena. Tako je Stane Kos (Nikolaj Jeločnik) zapisal: »Četništvo se nekaj mesecev ni formiralo. Voditelji protikomunističnega tabora so sicer podprli priprave za oblikovanje četniških enot na Gorenjskem in Štajerskem, a to je šlo zelo počasi. Dejansko je veliko večino kontrarevolucionarnih sil sprejelo domobranstvo.«² Tako je na Gorenjskem sicer deloval ilegalni četniški odred, vendar se tam ni mogel ustaliti.³ Nekoliko drugače je bilo Štajerskem, kjer nemški okupator ni dopuščal delovanja protirevolucionarnemu taboru. Obstajali pa so četniki pod vodstvom Jožeta Melaherja-Zmagoslava, ki so izdajali glasilo Kri in zemlja. Ti so se aktivno bojevali proti nemškemu okupatorju in ga nekajkrat tudi uspešno napadli. Do podpisa sporazuma z nemškim okupatorjem januarja 1945 o nenapadanju in sodelovanju pri zatiranju partizanskih enot, so bili edina protirevolucionarna vojaška enota, ki se je oboroženo spopadala z okupatorji. Kljub sporazumu z nemškim okupatorjem pa so skrivali zavezniške padalce in morda jih je prav to rešilo pred poveljno usodo večine domobrantskih enot. Tako številčno kot krajevno so bili štajerski četniki omejeni na področje Slovenskih goric, Ptujskega polja in Haloz.⁴ V celoti gledano si protirevolucionarni tabor na Štajerskem ni zmozel zagotoviti množične podpore. Na Koroškem in v Prekmurju pa je ostalo bolj pri poskusih njegovega organiziranja. Tako se je v teh pokrajinah, z izjemo Gorenjske, prebivalstvo v glavnem lahko opredeljevalo le med OF in okupatorjem, če se ni umaknilo v pasivno držo.⁵ Kljub temu da v omenjenih pokrajinah (z delno izjemo Gorenjske) niso poznali državljanske vojne, pa je bilo v delovanju osvobodilnega gibanja

² Kos, Stalinistična revolucija II, str. 130.

³ Isto, str. 130–135.

⁴ O njihovi dejavnosti glej Melaher, Četniki na Štajerskem, str. 245–260. Glej tudi AS II, Partizanski arhiv, fond Štajersko, f. 654/III/1. Delovanje četnikov in njihovega vodje Zmagoslava (24. februar 1944).

⁵ Ževart, Kolaboracija – posebnosti na Štajerskem, str. 1006–1008.

poleg boja proti okupatorju deloma čutiti tudi socialno-razredne oziroma idejne poudarke.⁶

Tesno povezan z nemško zasedbeno politiko je bil položaj slovenskih izobražencev, ki se je v odtenkih sicer razlikoval od pokrajine do pokrajine, vendar je bilo zanj značilno, da se ga je le del obvaroval pred izgnanstvom. Doma so ostali razmeroma redki. V tem pogledu je bilo najbolj prizadeto slovensko izobraženstvo na Štajerskem, nekoliko manj na Gorenjskem. Na Koroškem onstran senžermenske meje pa je bilo slovensko izobraženstvo že tako in tako skromno po številu. Nekoliko drugače je bilo v Prekmurju, kjer je madžarska zasedbena oblast na začetku ukrepala le proti slovenskim izobražencem, ki so se tja priselili po letu 1918, medtem ko domačega prekmurskega izobraženstva, ki pa ga je bilo razmeroma malo, sprva niso preganjali. Vsaj tako pomembna razloga kot okupatorjev odnos do slovenskega izobraženstva sta bila tu oddaljenost od osrednje Slovenije in neprimerno okolje za delovanje partizanskih enot. Zelo pomembna je bila oddaljenost od središča tudi na vzhodnem Štajerskem in na geografsko težko dostopnem Koroškem. Tja so skušali prodreti iz treh smeri: iz Štajerske prek Mežiške doline, Gorenjske in Kanalske doline, vendar so bili uspešni le iz prvih dveh.

II.

Na podlagi teh dejstev je OF tudi oblikovala svoj odnos do izobražencev v teh pokrajinah. Precej večjo težo so pripisovali tistim štajerskim izobražencem, ki so se zahteli v Ljubljansko pokrajino. Iz njih je nastala celo posebna skupina v OF, ki jo je v vrhovnem plenumu zastopal dr. Makso Šnuderl.

Slovenskih izobražencev, ki so ostali doma, v vodstvu OF niso šteli za posebej pomembne in so jim posvečali razmeroma malo pozornosti preprosto zato, ker so menili, da ne pomenijo posebnega političnega dejavnika. Bolj jih je

⁶ Na to, na primer za Koroško, opozarja Barker, Socialni revolucionarji in tajni agenti.

skrbelo, da si izobraženci ne bi pridobili prevelikega vpliva v OF. V stikih z njimi so bili oprezni in jim predvsem niso prepuščali pomembnejših položajev v odborih OF. Tako je Dušan Kraigher-Jug dne 15. januarja 1943 poročal centralnemu komiteju KPS, da je potrebna previdnost pri ustanavljanju okrožnih odborov OF, ker na Štajerskem še ni prišlo do diferenciacije. Pri tem je pripomnil, da se odbore sicer da postaviti na precej širokih temeljih, vendar zaradi tega obstaja nevarnost, da se vanje vrinejo »provokatorji« ali pa privrženci »bele garde«. Zato v te odbore ne bodo vključevali župnikov ali drugih »uglednih« bivših klerikalcev ali nacionalistov.⁷ Podobno je bilo tudi na Gorenjskem pri sestavljanju pokrajinskega odbora OF, o čemer so razpravljali na seji izvršnega odbora OF 16. februarja 1943.⁸ Nekaj kasneje je moral Maks Krmelj, gorenjski pokrajinski partijski sekretar, odgovarjati osrednjemu vodstvu na očitke, da je v odborih preveč »fabrikantov«, z ugotovitvijo, da v odborih OF prevladujejo delavci in mali kmetje, z majhno izjemo najbolj zanesljivih izobražencev.⁹

Toda tako nezaupljivo stališče do izobražencev je prevladovalo le nekaj časa. Delno se je taktika spremenila spomladi in poleti 1944, v času največje širine, zlasti po viškem sporazumu; seveda pa je nova linija veljala za celotno Slovenijo in tudi za druge jugoslovanske pokrajine. Takrat je osrednje vodstvo odsvetovalo, da bi na Štajerskem začeli izvajati diferenciacijo, ker bi lahko ravno tako pospešili nastanek protirevolucije. Posebej je bilo poudarjeno, da naj v odbore OF sprejemajo poleg »pristnih ljudskih elementov« tudi izobražence.¹⁰ Podobno kot v Ljubljanski pokrajini v tem času so sklenili pritegniti v svoje vrste vse, ki podpirajo osvobodilno borbo. Teh pa je bilo po poročilu Aleša Beblerja v začetku avgusta 1944 mnogo iz vseh social-

⁷ DLRS V/58. Poročilo Dušana Kraigherja-Juga dne 15. januarja 1943 centralnemu komiteju KPS.

⁸ Kocbek, *Tovarišija*, str. 357.

⁹ AS I, fond CK KPS, f. 20, a. e. 1932. Poročilo pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko dne 14. septembra 1943 centralnemu komiteju KPS.

¹⁰ Mikuž, *Pregled IV*, str. 593, in Ževart, *Kolaboracija – posebnosti na Štajerskem*, str. 1009.

nih slojev.¹¹ Vendar je to bilo le začasno stališče. Jeseni 1944 je znova prevladal zadržan odnos, ki se sicer ni odražal v odkritem nasprotovanju do vseh socialno neprimernih slojev, temveč se je zaradi posebnosti razmer kazal v bolj pretanjenih oblikah.¹² Kardelj je na seji centralnega komiteja KPS dne 15. septembra 1944 posebej opozoril pred »kulaki«, ki so se dobro držali ob zasedbi, in zahteval naslonitev na »predan delavsko kmečki element« in »delovno« inteligenco.¹³ Tudi na nemškem zasedbenem ozemlju so torej, podobno kot v Ljubljanski pokrajini, sčasoma prevladala idejna merila, čeprav so bile tu razmere precej drugačne.

Najbolj odkrito je slovenske izobrazence na nemškem zasedbenem ozemlju po prihodu s Štajerske ocenil dr. Aleš Bebler na seji centralnega komiteja KPS dne 10. oktobra 1944; njegovo izvajanje je bilo moč razumeti tako, da je pravzaprav dobro za KPS, da so iz Štajerske izgnali večino izobraženstva, saj so tako obstajale manjše možnosti za nastanek protirevolucionarne dejavnosti v teh krajih.¹⁴

Vedeti je treba, da je slovensko partijsko vodstvo vsekozi videlo v delavstvu tiste, na katere bo oprlo svoj boj na Gorenjskem in Štajerskem, še več, z njimi je nameravalo »popraviti«, domnevno neprimerno socialno sestavo celotnega osvobodilnega gibanja. Temu primerno je delavcem tudi posvečalo osrednjo pozornost, ki se je posebej izrazila v letu 1944, ko sta se časovno ujela poudarjena težnja osrednjega vodstva po uveljavljanju delavcev v gibanju in razmah osvobodilnega gibanja na Štajerskem od konca aprila do novembra 1944.¹⁵

¹¹ Prav tam.

¹² Glej AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 19. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 13. oktobra 1944, kjer je Kidrič dejal: »Ne proti kulakom kot kulakom ampak proti saboterjem, sebičnežem itd. in s tem bo istočasno udarec po kulakih!«

¹³ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 13.

¹⁴ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 19. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 10. oktobra 1944.

¹⁵ O tem glej podrobneje Milan Ževart, Največji razmah narodno-osvobodilnega boja na Štajerskem. Zbornik Osvoboditev Slovenije 1945 (referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975). Založba Borec, Ljubljana 1977, str. 85–94 (odslej Ževart, Največji razmah).

III.

Čeprav je bil nemški okupator v odnosu do slovenskega izobraženstva neizprosni, je del izobražencev vendarle ostal doma. Zanimivo je, da je okupator izgnal razmeroma malo učiteljev.¹⁶ Ti povečini sicer niso več smeli opravljati svojega poklica, temveč so se zaposlili na drugih področjih. Na zasedenem ozemlju je ostalo tudi nekaj tehnične inteligence, saj bi brez nje zastala industrija. Kot se vedno in povsod dogaja, so nekateri ostali doma zaradi osebnih zvez in poznanstev; tako se je na primer izgonu uspelo izogniti profesorju Franju Bašu iz mariborskega muzeja. Izobražence, ki so ostali, je imel okupator ves čas na očeh in jih je poskušal onemogočiti z različnimi metodami (npr. t. i. zamenjave).

Nemški okupator je tako ravnal, ker je ocenil, da je prav izobraženstvo najbolj narodno zaveden in zato potencialno najbolj nevaren sloj prebivalstva. V resnici pa so se pozivu za odhod v partizane na Štajerskem najštevilneje odzvali komunisti, saj so bile štiri petine borcev v prvih partizanskih enotah iz njihovih vrst. Temu primerno je bilo med njimi tudi razmeroma največ žrtev, le redki na vodilnih položajih so namreč preživeli leto 1942. Po drugi strani pa ti podatki kažejo, da so bili komunisti v oboroženem odporu sprva tudi dokaj osamljeni. V primerjavi z Ljubljansko pokrajino bistveno manj ugodnih razmerah za oboroženi odpor je (ob že tako ne preveč množičnem odzivu) manjkalo v osvobodilnem gibanju torej predvsem izobražencev. To je bilo še posebej občutno na začetku, ko je bilo težišče odpora v večjih ali manjših industrijskih središčih. Šele kasneje, po množičnem razmahu osvobodilnega gibanja od pomladi 1944 naprej, so bili v odporu najštevilnejši

¹⁶ Glej Milan Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 107. Tu je sicer obdelan le del Štajerske in bi na podlagi tega težko posploševali na celotno ozemlje, toda če se naslonimo na statistiko izgnanih izobražencev, lahko podobno ugotovimo za celotno učiteljstvo na Štajerskem, ki ga drugače kakor profesorje, niso izselili tako množično (glej AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7/1. Statistika števil slovenskih intelektualcev, ki so jih Nemci pregnali iz Slovenije (do 1. septembra 1941).

kmetje.¹⁷ Morda je bilo tudi zaradi manjkanja izobražen-
cev osvobodilno gibanje na Štajerskem vseskozi nekoliko
šibkejše in manj razvejeno, čeprav iz tega dejstva kakšnih
daljnosežnejših sklepov ne bi mogli izvajati. Vsekakor je
bila za tak razvoj najbolj pomembna zasedbena politika
nacističnih oblastnikov. Po drugi strani pa se tudi po-
stavlja vprašanje, koliko bi bili štajerski izobraženci
pripravljeni sodelovati v OF, saj je imel na primer Kardelj
v Srbiji z nekaterimi izmed pregnanih v tem pogledu
prav slabe izkušnje.¹⁸ Res pa je, da so bile okoliščine, v
katerih so se znašli slovenski izgnanci jeseni 1941 v Srbiji,
neprimerljive s tistimi na Štajerskem.

Kljub srbski epizodi in ne najbolj naklonjenemu od-
nosu slovenskih komunistov je izobraženstvo kazalo pre-
cejšnjo pripravljenost za sodelovanje z OF. O tem govori
tudi že omenjeno pismo Dušana Kraigherja-Juga, v kate-
rem piše, da se da odbore OF postaviti »precej na široko«.
Tako je VOS prestregel poročilo, v katerem je bilo zapisa-
no: »Da je OF na Štajerskem uspela s svojo propagando je
vzrok v tem, ker je zase dobila večino vplivnih štajerskih inte-
lektualcev n. pr. dr. Leskovar, dr. Kramberger.«¹⁹ Sicer pa je
slovensko izobraženstvo ob zasedbi večinoma pokazalo
precej narodne zavednosti. To vsekakor govori v prid
gornji ugotovitvi, a vendar še ne daje odgovora, koliko so
slovenski izobraženci na nemškem zasedenem ozemlju
zares podpirali OF. Kajti po drugi strani obstajajo tudi
poročila štajerskih privrženecv predvojnih strank iz leta

¹⁷ Ževart, Slovenski upor, str. 97, in Ferenc-Ževart, Nekateri značilno-
sti, 449–452.

¹⁸ Ferenc, Nacistična, str. 431–432. Kardeljevo pismo iz Srbije cen-
tralnemu komiteju KPS dne 17. 11. 1941, v katerem piše: »Drugače pa so
slovenski izgnanci tu silno klavrna družčina. Sama gospoda, ki nikakor ne
razume, kaj se godi okoli nje in ki je postala tako tuja sedanjim razmeram v
Sloveniji, da ji zaman karkoli zapoveduješ. Ko smo jim ponudili naj se gredo
bit za slovensko svobodo s puškami v rokah, so nam rekli, da bi že šli takoj,
toda njih je škoda, če bodo padli v boju, češ da slovenski narod, ko bo svo-
boden, ne bo vedel kaj početi, če ne bo njih. Mi smo, pravijo, za božjo voljo
vendar sol slovenske narodne inteligence. Ne moreš drugega, kakor smejati
se tej revščini.«

¹⁹ AS I, fond VOS II-3, a. e. 1589–1595.

1944, ki govore o tem, da v partizane odhajajo tudi tisti delavci, ki so bili na začetku zasedbe navdušeni za Hitlerja, medtem ko so izobraženci že seznanjeni s tem, kaj se »skriva« za OF in se zato držijo ob strani.

Osvobodilno gibanje na Gorenjskem²⁰ in na Štajerskem²¹ je bilo slabše razvito v mestih in večjih središčih, kjer je bila večina izobraženstva. Izobraženci so tako v korist OF delovali precej težje kot na primer na osvobojenem ozemlju ali v Ljubljani in tudi oblike so bile drugačne.²² Včasih niti niso bili povezani v odbore OF, če so ti sploh obstajali: v mnogih krajih so v določenih obdobjih imeli le zaupniške mreže. Zato je tudi razmeroma malo arhivskega gradiva, ki so ga zapustili različni organi osvobodilnega gibanja v mestnih okoljih. Poleg tega v času razmaha osvobodilnega gibanja od pomladi do jeseni 1944 izobraženci, drugače kakor delavci in tudi kmetje, večinoma niso odhajali na osvobojeno ozemlje na Dolenjsko. Merilo, na katero sem se oprl pri ugotavljanju izobražencev privrženecv OF v Ljubljanski pokrajini, v teh krajih torej ni prišlo v poštev. Zato bi potrebovali za natančnejše ugotavljanje podpornikov OF med slovenskimi izobraženci v teh pokrajinah posebne raziskave za vsako okolje posebej. Precej dela pa so že opravile monografske obdelave posameznih območij (Milan Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, Drago Novak, Prlekija 1941–1945²³).

Tako Milan Ževart omenja v svoji monografiji, da sta bila zaradi sodelovanja z OF leta 1942 aretirana dva inženirja v velenjskem rudniku.²⁴ V partizanski bolnišnici v Podkraju pri Velenju je ranjence zdravil živinozdravnik Jože Kodela.²⁵ Novak v svojem delu omenja nekatere izobražence, med katerimi je gotovo najbolj znan profesor

²⁰ Glej AS I, fond CK KPS, f. 20, a. e. 1936. Poročilo oblastnega komiteja KPS za Gorenjsko dne 26. marca 1944 centralnemu komiteju KPS.

²¹ Ževart, Največji razmah, str. 87–88.

²² Prav tam.

²³ Drago Novak, Prlekija 1941–1945. Knjižnica OF; 10. Ljubljana 1987.

²⁴ Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 229.

²⁵ Isto, str. 629.

Jože Kerenčič, eden od organizatorjev osvobodilnega gibanja v Slovenskih goricah. Da pa so bili kljub vsemu v teh krajih le posamezni izobraženci aktivni v osvobodilnem gibanju, lahko pripišemo bolj temu, da gre v teh monografskih obdelavah za kraje, kjer je bilo razmeroma malo izobražencev.

Nekaj podatkov o sodelovanju izobražencev z OF v Mariboru je zbrala Milica Ostrovška v delu Kljub vsemu odpor. Med zdravniki našteva dr. Stanka Pogrujca, ki je sodeloval z OF že leta 1941, septembra 1944 pa je odšel med partizane na Kozjansko. Različno gmotno pomoč in zdravila so prispevali tudi dr. Franc Cundrič, dr. Mirko Bedjanič, lekarnar Viktor Strauch, dr. Ivan Fras, Rene Schwab, dr. Benjamin Ipavec, dr. Jože Sekolec, dr. Mila Kovač itd. Ranjenim ilegalcem in tudi partizanom so pomagali dr. Jože Kovačič, dr. Aleksander Deražio, dr. Andrej Korenčan, dr. Metod Špindler, dr. Ludovik Novak, dr. Janko Pihlar, dr. Fric Vrečko, dr. Jože Zavadilik. Poleg Straucha, ki je bil sicer poljski Nmec, so zdravila – vedoč, da so namenjena osvobodilnemu gibanju – izdajali farmacevti Ivan Vidmar, Franc Pokorny, Franc Minaržik, dr. Kolšek, dr. Jože Potrata itd.²⁶ Med simpatizerji sta bila tudi akademska slikarja Golob in Šušmelj, med učitelji Miha Pintar-Toledo, Franjo Vrunč, Milena Berce, nato inženirji Vladimir Jan, Rado Iršič, Leopold Berce idr.

Vsekakor pa bi bile za proučitev izobraženstva v teh pokrajinah najbolj potrebne monografske obdelave večjih mest in pokrajinskih središč (Maribora, Celja, Ptuja, Kranja) med zasedbo. Nekatere od teh so že v pripravi. Marjan Žnidarič pripravlja raziskavo o Mariboru med drugo svetovno vojno, prav tako pa tudi Irena Mavrič raziskuje problematiko učiteljstva na Ptujju za časa nemške zasedbe.

Še težje je ugotoviti, koliko je bilo med pasivnimi takih, ki so bili za OF, in tistih, ki so stali ob strani. Vse-

²⁶ Milica Ostrovška, Kljub vsemu odpor. Maribor v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja II. Založba Obzorja, Maribor 1981 (druga, dopolnjena izdaja), str. 323–324.

kakor pa lahko rečemo, da po znanih podatkih organizatorjev protirevolucije na Štajerskem med njimi ni bilo. V osvobodilnem gibanju so opažali le nekatere »sumljive« poskuse v Celju,²⁷ ki je bilo od večjih krajev najbolj izpostavljeno neposrednemu vplivu iz Ljubljanske pokrajine. Tako naj bi spomladi 1945 v Celju javno razširjali Črne bukve in Slovenski dom.²⁸

Precej drugačno kot na Štajerskem je bilo delovanje protirevolucionarnega tabora na Gorenjskem. Prvi zametki organiziranja segajo še v čas pred kapitulacijo Italije, bolj načrtno delovanje, ki je obrodilo sadove, se je pojavilo šele proti koncu leta 1943. Spomladi 1944 so ustanovili gorenjsko inačico domobranstva, ki je nosila ime Gorenjska samozaščita. Gorenjsko domobranstvo in nasploh celotno delovanje protirevolucije je imelo precej podobnosti s tistim na Primorskem. Vodilno jedro protirevolucije je v obeh primerih prišlo iz Ljubljanske pokrajine, med njimi so prevladovali ljudje, ki so bili po rodu domačini ali pa so pred tem delovali v teh okoljih. Seveda je celotno akcijo v splošnih obrisih tudi načrtovalo vodstvo, ki je bilo v Ljubljani. Na Primorskem »čisti« protikomunizem in vse, kar je šlo poleg (ogroženost vere, komunistično nasilje itd.) ni zadostovalo, zato so se oprli na delovanje na protiitalijanskem narodnobuditeljskem področju, medtem ko na Gorenjskem takih poudarkov v propagandni dejavnosti protirevolucije ni bilo zaslediti in je bila v tem pogledu ta bolj podobna dejavnosti v Ljubljanski pokrajini, z morda celo bolj poudarjeno versko noto.

S problematiko gorenjskega domobranstva se je ukvarjal Ivan Jan v knjigi *Odstrte zaves*,²⁹ ob različnih

²⁷ AS II, Partizanski arhiv, fond Štajersko, f. 654/III/3. Poročilo okrožnega komiteja KPS za Celje dne 23. septembra 1944 pokrajinskemu komiteju KPS za Štajersko.

²⁸ AS II, Partizanski arhiv, fond Štajersko, f. 654/III/3. Zapisnik seje okrožnega komiteja KPS Celje dne 17. marca 1945.

²⁹ Ivan Jan, *Odstrte zaves*. Okupator in gorenjsko domobranstvo. Knjižnica NOV in POS; 58. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana 1992 (odslej Jan, *Odstrte zaves*).

priložnostih jo je obravnaval tudi Ivan Križnar. Največ svežine pa je prinesla razprava Monike Kokalj, objavljena v reviji *Borec*.³⁰ Tudi protirevolucionarna stran se je po vojni ukvarjala z gorenjsko problematiko, čeprav so ji, v primerjavi z dogajanjem v Ljubljanski pokrajini, posvečali razmeroma malo pozornosti. Najbolj znano, čeprav krajevno omejeno, je delo *Revolucija okrog Limbarske gore*, ki jo je za tisk pripravil in uredil dr. Filip Žakelj.³¹

Kot rečeno, pobudo za delovanje protirevolucije na Gorenjsko so prinesli ljudje iz Ljubljanske pokrajine. Glavna povezava med Ljubljano in Gorenjsko je bil Slavko Krek, nečak dr. Mihe Kreka, medtem ko so iz Ljubljane spremljali razmere predvsem dr. Albin Šmajd, pred vojno odvetnik v Radovljici, duhovnik Andrej Križman, pred vojno deloval na Jesenicah, ter kranjski dekan Matija Škerbec, torej ljudje, ki so poznali gorenjske razmere. Na Gorenjskem so se nameravali opreti predvsem na predvojne župane, člane SLS. Glavno vlogo naj bi imel predvojni senator in vplivni mož Janez Brodar, ki se je prav zato vrnil iz Dunaja na Gorenjsko. Pomembni so bili tudi kurati, ki so prišli jeseni 1944 iz Ljubljanske pokrajine. Gorenjsko domobranstvo je pretežno vodila katoliška stran, zato se je najbolj zasidrilo v ravninskih kmečkih krajih med Kranjem, Kamnikom, Domžalami in Trzičem in v okolici Škofje Loke. Precej slabše so se odzvala mesta in središča (Kranj, Škofja Loka, Kamnik, Jesenice in Tržič). Tu se tudi osvobodilno gibanje ni moglo prav uveljaviti, tako da je bilo prav v teh krajih največ neopredeljenih. Te so skušali pridobiti predvsem četniki, ki so tudi delovali na Gorenjskem, a so bili najšibkejši in zato tudi najmanj vplivni.

³⁰ Monika Kokalj-Kočevar, *Gorenjski domobranci*. *Borec* 1994, št. 1–2–3, str. 127–138.

³¹ *Revolucija okrog Limbarske gore* (Dokument XIV.). Za tisk pripravil ter založil dr. Filip Žakelj, Buenos Aires 1979. V uvodu so tudi naštetih članki in razprave, ki so se ukvarjali z vprašanji, povezanimi z dejavnostjo protirevolucionarnega tabora na Gorenjskem.

Večina izobražencev, ki so se izognili izgonu, je seveda bivala v mestih, torej v okolju, kjer je bilo pod strožjim nadzorom nemškega okupatorja najmanj čutiti vplive nasprotnih taborov. Tako ni presenetljiva ugotovitev Slavka Kreka v poročilu poleti 1944 vodstvu v Ljubljano, ki ga navaja Jan, da »slovenske inteligence skoraj ni, kar jo je, je pa pasivna«.³²

Na Gorenjskem je ostalo tudi zelo malo duhovščine. Zato so se pojavile zahteve po »okrepitvah«. Nato je na Gorenjsko prišlo nekaj domobranskih kuratov. Vodil jih je župnik Viktor Zorman, ki je že bil na Gorenjskem, prav tako tudi dr. Pavel Robič. Poleg njiju so prišli še Boris Kerč, Janez Dolšina, Nace Klobovs in Jože Cvelbar. Ti duhovniki – večinoma so prišli iz Ljubljanske pokrajine – so delovali v trikotniku med Kranjem, Kamnikom in Trzičem ter v okolici Brezij vse do Jesenic in so bili izraziti nasprotniki OF.³³ Odnos duhovščine na Gorenjskem je bil tako bolj kot na Štajerskem podoben tistemu v Ljubljanski pokrajini.

Slovenska duhovščina na Štajerskem, kar je je seveda ostalo, s škofom Tomažičem na čelu, se je držala zelo pogumno. To dejstvo je po vojni še zlasti rada poudarjala nova oblast,³⁴ ki sicer ni ravno najbolj dobrohotno obravnavala katoliške vere in posebej še Katoliške cerkve na Slovenskem. Seveda je hotela s takim ravnanjem pokazati, da nima nič proti tisti duhovščini, ki ji je bila med vojno lojalna. Mnogi duhovniki, ki so ostali na Štajerskem so namreč sodelovali z OF, kar za Ljubljansko pokrajino ni bilo značilno.³⁵ Sklep bi torej bil, da OF in KPS proti večini katoliške duhovščine nista delovali (tudi) zaradi idejnih nasprotij, temveč zato, ker je ta sodelovala z okupatorjem. Tako se omenja tudi domnevna ponudba škofa Rožmana po slu

³² Jan, *Odstrte zavese*, str. 85.

³³ Isto, str. 163.

³⁴ Glej AS, fond KUZOP, f. 5/54. Poročilo Bela garda na Štajerskem, kjer piše. »Na Štajerskem bela garda ni bila ustanovljena, ker se je na terenu uprla štajerska duhovščina na čelu z knezoškofom v Mariboru, dr. Ivanom Tomažičem.«

³⁵ Ževart, *Slovenski upor*, str. 93.

salezijanskem duhovniku Francu Blatniku, lavantinskemu škofu Tomažiču, da naj bi tudi na Štajerskem delal propaganda za domobranstvo, kakor so počeli duhovniki v Ljubljanski pokrajini. To naj bi lavantinski škof zavrnil, češ da so na Štajerskem drugačne razmere.³⁶ Vendar so bile vzrok za take ocene tudi težnje poveljnih oblasti, da bi poglobile stalno tekmovalnost in nasprotja med škofijama.

Taka primerjava medvojnega delovanja duhovščine na Štajerskem in v Ljubljanski pokrajini je bila izrazito enostranska, saj ni upoštevala nekaterih temeljnih razlik, ki so – ne glede na želje samih duhovnikov – narekovale njuno delovanje. Površnost v prikazu je glede na omenjena hotenja poveljnih oblasti sicer razumljiva, vsekakor pa ne pojasnjuje celovito različnosti medvojnega delovanja duhovščine dveh škofij. Najpomembnejši dejavnik, ki je določil okvir delovanja duhovščine na Štajerskem in v Ljubljanski pokrajini, je bil bistveno različna politika obeh okupatorjev. Tako je bila omenjena ponudba škofa Rožmana Tomažiču v danih razmerah pravzaprav neuresničljiva. Škof Tomažič namreč niti ni imel možnosti sodelovati z okupatorjem, ker ga ta ne bi sprejel in tudi skoraj do konca vojne ni hotel priznati nobenega političnega osebnika za legitimnega sogovornika, ki bi dokazoval, da na Spodnjem Štajerskem obstajajo tudi Slovenci.³⁷ S tem ne želim trditi, da bi škof Tomažič, če bi imel možnost, sodeloval z zasedbenimi oblastmi. Proti koncu vojne so ga nacistične oblasti sicer silile, naj v pastirskem listu obsodi komunizem, vendar je to storil v zelo medli obliki. Prav tako tudi ni kaznoval tistih duhovnikov, ki so sodelovali z OF.³⁸ Konkretna skušnja z nacističnim nasiljem je na opredeljevanje lavantinske duhovščine vplivala vsaj toliko kot nepripravljenost okupatorjev za sodelovanje. Obstajale so tudi precejšnje, od zgodovinskih okoliščin odvisne razlike med ljubljansko in lavantinsko

³⁶ Rybař, n. d., str. 72.

³⁷ O možnostih za pojav aktivne kolaboracije in vlogi okupatorja pri tem glej Boris Mlakar, Nekaj splošnih razmišljanj ter vprašanj o pojavu kolaboracije. Teorija in praksa 1986, št. 9–10, str. 997.

³⁸ Rybař, n. d. str. 73.

škofijo. Narodna ogroženost na Štajerskem je mnogokrat preprečevala, da bi se notranja nasprotja poglobila tako kot na Kranjskem, kjer takih skrbi ni bilo. Najpomembnejši vzrok za različna stališča duhovščine niso bile le idejne razlike, kot so hotele prikazati povojne oblasti, čeprav so nekatere razlike med obema škofijama pred vojno obstajale – na primer manjša razvejenost KA in predvsem manj nestrpna vzgoja v njenih organizacijah.³⁹ Vekoslav Grmič je celo dejal, da je bil škof Tomažič že pred vojno zadržan do zamisli o organiziranju KA in so jo ustanavljali bolj zaradi zunanega videza, saj se pobude, ki je prihajala iz Vatikana, seveda ni dalo neposredno zavrnuti. Tako so na primer v Šaleški dolini obstoječe cerkvene organizacije preprosto prišteli k pomožnim silam KA.⁴⁰ Po drugi strani pa tezo o pomembnosti idejnih razlik zanika kar nekaj štajerskih duhovnikov, ki so se zatekli pred nemškim nasiljem v Ljubljansko pokrajino in aktivno sodelovali v protirevolucionarnem boju (npr. Henrik Goričan). Zanimljivo ni niti obnašanje tretjega dejavnika, OF, ki na Štajerskem med vojno v delovanju ni bila tako nasilna nad domačim prebivalstvom kot spomladi 1942 na podeželju v Ljubljanski pokrajini. Razlika v medvojni drži duhovščine obeh škofij je torej precej kompleksna in so jo povzročali vsi naštetni dejavniki. Morda je ob vseh teh dejstvih tudi bolj razumljivo poročilo KUZOP-a o razmerah na Štajerskem, ki piše dobesedno: »Na Spodnjem Štajerskem ni zaznamovati slučajev, iz katerih bi izhajalo, da so katoliški duhovniki zavzeli negativno stališče proti osvobodilni borbi in to po zaslugi knezoškofa v Mariboru dr. Ivana Tomažiča.«⁴¹ Sklenemo lahko z ugotovitvijo, da je razlika v delovanju med duhovščino na Štajerskem in v Ljubljanski pokrajini zlasti plod povsem drugačnih konkretnih okoliščin, ki jih je narekoval predvsem nemški okupator, odprto pa ostaja vprašanje, koliko so lahko na to vplivale načelne idejne različnosti

³⁹ Kocmur, Tomčev zbornik, str. 124.

⁴⁰ Ževart, NOB v Šaleški dolini, str. 25.

⁴¹ AS, fond KUZOP, f. 5/54. Katoliška duhovščina na Spodnjem Štajerskem.

med duhovščino ljubljanske in lavantinske škofije. Dejstvo je namreč, da se te, četudi so obstajale, niso mogle izraziti, saj je bil lavantinskim duhovnikom z izgonom in škofu Tomažiču s hišnim priporom onemogočeno, da bi nastopili kot politični dejavnik.

IV.

Izjema v teh pokrajinah je bila predvojno koroško narodno vodstvo, ki je bilo v podobnem položaju kot voditelji na Primorskem. Veljalo je torej za sredino in tako ga je vodstvo OF tudi obravnavalo. Koroška in Primorska sta imeli precej skupnih značilnosti, čeprav so obstajale med njima tudi pomembne razlike. Tako sta bili obe pokrajini zunaj predvojnih državnih meja Jugoslavije in v nekaterih predelih je živelo narodnostno mešano prebivalstvo. Sicer pa je bil celoten razvoj partizanskega gibanja na Koroškem bolj podoben tistemu na Gorenjskem in Štajerskem. Od tod so partizani tudi prodirali na Koroško in bili podrejeni forumom iz teh dveh pokrajin, dokler se niso jeseni 1943 tudi na Koroškem osamosvojili.

Slovenski komunisti so zaradi tega v Koroški videli pokrajino, kjer je bilo treba upoštevati več različnih dejavnikov. Poleg širjenja osvobodilnega gibanja med slovenskim prebivalstvom je KPS poskušala spodbuditi k odporu tudi del nemško govorečega prebivalstva in pomagati pri ustanovitvi avstrijskega odporniškega gibanja, katerega jedro naj bi bilo delavstvo. Pri tem se je postavljalo vprašanje razmejitve delovanja med KP Avstrije in KPS, ki ga je Kardelj v pismu 5. februarja 1944 razrešil podobno kot v Trstu, po narodnostnem načelu: KPS naj deluje med Slovenci in KPA med Avstrijci. Pereče dileme glede meja je Kardelj odpravil z ugotovitvijo, da je trenutno najpomembnejši protifašistični boj, vprašanje meja pa naj bi bilo odvisno od bodočega razvoja v Jugoslaviji in Avstriji.⁴²

⁴² Izvori XV/62. Pismo Edvarda Kardelja dne 5. februarja 1944 pokrajinskemu komiteju KPS za Koroško. O tej problematiki je pisal Metod Mikuš, Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS (CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje. Zgodovinski časopis 1970, št. 3–4, str. 247–272.

Torej je še naprej ostajalo odprto, le poudarjali naj ga ne bi. Ob vseh teh podobnostih s Primorsko pa so bile tudi razlike. Celotno osvobodilno gibanje na Koroškem je bilo vodstvu osvobodilnega gibanja manj na očeh kot na Primorskem, da ne omenjam primerjave med italijanskim in avstrijskim odporiškim gibanjem, saj o slednjem na Koroškem, vsaj v množični obliki, ne moremo govoriti. Poleg tega vodstvo gibanja Koroški ni pripisovalo tako velike pomembnosti kot Primorski – zaradi njene geostrateške lege in ne nazadnje tudi bolj stvarnih možnosti po spremembi državne meje.

Z anšlusom je koroško slovensko izobraženstvo doživelo podobno usodo kot primorsko. Že leta 1938 so se vrstile aretacije. Aretirani so bili župniki Vinko Poljanec, Ivan Starc, Rudolf Blüml, Anton Kutej, Matevž Nagele, Štefan Singer, Alojzij Vavti in Alojzij Nadrag, od prosvetnih delavcev pa Folti Hartman, Franc Aicholzer, Rado Wutej in Šime Martinjak.⁴³

Glede »sredine« oziroma starega narodnega vodstva, čeprav se je zdelo to na Koroškem manj pomembno, so prav tako obstajale podobnosti s Primorsko. Že opredelitev za »sredino« je v konkretnih razmerah pomenila podobno vrednotenje kot v osrednji Sloveniji, čeprav odkritega nasprotnika OF med Slovenci na Koroškem ni bilo.⁴⁴ Namen takega obravnavanja je bil jasen: onemogočiti sredino kot poseben politični dejavnik. Tako je Dušan Pirjevec-Ahac po prihodu na Koroško zapisal v okrožnici pokrajinskega komiteja KPS za Koroško dne 9. novembra 1943: *»Naše partijske organizacije trčijo na vsakem koraku na navidez nepremostljivo vprašanje, na izredno*

⁴³ Valentin Inzko, *Odpustiti, pozabiti ne*. Mohorjevo koledar 1993, Celje 1993, str. 81–82.

⁴⁴ Na to, da pojem »sredina« in »sredinstvo« za razmere na Koroškem prek senžermenske meje ni ustrezen, ker ni bilo nasprotnega pola, in da gre za prenašanje pojmov, ki so se izoblikovali v osrednji Sloveniji, je opozoril Mile Pavlin (*Nekaj razmišljanj ob prispevku Janeza Stergarja, Koroški vestnik* 1992, št. 1–2, str. 48–49). Argumenti, ki jih navaja, povsem držijo, a vendarle menim, da ni napačno, če se pojem »sredina« uporablja tudi za staro koroško narodno vodstvo, ker ga s tem že opredeljuje do OF in pojasnjuje, kaj so v njih videli slovenski komunisti.

zakrknjeno in številčno močno sredino. Ta sredina ne samo, da je izredno zakrknjena, ampak OF tudi zelo sovražno razpoložena in sicer izrazito mihajlovičevsko in londonaško.»⁴⁵ Da gre pri mihajlovičevstvu za pretiravanje, na kar opozarja tudi Mile Pavlin, je povsem jasno. Gre za podoben primer pretiravanja kot na Štajerskem. V resnici je šlo bolj za teoretično predpostavlanje na podlagi tedanjih shem kot pa za dejansko povezavo koroške »sredine« s »plavo gardo«. To je iz nadaljevanja navedene okrožnice tudi razvidno, saj Ahac nadaljuje: »Zdaj po popolnem zlomu bele in plave garde bo reakcija brez dvoma pričela pripravljati novo garnituro za nov napad na OF ali ni taka sredina kot nalašč za to. Zato, pa je treba po tej sredini temeljito in takoj udariti, to pomeni: doseči diferenciranje te sredine; kar je poštenega bo prešlo na pozicije OF, ostalo pa prisiliti, da prestopi na odkrite izdajalske postojanke. Naš postopek mora biti seveda tak, da bomo večino te sredine pridobili za OF ne je pa z nepravilnim, sektaškim odnosom odvrnili od OF.«⁴⁶

Tedaj je OF navezala stike s koroškimi voditelji, čeprav naj bi že leta 1942 Tomaž Verdenik iskal stik z dr. Francem Petkom v njegovem pregnanstvu v Št. Vidu na Glini.⁴⁷ Dr. Franc Petek je spomine na svojo življenjsko pot, ki jo je zabeležil dr. Janko Pleterski, strnil tudi v knjigo *Iz mojih spominov*, kjer pa se je obdobju 1941–1945 večinoma izognil in vanj posegel le z nekaterimi utrinki.

Vprašanje koroške sredine je prvi kot poseben problem izpostavil Janez Stergar v razpravi »Sredina« koroških Slovencev v času narodnoosvobodilnega boja,⁴⁸ čeravno to vprašanje tudi prej ni bilo ravno spregledano, saj je o njem, sicer v širšem sklopu, pisal že dr. Metod Mikuž v *Pregledu narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*. Ker probleme podrobno obravnava Stergar, naj omenim

⁴⁵ AS II, Partizanski arhiv, fond Koroško, f. 649/1/1. Okrožnica pokrajinskega komiteja KPS za Koroško dne 9. novembra 1943.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Franc Petek, *Iz mojih spominov*. Slovenska matica in založba Drava, Borovlje 1979. Pripis zapisovalca Janka Pleterskega, str. 220.

⁴⁸ Janez Stergar, »Sredina« koroških Slovencev v času NOB. *Zgodovinski časopis* 1989, št. 3, str. 393–404 (odslej Stergar, Koroška sredina).

le glavne značilnosti tega vprašanja. Pogajanja med OF in sredinci niso bila lahka. Vodstvo osvobodilnega gibanja je postajalo vse bolj nestrpno. Nemir med njimi se je krepił zlasti potem, ko je nastala Koroška deklaracija. Pri tem niti ni bila tako pomembna njena vsebina kot to, da se je za njo skrival samostojen politični dejavnik. Kdo naj bi bil avtor deklaracije, še dandanes ni povsem jasno. Po domnevah Vlada Habjana naj bi bil to Tone Čop,⁴⁹ sicer širši javnosti manj znana oseba, ki naj bi deloval tudi za angleško obveščevalno službo. To pa je bilo v očeh vodstva partizanskega gibanja, zlasti še po viškem sporazumu, pravzaprav najbolj nevarno. Koroška deklaracija je pomenila povsem enak odziv kot primorska spomenica Naše sodelovanje z Italijani s posebnim ozirom na tržaško vprašanje 12. julija 1944. Ali je bilo to le naključje ali morebiti v celoti usklajeno delovanje, vodeno iz nekega središča, je zaenkrat težko reči. Tudi Stergar pušča to vprašanje, ki pa ga ne primerja s primorskim, zaenkrat še neraziskano.⁵⁰ O deklaraciji pa je pisal Vlado Habjan, ki je tudi že napovedal obsežnejšo razpravo o tem.⁵¹ Nasploh je podobnost delovanja primorske in koroške sredine opazilo tudi vodstvo osvobodilnega gibanja. Pogajanja o vključitvi v OF so bila dokaj težavna in počasna, zato je njeno vodstvo sklenilo povabiti tri njihove predstavnike na osvobojeno ozemlje in torej poskušalo problem rešiti na enak način kot v tržaškem primeru.⁵² Odšel je le dr. Luka Sienčnik, ki se je prebil iz pregnanstva v Spittalu ob Dravi na osvobojeno ozemlje, kjer se je priključil Znan-

⁴⁹ Dušan Biber, *Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju*. Zgodovinski časopis 1979, št. 1, str. 135.

⁵⁰ Isto, str. 400.

⁵¹ Isto, str. 402.

⁵² AS I, fond CK KPS, f. 19, a. e. 1831. Poročilo Lidije Šentjurg dne 20. junija 1944 centralnemu komiteju KPS, kjer je zapisano: »Naknadno sem od Gorenjcev zvedela še nekatere zanimivosti s Koroške. O vsem je Ahac obvešččen. Gre za neverjetno sličnost razvoja med Tržaško inteligenco in Koroškimi politiki. Smatram, da je osnovne važnosti vse te ljudi pritegniti in poslati čim preje k vam, ker bo edino pri vas mogoče to kanalizirati oz. krotiti, ker so kadri, ki imajo z njimi posla tu, preslabotni. Kompromitirali se pa ne bojo, ker je tudi njim jasen razvoj!«

stvenemu inštitutu in se podpisoval s psevdonimom Trnov.⁵³ Zelo ugleden domačin, ki je sodeloval z OF tostran senžermenske meje, je bil tudi dr. Franc Sušnik. Kljub zadržkom se je tik pred osvoboditvijo in po njej v OF znašla tudi večina koroških predvojnih politikov. Najpomembnejši med njimi so bili dr. France Petek, dr. Joško Tischler in dr. Vinko Zwitter. Nesoglasja, ki so se sicer pokazala že kmalu, so gladili do leta 1947, ko je bil dr. Vinko Zwitter izključen, in leto dni kasneje, ko je dr. Joško Tischler izstopil iz OF in sta ustanovila svojo organizacijo, kar pa je seveda že druga zgodba.⁵⁴

V.

O razvoju osvobodilnega gibanja v Prekmurju je pisal Ferdo Godina v knjigi *Prekmurje 1941–1945*; na njegovo delo se bom v tem delu razprave v glavnem tudi nasljal.

Med izobraženci, ki se niso odrekli svojemu slovenskemu poreklu in so ostali v Prekmurju, širšega nasprotovanja proti madžarski okupaciji ni bilo. Odkrito se je upiral le mlajši rod slovenskih izobražencev, ki je zrasel v slovenskih šolah in je bil pred vojno deloma levičarsko usmerjen, nekaj pa je bilo tudi takih, ki so bili katoliško vzgojeni. Med seboj niso bili povezani.

Okrog KPS v Prekmurju, ki jo je vodil Štefan Kovač, se je pri organiziranju odpora zbralo tudi nekaj izobražencev, med katerimi je bil najbolj izpostavljen Miško Kranjec, tedaj že znan pisatelj tudi izven krajevnih okvirov. Toda celotna akcija je po aretacijah vodilnih ljudi jeseni 1941 zamrla.

24. junija 1941 so se v Beltincih po stenah hiš pojavili napisi Slovenci smo! Slovenci, bratje, svoboda je blizu! Mi vstajamo! Vogri nazaj v Azijo! Akcijo so izvedli katoliški študentje, člani Zavednosti in Straže v viharju. Zbra-

⁵³ Stergar, *Koroška sredina*, str. 399.

⁵⁴ O tej problematiki je pregledno pisal Dušan Nečak, *Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni*, Borec 1982, str. 15–30.

li so tudi okrog 20 pušk. Madžarske zasedbene oblasti so jih poimenovala »slovenska skupina« in jih takoj zaprle.⁵⁵

Nekateri med njimi so svoje zoperstavljanje oblasti plačali tudi z življenjem. Večina pa se je prilagodila novim razmeram, vendar ne zaradi strinjanja, temveč predvsem iz eksistenčnih razlogov. Mladi prekmurski izobraženci, če niso ostali v Ljubljani, so se porazgubili po madžarskih univerzah (Budimpešta, Pécs in Szeged). Bogoslovci, ki so prej študirali v Mariboru, so odšli v semenišče v Sombotelu.⁵⁶

Osvobodilno gibanje v Prekmurju se je znova prebudilo v drugi polovici leta 1944, tokrat v spremenjenih domačih okoliščinah in ob drugačnem razmerju moči na mednarodnem prizorišču, predvsem pa tudi ob pomoči iz osrednje Slovenije (prek vzhodne Štajerske). Takrat naj bi bilo v Prekmurju tako razpoloženje, da je bilo z OF pripravljenih sodelovati celo nekaj stražarjev.⁵⁷ Poročilo centralnemu komiteju KPS, ki ga je 2. januarja 1945 poslal Ferdo Godina, je govorilo, da je tudi v najbolj klerikalnih vaseh možno zastaviti delo.⁵⁸

Ob tem se postavlja vprašanje delovanja prekmurske duhovščine in njenega odnosa do osvobodilnega boja in OF. Protestantška duhovščina mu ni bila naklonjena, saj sta z OF sodelovala le dva pastorja, velika večina pa je bila madžarsko usmerjena in so zasedbo doživljali kot osvoboditev. Zato ni čudno, da so se v ljubljanskih katoliških krogih posmehovali tezam Ivana Prijatelja in dr. Franceta Kidriča, ki sta povzdigovala slovenski protestantizem kot začetnika slovenske književnega jezika in izjemno pomembnega za slovenstvo, medtem ko naj bi bil katolicizem v narodnostnem pogledu manj zaslužen.

Povsem drugače je bilo s katoliško duhovščino, ki se je v odnosu do madžarskih zasedbenih oblasti držala narodno zavedno in bila zato tudi na različne načine preganjana. Že ob začetkih odpora v Prekmurju se je Miško Kranjec pove-

⁵⁵ Godina, *Prekmurje 1941–1945*, str. 54.

⁵⁶ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 7. Razmere v Prekmurju.

⁵⁷ Godina, *Prekmurje 1941–1945*, str. 164.

⁵⁸ Prav tam.

zal z Danijelom Halasom, župnikom v Veliki Polani. Podobno je tudi Štefan Kovač poiskal stik z duhovniki Ivanom Camplinom, Mihaelom Jeričem in Janezom Bejekom. Ti so se posvetovali z dekanom Ivanom Jeričem, ki jim je dejal, da s KPS ne morejo sodelovati, a da se v določenih stvareh z njimi strinja.⁵⁹ Mlajši prekmurski duhovniki so še naprej simpatizirali z OF, tudi jeseni 1944, župnik Janez Bejek pa je celo aktivno sodeloval s partizani. Toda prihajalo je tudi do nesoglasij, saj se je dekan Ivan Jerič v pogovoru s Frančkom Majcnom, ki je tedaj deloval v Prekmurju, sporekel glede nekaterih oblik delovanja partizanskega gibanja, odklanjal je namreč likvidacije. Tako da večina duhovščine, po Godinovem pisanju, čeprav je ostala narodno zavedna, tedaj ni več podpirala OF.⁶⁰ Kljub tej veliki zavednosti in gnevu na madžarske zasedbene oblasti in na Madžare nasploh, pa je med nekaterimi duhovniki vladalo prepričanje, »če bo J.(ugoslavlja) bila komunistična, Ogrska pa ne, ostanejo raje pod Ogrsko«.⁶¹

Protirevolucionarna akcija, »uvožena« iz osrednje Slovenije, ni imela pravih možnosti, prav tako je propadel poskus dr. Franca Bajleca, advokata iz Murske Sobote in predvojnega poslanca Jugoslovanske radikalne zajednice oziroma Slovenske ljudske stranke, ki pa je bil med vojno v Ljubljani.⁶² V vodstvu OF so se sicer bali te možnosti,⁶³ glavno središče razširjanja »belogardističnega« vpliva naj bi bil salezijanski zavod v Martinišču,⁶⁴ vendar se njihova bojazen ni uresničila. Prekmurje je namreč kot edino slovensko pokrajino osvobodila Rdeča armada marca 1945.

⁵⁹ Isto, str. 67–68.

⁶⁰ Isto, str. 168–169.

⁶¹ AS II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 8. Položaj začetek februarja 1943 v Prekmurju.

⁶² Godina, Prekmurje 1941–1945, str. 130.

⁶³ AS I, fond CK KPS, f. 1, a. e. 19. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 10. oktobra 1944. Na seji je dr. Aleš Bebler po svojem prihodu iz Štajerske opozoril, da v Prekmurju obstajajo večje možnosti za nastanek protirevolucije kot pa na Štajerskem.

⁶⁴ Godina, Prekmurje 1941–1945, str. 130.

Viri in literatura

I. ARHIVSKO GRADIVO

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE – AS

– osebna zbirka Lojzeta Udeta

– fond KUZOP

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE – dislocirana enota I (bivši zgodovinski arhiv centralnega komiteja ZKS) – AS I

– fond centralnega komiteja KPS 1941–1945

– fond VOS

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE – dislocirana enota II (bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino) – AS II

– fond IOOF-SNOŠ

– fond Štajersko

– fond Gorenjsko

– fond Primorsko

– fond Koroško

– fond KUZOP

– fond Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino

– fond Tiskovni urad pri visokem komisarju

– fond MVAC

– fond Domobranstvo

– fond Pokrajinska uprava

– osebna zbirka dr. Izidorja Cankarja

– osebna zbirka dr. Marijana Breclja

– osebna zbirka Zorana Poliča

ARHIV MINISTRSTVA ZA NOTRANJE ZADEVE – A MNZ

– zbirka dr. Albina Šmajda

– zbirka inž. Janka Mačkovška

ARHIVSKO-MUZEJSKA SLUŽBA UNIVERZE V LJUBLJANI

– AMSIU

II. ČASOPISJE

– Slovenec

– Jutro

– Slovenski narod

– Slovenski dom

III. OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

- 50-letnica Katoliškega tiskovnega društva v Ljubljani. Samozaložba, Ljubljana 1937.
- Actes et documentes de Saint-Siège relatifs à la seconde guerre mondiale (11 zvezkov).
- ADAMIČ, Louis, Orel in korenine. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1970.
- AHČIN, Ivan, Komunizem največja nevarnost naše dobe. Ljubljana 1939.
- Allied Airmen and Prisoners of War rescued by the Slovene Partisans. Ljubljana 1946.
- BAS, Franjo, Okupatorska historiografija o Slov. Štajerski. Zgodovinski časopis, 1947, št. 1–4.
- BABIČ, Branko, Primorska ni klonila. Spomini na vojna leta. Lipa-ZTT, Koper 1982.
- BARKER, Thomas M., Socialni revolucionarji in tajni agenti. Koroški slovenski partizani in britanska tajna služba. Mladinska knjiga, Ljubljana 1991.
- Bela knjiga slovenskega protikomunističnega upora 1941–1945. Izdala in založila ZDSPB Tabor – zgodovinski odsek.
- BERNIK, France, Sto let kulturnega poslanstva. Slovenska matica 1864–1964, Ljubljana 1964.
- BEZLAJ-KREVEL, Lida, Bevkovo odprto pismo učiteljstvu na Primorskem. Srečanja, 1970, št. 25–26.
- BIBER Dušan, Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941–1945. Zgodovinski časopis, 1979, št. 1.
- BIBER, Dušan, Kdo je bil v resnici prvi. Svobodna misel, 23. december 1993.
- BIBER, Dušan, Komentar k odprtemu pismu. Svobodna misel, 25. februar 1994.
- BIBER, Dušan, Komunistična partija Jugoslavije in njeni pogledi na Anglijo 1939–1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983, št. 1–2.
- BIBER, Dušan, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941. Cankarjeva založba, Ljubljana 1966.
- BIBER, Dušan, Okupacija in razkosanje Slovenije – londonski odmevi. Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991.
- BIBER, Dušan, Tito–Churchill. Strogo tajno. Globus, Zagreb 1981.
- BIBER, Dušan, Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB. Borec, 1991, št. 1–3.
- BIONDOLILLO, F. (ur.), Sodobni italijanski pisatelji 1880–1940. Ljubljana 1943.
- BITENC, Andrej, KRANJČ, Marko, STARE, Miloš, KRIŽMAN, Andrej, Slovenes and their liberty struggle during the occupation time. Izdal Narodni odbor za Slovenijo 1945.

- BLASINA, Paolo, Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938–1943. Trieste in guerra. Gli anni 1938–1943. Uredila Annamaria Vinci. Trst 1992.
- BLASINA, Paolo, Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938–1945. Trst 1993.
- BLATNIK, France, Kako sem pripravljaj atentat na Tita. Paterson, N. Y., 1972.
- BOHANEC, Franček, Literarno omizje. Mladika, Ljubljana 1990.
- BORKO, Božidar, Slovenska kultura v Jugoslaviji. Ob dvajsetletnici Jugoslavije. Misel in delo (kulturna in socialna revija), 1938, št. 12.
- BORKO, Božidar, Srečanja. Slovenska matica, Ljubljana 1971.
- BRULC, Tone, Arhiv Jugoslovanske narodne odbrane. Meddobje, 1990, št. 1–2.
- BUČAR, France, Usodne odločitve. Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana 1986.
- BUDAL, Andrej, Zveza med italijansko in slovensko kulturo. Slovenčev koledar 1943.
- CANKAR, Izidor, Londonski dnevnik 1944–45. Državna založba Slovenije-Lipa, Ljubljana 1985.
- CARNIER, Pier Arrigo, Lo sterminio mancato. La dominazione nazista nel Veneto orientale 1943–1945. Milano 1982.
- CAUTE, David, Communism and the French Intellectuals 1914–1960. London 1960.
- CERAR, Miro jr., K Pitamicevemu pravu in revoluciji. Časopis za kritiko znanosti 1990/132–133.
- CHEBEL D'APPOLLONIA, Ariane, Histoire politique des intellectuels en France (1944–1954) – 2 knjigi. Bruselj 1991.
- CIANO, Galeazzo, Zaupni dnevnik grofa Ciana (II. knjiga). Časopisno podjetje Večer, Maribor 1960.
- CLISSOLD, Joseph, The Slovenes Want to Live. The Yugoslav information center, New York 1943.
- COLLOTTI, Enzo, Il Litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo 1943–45. Milano 1974.
- ČEPE, Marica, Matični odbori Osvobodilne fronte. Ljubljana v ilegali (III. knjiga). Mesto v žici. Ljubljana 1967.
- ČERMELJ, Lavo, Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria. Ljubljana 1953.
- ČERMELJ, Lavo, Med prvim in drugim tržaškim procesom. Slovenska matica, Ljubljana 1972.
- Črne bukve o delu komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu. Ljubljana 1944.
- ČUJEŠ, Rudolf (ur.), dr. Lambert Ehrlich, Stražar naših svetinj. Gradivo za življenjepis. Antigonish, Nova Scotia 1992.
- DE FELICE, Renzo (ur.), Intellettuali al fronte di fascismo. Rim 1985.
- DEBELJAK, Tine, Mirko Javornik – pisatelj (za sedemdesetletnico ob izidu knjige Pero in čas II.). Meddobje, 1981, št. 4.

- DEBELJAK, Tine, Nekajkrat z Balantičem. Spomini ob 20-letnici njegove smrti. Koledar svobodne Slovenije 1963.
- DEBELJAK, Tine, Novačanov Rdeči panteon. Meddobje, 1955, št. 1–3.
- DEBELJAK, Tine, Ob desetletnici smrti Narteja Velikonje. Koledar svobodne Slovenije 1955.
- DEBELJAK, Tine, Ob smrti dr. Ivana Preglja. Koledar svobodne Slovenije 1961.
- DEBELJAK, Tine, Ob smrti Franca Ksaverja Meška. Zbornik svobodne Slovenije 1965.
- DEBELJAK, Tine, Prvi slovenski parlament v Ljubljani 3. maja 1945. Zbornik svobodne Slovenije 1965.
- DEBELJAK, Tine, S spominom med mrtvimi pisatelji. Koledar svobodne Slovenije 1954.
- DEBELJAK, Tine, Spomini ob F. S. Finžgarju. Meddobje, 1964, št. 1–2 (I. del) in št. 3–4 (II. del).
- DEBELJAK, Tine, Trideset let zdomske emigracijske književnosti 1945–1975. Zbornik svobodne Slovenije 1973–1975.
- DEBELJAK, Tine, Začetki komunistične revolucije na Slovenskem. Zbirka Svobodni pogledi I, 1968.
- DEBELJAK, Tine, Zapiski ob robu k dobi pred dvajsetimi leti (po virih, pričevanjih in spominih). Zbornik svobodne Slovenije 1967.
- Dokumenti dr. Krekove delavnosti v emigraciji. Zbornik svobodne Slovenije 1973–1975.
- Dokumenti iz arhiva dr. Kreka. Koledar svobodne Slovenije 1970.
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (I.–VII. knjiga). Inštitut za zgodovino delavskega gibanja-Partizanska knjiga, Ljubljana 1962–1989.
- DOLENC, Ervin, Kulturne zamisli političnih strank in skupin ter njihove kulturne organizacije v letih 1918–1929 (Kulturna politika in kulturni boj). Doktorska disertacija na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Ljubljana 1992.
- DOLENC, Milan, Veterinarska služba v NOB na Slovenskem. Knjižnica NOV in POS 43, Ljubljana 1975.
- DOLENEC, Ivan, Moja rast. Mohorjeva družba v Celju 1991 (ponatis).
- DOLINAR, France, Dr. Janko Kralj v Rimu. Meddobje, 1967, št. 1–3.
- DOLINAR, France, Slovenska katoliška obzorja (Izbor esejev, razprav in člankov). Slovenska kulturna akcija, Buenos Aires 1990.
- Dom in svet 1888–1988. Mohorjeva družba v Celju, 1988.
- Dom in svet. Zbornik MCMLXXXIX. Maribor 1989.
- Domovina in svet (Zbornik referatov s simpozija o dr. Tinetu Debeljaku). Karantanija in Slovenska kulturna akcija, Ljubljana 1991.
- Dr. Milan Komar. Zbornik svobodne Slovenije 1965.
- ELLERO, Elpidio, Mons. Giuseppe Nogara, arcivescovo di Udine, durante il pontificato di Pio XII. Ipotesi storiografiche. Storia contemporanea in Friuli, 1993, št. 24.
- ERJAVEC, Fran, Komunizem in komunistična Rusija. Jugoslovanska knjigarna, Ljubljana 1937.

- FAJFAR, Tone, Odločitev. Spomini in partizanski dnevnik. Druga, dopolnjena izdaja. Založba Borec, Ljubljana 1981.
- FERENC, Tone, Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942. Documenta et studia historiae recentioris; 5. Obzorja, Maribor 1987.
- FERENC, Tone, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967.
- FERENC, Tone, La politica italiana nei Balcani. L'Italia nella seconda guerra mondiale e nella resistenza. Franco Angeli libri s. r. l., Milano 1988.
- FERENC, Tone, Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945. Država v državi (I. knjiga), Ljubljana 1987, Narod si bo pisal sodbo sam (II. knjiga), Ljubljana 1985, Mi volimo (III. knjiga), Ljubljana 1991.
- FERENC, Tone, Madžari kot okupatorji. Naša obramba, 1969, št. 2.
- FERENC, Tone, Nacionalno vprašanje v odnosih med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1–2.
- FERENC, Tone, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Knjižnica NOV in POS; 35. Obzorja, Maribor 1968.
- FERENC, Tone, Narodni svet za Primorsko Slovenijo in njegovo delo. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani, 1957, št. 1.
- FERENC, Tone, Nov dokument (O slovenskih kulturnih delavcih kot okupatorjevih talcih). Naši razgledi, 25. januar 1974, št. 2.
- FERENC, Tone, Pismo Edvarda Kardelja iz Srbije 17. oktobra 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971/72, št. 1–2.
- FERENC, Tone, Pod nemško okupacijo. Zbornik župnije sv. Janeza Krstnika v Ljutomeru. Ljutomer 1990.
- FERENC, Tone, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 2.
- FERENC, Tone, Ustanovitev operacijske zone »Jadransko primorje« jeseni 1943. leta. Zgodovinski časopis 1965–1966.
- FERENC, Tone, Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1974, št. 1–2.
- FERENC, Tone, WOHINZ-KACIN, Milica, ZORN, Tone, Slovenci v zamestvu. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974.
- FERENC, Tone, ŽEVART, Milan, Nekaj značilnosti in posebnosti fašistične okupacije in narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1979, št. 1–2.
- FERRO, Marc, La seconda guerra mondiale. Problemi aperti. Firenze 1993.
- FILIPič, France, Politična usmeritev KPS od sredine 1940 do aprila 1941. Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991.
- FINK, Božidar, Slovensko domobranstvo in njegova prisega. Vestnik, 1984, št. 1.

- FINŽGAR, Fran Saleški, Leta mojega popotovanja. Mohorjeva družba v Celju 1957.
- FISCHER, Ferdo, Organizacijske oblike in delovne metode slovenskih kulturnih delavcev v Osvobodilni fronti v okupirani Ljubljani. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966, št. 1–2.
- FRITZL, Martin, »... für Volk und Reich und deutsche Kultur«. Die »Kärnten Wissenschaft« im Dienste des Nationalismus. Drava, Celovec 1992.
- FUJS, Metka, Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju. Kronika, 1991, št. 1–2.
- FURET, François, Misliti francosko revolucijo. Studia humanitatis, Ljubljana 1989.
- GABRIČ, Aleš, Kulturni molk. Prispevki za novejšo zgodovino, 1989, št. 2.
- GABRIČ, Aleš, Molk o TIGR-u – drugič. Svobodna misel, 28. januar 1994.
- GABRIČ, Aleš, Molk o TIGR-u. Svobodna misel, 26. november 1993.
- GABRIČ, Aleš, Slovenski umetniški klub. Zgodovinski časopis, 1989, št. 1.
- GABRIČ, Aleš. Slovenska agitpropovska kulturna politika (1945–1952). Ljubljana 1991.
- GERŽINIČ, Alojzij, Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanje dr. Srečka Barage pri ZVU. Slovenska kulturna akcija, Buenos Aires 1983.
- GERŽINIČ, Alojzij, Pouk v materinščini – da ali ne? (Delo za slovensko šolstvo na Tržaškem v zadnjih mesecih nemške okupacije). Založba Sij, Buenos Aires 1972.
- GODEŠA, Bojan, Alojz Gradnik v času tuje zasedbe (1941–1945). Primorska srečanja, 1994, št. 155.
- GODEŠA, Bojan, Odbori Delavske enotnosti v Trstu. Annales (Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin), 1993, št. 3.
- GODEŠA, Bojan, Pomislek ob članku »NOV in revolucija«. Svobodna misel, 13. november 1992, št. 21.
- GODEŠA, Bojan, Priprave na revolucijo ali NOB? (Delovanje slovenskih komunistov v času od poletja 1940 do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo.) Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991.
- GODEŠA, Bojan, Prispevek k poznavanju dolomitske izjave. Nova revija, št. 105–106 (I. del), št. 107 (II. del), št. 108 (III. del).
- GODEŠA, Bojan, Z narodno spravo – konec državljsanske vojne? (anketa). Borec, 1990, št. 5–6–7.
- GODINA, Ferdo, Prekmurje 1941–1945. Druga, dopolnjena izdaja. Pomurska založba, Murska Sobota 1980.
- GOMBAČ, Boris M., Trst – Trieste. Dve imeni, ena identiteta. Sprehod čez historiografijo o Trstu 1719–1980. Narodni muzej–Tržaška založba, Ljubljana–Trst 1993.

- Gradivo o slovenski partizanski saniteti. Zbrali in uredili prim. dr. Pavla Jerina-Lah in prim. dr. Božena Grosman. Sekcija za partizansko zdravstvo Slovenskega zdravniškega društva. Ljubljana 1979.
- GRAFENAUER, Bogo, Nekaj pripomb k nastajanju in bibliografiji Dejanja. Zgodovinski časopis, 1982, št. 4.
- GRDINA, Igor, Položaj in vloga razumnikov v slovenskem katoliškem gibanju. Tretji dan, 1993, št. 8.
- GROL, Milan, Londonski dnevnik 1941–1945. Beograd 1990.
- GRUM, Janez, Nekaj o stikih demokratičnega protikomunističnega tabora z zahodnimi zavezniki. Zaveza, 1993, št. 9.
- GRUM, Janez, Zakaj ni četniška ilegala v letih 1942/43 dosegla večjega razmaha? Zaveza, 1994, št. 12.
- GUŠTIN, Damijan, Rast in razvoj slovenske partizanske vojske v prvi polovici leta 1942 in krajevni ter socialni izvor njenih borcev. Magistrsko delo na Filozofski fakulteti v Ljubljani 1987.
- Guida di Lubiana. Akademska založba, Ljubljana 1941.
- GUSTINČIČ, Dragotin, Naša narodna osvoboditev in nova pot slovenske inteligence. Slovenski zbornik 1945. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1945.
- HAMILTON, Alastair, Fašizam i intelektualci (1919–1945). Beograd 1978.
- HÖGENKÖTTER, August, Moje delo med Slovenci. Ljubljana 1970.
- HORVAT, Avgust, Slovenska bit ob srebrni reki pod južnim križem.
- HUTAŘ, Vera, Delovanje odvetnikov v okupirani Ljubljani 1941–1945. Borec, 1986, št. 10.
- INZKO, Valentin, Odpustiti, pozabiti ne. Mohorjev koledar 1993, Celje 1993.
- ISNENGGHI, Mario, Il mito della Grande guerra. Laterza, Bari 1970.
- ISNENGGHI, Mario, Intelletuali militanti e intelletuali funzionari. Torino 1979.
- IVEKOVIĆ, Mladen, Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945. – 2 knjigi. Zagreb 1970.
- Iz okupatorjevih in domobranskih dokumentov. Ljubljana v ilegali (IV. knjiga). Do zloma okupatorjev. Ljubljana 1970.
- Izvestje Slov. Kat. akad. starešinstva za leto 1930. Ljubljana 1931.
- Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941–1945. Beograd 1985–1987 (izšlo 16 knjig).
- JAGODIČ, Jože, Proces proti škofu dr. Gregoriju Rožmanu. Zbornik svobodne Slovenije 1965.
- JAN, Ivan, Odstrte zavese. Okupator in gorenjsko domobranstvo. Knjižnica NOV in POS; 58. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana 1992.
- JAVORŠEK, Jože, Spomini na Slovence (III. knjiga). ADIT, Ljubljana 1990.
- JELINEK, Yeshayahu A., On the condition of women in wartime Slovakia and Croatia. Labyrinth of nationalism complexities of diplomacy. Slavica Publishers, Columbus, Ohio 1992.

- JENŠTERLE, Marko, Pogledi na Sovjetsko zvezo. Ljubljana 1986.
- JENŠTERLE, Marko, Tine Debeljak in Edvard Kocbek, dve različni žrtvi revolucije. Nova revija, št. 108.
- JERI, Janko, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Tri faze diplomatskega boja. Cankarjeva založba, Ljubljana 1961.
- JERIČ, Mihael, Dobrotnik (Patru Laskemu v spomin ob deseti obletnici njegove smrti). Nova pot (Glasilo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LRS), 1955, št. 7–9.
- JERIČ, Mihael, Krik po svobodi, ki ni našel odmeva. Nova pot (Glasilo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LRS), 1954, št. 1–3.
- JERMAN, Ivan, Slovenski dramski igralci med drugo svetovno vojno. Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega 41, Ljubljana 1968.
- JERNEJČIČ, Robert, Poti slovenskih povojnih beguncev v tujino (8 nadaljevanj). Slovenec, 8. april do 20. april 1993.
- Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1963.
- JEVNIKAR, Ivo, »Neznani Slavko« v zaporih Udbe. Novi podatki o usodi Andreja (Slavka) Uršiča. Koledar goriške Mohorjeve družbe 1994.
- JONES, William, Dvanajst mesecev s Titovimi partizani. Borec, Ljubljana 1962.
- JUDT, Tony, Le passé imparfait: les intellectuels en France 1944–1956. Fayard, Pariz 1992.
- JUHANT, Janez, Cerkev in revolucija OF. Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991.
- JUHANT, Janez, Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda. Zgodovina slovenske cerkve. Pripravil Inštitut za zgodovino cerkve pri Teološki fakulteti v Ljubljani. Mohorjeva družba v Celju 1991.
- JURČEC, Ruda, Osutek dela. Potovanje skozi čas (Spomini) 1918–1955. Meddobje, 1982, št. 1–2.
- JURČEC, Ruda, Skozi luči in sence (1914–1958) (III. del). Buenos Aires 1969.
- JUVANČIČ, Ivo, Dr. Frančišek B. Sedej in fašizem. Goriški letnik, 1974.
- JUVANČIČ, Ivo, Goriški nadškof Carlo Margotti in narodnoosvobodilni boj. Goriški letnik, 1976, št. 3.
- JUVANČIČ, Ivo, Italijanski okupator v Ljubljani 1941–1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1962, št. 1.
- JUVANČIČ, Ivo, Odnos primorskih Slovencev do Italije in stare Jugoslavije (fragmentarna razmišljanja). Srečanja 1968, št. 19.
- JUVANČIČ, Ivo, Primorski Narodni svet – Goriška sredina in OF – NOB (Nekaj o zgodovini 1940–1943). Primorski dnevnik, 5. do 27. avgust 1970.
- KACIN-WOHINZ, Milica, Nadškof Sedej v politiki italijanskih oblasti. Primorska srečanja, 1986, št. 64–65–66.
- KACIN-WOHINZ, Milica, Odprto pismo Dušanu Bibru. Svobodna misel, 25. februar 1994.

- KACIN-WOHINZ, Milica, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921. Obzorja in ZTT, Maribor-Trst 1972.
- KACIN-WOHINZ, Milica, Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935. Lipa, Koper 1990.
- KACIN-WOHINZ, Milica, Razmere na Primorskem pred napadom na Jugoslavijo. Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991.
- KARDELJ, Edvard, Zbrana dela (V. in VI. knjiga) (tipkopis).
- KEBE, Janez, Osvetlitev uboja kaplana Franca Kramariča v Starem trgu pri Ložu. Borec, 1994, št. 1–3.
- KERMAUNER, Taras, Slovenski čudež v Argentini (trilogija). Izdala Slovenska kulturna akcija, Ljubljana 1992.
- KERMAVNER, Dušan, Temeljni problemi primorske politične zgodovine (zlasti v letih 1918–1921). Za tisk pripravil France Klopčič. Partizanska knjiga, Ljubljana 1977.
- KIDRIČ, Boris, Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1.
- KIDRIČ, Boris, Sabrana dela (III. knjiga). Beograd 1985.
- KIDRIČ, Boris, Zbrana dela (II. knjiga). Državna založba Slovenije-ČZDO Komunist, Ljubljana 1987.
- KLINEC, Rudolf, Primorska duhovščina pod fašizmom. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1979.
- KOBAL, Nada, Slovensko šolstvo v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Arhivi, 1985, št. 1–2.
- KOBLAR, France, Moj obračun. Slovenska matica, Ljubljana 1976.
- KOCBEK, Edvard, Dnevnik 1946 (II. knjiga). Cankarjeva založba, Ljubljana 1991.
- KOCBEK, Edvard, Listina. Dnevniški zapiski od 3. maja do 2. decembra 1943. Slovenska matica, Ljubljana 1967.
- KOCBEK, Edvard, Tovarišija. Dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1949.
- KOCBEK, Edvard. Osvobodilni spisi (I. knjiga). Društvo 2000, Ljubljana 1991.
- KOCIPER, Stanko, Rupnik. Razgledi, 15. april 1994.
- KOKALJ-HOČEVAR, Monika, Gorenjski domobranci. Borec, 1994, št. 1–3.
- KOKOLE, Jože, Bibliografija doktorskih disertacij univerze in drugih visokošolskih in znanstvenih ustanov v Ljubljani 1920–1968. Ljubljana 1969.
- KOKOLJ, Miroslav, HORVAT, Bela, Prekmursko šolstvo. Od začetka reformacije do zloma nacizma. Pomurska založba, Murska Sobota 1977.
- KOLARIČ, Jakob, Škof Rožman (Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa). Izdala in založila Družba Sv. Mohorja v Celovcu 1970 (II. del) in 1977 (III. del).

- KOLENC, Franc, Avdijenca pri škofu. Nova pot (Glasilo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LRS), 1954, št. 1–3.
- Korespondenca Lojzeta Udeta in Dušana Kermavnerja. Nova revija, št. 52–53.
- KOROŠEC, Ivan, Prva nacionalna ilegala: Štajerski bataljon. Ljubljana 1993.
- KOS, Stane, Stalinistična revolucija na Slovenskem. Rim 1984 (I. del) in Buenos Aires 1991 (II. del).
- KOŠIR, Niko, Srečanja s sodobniki. Cankarjeva založba, Ljubljana 1989.
- KOŠTUNICA, Vojislav, ČAVOŠKI, Kosta, Stranački pluralizam ili monizam. Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949. Ponatis v Tribuni 1990.
- KOZINA, Vladimir, Komunizem kot ga jaz poznam. Dokumenti I., Buenos Aires 1972.
- KRALJ, Vladimir, Memoari 1941 do 1945. Perspektive, 1962/63, št. 26.
- Kratka zgodovina in zemljepis kraljevine Italije. Izdalo Ministrstvo za narodno vzgojo – posebni urad za šolstvo priključenih ozemelj. Ljubljana 1942.
- KREFT, Ivan, Še enkrat o koaliciji v OF. Naša sodobnost, 1953, str. 1036–1047.
- KREFT, Ivan, Politični tokovi v OF v prvem letu njenega razvoja. Naša sodobnost, 1953, str. 357–367.
- KREMENŠEK, Slavko, Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941. Mladinska knjiga, Ljubljana 1972.
- Kri mučencev. Natisnila Ljudska tiskarna v Ljubljani 1944. Ponatis pri Založbi za alternativno teorijo s predgovorom Iva Žajdele leta 1991.
- Kvišku zdaj dežela vsa! Beseda o Katoliški akciji. Ljubljana 1931.
- LA FARGE, John, Martyrdom of Slovenia. The America Press, New York.
- LAZAREVIĆ, Žarko, Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1994.
- LE GOFF, Jacques, Intelektualci u srednjem vijeku. Zagreb 1982.
- LENZ, Janez, Dachau (skrajšana izdaja s posebnim slovenskim dodatkom Trpinom v spomin). Družba Sv. Mohorja v Celovcu 1966.
- Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. Prva knjiga, 1938–1942. Uredil Fran Ramovš. Založila AZU v Ljubljani 1943.
- Letopis Ljubljanske škofije za leto 1944 po stanju dne 15. septembra 1944. Založil škofijski ordinariat. Ljubljana 1944.
- LIPOVEC, Vinko, V dachauskem taborišču. Zbornik svobodne Slovenije 1973–1975.
- LOČNIK, Primož, Komunizem, njegov pravi obraz. Izdal in založil Slovenec, Ljubljana 1943.
- MAGANJA, Nadja, Trieste 1945–1949. Nascita del movimento politico autonomo sloveno. Trst 1980.
- MAJCEN, Franček, Tudi beseda je bila orožje. Aktivistovi zapiski. Zavod Borec v Ljubljani 1968.

- MARINKO, Miha, Moji spomini. Mladinska knjiga, Ljubljana 1971.
- MARTINC, Janez, Zgodovinske osnove narodno osvobodilne borbe v Sloveniji. Koledar svobodne Slovenije 1951.
- MARUŠIČ, Branko, Ne samo, kar veleva mu stan... Primorska srečanja, 1990, št. 114.
- MARUŠIČ, Branko, O TIGR-u in tigrovcih po drugi svetovni vojni. Primorska srečanja, 1991, št. 127.
- MARUŠIČ, Branko, Primorski čas pretekli. Lipa, Koper 1985.
- MASERATI, Ennio, L'occupazione jugoslava di Trieste (maggio-giugno 1945). Videm 1966.
- MELAHER, Jože, Četniki na Štajerskem. Zbornik svobodne Slovenije 1965.
- MELIK, Vasilij, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1–2.
- MENCEJ, Martin, Internacionalnost in nacionalnost v zavesti predvojnih in medvojnih partijskih aktivistov. Borec, 1990, št. 2.
- MICHEL, Henri, La Guerra dell'Ombra. La resistenza in Europa. Mursia, Milano 1973.
- MIGLIORINI, Elio, La provincia di Lubiana. Rim 1943.
- MIKUŽ, Metod, Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu. Zgodovinski časopis 1952/1953.
- MIKUŽ, Metod, Iz Dolomitov čez Rog. Slovenski knjižni zavod v Ljubljani 1947.
- MIKUŽ, Metod, Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med vojno. Ljubljana v ilegali (IV. knjiga).
- MIKUŽ, Metod, Oris partizanske sanitete na Slovenskem. Zavod Borec, Ljubljana 1967.
- MIKUŽ, Metod, Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta. Novi svet 1946.
- MIKUŽ, Metod, Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje. Zgodovinski časopis 1958/1959.
- MIKUŽ, Metod, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. Cankarjeva založba, Ljubljana 1960 (I. knjiga), 1961 (II. knjiga), 1973 (III., IV. in V. knjiga).
- MIKUŽ, Metod, Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS (CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje. Zgodovinski časopis, 1970, št. 3–4.
- MILENKOVIČ, Toma, Socialistička partija Jugoslavije (1921–1929). Beograd 1974.
- MILIEVICH, Nadia, Aspetti politico-culturali dell'amministrazione italiana nella provincia di Lubiana. Diplomska naloga na tržaški univerzi v šolskem letu 1988/1989.
- MLAKAR, Boris, Domobranska prisega. 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev (zbornik). Izdala Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1994.

- MLAKAR, Boris, Domobranska propaganda na Primorskem. Primorska srečanja, 1981, št. 29.
- MLAKAR, Boris, Domobranstvo na Primorskem (1943–1945). Založba Borec, Ljubljana 1982.
- MLAKAR, Boris, General Rupnik in slovensko domobranstvo. Zgodovinski časopis, 1981, št. 3.
- MLAKAR, Boris, Intervju. Borec, 1989, št. 1.
- MLAKAR, Boris, Nekaj splošnih razmišljanj ter vprašanj o pojavu kolaboracije. Teorija in praksa, 1986, št. 9–10.
- MLAKAR, Boris, Slovenska protirevolucija s posebnim ozirom na konec vojne. Prispevki za novejšo zgodovino, 1990, št. 1–2.
- MLAKAR, Boris, Slovenska zaveza – njena misel in njena politika. Pogovor z zgodovinarjem magistrom Borisom Mlakarjem. Zaveza, 1991, št. 3.
- MLAKAR, Boris, Slovenski domobranci – prostovoljci ali mobiliziranci. Borec, 1994, št. 1–3.
- MLAKAR, Boris, Vzroki in oblike nasprotovanja Osvobodilni fronti v letu 1941/1942. Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991.
- MOLE, Vojeslav, Iz knjige spominov. Slovenska matica, Ljubljana 1970.
- MRVIČ, Irena, Obveščevalna varnostna služba OF. Slovenski upor. Osvobodilna fronta pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991.
- N. M., Omnes unum? Nova pot (Glasilo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LRS), 1955, št. 7–9.
- Nasprotniki NOB (I. knjiga) (tipkopis).
- NEČAK, Dušan, Dr. Anton Urbanc (1895–1956). Borec, 1991, št. 1–3.
- NEČAK, Dušan, Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni. Založba Borec, Ljubljana 1982.
- NEDOG, Alenka, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Založba Borec, Ljubljana 1978.
- NENEZIČ, D. Zoran, Masoni u Jugoslaviji (1764–1980). Beograd 1988.
- NICOTERÀ, Alessandro, Zgodovina in ustanova fašizma. Ljubljana 1942.
- NOVAČAN, Anton, Jeruzalem–Kairo. Spomini 1942–1945. Slovenska matica, Ljubljana 1986.
- NOVAK, Alojzij, Črniška kronika. Goriška Mohorjeva družba, Katoliško tiskovno društvo in Inštitut za novejšo zgodovino, Gorica 1992.
- NOVAK, Bogdan C., Trst: Osvobodilna fronta (1941–1943). Slovenski upor. Osvobodilna fronta pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991.
- NOVAK, Drago, Prlekija 1941–1945. Knjižnica OF; 10. Ljubljana 1987.
- NOVAK, Karel, Moj vojno-politički rad 1942–1945. Sokolski vestnik 1987.
- ODAR, Alojzij, Slovenski katoličani in znanost. Vrednote, 1951, št. 1.
- ODAR, Alojzij, Katoliška akcija in delo v njenih organizacijah. Buenos Aires 1949.
- OLFF-NATHAN, Josiane (ur.), La science sous la troisième Reich. Victime ou aliée du nazisme? Pariz 1993.

- ORY Pascal, SIRINELLI, Jean-François, *Les intellectuels en France (De l'affaire Dreyfus à nos jours)*. Armand Colin, Pariz 1992.
- OSTROVŠKA, Milica, *Kljub vsemu odpor. Maribor v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja (II. knjiga)*. Druga, dopolnjena izdaja. Obzorja, Maribor 1981.
- PALLANTE, Pierluigi, *Il P.C.I. e la questione nazionale Friuli-Venezia Giulia 1941–1945*. Videm 1980.
- Partizanski dnevnik 1944–1945*. Kserografirana izdaja, Nova Gorica-Koper-Ljubljana 1975.
- PAVLIN, Mile, *Nekaj razmišljanj ob prispevku Janeza Stergarja. Koroški vestnik, 1992, št. 1–2*.
- PERŠIČ, Janez, *Domobranska prisega dne 20. aprila 1944. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1973, št. 1–2*.
- Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani (1919–1969)*. Ljubljana 1969.
- PETEK, Franc, *Iz mojih spominov. Slovenska matica in Drava, Borovlje 1979*.
- PIBERNIK, France, *Slovenski dunajski krog 1941–1945*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1991.
- PIBERNIK, France, *Temni zaliv Franceta Balantiča. Slovenska knjiga, Ljubljana 1990*.
- PINI, Giorgio, *Mussolini. Cappelli, Bologna 1942*.
- PIRC, Joško, Aleš Ušeničnik in znamenja časov. *Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja*. Založba Družina, Ljubljana 1986.
- PIRJEVEC, Jože, *Tržaški voz. ZTT, Trst 1985*.
- Pismo dr. Engelberta Besednjaka Virgilu Ščeku 31. 12. 1944. Goriški letnik, 1976, št. 3*.
- Pismo Sv. Očeta brazilskim škofom o Katoliški akciji. Zbirka Naša pot X*.
- PITAMIC (blok). *Nova revija, št. 96–99*.
- PITAMIC, Leonid, *Država. Založila Družba sv. Mohorja v Celju 1927*.
- PLAHUTA, Slavica, *Duhovniki na Primorskem in NOB. Primorska srečanja, 1990, št. 114*.
- PLAHUTA, Slavica, *Začetki OF na Goriškem. Slovenski upor. Osvobodilna fronta pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991*.
- PLETERSKI, Janko, *Ponovno o zgodovinopisju in Tigru. Svobodna misel, 25. februar 1994*.
- PLETERSKI, Janko, *Senca ajdovskega gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi. Ljubljana 1993*.
- PLETERSKI, Janko, *Slovensko zgodovinopisje o TIGR-u. Svobodna misel, 23. december 1993*.
- PLETERSKI, Janko, *Zapis o pogovoru s Francetom Koblarjem dne 28. septembra 1971. Glasnik Slovenske matice, 1990, št. 1–2*.
- POGAČNIK, Frido, *Na razpotju (Ob 20-letnici pristopa Jugoslavije k Trojnemu paktu, dne 25. marca 1941). Koledar svobodne Slovenije 1961*.

- POGAČNIK, Jože, Slovensko zamejsko in zdonsko slovstvo. Kosovelova zbirka 5. Zaliv, Trst 1972.
- Pogovor s Stankom Kociprom. Dom in svet 1992 (zbornik).
- Položaj na naših univerzah. Akademsko zveza 1940.
- Primorski slovenski biografski leksikon. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1974–1994 (20. snopičev).
- PRINČIČ, Jože, Predsedstvo SNOS-a, prezidij SNOS-a, prezidij ustavodajne skupščine LRS 1944–1947. Serija državnih in samoupravnih organov in oblastev (zvezek 3). Publikacije Arhiva SR Slovenije – inventarji. Ljubljana 1982.
- Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Slovenski knjižni zavod v Ljubljani 1946.
- PROCHASSON, Christophe, Les intellectuels, le socialisme et la guerre 1900–1938. Pariz 1993.
- Profesor Ernest Tomec. Zbornik člankov in pričevanj ob 50-letnici njegove smrti. Slovenska kulturna akcija, Buenos Aires 1991.
- PRUNK, Janko, Kulturnopolitični profil revije Sodobnost v letih 1933–1941. Sodobnost, 1990, št. 8–9.
- PRUNK, Janko, Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1–2.
- PRUNK, Janko, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Cankarjeva založba, Ljubljana 1977.
- PUNCER, Franc, Duhovnik v taborišču smrti. Slovenske večernice 141. Mohorjeva družba v Celju 1991.
- RACINE, Nicole, TREBITSCH, Michel, Intellectuels engagés d'une guerre à l'autre. Les Cahiers de l'Institut d'histoire du temps présent, marec 1994.
- RANT, Pavle, Krščanska demokracija in Slovenci. Svobodni pogledi na slovensko preteklost, sedanost in prihodnost 5. Buenos Aires 1984.
- RAVNIHAR, Božena, Sanitetna organizacija v Ljubljani v prvem letu osvobodilne borbe. Ljubljana v ilegali (II. knjiga). Država v državi. Ljubljana 1961.
- RAVNIHAR, Vladimir, Moj politični dnevnik za časa okupacije. Uvodno besedo o »polemičnih« zapiskih dr. Ravniharja zapisal Dušan Nečak. Borec, 1988, št. 1.
- RAYMONDI, Ettore, L'Università di Lubiana. Palombi, Rim 1942.
- Razgovori in članki. Primorska duhovščina za Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo. Gregorčičeva založba, Trst 1946.
- RUPEL, Dimitrij, Slovenski intelektualci. Od vojaške do civilne družbe. Mladinska knjiga, Ljubljana 1989.
- RUPEL, Dimitrij, Svobodne besede od Prešerna do Cankarja. Sociološka študija o slovenskem leposlovju kot glasniku in pobudniku nacionalne osvoboditve v drugi polovici devetnajstega stoletja. Lipa, Koper 1976.
- RUPNIK, Leon, Beseda našega prezidenta. Ljubljana 1944.

- RUS, Josip-Andrej, Pričevanja in spomini: O sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji. Založba Borec, Ljubljana 1989.
- RYBAŘ, Miloš, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945. Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije. Maribor 1978.
- SAJE, Franček, Belogardizem (druga, dopolnjena izdaja). Slovenski knjižni zavod v Ljubljani 1952.
- SALVINI, Luigi, Liriche slovene moderne. Ljubljana-Neapelj 1938.
- SALVINI, Luigi, Sempreverde e Rosmarino. Rim 1951.
- SANTIN, Antonio, Trieste 1943–1945. Videm 1963.
- SARDOČ, Dorče, Tigrova sled. Pričevanja o uporih primorskih ljudi pod fašizmom. ZTT-Lipa, Trst-Koper 1983.
- SCHNEIDER-BOSGARD, Hanns, Bandenkampf in der Operationszone Adriatisches Küstenland, 1944.
- SEMI, Francesco, Bojna komedija ali »Osvojitev Ljubljane« (7 nadaljevanj). Tovariš, 1966, št. 13 do št. 20.
- SEMIČ, Stane-Daki, Najboljši so padli (I. knjiga). Ljubljana 1971.
- SILVA, Pietro, Zgodovina najnovejše dobe za srednje in sorodne šole. Ljubljana 1942.
- SIMŠIČ, Tomaž, Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje. Ljubljana 1992.
- Simpozij o Narteju Velikonji. Primorska srečanja, 1992, št. 134–135.
- SIRC, Ljubo, Med Hitlerjem in Titom. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1992.
- SIRINELLI, Jean-François (ur.), Générations intellectuels. Les Cahiers de l'Institut d'histoire du temps présent, 1987, št. 6.
- SIRINELLI, Jean-François, Génération intellectuelle. Khagneux et Normaliens dans l'entre-deux-guerres. Fayard, Pariz 1988.
- Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi. Izdala Zveza društev pravnikov Slovenije, Ljubljana 1985.
- Slovenski zbornik 1942. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1945.
- Slovensko begunsko šolstvo. Koledar svobodne Slovenije 1952.
- SLUGA, Hans, Heidegger's Crisis. Philosophy and Politics in Nazi Germany. Harvard University Press 1993.
- SMEJ, Jože, Priključitev delov somboteljske, krške in sekovske škofije mariborski škofiji leta 1964. Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije. Maribor 1978.
- SMOLEJ, Viktor, Slovstvo v letih vojne 1941–1945. Zgodovina slovenskega slovstva (VII. knjiga). Slovenska matica, Ljubljana 1971.
- SMOLIK, Marijan, Ljubljanska Teološka fakulteta za Slovence v begunstvu (1945–1959). Zbornik ob sedemdesetletnici teološke fakultete v Ljubljani 1919–1989. Bogoslovni vestnik, 1990, št. 1–2.
- SPERANS, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Naša založba, Ljubljana 1939.
- Spominski zbornik Slovenije (Ob dvajseti obletnici kraljevine Jugoslavije). Ljubljana 1939.

- STARE, Miloš, Narodni odbor za Slovenijo. Namen naše narodne politike (Svobodni pogledi na preteklost, sedanjost in prihodnost 3). Buenos Aires 1980.
- STEINER, Giuseppe, Fašistična kultura. Kratek pregled o fašističnem delu in doktrini. Posebno izdanje pod pokroviteljstvom ministrstva za narodno prosveto (posebni urad za šole anketiranih dežel). G. B. Paravia & C., Torino 1942.
- STERGAR, Janez, »Sredina« koroških Slovencev v času NOB. Zgodovinski časopis, 1989, št. 3.
- STIPETIČ, Zorica, Komunistički pokret i inteligencija. Zagreb 1979.
- STRANJ, Pavel, Slovenski karakter v ogledalu fašistične ideologije. Borec, 1983, št. 10.
- STRLE, Anton, Junger Held der neuen Zeit. Der Blutzeuge Christi Alois Grozde aus Slowenien (1923–1943). Ein Opfer der gottlosen Kommunismus.
- STRLE, Anton, Lojze Grozde. Mladec Kristusa Kralja. Zbirka Vzori I. Prva izdaja v Ljubljani 1944, druga v Buenos Airesu 1955. Tretji, nekoliko dopolnjen ponatis s spremenjenim naslovom (Slovenski mučenec Lojze Grozde) je izšel leta 1991 pri Katehetskem centru – Knjižnice v zbirki Mladinska knjižnica; 7.
- STÜCKLER, Valentin, Duhovnik med okupacijo in revolucijo. Spomini nemškega župnika v Mežiški dolini iz vojnih in prvih povojnih let. Družba Sv. Mohorja v Celovcu 1987.
- STUHLPFARRER, Karl, Die Operationszonen »Alpen Vorlands« und »Adriatisches Küstenland« 1943–1945. Dunaj 1969.
- ŠEPIČ, Dragovan, Vlada Ivana Šubašića. Globus, Zagreb 1983.
- ŠIFTAR, Vanek, S poštenostjo do resnice. Borec, 1991, št 1–3.
- ŠKERBEC, Matija, Spomini in reminiscence na katoliška gibanja med Slovenci zadnjih 35 let. Izdano okoli leta 1948 v ciklostirani obliki.
- ŠKERL, France, Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941. Zgodovinski časopis 1952/1953.
- ŠKERL, France, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega delovanja. Zgodovinski časopis, 1951, št. 1–4, str. 7–86.
- ŠKERL, France, Problem koalicije v OF. Naša sodobnost, 1953, str. 955–960 in str. 1030–1035.
- ŠKERL, France, Znanstveni inštitut. Zgodovinski časopis 1965–1966.
- ŠMICBERGER, Djuro, Partizanska sedma sila. Tisk in novinarstvo v NOB. Knjižnica OF; 9. Partizanska knjiga, Ljubljana 1988.
- ŠNUDERL, Makso, Štajerski begunci v Ljubljani – ena od 18 skupin Vrhovnega plenuma OF od 1941 do 1943 (Po zapiskih iz Dnevnika 1941–1945). Časopis za zgodovino in narodopisje 1982, št. 18.
- ŠNUDERL, Makso, Štajerski begunci v Ljubljani in osvobodilna fronta. Dialogi 1975, št. 4.
- ŠNUDERL, Makso, Dnevnik 1941–1945 (I. del). V okupirani Ljubljani. Documenta et studia historiae recentoris; 9. Obzorja, Maribor 1993.
- ŠNUDERL, Makso, Fašistično domobransko nasilje nad Slovenci, 1944.
- ŠNUDERL, Makso, Slovenski odvetniki v NOB. Pravniki 1968, št. 9–10.

- ŠTRADJOT, Alojz, Molk o TIGR-u – drugič. Svobodna misel, 25. februar 1994.
- TAVČAR, Zora, GLUŠIČ, Helga, JEVNIKAR, Martin, Pod južnim križem. Antologija emigrantske proze 1945–1991. Mohorjeva družba v Celju 1992.
- TAVANO, Luigi, L'arcivescovo C. Margotti e la chiesa goriziana di fronte alla guerra ed ai movimenti di liberazione (1940–1945). I cattolici isontini nel XX secolo (III). Il goriziano fra guerra, resistenza e ripresa democratica (1940–1947). Gorica 1987.
- TOMIZZA, Fulvio, Mladoporočenca iz ulice Rossetti. Tragedija neke manjšine. ZTT, Trst 1977.
- TONIOLO, Antonio R., GIUSTI, Ugo, MORANDINI, Giuseppe, La provincia di Lubiana. Zanichelli, Bologna 1942.
- TRŠAN, Lojz, Izvajanje dolomitske izjave v Ljubljani. Prispjevki za novejšo zgodovino, 1991, št. 1–2.
- TRŠAN, Lojz, Organizacija Osvobodilne fronte v Ljubljani v času italijanske okupacije 1941–1943. Magistrsko delo na Filozofski fakulteti v Ljubljani 1990.
- TRATNIK, Matija, Medvladje na Primorskem (od 1. maja 1945 do 15. septembra 1947). Koledar svobodne Slovenije 1952.
- TRATNIK, Matija, Temna zarja na Primorskem. Koledar svobodne Slovenije 1951.
- TREBITSCH, Michel, Intellectuels au micro. Les Cahiers de l'Institut d'histoire du temps présent, november 1992.
- TREBITSCH, Michel, Sociabilités intellectuels. Lieux, milieux, reseaux. Les Cahiers de l'Institut d'histoire du temps présent, marec 1992.
- UDE, Lojze, Koroško vprašanje. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1976.
- UDE, Lojze, Partizanski znanstveni inštitut. Prispjevki Borisa Kidriča k slovenski kulturi. Šesti sklic Plenuma kulturnih delavcev Osvobodilne fronte 1979.
- UDE, Lojze, Verska komisija. Slovenski zbornik 1945. Ljubljana 1945.
- UDE, Lojze, Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941–1944. Uredil Boris Mlakar. Slovenska matica, Ljubljana 1994.
- Umberto Urbani (1888–1913–1938). 25 anni di lavoro per l'avvicinamento Italo-jugoslavo. Moderna, Trst 1938.
- URBANČIČ, Ljenko, Srečanja, portreti, dejanja. Založba M&M, Ljubljana 1991.
- URBANI, Umberto, La Jugoslavia e i suoi banati. Trst 1935.
- URBANI, Umberto, Piccolo mondo Sloveno. Milano 1942.
- URBANI, Umberto, Scrittori Jugoslavi. Trst 1927 (I. del) in Zadar 1936 (II. del).
- URBANI, Umberto, Storia della letteratura serbo-croata e slovena. Torino 1938.
- VALDEVIT, Giampaolo, Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850–1919). Videm 1979.

- VALDEVIT, Giampaolo, *La questione di Trieste 1941–1954. Politica internazionale e contesto locale*. Milano 1987.
- VALDEVIT, Giampaolo, *Med Balkanom in Sredozemljem, konteksti britanske in ameriške politike glede tržaškega problema (1944–1948)*. Zbornik Trst 1941–1947. Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe. Lipa-ZTT, Koper 1988.
- VALENČIČ, Vlado, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*. Ljubljana 1989.
- VAUHNİK, Vladimir, *Nevidna fronta, ČGP Delo*, Ljubljana 1972.
- VAUHNİK, Vladimir, *Nevidna fronta. Svobodna Slovenija, Buenos Aires* 1965.
- VELIKONJA, Narte, *Pismo prijatelju. Koledar svobodne Slovenije* 1956.
- VIDIČ, Jože, *Angleški obveščevalci: vohuni ali junaki*. Mladinska knjiga, Ljubljana 1989.
- VIDMAR, Milan, *Spomini (II. del)*. Obzorja, Maribor 1964.
- VIVANTE Angelo, *Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani*. Trst 1945 (ponatis).
- VODEB, Rafko, *Župančičeva pisma Salviniju*. Meddobje 1959, št. 1–2.
- VODEB, Rafko, *Luigi Salvini (11. 2.–5. 6. 1957)*. Meddobje, 1958, št. 1–2.
- VODOPIVEC, Peter, *Poskus opredelitve razvoja slovenskega zgodovinskega z vidika odnosa zgodovina–ideologija (Teze za razpravo)*. Problemi, 1984, št. 12.
- VODOPIVEC, Peter, *Prostozidarska loža Valentin Vodnik v Ljubljani (1940)*. Kronika, 1992, št. 1.
- VODOPIVEC, Peter, *Slovenci v tridesetih letih. Obdobje socialnega realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Obdobja 7, Ljubljana 1987.
- VODOPIVEC, Peter, *Zgodovine še ni konec, le spomin je kratek*. Nova revija, št. 134–135.
- VODUŠEK-STARIČ, Jera, *Mesto želja (Skica političnega ozadja)*. Svobodna misel, 10. 9. 1993.
- VODUŠEK-STARIČ, Jera, *Prevzem oblasti 1944–1946*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1992.
- VODUŠEK-STARIČ, Jera, *»Dosje« Mačkovšek*. Viri 1994. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994.
- VOLPE, Gioacchino, *Zgodovina fašistovskega gibanja*. Ljubljana 1942.
- VOLPE, Gioacchino, *Zgodovina Italije in Italijanov*. Ljubljana 1943.
- VULIKIČ, Velimir, *Zobozdravstvena služba v NOB na Slovenskem*. Knjižnica NOV in POS 47, Ljubljana 1985.
- Zapiski. *Življenje in delo Andreja Budala. Razgledi*, 1949. Trst 1949.
- Zbornik zimske pomoči 1944. Ljubljana 1944.
- ZELKO, Ivan, *Zgodovinski pregled cerkvene uprave v Prekmurju*. Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije. Maribor 1978.
- Zgodovinski atlas za srednje in njim sorodne šole*. Slovensko izdajo priredili M. Avsenak, J. Kosmatin in M. Miklavčič. Novara 1941.
- Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini*. I., Internacije. Ljubljana 1946.

- ZVER, Milan, Odnos socialistov do enotne fronte proletariata in ljudske fronte v tridesetih letih na Slovenskem. Borec, 1989, št. 7–8.
- ZWITTER, Fran, Dragotin Lončar. Zgodovinski časopis 1954.
- ZWITTER, Fran, Partizanski znanstveni inštitut. Kultura in znanost v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji (Ponatis prispevkov slovenskih avtorjev na simpoziju v Strugi 1981).
- ŽAJDELA, Ivo, Komunistični zločini na Slovenskem (I. knjiga). Ljubljana 1991.
- ŽAKELJ, Filip (ur.), Revolucija okrog Limbarske gore (Dokument XIV.). Buenos Aires 1979.
- ŽAKELJ, Filip, Dr. Lambert Ehrlich. V spomin 20-letnice mučeniške smrti slovenskega duhovnika. Koledar svobodne Slovenije 1962.
- ŽEBOT, Ciril, Neminljiva Slovenija (Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije). Magellan, Ljubljana 1990.
- ŽEKAR, Martin, Pričevanje (I. del). Zbornik svobodne Slovenije 1962.
- ŽEVART, Milan, Kolaboracija – posebnosti na Štajerskem. Teorija in praksa, 1986, št. 9–10.
- ŽEVART, Milan, Največji razmah narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem. Zbornik Osvoboditev Slovenije 1945 (referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975). Založba Borec, Ljubljana 1977.
- ŽEVART, Milan, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini. Knjižnica OF; 5. Ljubljana 1977.
- ŽEVART, Milan, Osvobodilna fronta in narodnoosvobodilni boj na slovenskem Štajerskem, v Mežiški dolini, na območju Dravograda in v Prekmurju 1941. Slovenski upor. Osvobodilna fronta pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991.
- ŽIŽEK, Aleksander, Kratak oris strukture in delovanja Štajerske domovinske zveze na Celjskem v letih 1941 do 1945. Celjski zbornik 1993.
- Župnik Vinko Lovšin. Koledar svobodne Slovenije 1954.

Imensko kazalo

A

Ačko, Francišek 188
Adamič, Louis 41, 291
Adamič, Bojan 303
Ahčin, France 359
Ahčin, Ivan 31, 52, 91, 280, 359
Ahčin, Marjan 107, 304
Aicholzer, Franc 423
Albrecht, Ivan 301
Albreht, Fran 42, 67, 145
Albreht, Vera 67
Alexander, Harold 263
Aljančič, Jože 188
Aljančič, Stanko 188
Ambrož, Oton 358
Ambrožič, Franc 107
Andoljšek, Ivan 107
Andoljšek, Jože 326
Anič, Ante 323, 325
Antosiewicz, Edvard 326
Anžič, Anton 361
Areh, Albert 65
Arko, Ludvik 224
Arko, Venčeslav 155
Arko, Ciril 361
Arnič, Blaž 145–146
Avčin, Fran 304
Avguštin, Herman 359
Avsenek, Ivan 202, 221, 280, 359

B

Babič, Branko 391
Babnik, Nande 217
Bajd, Franc 88

Bajič, Stojan 45, 163, 167, 208, 241,
299, 334, 360
Bajlec, Franc 428
Bajuk, Marko 358, 361
Bajuk, Božidar 361
Baloh, Ivan 358
Balantič, France 107, 336, 357–358
Bano, Milan 241, 326
Bartol, Vladimir 80, 333, 359
Baraga, Lojze 359
Barker, Thomas M. 321, 410
Bartoli, Matteo 79
Baraga, Srečko 361–362, 403
Basaj, Jože 213, 235, 345, 359
Baš, Franjo 56
Bebler, Aleš 49, 153–155, 271, 288,
291, 370, 393, 411–412, 428
Bebler, Damjana 107, 153
Bedjanič, Mirko 416
Bednaržik, Rado 379–380, 405
Bejek, Janez 428
Bele, Janko 67
Beličič, Vinko 218, 345, 358, 361
Benčan, Josip 68
Benedik, Martin 107
Beranek, Josip 95, 358
Berce, Leopold 416
Berce, Milena 416
Bergoč, Jože 175
Berkopec, Tone 218
Bernik, France 344
Bernard, Filip 157
Bervar, Marjan 68
Besednjak, Engelbert 369–370, 381
Besel, Rudolf 66
Betetto, Julij 332
Beuke, Heinrich 66

Bevc, Ladislav 326, 355
Bevk, France 80, 284, 299–300, 302
do 303, 376, 382, 388–389, 394
Bezek, Albin 326
Bežek, Etbin 355
Bežek, Niko 146
Bidovec, Arnold 107, 142
Bidovec, Ivan 386
Bilimovič, Aleksander 346, 360
Biondolillo, F. 82
Bitenc, Mirko 317, 322
Bitenc, Stane 326
Bitnar, Pavlin 230
Biber, Dušan 58, 62, 261–262, 290,
373, 425
Blasina, Paolo 389
Blatnik, Franc 420
Blatnik, France 218, 229, 362
Bleiweis, Miron 156
Blüml, Rudolf 423
Bohanec, Franček 297, 303
Bojc, Etbin 26
Bole, Marija 154
Bonač, Ivan 330
Borko, France 300
Borko, Božidar 20, 43, 45, 80–81, 97,
332, 334
Boršnik, Marja 107
Borštnar, J. 358
Bor, Matej
glej Pavšič, Vladimir 142, 144,
299–300, 302
Bottai, Giuseppe 86, 88
Božič, Janko 67
Božič, Mirko 326
Bračko, Stane 358
Bratko, Ivan 107
Bratuša, N. 284
Brecelj (družina) 253, 298
Brecelj, Anton 173, 191
Brecelj, Marijan 155, 175, 184, 267,
284, 295, 307, 382
Brecelj, Bogdan 154–155, 304
Brejc, Jože 37, 300, 302
Brejc, Vladimir 94
Brelj, Miloš 44
Breskvar, Silvo 326
Breščak, Štefan 400

Breuer, Alojz 66
Breznik, Anton 35
Bric, Ivan 400
Brilej, Jože 155, 175, 180, 187
Brnčič, Ivo 302
Brodnik, Jože 362
Brodar, Janez 418
Broz, Josip-Tito 147, 260–263, 269
do 270, 275, 289, 293, 295–296,
308, 320, 367, 396
Brulc, Tone 289
Brumen, Vinko 346, 358, 361, 403
Brumat, Mirko 406
Bučar, France 135
Budič, Zdenko 142
Budrovich, Attilio 79, 86
Budač, Andrej 77
Bulovec-Mrak, Karla 191

C

Cajnkari, Stanko 282, 284, 303
Calvi, Bartolomeo 86
Camozzo, Ugo 387
Camplin, Ivan 115, 428
Camuri, Alessandro 75
Cankar, Ivan 140, 143
Cankar, Izidor 33, 61–62, 106, 110,
113–116, 133–134, 150, 160, 169,
176, 179, 190, 204, 218, 221, 239,
271, 288–289, 353, 366, 413, 427
do 428
Carstanjen, Helmut 55, 57
Casar, Franc 218, 220, 223
Caute, David 11
Cerar, Miro jr. 321
Cergol, Izidor 316–317
Cesar, Emil 145, 297, 303
Cevc, Emilijan 336
Chabod, G. 79
Chebel, d'Appollonia Ariane 12
Churchill, Winston 219, 261–263
Ciano, Galeazzo 73
Cimerman, Stane 224
Cimperšek, Fran 361
Cizelj, Anton 68
Clissold, Joseph 62

Coceani, Bruno 401–402
Collotti, Enzo 245
Cossuta, Giuseppe 77
Cotič, Radko 374
Cukale, Jože 358
Cunder, Milan 343
Cundrič, Franc 416
Cvar, Franc 177
Cvelbar, Jože 419
Cvetko, Dragotin 302, 304
Cvetko, Ciril 303

Č

Čampa, Lojze 307
Čavoški, Kosta 286
Čeč, Karel 330
Čepe, Marica 153
Čepič, Zdenko 70
Čepon, Ludvik 360
Čerin, Karel 230
Čermelj, Lavo 105, 304, 388, 390 do
391, 393–395
Černe, Anica 400
Černe, Darinka 400
Černež, Darko 155, 173, 175, 304,
307
Černetič, Avgust 312
Černetič, Ivan 284
Černigoj, Mica 153
Černič, Mirko 68
Česnik, Ivo 346, 357
Česnik, Stane 157, 302
Čok, Ivan Marija 369
Čokan, Tone 180
Čopič, Venčeslav 106, 146
Čremošnik, Vinko 68
Čufar, Tone 107, 146
Čuješ, Rudolf 34, 218
Čurman, Ludvik 113

D

Damiani, Enrico 79
D'Annunzio, Gabriele 151
Debeljak, Josip 180

Debeljak, Tine 26, 30, 37–39, 96,
105–106, 180, 190, 196, 199, 226,
314–315, 318, 321, 332, 334, 336
do 337, 340, 346, 357–359, 403
Debenjak, Riko 333
Debevec, Ciril 332, 334
De Felice, Renzo 12
De Feo, Luciano 76
De Gleria, Jože 107
Degrassia, Nereo 86
Dekleva, Jože 175
Del Cott, Rudolf 155
Demšar, Josip 346
Derganc, Franci 155
Derganc, Kristijan 155
Derganc, Martin 155
Derganc, Mirko 155
Deražio, Aleksander 416
Destovnik, Karel 300
Devoto, Giacomo 79
Dewitz, Karl 260
Di Marzio, Cornelio 88
Dimitrov, Georgij 367
Dimnik, Maks 218
Dimnik, Stanko 326
Dobida, Karel 80
Dokler, Marijan 26
Dolenc, Ervin 21, 292
Dolenc, Milan 297
Dolenec, Ivan 106
Dolgan, Milena 93
Dolinar, Anton 362
Dolinar, France 25, 141, 358, 401,
406
Dolšina, Ivan 235
Dolšina, Janez 419
Dornik, Ivo 67
Drenovec, Lojze 157
Drnovšek, Branislav 358
Druškovič, Andrej 156
Držaj, Edo 95
Držaj, Peter 154
Duh, Martin 345
Duhovnik, Alojzij 281
Duhovnik, Jože 343
Dular, Lojze 304
Dular, Milan 329

D

Dilas, Milovan 261

E

Ehrlich, Lambert 32–35, 177–178,
213, 217–218, 221, 224, 314

Eler, Fran 360

Ellero, Elpidio 389

Emmer, Fanouš 178, 217

Eppich, Josef 177

Erjavec, Fran 46, 52, 359, 361

Erklavc, Rajner 281

Eržen, Viktor 47

Eypper, Ernest 107, 157

F

Fabijan, Janez 164, 169

Fajdiga, Pavel 358

Fajfar, Tone 122, 146, 169, 172, 192–
193, 291, 302

Felicijan, Jože 350, 361

Ferenc, Tone 55–58, 60, 65, 69, 71,
73–74, 85–87, 89–91, 98–100, 102,
104, 109, 113–114, 203, 245, 275,
363–364, 367, 376, 386, 395, 408,
414

Ferfolja, Josip 390–395

Ferjančič, Edvard-Taras 385–386

Ferlinc, Bogdan 319–320

Ferro, Marc 131

Fertala, Franc 67

Fettich, Oton 325

Filipič, France 51, 67

Finec, Milan 326

Fink, Božidar 311

Finžgar, Fran Saleški 27, 30, 38, 97,
104, 163–164, 167, 174, 182, 190,
204, 208, 232, 256, 266, 287–288,
304, 336–337

Fischer, Ferdo 144–146

Flajs, Rudolf 164

Flego, Branko 157

Flisar, Franc 224

Franchia, Aldo 86

Fras, Ivan 416

Frelih, Franc 356

Fritzl, Martin 56

Fujs, Metka 109

Furet, François 11

Furlan, Boris 105, 176, 293–294,
301, 308, 342

G

Gabrič, Aleš 70, 84, 95, 98, 103, 143,
145, 148–149, 152, 285, 291, 302,
335, 373

Gabrovšek, France 359

Gabrovšek, Jože 154

Gabrovšek, Jule 51

Gala, Aleksander 142

Gale, Jože 300, 302

Gambini, P. A. 387

Gangl, Engelbert 295

Gantar, Kajetan 362

Gaspari, Maksim 328

Gasparini, Evaldo 79

Geoheli, Jožef 177, 231

Gerbec, Martin 65

Gerbec, Miroslav 142

Gerlanc, Bogomir 304

Geršak, Mihael 65

Geržinič, Alojzij 361–362, 402

Giuliano, Balbino 79

Giusti, Ugo 83

Glavač, Franc 217, 239, 326

Glazer, Janko 67

Globovnik, Jože 175

Glonar, Jože 360

Glušič, Andrej 325

Glušič, Helga 357

Gnidovec, Karel 230

Godeša, Bojan 50, 93, 97, 124, 126,
129, 144, 164, 182, 192, 205, 261,
275–276, 296, 368

Godina, Ferdo 111–112, 302, 426 do
428

Godina, Joško 399

Gogala, Stanko 36, 38

Golec, Josip 324–326

Golia, Modest 284

Golia, Pavel 80, 157, 174
Golia, Vladimir 339
Golouh, Rudolf 47, 67
Golob 416
Gombač, Boris M. 388
Gomilšek, Franc 65
Goričan, Henrik 65, 326, 421
Goričar, Jože 175
Gorjup, Rudolf 95
Gornik, Ivan
 glej Petejan, Josip 96
Gornik, Milko 156
Gorše, France 94, 359, 362
Gosar, Andrej 27–28, 38, 67, 122,
 162–164, 167, 169, 198–199, 204,
 208, 241, 265–266, 268, 299, 319,
 325
Gostiša, Jože 68
Govekar, M. 330
Grad, Boris 326
Gradišnik, Janez 37, 122
Gradnik, Alojz 93, 95, 97
Grafenauer, Bogo 33, 37–38, 107
Grafenauer, Franc 88
Grafenauer, Ivan 291
Grahor, Ivan 302
Graham, Robert 229
Grapar, Stane 359
Grazioli, Emilio 83, 89–91, 95, 99 do
 101
Grdina, Igor 25
Grebenc, Alojzij 195
Gregorc, Albin 68
Gregorčič, Simon 143
Gregorič, Danica 107
Grivec, France 346
Grobler, Franc 65
Grohar-Rorato, Valerija 86
Grol, Milan 293–294
Grom, M. 330
Gros, Davorin 175
Grosman, Božena 68, 297, 305
Grösz, Jozsef 114–115
Grozde, Lojze 196, 216
Gruden, Igo 80, 107, 145, 156, 307,
 322, 344, 359
Gruden, Josip 304
Gruden, Ludvik 156

Grudinski, Teodor 360
Grum, Ivan 361
Grum, Janez 207, 326
Gspan, Alfonz 43
Gustinčič, Dragotin 128
Guštin, Damijan 142

H

Habjan, Vlado 425
Hacin, Lovro 230
Hafner, Anton 355
Hafner, Jože 358
Hafner, Stanko 361
Hainz, Jože 107
Halas, Danijel 428
Hameršek, Vinko 326
Hamilton, Alasteir 13
Hanželič, Rudolf 358
Hartman, Folti 423
Hauschel, Konstantin 66
Hegenkötter, August 64
Heler, Janez 153
Herfort, Josip 359
Himmler, Heinrich 58–60
Hitler, Adolf 293, 308, 415
Hočevar, Anton 177
Hočevar, Mirko 175
Horn, Peter 361
Hörnböck, Janez 65
Horvat, Avgust 356
Horvat, Bela 110, 116–117
Hrastelj, Franc 65
Hren, Anton 195
Hribar, Ivan 145, 287
Hribar, Jože 156
Hribar, Zlata 107
Hribovšek, Ivan 358
Hrovat, Ivan 356
Hutař, Vera 156
Huth, Srečko 195

I

Iglič, Maks 359
Ilc, Andrej 284
Ilešič, Svetozar 201, 342

Ilovar, Bert 326
Ingolič, Anton 67, 302
Inzko, Valentin 423
Ipavec, Benjamin 416
Iršič, Rado 416
Isnenghi, Mario 12
Ivanc, Jože 355
Iveković, Mladen 13

J

Jagodic, Jože 90–91, 230
Jakac, Božidar 144, 173, 299–300, 302
Jakič, Vladimir 94
Jaklič, France 361
Jaklič, Jože 107
Jakopič, Tone 175
Jamnik, Jože 361
Jan, Ivan 417, 419
Jan, Jakob 326
Jan, Maks 347
Jan, Slavko 157
Jan, Vladimir 416
Janež, Ivan 359
Janež, Stanko 297, 303
Janežič, Stanko 33, 358
Jankovič, Janko 314
Janžekovič, Janez 38, 164, 167, 334
Jarc, Miran 301
Jauh, Frančiška 361
Javornik, Mirko 26, 42, 226, 340, 354, 358
Javoršek, Jože
 glej Brejc, Jože 183
Jeglič, Anton 27, 313
Jeglič, Milko 358, 361
Jelenc, Celestin 198, 202, 355, 359
Jelinčič, Zorko 394
Jelinek, Yeshayahu A. 330
Jelačin, Risto 208
Jeločnik, Nikolaj 317, 358
Jencič, Salvislav 360
Jenko, Ivan 236
Jenko, Mihael 361
Jenšterle, Marko 38, 52, 226
Jeran, Luka 352

Jeras, Josip 173, 266
Jereb, Jernej 223
Jeri, Janko 74
Jerič, Ivan 114, 428
Jerič, Mihael 115, 428
Jerina-Lah, Pavla 68, 154, 297, 305
Jerman, Ivan 157–158, 174, 302
Jerman, Janez 300
Jerman, Jože 299
Jermol, Vladislav 107
Jernejčič, Robert 355
Jevnikar, Ivo 323, 357–358
Jevnikar, Martin 361
Jontes, J. 330
Judt, Tony 12
Juhant, Janez 229, 232, 234, 356
Jurca, Branka 67
Jurančič, Jože 299–300
Jurčec, Ruda 26, 31, 42, 96, 225–226, 234, 332, 340, 354, 358
Juvan, Vladimir 359
Juvančič, Ivo 99, 364, 369–370, 372, 377, 379, 383, 386–388
Južnič, Marjan 142, 154

K

Kacin-Wohinz, Milica 77, 272, 364, 369, 372–373, 375, 383
Kacin, Anton 361, 401, 403
Kač, Franc 65
Kačar, Ivan 359
Kadunc, Franc 223
Kamušič, Josip 156, 164
Kanduč, Franc 177
Kanoni, Janez 107, 155
Kardelj, Edvard 41, 49, 127, 129, 131, 137–138, 140–141, 147, 159, 162, 165–168, 171–172, 174, 179 do 180, 188–189, 210, 238, 247 do 248, 255, 258–260, 263, 268–269, 273–276, 278–281, 284–285, 290, 296, 299, 301, 304, 367–369, 372, 376, 390, 393, 395–396, 412, 414, 422
Kardelj, Pepca 300
Karlin, Alma 72

- Karlin, Andrej 114, 228
 Kastelic, Vinko 177, 179–180
 Kavčič, Ciril 68
 Kebe, Janez 179
 Kek, Franc 195, 230
 Kelemina, Jakob 334, 361
 Kerč, Boris 356, 419
 Kerenčič, Jože 416
 Kermauner, Taras 357
 Kermavner, Dušan 44, 51, 67, 369
 Kermavner, Ivo 326
 Kern, Franc 281
 Kessler, Jože 358
 Kidrič, Boris 49, 124–125, 132, 136
 do 137, 139–141, 147–148, 151,
 162, 166–168, 171, 183, 185, 222,
 232, 237–238, 247–249, 257–259,
 261, 264, 270, 272–274, 276, 280
 do 282, 284–285, 288, 290–291,
 295, 299, 304, 337, 393, 395, 397,
 401, 412
 Kidrič, France 105, 107, 145, 150,
 242, 290, 342, 427
 Kidrič, Zdenka 49, 104, 128, 165,
 178, 180–181, 184, 191, 208, 300
 Kikelj, Jaroslav 46, 178, 185, 215
 Kimovec, Franc 391, 395
 Klakočar, Ludvik 358
 Klančnik, Oskar 302
 Klavž, Jože 218
 Klekl, Jožef 114, 117
 Klemenčič, Alfonz 230
 Klemenčič, Dore 300
 Klemenčič, Ivo 359
 Klemenčič, Ivan 304
 Klinec, Rudolf 383
 Klobčič, Janez 224
 Kloboves, Anton 356
 Klobovs, Ignac 419
 Klopčič, France 369
 Klopčič, Mile 300–302
 Knez, Tomo 330
 Kobal, Nada 87
 Kobal, Vilma 362
 Kobilica, Rudolf 107
 Koblar, France 26, 37–38, 80, 95,
 152, 163–164, 167, 202–203, 209,
 212, 232, 267, 287–288, 335–336
 Koch, Danilo 359
 Koch, Ottaviano 76
 Kociper, Darinka 362
 Kociper, Stanko (krščanski socia-
 list) 107, 144
 Kociper, Stanko (stražar) 316, 333
 do 334, 344, 358
 Kocjan, Elko 303
 Kocmur, Sebastijan 30, 214–215,
 421
 Kocbek, Edvard 26, 37–39, 122–123,
 125, 146, 166–168, 172, 184–189,
 191–194, 255, 267, 271, 278–280,
 282–283, 285–286, 289, 291, 296,
 299, 301–303, 381–382, 385–386,
 411
 Kodela, Jože 415
 Kodrič, Janez 65
 Kodrič, Stanislav 107
 Kofalt, Jožef 177
 Kokalj-Kočevar, Monika 418
 Kokalj, Anton 387, 401–403
 Kokalj, N. 359
 Kokole, Jože 20
 Kokolj, Miroslav 110, 117
 Kolarič, Jakob 28–29, 34, 90, 92, 174,
 311
 Kolar-Kačar, Marija 359
 Kolar, Ivan 105
 Kolar, Stane 107
 Kolenc, Franc 116
 Kolšek 416
 Komac, Vladimir 406
 Komar, Milan 32, 34–36, 358, 404
 Komljanec, Janko 177, 179
 Koporec, Srečko 333
 Koprivec, Ignac 146, 300
 Korbič, Beno 67, 326
 Korenčan, Andrej 416
 Korošec, Anton 57, 63, 229, 234, 313
 Korošec, Drago 302
 Korošec, Ivan 325
 Korošec, Viktor 334
 Kos 221, 223
 Kosec, Filip 157
 Kositer, Kosta
 glej Kociper, Stanko (krščanski
 socialist)

- Kosmač, Ciril 301, 303
 Kosmač, France 107
 Kos, Albert 51
 Kos, Alfred 107
 Kos, Milko 202, 208–209, 312, 332,
 334–336, 339, 354
 Kos, Stane
 glej Jeločnik, Nikolaj 32, 242, 281,
 409
 Kos, Vladimir 358
 Köstl, Janko 163, 326
 Košak, Vinko 107, 301
 Košiček, Jože 358
 Košir, duhovnik 189
 Košir, Mirko 68
 Košir, Niko 176
 Košorok, Jože 107
 Koštunica, Vojislav 286
 Kotar, Herman 106
 Kovacs, Aleksander 115
 Kovač, Mila 416
 Kovač, Štefan 426, 428
 Kovačič-Peršin, Peter 186
 Kovačič, Jože 358, 416
 Kozak, Ferdo 42, 107, 146, 242, 301
 Kozak, Juš 43, 70, 81, 105–107, 146,
 242, 301
 Kozak, Vlado 262
 Kozina, Elizabeta 106
 Kozina, Fran 362
 Kozina, Marijan 302
 Kozina, Vladimir 312
 Koželj, Venčeslav 343
 Kraigher, Alojz 67
 Kraigher, Dušan 155, 411, 414
 Kraigher, Vito 154–155, 175, 302,
 307
 Kraigher, Boris 158, 160, 171, 259,
 271, 404
 Krajačić, Ivan 165
 Krakar, Lojze 67
 Kral, Alojz 343
 Kralj, France 93–94
 Kralj, Janko 365–366, 399, 401, 406
 Kralj, Vladimir 68, 102
 Kraljič, Janez 358
 Kraljič, Stane
 glej Krašovec, Stanislav 82
 Kraljič, Štefan 236
 Kramarič, Franc 177, 179, 231
 Kramberger 414
 Kramer, Albert 318
 Kramer-Puc, Mira 330
 Kramolc, Božo 358
 Kranjc, Cene 302, 304
 Kranjc, Jože 303
 Kranjc, Marko 317
 Kranjc-Rihar, Bernarda 359
 Kranjec, Marko 202, 223
 Kranjec, Miško 301, 426–427
 Krapeš 208
 Krašovec, Stanislav 82
 Krašovec, Stane 304
 Krečič, Ivan 106
 Kreft, Bratko 157, 344
 Kreft, Ivan 126
 Krek, Janez Evangelist 209, 230,
 311, 313, 356
 Krek, Miha 280, 359, 418
 Krek, Slavko 344, 418–419
 Kremenšek, Slavko 33, 38, 51
 Kremžar, France 358
 Krener, Franc 347
 Kristan, Srečko 326
 Kristančič, Marijan 302
 Krivec, Jože 333, 358
 Krivic, Vladimir 155, 165, 167, 172,
 175, 178, 181, 304
 Križ, Ladislav 326
 Križaj, Peter 235
 Križman, Andrej 317, 358, 418
 Križnar, Ivan 418
 Krmelj, Maks 411
 Krošelj, Joško 223, 358
 Kržišnik, Anton 146
 Kržišnik, Janez 38
 Kučan, Milan 373
 Kuhar, Alojzij 359
 Kuhar, Andrej 339
 Kuhar, Robert Anton 67
 Kuhar, Štefan 326
 Kukanja, Angelo 390–391
 Kukovec, Robert 154
 Kulovec, Fran 229, 234
 Kumbatovič, Filip 145–146, 299 do
 300, 302

Kumer, Ivan 106
Kunc, Boris 154
Kunc, Pavel 107
Kunčič, Mirko 358
Kunst, Jurij 107
Kunstelj, Franc 235, 356, 358
Kunstelj, Ignacij 402, 406
Kupljenik, Franc 236
Kušej, Gorazd 45
Kušer, Slavo 355
Kutej, Anton 67, 423
Kvas, Jože 36
Kveder, Dušan 257
Kveder, Pavel 361

L

La Farge, John 62
Lah, Marjan 95
Lajevec, Stanko 68
Lampret, Jože 282, 284, 304
Lapajne, Svetko 304
Lasič, Dušan 304
Laski, Stanislav 115
Lavrič, Božidar 107, 155, 242
Lavrič, Dušanka 107
Lavrič, Ivo 358–359
Lavrič, Janko 175
Lavrič, Jože 202
Lavrih, Ivan 236
Lavrin, Anton 303
Lazarevič, Žarko 23
Leben, Stanko 42, 342
Leber, Miroslav 106
Ledinek, Maksimiljan 65
Legiša, Lino 37, 68, 107
Le Goff, Jacques 11
Leiler, Hubert 177
Lemež, Milan 175
Lemut, Vladimir 106
Lenarčič, Simon 106
Lenart, Ivan 68
Lenček, Ignacij 235, 312, 358, 360
Lenček, Rado 358
Lenz, Janez (Johann) 67
Lepoša, Štefan 113

Leskošek, Franc 129, 162, 188–189,
257–258, 393
Leskovar 414
Leskovar, Ludvik 206, 218
Leskovec, Stane 326
Levstik, Fran 140
Levstik, Jože 153
Levstik, Vida 303
Levstik, Vladimir 145, 333
Lilija, Melhior 281
Lipovec, Vinko 325–326
Ljotić, Dimitrije 45
Ločnik, Primož
 glej Ušeničnik Aleš
Ločniškar, Adolf 68
Ločniškar, Lado 164
Logar, Cene 302, 304
Logar, Janez 37, 106
Logar, Jože 223
Logar, Tine 107
Lončar, Dragotin 42, 46, 202, 209,
343
Longo, Luigi 367
Longumar, Baebler 339
Lovrenčič, Jože 346, 357, 403
Lovšin, Vinko 177
Ložar, Janez 218
Ložar, Rajko 36–37, 41, 335, 358
Lubej, France 44, 262
Lubej, Lojze 44
Ludvik, Dušan 107, 337
Lukman, Franc Ksaver 20, 332, 334
Lunaček, Pavel 142, 154, 304
Lušicky, Karlo 360

M

Macis, Enrico 90
Maček, Ivan 180, 210, 249, 259
Mačkovšek, Janko 105, 198, 201 do
202, 241, 294, 324–325
Magajna, Bogomir 107, 300
Maganja, Nadja 386
Mahnič, Anton 211, 228, 290, 292,
352
Majaron, Ferdinand 105, 301
Majcen, Franček 168–169, 428

- Majcen, Josip 361
 Majnik, Anton 370
 Maklecov, Aleksander 346
 Mal, Josip 322, 332, 335
 Malahovsky, Marica 317
 Malalan, Franc 386
 Malenšek, Alojzij 215
 Mali, Gregor 151, 177
 Malovrh, France 195
 Mantuani 358
 Mantuani, Ludmila 358, 360
 Margotti, Carlo 385–390
 Marinčič, Ivo 326
 Marinko, Jože 326
 Marinko, Miha 129, 386, 389, 394
 do 395, 398
 Marinšek, Leopold 359
 Marn, Jože 214, 344–345
 Marn, Karel 360
 Marn, Rudolf 330
 Marolt, France 335
 Marolt, Marijan 358
 Marovič, Gino 304
 Martelanc, Ivan 391, 401–402
 Martinc, Janez
 glej Debeljak, Tine 96, 271
 Martinjak, Šime 423
 Marušič, Branko 372, 403, 407
 Marušič, Drago 155, 173, 175, 298
 Maserati, Ennio 397
 Massola, Umberto 367
 Maul, Otto 57
 Mauser, Karel 358
 Mauser, Vilko 216
 Mavec, Jakob 231, 236, 356
 Maver, Giovanni 79, 82
 Mavrič, Irena 416
 Medič, Hinko 361
 Medič, Stane 154
 Mehle, Vinko 326
 Mejak, Ervin 175
 Melaher, Jože 325, 409
 Melik, Anton 80, 201, 334, 336, 342
 Melik, Vasilij 39–40
 Menard, Vladimir 339
 Mencej, Martin 278, 439
 Meršol, Valentin 339, 358–359
 Mesesnel, Fran 146
 Messner, Janez 65
 Meško, Franc Ksaver 190
 Metlikovič, Miloš 213
 Michel, Henri 69
 Migliorini, Elio 83
 Mihailovič, Draža 121
 Mihelčič, France 202
 Mihelčič, Lojze 154
 Mihelič, France 146, 300, 302
 Mihevc, Edo 303
 Mikuž, Metod 124, 142–143, 179,
 181, 188–194, 203–204, 229–232,
 236, 257, 272, 279, 282, 284–285,
 289, 291, 304, 311–312, 325, 367,
 378, 386, 388, 391, 394, 408, 411,
 422, 424
 Mikuž, Stane 184, 191, 193
 Milavec, Karel 142
 Milenkovič, Toma 46
 Milievich, Nadia 76–77, 79
 Minaržik, Franc 416
 Miselj, Vladimir 324
 Mivšek, Viktor 107
 Mizerit, Edvard 361
 Mlakar, Boris 198–199, 205, 220,
 236, 239, 311, 314, 318–319, 321,
 348–349, 355, 365, 374, 378, 380
 do 381, 384, 388, 399–404, 406,
 420
 Modic, Heli 175, 307
 Modic, Lev 51
 Mogilnicki, Vladimir 68
 Mohorič, Ivan 202, 204, 329
 Mohorič, Jakob 164
 Mohorič, Milena 303
 Mohorič, Stanislav 29, 34, 36
 Mohorič, Zmago 359
 Mole, Vojeslav 86, 334, 360–361
 Montagna, Renzo 99, 102
 Moore, Peter N. M. 259, 321
 Morandini, Giuseppe 83
 Moravec, Dušan 145
 Morelj, Marjan 142
 Morovič, Gino 396
 Mozetič, Albin 362
 Mrak, Ivan 333
 Mravljak, Dušan 142, 154
 Mravlje, Vinko 216

Mrvič, Irena 139
Mrzel, Ludvik 301
Muhr, Oton 361
Munda, Matija 65
Murko, Vladimir 334
Muser, Erna 68
Mussolini, Benito 74, 82, 85, 90, 96,
99–100
Mušič, Rudolf 361

N

Nadrag, Alojzij 67, 423
Nagele, Matevž 423
Nagode, Črtomir 45, 121, 139, 145
do 146, 162, 164, 201, 257, 266,
308
Nahtigal, Franc 177, 179
Nahtigal, Rajko 84–85, 334, 336,
338, 359
Natlačen, Marko 97–98, 164, 178,
181–183, 197–198, 202, 208, 210,
221, 229, 234, 366, 399
Nečak, Dušan 151, 159
Nedog, Alenka 48, 145
Nenezić, Zoran D. 31
Neubauer, Robert 155
Neuberger, Mavricij 153–154
Nicoterà, Alessandro 82
Nogara, Giuseppe 387–389
Norbert, Klement 177, 188
Novačan, Anton 357
Novak, Alojzij 384
Novak, Ante 302
Novak, Bogdan C. 367
Novak, Ciril 95
Novak, Drago 415
Novak, Fran 142, 154, 304
Novak, France 218
Novak, Henrik 177
Novak, Jože 157
Novak, Karel 206–208
Novak, Ludvik 416
Novak, Vilko 117
Novak, Zdravko 358

O

Oberžan, Justin 65
Obid, Alojzij 400
Obračunč, Rudolf 142, 174, 304
Ocvirk, Anton 43, 68, 302, 342
Odar, Alojzij 25, 29, 214, 227, 334,
346, 358, 360
Ogrin, Albin 346
Okorn, Klavdij 67, 326
Olf-Nathan, Josiane 12
Omahen, Gustav 355, 359
Omahna, Jakob 177, 179
Onič, France 67
Opeka, Frančiška 361
Oražem, Ivan 154
Orehar, Anton 362
Orešnik, Franc 65
Orlando, Taddeo 83
Orozel, Anton 65
Orsenigo, C. 63–64
Ory, Pascal 11
Ostan, Izidor 400
Osterc, Slavko 145
Ostrovška, Milica 416
Oštir, Karl 322
Oven, Anton 180, 196
Ozvald, Karel 334, 346, 360

P

Pace, Marino 401, 403
Pacelli, Eugenio (Pij XII) 91
Padar, Jože 362
Pahor, Karel 302
Pahor, Karol 300
Pahor, Boris 125
Paljk, Leopold 88
Pallante, Pierluigi 367
Pavel, Avgust 116
Pavlič, Slavica 309
Pavlin, Mile 423–424
Pavlin, Marta 300
Pavlovčič, Roman 214
Pavčič, Ivan 216
Pavšič, Vladimir 146
Pečar, Stanko 175
Pečenko, Ladislav 106

Perko, Andrej 153
 Perko, Lojze 93
 Perne, Tone 223
 Perovšek, Jurij 44
 Peršič, Janez 311, 355
 Peršin, Aleš 156
 Pertl, Eman 68
 Petančič, Franc 284
 Petauer, Leopold 106
 Petejan, Josip 47, 96, 202
 Petek, Andrej 107
 Petek, Franc 424, 426
 Petelin, Jože 362
 Peterin, Stanko 304
 Peterlin, Anton 342
 Peterlin, Ernest 326, 340
 Peterlin, Jože 218
 Petre, Fran 107, 342
 Petrič, Emil 400
 Petrič, Janez 67
 Petrović, Jakov 156
 Pezdir, Franc 356
 Pibernik, France 38, 357
 Piculin, Rudolf 106
 Pihlar, Janko 416
 Pijade, Moše 273
 Pilat, Jožef 67
 Pini, Giorgio 82
 Pintar, Miha 416
 Pintarič Štefan 235
 Pipan, Tone 223
 Pirc, Ivo 339
 Pirc, Joško 27, 210
 Pirc, Stane 326
 Pirc, Stanko 142
 Pirjevec, Avgust 146
 Pirjevec, Dušan 291, 423
 Pirjevec, Jože 388
 Pirkmajer, Otmar 182, 202, 208,
 308, 319, 326
 Pirnat, Nikolaj 299–300, 302
 Pirnik, Maks 300, 302
 Pisk, Anton 400
 Piščanec, Anton 67, 386
 Piščanec, Gabrijel 386
 Piščanec, Lado 400
 Pitamic, Leonid 321, 346
 Piterle, Leo 218
 Pivec-Stelè, Melitta 92, 151
 Plahuta, Slavica 364, 389
 Plečnik, Josip 322
 Pless, Ivan 329
 Plestenjak, Jan 107, 336
 Pleterski, Janko 202, 212, 229, 287,
 373, 424
 Podgornik, Dušan 44
 Podkoritnik, France 107, 154
 Podpečan, Feliks 65
 Pogačnik, Frido 57
 Pogačnik, Jože 357
 Pogačnik, Jožef 204
 Pogrujc, Stanko 416
 Pohar, Edvard 142
 Pohar, Maks 68
 Pokorn, Jože 175, 195
 Pokorny, Franc 416
 Polak, Anzelm 65
 Polda, Anton 356
 Polič, Mirko 83
 Polič, Zoran 155, 307
 Poljanec, Vinko 423
 Pollak, Jožef 67
 Ponter, Stanko 406
 Porekar, Ciril 68
 Porenta, Dušan 44
 Porenta, Ivan 44
 Poštovan, Matej 218, 358
 Potokar, Ferdinand 65
 Potokar, Leopold 359
 Potokar, Lojze 300, 302
 Potokar, Ludvik 358
 Potrata, Jože 416
 Potrč, Ivan 302
 Povh, Ivan 65, 284
 Praper, Cvetko 218
 Praprotnik, Avgust 178
 Praprotnik, Sabina 107
 Pravhar, Jožef 281
 Pregelj, Ivan 42, 105, 332–333
 Prelog, Vladimir 196
 Premk, A. 157
 Premrl, Janko 372
 Premrl, Rafko 67
 Premru, Vladimir 68
 Prenner, Ljuba 330
 Prepeluh, Albin 42, 46

Presetnik, France 302
Presl, Friderik 107
Prešeren, France 76, 140, 143
Pretnar, Stojan 175
Prevoršek, Uroš 93
Prežihov, Voranc 146, 167, 242,
288, 301
Prijatelj, Anka 359
Prijatelj, Ivan 291, 358, 362, 427
Prijatelj, Ivanka 346
Primožič, Robert 93
Prinčič, Jože 282
Prochasson, Cristophe 11
Prošek, Zofija 107
Prunk, Janko 38, 42, 44
Puc, Boris 156, 175, 307
Puc, Dinko 169, 182, 202, 266–267,
291, 325
Puc, Franc 359
Pucelj, Ivan 106, 319, 325
Puhar, Alenka 322
Puncer, Franc 65
Pustišek, Ivko 392
Puš, Ludvik 226, 317, 344–345

R

Racine, Nicole 12
Radossi, Mario 387
Raimondi, Ettore 80, 83
Rainer, Friedrich 245–246, 399
Rak, Janko 68
Rakovec, Ivan 334
Rakovec, K. 358
Ramovš, Fran 85, 104, 150, 291
Rančigaj, Janez 65
Ranković, Aleksandar 263
Rant, Pavle 311, 354–355, 358
Ravnihar, Božena 141–142, 153 do
154
Ravnihar, Evgenij 175
Ravnihar, Jelko 175
Ravnihar, Vladimir 150–151
Ravnikar, Tone 68, 304
Raztresen, Janez 177, 179
Rebek, Marij 334
Rebula, Alojz 292
Regent, Ivan 106, 372

Reja, Dušan 107
Rejc, Anton 400
Rejec, Albert 372
Rejec, Oskar 88
Remec, Alojz 67
Remec, Bara 358
Remec, Bogumil 355
Remškar, Ivan 235, 356
Repič, Viktor 44
Ribar, Ivo Lola 192
Ribbentrop, Joachim 245
Ribičič, Josip 107
Ribnikar, Bojan 358
Rittig, Svetozar 282
Rob, Ivan 107, 302
Robič, Pavel 419
Roblek, Peter 406
Robotti, Mario 83, 95, 102, 208
Rojec, Lojze 303
Roosevelt, Franklin Delano 219
Rösener, Erwin 230
Rosina, Igor 175
Roš, Franjo 67
Rovtar, Anton 67
Rozman, Franc 300
Rožanec, Beno 224
Rožman, Gregorij 28–29, 34, 61, 63,
88–92, 95, 202–204, 212, 217, 219,
227–230, 236, 266, 284, 310–312,
355, 358, 387, 419–420
Rupel, Dimitrij 13, 128, 140
Rupel, Karlo 303
Rupnik, Ksenija 316
Rupnik, Leon 199–200, 230, 233,
246, 250, 299, 311, 313–314, 316
do 318, 327, 336, 340, 343
Rus, Janez 216
Rus, Josip 44, 155, 280, 296, 307
Rus, Jože 266, 304, 392
Rus, Štefan 326
Rus, Vilko 106
Rustja, Josip 379–380
Rybař, Miloš 63, 66, 69, 229, 420

S

Saje, Franček 214–216, 218, 221, 236
Saje, Julij 68

- Salmič, Ivan 195
 Salvini, Luigi 81, 95
 Samec, Janko 96–97
 Samec, Maks 334, 360
 Sancin, Ivo 105
 Santin, Antonio 387–388
 Sardenko, Silvin 96
 Sardoč, Dorče 406
 Savelli, Julij 122, 326
 Schart, Drago 362
 Schiff, Joško 382, 400
 Schmid, Gerold 216
 Schneider-Bosgard, Hanns 245
 Schreiber, Thea 72
 Schuster, Oton 67
 Schwab, Rene 416
 Schweiger, Jože 106
 Scoccimaro, Mauro 367
 Sedej, Frančišek Borgia 228, 383
 Sedej, Janko 361
 Sedlar, Saša 303
 Segulin, Franc 391
 Sekolec, Jože 416
 Sekula, Jože 68
 Seliškar, Albin 342
 Seliškar, Tone 43, 145, 300–301
 Sem, Jakob 65
 Semi, Francesco 76–77
 Semič, Stane 183
 Sentočnik, Alfred 359
 Ser nec, Božena 153
 Ser nec, Dušan 173, 208, 242, 284,
 288, 295, 298, 304
 Sever, Janez 358
 Sever, Janko 337, 361
 Sever, M. 330
 Sever, Savka 157
 Sienčnik, Luka 304, 425
 Silva, Pietro 87
 Simčič, Vladoša 157, 300, 302
 Simčič, Zorko 333–334, 358
 Simoniti, Rado 299–300
 Simšič, Branko 303
 Simšič, Tomaž 164, 169, 241, 268, 325
 Singer, Štefan 67, 423
 Sirc, Ivan 355
 Sirc, Ljubo 212, 293, 308
 Sirinelli, Jean-François 11–12
 Skaberne, Slavko 358
 Skamlič, Jože 218
 Skubic, Anton 326
 Skumovič, Anton 360
 Slapar, Pavel 361
 Slavec, Maša 330
 Slavič, Matija 358, 360
 Slavik, Slavoj 390, 396
 Slodnjak, Anton 37, 107, 291
 Slokar, Ivan 330
 Sluga, Hans 12
 Sluga, Lado 400
 Smej, Jože 114
 Smerdu, Boris 317
 Smersu, Rudolf 182, 202
 Smolej, Viktor 37, 67, 107, 145, 295,
 297, 302, 309, 336–337
 Smolik, Marijan 360
 Smrekar, Hinko 107
 Snoj, Andrej 334
 Snoj, Franc 289
 Spadaro, Salvatore 87
 Spektorski, Evgen 346, 360
 Sperans
 glej Kardelj, Edvard 127
 Srebrnič, Jože 382
 Stalin, Josif Visarionovič 261
 Stanovnik, Aleš 107, 123, 154–155,
 184
 Stanovnik, Janez 169, 267
 Stante, Jernej 175, 307
 Starc, Ivan 423
 Starc, Milan 68
 Stare, Egon 156
 Stare, Miloš 198, 202, 206, 221, 242,
 317, 319, 354–355, 358
 Starec, Ema 300, 302
 Stefanciosa, Martin 65
 Steindl, Franz 69
 Steiner, Giuseppe 82
 Stele, France 21, 334, 346
 Stergar, Janez 423–426
 Sterle, Anton 361
 Sternen, Matej 95
 Steska, Henrik 87, 334, 360
 Stipetič, Zorica 13
 Stiplovšek, Franjo 69
 Stopar, Anton 362

- Stor, Stanko 175
 Stoviček, Ernest 69
 Stranj, Pavel 98
 Strauch, Viktor 416
 Stritar, Nada 300, 302
 Stritar-Šturm, Bogdana 300, 302
 Strle, Anton 216
 Strnad, Valerija 154
 Strojnik, Romeo 343
 Strupi, Janez 224
 Stückler, Valentin 66
 Stuhlpfarrer, Karl 245
 Stupica, Bojan 81, 157
 Supančič, Drago 266, 325
 Sušnik, Franc 426
 Sušnik, Lovro 87
 Suvajdžić, Dejan 316
 Svetek, Franc 261, 285
 Svetina, Ivo 208
 Svetina, Mira 173, 249–250, 252 do
 255, 257–258, 260–261, 265, 267
 do 269, 285
- Š**
- Šali, Severin 337
 Šarc, Marija 95
 Šček, Virgilij 380–381
 Šega, Drago 51, 68
 Šega, Milan 107
 Šegedin, Jože 156
 Šegedin, Ruža 154
 Šegula, Rudolf 116
 Šentjunc, Lidija 386, 392, 394–396,
 398
 Šepić, Dragovan 261
 Šeškar, Franc 67, 235
 Šinigoj, Ciril 400
 Šink, Matija 356
 Šinkar, Anton 195, 236
 Šivic, Pavle 303
 Škerbec, Matija 313–314, 418
 Škerjanc, Lucijan Marija 145, 359
 Škerjanec, Adolf 358
 Škerl, France 58, 126, 284, 304
 Škerlj, Franc 67, 384
 Škulj, Karel 230
 Šlebinger, Janko 88
- Šmajd, Albin 134, 202, 206–208,
 220, 237–240, 242, 295, 319–320,
 322, 326, 336, 355, 418
 Šmicberger, Djuro 227, 298
 Šmon, Franc 284, 312
 Šnuderl, Makso 70, 96–97, 153, 155,
 168, 170, 173, 175, 181–182, 240,
 261–262, 270, 274, 285, 288, 291,
 293, 296–302, 304–307, 410
 Šobar, Štefan 154
 Šolar, Jakob 26, 38, 67–68, 162–164,
 167, 169, 198–199, 204, 241, 265
 do 266, 268, 319, 325
 Šolar, Jože 356
 Šolar, Jožef 235
 Šorli, Jože 400
 Šorli, Peter 67
 Špindler, Metod 416
 Špur, Katja 330
 Štebi, Anton 107
 Šterbenk, Karel 107
 Štopar, Bogomir 193
 Štradjot, Alojz 373
 Štrancar, Ignacij 361
 Štrekelj, Ivan 93
 Štritof, Niko 145
 Štucin, Engelhard 67, 326
 Štukelj, Anton 218, 344
 Štukelj, Ciril 47
 Šturm, France 145–146, 157, 173,
 257, 302
 Šturm, Ruža 361
 Šubašič, Ivan 261, 264, 289, 319–320
 Šubic, Ive 303
 Šuklje, Vladimir 202
 Šušmelj 416
 Šuštar, Alojzij 36, 216
 Šušteršič, Stanko 313, 344
 Švabić, Mihailo 369
 Švigelj, Mitja 95
 Švigelj, Zdenko 105
- T**
- Tavano, Luigi 389
 Tavčar, Igor 293
 Tavčar, Ivan 293
 Tavčar, Zora 357

Tepež, Anton 218
Tepin, Marjan 303
Teply, Bogo 47
Terseglav, Franc 346
Terseglav, France 27
Theseider-Dupre, Eugenio 86–87
Theuerschuh, Ivan 362
Tigoli, Carlo 82
Tiran, Jože 300, 302
Tiringer, duhovnik 190
Tischler, Joško 426
Togliatti, Palmiro 367
Tomažič, Ivan 195
Tomažič, Ivan Jožef 63–66, 69, 114,
228, 419–422
Tomažič, Pinko 369, 372
Tomec, Ernest 29–30, 33–36, 213 do
214, 216, 235, 292
Tominec, Angelik 27, 188
Tominec, Roman 188
Tominšek, Teodor 156, 307
Tomizza, Fulvio 381
Tomšič, Mira 168, 173
Tomšič, Tone 155
Tomšič, Vida 155
Tončič, Frane 390, 393–396
Toniolo, Antonio R. 83
Tonkli, Nikolaj 401
Tonkli, Štefan 358
Torelli, Albin 156
Torkar, Igor 68
Tratnik, Fran 94
Tratnik, Matija 400–402
Trček, Stanko 356
Trdan, Anton 107
Trebitsch, Michel 12
Trofenik, Rudolf 358, 360
Trpin, Janez 95
Trstenjak, Anton 36–37, 164, 167,
334, 336
Tršan, Lojz 124, 156, 174
Truhlar, Karel 358
Truhlar, Vladimir 36
Turk, Josip 30, 334, 360
Turk, Viktor 195
Turnšek, Metod 358
Tusulin, Rastko 175
Tušek, Kerubin 65

U

Ude, Lojze 41–44, 55, 173, 175, 182,
189, 236–238, 240, 282–283, 295,
300, 304, 307
Udovič, Jože 37, 81, 107, 300, 302,
304
Ukmar, Vilko 335
Ulaga, Drago 152
Urbanc, Anton 159
Urbanč, Janez 217
Urbančič, Boris 343
Urbančič, Ljenko 316–317, 333, 344,
358
Urbani, Umberto 77, 80, 83, 93, 95
do 96
Uršič, Andrej 163, 241, 358, 392
Ušeničnik, Aleš 27, 30, 34, 37, 190,
210–211, 214, 219, 322, 334, 360
Ušeničnik, France 360

V

Vadnjal, Ivo 344
Valdevit, Giampaolo 228, 375
Valenčič, Vlado 105
Valentinčič, Vekoslav 107
Valvasor, Janez Vajkard 76
Vandot, Bojan 107
Vanič, Ladislav 107
Vasič, Ivan 175
Vašte, Ilka 336
Vauhnik, Miloš 355
Vauhnik, Vladimir 322–326, 359
Vauti, Alojzij 67
Vavpetič, Lado 155, 173, 175, 240,
274, 293, 304, 306–307
Vavti, Alojzij 423
Veber, France 346, 360
Vekijet, Mirko 67
Velikonja, Jože 36, 287
Velikonja, Narte 287, 332–334, 357
do 358
Velker, Hugo 359
Velušček, Anton 391
Verbic, Pavel 218, 222, 361
Verbič, Dušan 105

Verdenik, Tomaž 424
Verhnjak, Jože 67
Vertačnik, Milan 107
Vesel, Ferdo 333
Videčnik, Vilko 284
Vider, Josip 326
Vidic, Jože 261
Vidmar, Ciril 242
Vidmar, Drago 107, 146
Vidmar, Ivan 416
Vidmar, Josip 26, 41–42, 145–147,
149, 157, 174, 288, 294, 298–300,
302–303, 337, 393
Vidmar, Milan 83, 85, 149, 202,
208–209, 299, 332, 334–335, 339
do 340
Vidmar, Nande 300
Vidmar, Stane 242, 300
Vilfan, Josip 370
Vilfan, Joža 175, 307, 371, 379–381,
383–386, 391, 394
Vilfan, Marija 284, 333
Vinci, Annamaria 389
Vipotnik, Cene 107
Vipotnik, Vinko 107
Virant, Stanko 340
Vivante, Angelo 75
Vizjak 230
Vođe, Angela 121
Vode, Tone 61
Vodeb, Rafko 81
Vodnik, Anton 26, 336
Vodnik, France 26, 37, 81, 106–107,
336
Vodnik, Valentin 176
Vodopivec, Janez 36
Vodopivec, Peter 31, 50, 141
Vodopivec, Vlado 51, 68
Vodušek, Božo 26, 42, 175, 300
Vodušek-Starič, Jera 201, 275, 277,
324
Vodušek, Vital 26
Vodušek, Žiga 175
Vogelnik, Dolfe 301, 343
Vogrič, Lojze 401
Volk, Viktor 107
Volpe, Gioacchino 82
Vombergar, Jože 358

Vošnjak 359
Vouk, Ivan 68
Vovk, Jože 67
Vovk, Viktor 156
Vrčon, Branko 45, 105, 392
Vrečar, Ivan 361
Vrečko, Fric 416
Vrhunec, Vilko 291, 301
Vrtačnik, Alojz 229
Vrtnik, Janez 359
Vrunč, Franjo 416
Vuga, Cvetko 359
Vuk, Anton 379
Vuk, France 376, 379
Vuk, Stanko 379, 381
Vulikić, Velimir 297

W

Wagner, Rudolf 361
Weixl, Brunon 107
Werner, Gerhard
glej Carstanjen Helmut 55
Windischer, Fran 329, 332
Winter, György 115
Wolbang, Karel 217, 361
Wraber, Maks 218
Wutej, Rado 423

Z

Zabret, Franc 358
Zadnikar, Zvezdana 107
Zagorski, Cvetko 303
Zajc, Marjan 355
Zajc, Tone 224
Zakonjšek, Ivan 362
Zakrajšek, Jože 224
Zavadilik, Jože 416
Završnik, Izidor 65
Zdravljíč, Janez (Sdraulig Giovan-
ni) 91
Zeichen, Rudolf 67
Zelko, Ivan 114
Zemljak, Joško 37, 106, 166, 267,
300, 302, 304